

IDENTITET BOSNE I HERCEGOVINE KROZ HISTORIJU

ZBORNİK RADOVA

2

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Sarajevo, 2011.

IDENTITET BOSNE I HERCEGOVINE KROZ HISTORIJU

ZBORNİK RADOVA

2

POSEBNA IZDANJA

Knjiga 8

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik:

Dr. Husnija Kamberović

Lektura:

Mr. Mirela Omerović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

930.85(497.6)(082)
323.1(497.6)(091)(082)

IDENTITET Bosne i Hercegovine kroz historiju :
zbornik radova / [glavni i odgovorni urednik
Husnija Kamberović]. - Sarajevo : Institut za
istoriju, 2011. - 2 sv. (339, 313 str.) : ilustr.
; 25 cm. - (Posebna izdanja / Institut za
istoriju, Sarajevo ; knj. 8)

Bibliografija i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-649-10-3

COBISS.BH-ID 19111686

IDENTITET BOSNE I HERCEGOVINE KROZ HISTORIJU

ZBORNİK RADOVA

2

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Sarajevo, 2011.

SADRŽAJ

- Ivana Dobrivojević, OD RURALNOG KAO URBANOM.
MODERNIZACIJA REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE
U FNRJ 1945–1955..... 7
- Vesna Mušeta-Aščerić, ULOGA BOSANSKOG SREDNJOVJEKOVLJA
U IZGRADNJI BOSANSKOHERCEGOVAČKOG IDENTITETA..... 27
- Boro Bronza, HABZBURŠKA PERCEPCIJA IDENTITETA
BOSNE I HERCEGOVINE 1683-1718. 39
- Enes Pelidija, OSVRT NA IDENTITET BOSNE
U XVIII STOLJEĆU 57
- Adnan Jahić, BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI
I SVETOSAVSKE PROSLAVE U MONARHISTIČKOJ
JUGOSLAVIJI..... 67
- Adnan Velagić, ČETNIČKI POKRET I MUSLIMANSKA
NACIONALNA VOJNA ORGANIZACIJA NA PODRUČJU
HERCEGOVINE U SVJETLU ARHIVSKIH DOKUMENATA..... 81
- Fedžad Forto, SARAJEVO 1945. GODINE. USPOSTAVA NOVE
VLASTI I STVARANJE NOVOG IDENTITETA 105
- Izet Šabotić, NACIONALNO PITANJE BOŠNJAKA – MUSLIMANA
U PROJEKCIJAMA KOMUNISTIČKE PARTIJE
/SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE 127

SADRŽAJ

- Leni Perenčević, “PRAVO NA ZAVIČAJ” – IDENTITET BOSANSKIH NIJEMACA U POSLIJERATNOJ NJEMAČKOJ 155
- Edin Omerčić, VIĐENJE “DRUGOG” U VRIJEME RATA 1992-1995 183
- Nenad Makuljević, TANZIMAT I VIZUELNO KREIRANJE JAVNOG IDENTITETA U BOSNI I HERCEGOVINI 213
- Amra Čusto, SPOMENICI I IDENTITETI NA PRIMJERU SARAJEVSKOG TRGA OSLOBOĐENJA “ALIJA IZETBEGOVIĆ“ 229
- Haris Dervišević, ISLAMSKA KALIGRAFSKA BAŠTINA U BOSNI I HERCEGOVINI: HADŽI HAFIZ HUSEJIN RAKIM-EFENDIJA ISLAMOVIĆ (1839–1895) 239
- Munir Drkić, BOSANSKI JEZIK I BOŠNJACI U PJESMI *STIHOVI ZAHVALE NA BOSANSKOM JEZIKU* OMERA HUME 249
- Adib Đozić, BOŠNJAČKA OTVORENOST ZA DRUGO I DRUGAČIJE – BITNA KARAKTERISTIKA BOSANSKOG IDENTITETA 259
- Midhat Spahić, BRAK, ŽENA I PORODIČNI ODNOSI U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI (XIV–XV VIJEKA) 283
- Safija Kešetović, POLOŽAJ ŽENE U SREDNJOVJEKOVNOM BOSANSKOM DRUŠTVU 299
- INDEKS AUTORA 311

Ivana Dobrivojević

OD RURALNOG KAO URBANOM. MODERNIZACIJA REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE U FNRJ 1945–1955.

ODMAH PO DOLASKU NA VLAST nove vlasti su počele sa revolucionarnim preobražajem društva. Ostaci starog društva i starog sistema su označeni kao “buržoaski”, “reakcionarni”, “dekadentni” i “zaostali”. U izgradnji novog socijalističkog društva “socijalističkog” čoveka obračun sa starim se postavio kao neminovnost. Progoni političkih neistomišljenika, hapšenja, saslušanja, nacionalizacija, uvođenje obaveznog otkupa i kolektivizacija, kolonizacija, masovna preseljenja ljudi iz sela u gradove i veliko nepoverenje prema intelektualcima obeležili su prvih nekoliko godina socijalističke Jugoslavije. Ipak, iako je svojevrsna komunistička modernizacija bila praćena pritiscima, a ponekad i represivnim merama, pokušaj prosvetavanja zaostalih delova zemlje bio je nužan i veoma koristan. Zdravstveno-higijenske ekipe krstarile su Jugoslavijom, organizovani su analfabetski i domaćički tečajevi i podizane biblioteke i domovi kulture, a u sela su na kamionima stizali i prvi pokretni bioskopi. Velika akcija prosvetavanja sa posebnom upornošću sprovedena je u onim delovima države u kojima je bila i najpotrebnija – u Makedoniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Metohiji. Ipak, sveopštu zaostalost i neprosvećenost nije bilo lako suzbiti, a teške zdravstveno-higijenske prilike nasledene od Kraljevine Jugoslavije dodatno su bile zaoštrene velikim ratnim razaranja i siromaštvom, posebno u Bosni i Hercegovini, u kojoj je za vreme rata, po nekim procenama, uništeno čak 41% građevina.¹

¹ Dosadašnji rezultati socijalnog staranja narodne države, Arhiv Jugoslavije (AJ), Antifašistički front žena (141) – 33 – 183.

Čvrsto ukorenjene predrasude i praznovorni narodni običaji i verovanja predstavljali su glavne “protivnike” vlasti u naporima za prosvjećivanje masa, pa je vršenje zdravstvene propagande nailazilo na brojne teškoće. Štaviše, ni sami narodni odbori, dakle lokalni organi vlasti, za zdravstveno-higijenske kampanje katkad nisu imali dovoljno razumevanja. Poverenici za narodno zdravlje tako su korišćeni u “važnijim” akcijama – političkim agitacijama, obaveznom otkupu, setvenim kampanjama i slično.²

Borba protiv zaraznih bolesti

Prvih godina po završetku rata epidemije pegavca, rekurensa, tifusa, paratifusa, dizenterije i raznih crevnih oboljenja predstavljali su “uobičajenu” pojavu u mnogim krajevima Jugoslavije. Velika vašljivost, život u porušanim kućama, povratak izbeglog stanovništva, loša vodovodna i kanalizaciona mreža, mnoštvo javnih (nehigijenskih) bunara iz kojih su snabdevana čitava naselja, potpuno odsustvo kontrole ispravnosti pijaće vode, ali i veliko neznanje bili su glavni uzročnici ovakvog stanja. Smatralo se, naime, da je zdravlje čoveka u Božijim rukama, kao i da Bog kažnjava grešnog, pa su se bolesni samo u teškim stanjima javljali lekaru. U najvećem broju slučajeva život u porodici odvijao se kao i do pojave zarazne bolesti, bolesnik nije izolovan, a ukućani su nastavljali da se hrane iz zajedničke posude za ručavanje i koristili iste čaše. Ovakav način života je pogodovao širenju tuberkuloze, ali i sifilisa, koji je još pre rata predstavljao endemijsku bolest u Bosni i Hercegovini, Kosovu i Metohiji i Sandžaku. Lekarima su u borbi sa sifilisom, ali i drugim bolestima, posao otežavale ukorenjene predrasude. Bilo je, naime, gotovo nemoguće ubediti deo stanovništva, naročito ženskog, da je pri pregledu potrebno sa sebe skinuti svu odeću. Sa druge strane, u praznoverice su verovali i pojedini lekari, pa su odgovarali roditelje od bsg vakcinacije, ističući da od bsg-a dete može dobiti meningitis ili čak umreti. Naročito teška situacija je vladala u istočnoj Bosni, koja je predstavljala glavno žarište rekurensa. Zbog ratnih razaranja ogroman broj ljudi je izbegao, a veliki broj kuća porušen i popaljen. Po povratku iz izbeglištva lokalni živalj je na brzinu podigao kolibe i trošne kuće u kojima su živele i po dve-tri porodice zajedno. Opšte siromaštvo se ogledalo u nedostatku osnovnih životnih namirnica, rublja i pokućstva, što je doprinosilo

² I. Dobrivojević, *Kultura življenja u Jugoslaviji. Tokovi istorije*, 2008, 1–2, 237.

lakom širenju zaraza i otežavalo svaki epidemiološki rad. Izveštaji sa terena pokazuju da se i same lekarske ekipe poslate radi suzbijanja epidemije nemaju gde smestiti i čime hraniti, pa da je zbog toga, sve i da je i bilo dovoljno lekara, nemoguće bilo poslati potreban broj medicinskih radnika neophodnih za brzu likvidaciju žarišta rekurensa.

Da bi suzbile ili barem smanjile epidemije pegavca i rekurensa, pre svega u Bosni i Hercegovini, na Kosovu, Sandžaku, Crnoj Gori i Makedoniji, vlasti su organizovale veliku akciju zaprašivanja stanovnika ugroženih područja DDT praškom. Pre akcije zaprašivanja vašljivost je bila posebno velika u Bosni, pa je u nekim srezovima Bihačkog i Travničkog okruga vašljivost školske dece (pre zaprašivanja) išla i do 100%. Rezultati zaprašivanja bili su dobri, ali ipak slabiji od očekivanih. Naime, vašljivost se u pojedinim delovima Bosne uporno održavala budući da jedan deo stanovništva nije imao drugog rublja, do onog na sebi. Lekari su upozoravali da je takvo rublje do te mere “impregnirano znojem i prljavštinom” da se DDT ne može na njemu zadržati, a ukoliko se i zadži “on se ubrzo istrese ili prevuče znojem i prljavštinom”, pa tako ostane bez dejstva. Ipak, akcije zaprašivanja su postigle izvestan prosvetni i propagandni efekat, budući da je postepeno iskorenjivano mišljenje da je “vašljivost prirodna pojava i da živ čovek ne može biti bez vašiju”, te da je “uš korisna životinja”.³

Lična i komunalna (ne)higijena

Nepostojanje elementarne higijene, kako lične tako i komunalne, bilo je vidljivo u mnogim gradovima i selima na teritoriji čitave zemlje. Prilike su se drastično pogoršale tokom rata, pa su na ulicama Sarajeva za vreme okupacije taložene gomile đubreta sa čijim se uklanjanjem počelo tek po oslobođenju. U Brčkom se kanalizacija slivala u gradski potok “koji je prljav, smrdi i uokviren je žabokrečinom”. U njemu su se deca igrala i golišava gazila po vodi “tako da ih ta voda obloži do stomaka”. 2/3 ulica u Zenici uopšte nije čišćeno, a komisija koja je vršila pregled je na ulicama zatekla “3 500 komada balege, 7 492 kilograma đubreta i otpadaka, 190 ispljuvaka i 10 ljudskih fekalija”. Ipak,

³ I. Dobrivojević, Prilog proučavanju zdravstvene kulture u Jugoslaviji 1945–1955, u: *Istorija medicine, farmacije, narodne medicine. Zbornik radova.* (gl. ur. Momčilo Pavlović), Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007, 136–138.

treba naglasiti da ništa bolje prilike nisu vladale i u drugim delovima zemlje.⁴ Sa razvojem industrije u Zenici situacija se samo pogoršavala. Ekipe AFŽ-a koja je 1952. godine sprovela zdravstveno-prosvetnu kampanju u ovom gradu izveštavala je da je “grad apsorbovao veliki broj radnika koji su došli iz zaostalih i siromašnih krajeva, odakle su doneli stare navike i način života”. To je još više otežalo situaciju u gradu “čiji je broj stanovnika tako naglo porastao” da se komunalna pitanja nisu mogla rešavati uporedo sa uvećanjem broja stanovnika. Ekipe AFŽ-a organizovale su veliku akciju čišćenja grada, kuća i dvorišta, budući da se pokazalo kako je “nizak standard života u mnogim radničkim porodicama rezultat neznanja i žena i muškaraca”. Slične akcije su organizovane i u srezovima Jajce, Bosanski Novi, Mrkonjić Grad, Bugojno i Doboj.⁵ Kako su komunalne prilike u brojnim gradovima širom Jugoslavije ozbiljno narušavale zdravlje građana, trbušni tifus i razne druge crevne i stomačne epidemije periodično su se ponavljale. Uprkos brojnim upozorenjima stručnjaka da je jedan od glavih uzročnika izbijanja epidemija upravo loša vodovodna i kanalizaciona mreža i veliki broj nehigijenskih bunara, Prvim petogodišnjim planom nisu predviđeni opsežniji radovi na izgradnji ove infrastrukture. Štaviše, nebriga za unapređenje higijene u gradovima bila je tolika da čak ni materijal namenjen za opravku i izgradnju sanitarne infrastrukture, dobijen od UNRE, “niti se pravilno podelio, niti se pravilno iskoristio”.⁶

Po selima Jugoslavije situacija je bila još teža. O bilo kakvoj higijeni u mnogim krajevima nije bilo ni govora. Hrana je spremna prljavim rukama “na stolovima koji izgledaju kao da nikada nisu oprani”. U okolini Jajca se živelo u trošnim brvnarama oblepljenim balegom. Retko koja kuća je imala okrečene zidove, a dešavalo se da na sobi postoji samo jedan prozor “veličine bukvara” kroz koji svetlost nikada nije prodirala. Čitav život se odvijao u jednoj sobi, u kojoj je ponekad živelo i po 20 članova porodice. Kuvalo se na ognjištu. Odrasli su spavali na krevetima, a deca na podu, dok je u letnjim mesecima na krevetima držano obrano voće i povrće. Đubrište se uvek nalazilo nedaleko od kuće, pa su se u domovima skupljali rojevi muva. Dvorišta su čišćena retko ili nikada, a pred ulaznim vratima jedne od kuća koja je posećena

⁴ I. Dobrivojević, *Kultura življenja u Jugoslaviji*, 238–241.

⁵ Prijem delegacije IV kongresa AFŽ-a kod predsednika Tita, 28. 3. 1953. Pripremni materijal; Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT), Kabinet predsednika republike (KPR) II-2.

⁶ AJ, Komitet za zaštitu narodnog zdravlja vlade FNRJ (31) – 23 – 42.

u selu Medari, nedaleko od Nove Gradiške, ekipe AFŽ-a zatekle su “baruštinu u kojoj se kupa praščad”.⁷ Zdravstvene ekipe pokušavale su da majkama skrenu pažnju da je potrebno posvetiti veću pažnju deci kako bi se smanjila stopa smrtnosti dece, koja je u Jugoslaviji bila jedna od najvećih u svetu, ali je stara shvatanja bilo teško iskoreniti. Porodice su se rezignirano mirile sa velikom smrtnošću dece, objašnjavajući je sledećim rečima: “Odnela vila ili đavo”, “bolesno od klinci”, “bilo mu pisano”.⁸ U okolini Brčkog natalitet je bio ogroman – u svakoj porodici je rađano po desetoro dece, ali je stopa smrtnosti bila 32,56%. Na pitanje odakle tolika smrtnost, meštani su odgovarali: “Šta će nam tolika deca”. Štaviše, odbornik Bono Ivanović, iz katoličkog sela Gorice, smrtnost dece komentarisao je sledećim rečima: “Žao mi je starije dece kad umru, a mlađe baš nije, šta ću od njih”.⁹

Medicinsko osoblje i bolnice

Osim potpunog odsustva elementarnih higijenskih navika, ogromnu poteškoću u radu na suzbijanju zaraznih bolesti predstavljao je veliki manjak lekara i pomoćnog medicinskog osoblja, ali i nedovoljna stručnost lekara opšte prakse, zbog čega je veliki broj pacijenata i posle posete lekaru ostajao bez dijagnoze.¹⁰ Zbog neravnomerne raspoređenosti lekara u zemlji, ali i unutar samih republika, bilo je slučajeva da u srezovima od po 30 000 stanovnika ordinira samo jedan lekar, pa su pojedini lekari u toku dana pregledali i po 80–120 bolesnika. Najdramatičnija situacija je ipak vladala u republikama koje su bile najzaostalije, dakle u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori, gde je na jednog lekara dolazilo između 7 000 (Makedonija) i 9 500 (Crna Gora) ljudi.¹¹ Štaviše, u Bosni i Hercegovini je bilo oko 20 srezova koji nisu imali ni jednog

⁷ Izveštaj o izvršenom putu u Novu Gradišku i selo Medari zbog ispitivanja podataka za anketu za kongres AFŽ-a, AJ, 141 – 33 – 187.

⁸ Sanja Petrović-Todosijević, Zdravstveno prosvetavanje naroda kao deo borbe za smanjenje smrtnosti dece u FNRJ. *Istorija XX veka*, 2005, 2, 106.

⁹ I. Dobrivojević, *Kultura življenja u Jugoslaviji*, 245.

¹⁰ Reorganizacija zdravstvenih ustanova, AJ, 31 – 1 – 1.

¹¹ AJ, 31 – 63 – 89.

lekara, pa se dešavalo da jedan doktor opslužuje 100 000 pacijenata!¹² Komitet za zaštitu narodnog zdravlja je stoga doneo uredbu o obaveznoj jednogodišnjoj službi u ovim republikama na koju su upućivani lekari iz Srbije, Hrvatske i Slovenije. Ipak, ovakva politika je nailazila na tihi otpor, kako kod republičkih vlasti tako i kod samih lekara, pa se zbog otpora prešlo na mobilizaciju lekara.¹³ Ipak, na sednicama Komiteta je isticano da se za obaveznu službu “određuju najlošiji ljudi, u stručnom i moralnom pogledu”, tj. oni lekari “koje ne treba ni sama republika”. Sa druge strane, ni vlasti u Crnoj Gori, Bosni i Makedoniji nisu imale dovoljno sluha za potrebe lekara na obaveznoj službi, pa je “retko ko naišao na topao prijem i odgovarajuće materijalno obezbeđenje”. Usled loše koordinacije između Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja i republičkih ministarstava, lekari na obaveznoj službi retko su se kada mogli vratiti kućama posle godinu dana budući da se sa njihovom zamenom otezalo, pa se dešavalo da u tzv. pasivnim krajevima borave i po tri godine ili da samovoljno napuste službu. Svesna dramatične oskudice kvalitetnog medicinskog osoblja, Partija je nastojala da kroz stručne kurseve, novoosnovane inistitute i medicinske fakultete u Sarajevu i Skoplju izobrazuje, “i stručno i politički”, novi naraštaj lekara i na taj način donekle podigne kvalitet zdravstvene zaštite u zemlji, ali i radi na stvaranju nove, “komunističke”, inteligencije.¹⁴ Ipak, i tokom 1953. godine lekari i medicinsko osoblje bili su i dalje deficitarni. Najteže stanje je i dalje vladalo u Bosni i Hercegovini, budući da je u ovoj jugoslovenskoj republici na jednog lekara dolazilo čak 6 772 stanovnika, što je bilo za 4 000 više od tadašnjeg državnog proseka. Stoga su vlasti procenjivale da Jugoslaviji nedostaje oko 10 000 lekara, 33 000 medicinskih radnika i oko 33 900 bolničkih postelja.¹⁵

Pored dramatičnog nedostatka lekara, Jugoslavija se suočavala i sa nedovoljno razvijenom i primitivnom bolničkom mrežom. 1948. godine na

¹² Izlaganje Pavla Gregorića na II plenumu CKKPJ; B. Petranović, R. Končar, *Sednice Centralnog Komiteta KPJ (1948 – 1952)*, Beograd: Komunist, 1985, 254.

¹³ Izlaganje Pavla Gregorića na II plenumu CKKPJ; B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 254–255.

¹⁴ I. Dobrivojević, Prilog proučavanju zdravstvene kulture u Jugoslaviji 1945–1955, 140–141.

¹⁵ Referat o zdravstvenom stanju naroda i zdravstvenoj službi (oktobar 1953); AJBT, KPR II – 7 – a.

teritoriji zemlje je radilo ukupno 205 bolnica, od kojih je preko 60% imalo manje od 100 postelja.¹⁶ Trošne i oronule bolničke zgrade, manjak stručnog medicinskog, ali i administrativnog osoblja, nedostatak osnovnog sanitetskog materijala, sveopšta zapuštenost, nehigijena i nemar predstavljali su žalosnu jugoslovensku stvarnost. Stanje u bolnicama je mnogo više bio rezultat nemara i nebrige nego siromaštva. Bolnica u Travniku je tako bila smeštena “glavnim delom u barakama” sa trulim podom.¹⁷ Još strašnija situacija vladala je u Državnoj bolnici u Sarajevu. Inspekcija Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja ustanovila je da je bolnička kuhinja mala i u tako lošem stanju da sa zidova “često puta padaju komadići žbuke u kazan”. Sve prostorije na Kožno-veneričnom odeljenju bile su prljave, a podovi prekriveni raznim otpacima, uprljanom vatom i pikavcima. Posteljina i veš je bio “veoma prljav”, nužnici nečisti, a bolesnici se uopšte nisu kupali. Inspekcija je na žalosne prizore naišla i na Ginekološkom odeljenju Državne bolnice u Sarajevu, na kome su se porodilje vrlo često porađale bez prisustva babice. “U sobama gde su porodilje smeštene” dešavalo se, kako je navođeno u izveštaju, da “prljav i krvav veš ostaje sakrivan iza ormara i po 15 dana, ili da se prljav veš ispod porodilje ne promeni sve doklegod se ne usmrdi. Odeljenje nema dovoljno pelena, već same porodilje peru u sobi prljave pelene i suše ih u istoj prostoriji”.¹⁸ Na posebnim mukama bile su porodice duševnih bolesnika, budući da bolnica za nervno obolela lica nije bilo ni u BIH, ni u Makedoniji, dok su bolnice ove vrste u drugim republikama ponekad “više ličile na tamnice nego na zdravstvene ustanove”.¹⁹

Prosvećivanje

Po popisu iz 1931. godine, u Jugoslaviji je živelo čak 4 408 000 nepismenog stanovništva.²⁰ Analfabeta je najviše bilo u Makedoniji, Crnoj Gori,

¹⁶ Bolnice u FNRJ u 1948, AJ, 31 – 72 – 103.

¹⁷ I. Dobrivojević, Prilog proučavanju zdravstvene kulture u Jugoslaviji 1945–1955, 142.

¹⁸ Zapisnik sastavljen dana 5. aprila 1948. godine u Filijali Državnog zavoda za socijalno osiguranje u Sarajevu, AJ, 31 – 72 – 103.

¹⁹ Referat o zdravstvenom stanju naroda i zdravstvenoj službi (oktobar 1953); AJBT, KPR II – 7 – a.

²⁰ *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989, 39.

Bosni i Hercegovini, Kosovu i Metohiji, južnoj Srbiji i pasivnim krajevima Hrvatske. Vlasti su odmah po oslobođenju krenule sa velikom akcijom opismenjavanja stanovništva. Već septembra 1945. godine vlasti su krenule sa popisivanjem nepismenog stanovništva.²¹ Partijski funkcioneri su isticali da je borba protiv nepismenosti u BIH u “prvom planu”. Naglašavano je da su i u krajevima koji su najviše postradali otvoreni domovi kulture po svim selima. Kako je i u pogledu opismenjavanja sve rađeno na brzu ruku i na prečac, analfabetski kursevi su u početku organizovani u trajanju od svega dve nedelje, što je, razume se, bilo nedovoljno. Na prosvjećivanju su najviše bili angažovani učitelji, ali i studenti, pripadnici masovnih organizacija i drugi. Vlasti su apelovale da se prosvetna kampanja sprovodi prvenstveno preko kulturno-prosvetnih društava i masovnih organizacija, ali i putem “konferencija, raznih priredbi, predavanja, štampe, organizovanja dana borbe protiv nepismenosti” i “pojedinačnog ubeđivanja”. Posebnu ulogu u popularisanju kulturno-prosvetnih i analfabetskih tečajeva trebalo je da odigraju svršeni kursisti.²² Naročit akcenat je stavljen na opšte prosvjećivanje žene na selu, koju je trebalo naučiti “kako se kuvaju dobra, raznovrsna i ukusna jela, kako se sprema zimnica, čuva i neguje zdravlje, održava čistoća, vaspitava i odgaja dete, neguje bolesnik i porodilja, uređuje kuća”.²³ Ipak, i pored velike kampanje i impozantnih cifara o broju “opismenjenih” i “prosvćenih”, stvarnost je ipak bila drugačija. Većina seljaka, naročito žena, nije imala previše dara i interesovanja za čitanje i pisanje. Po zvaničnim podacima, broj nepismenih u Jugoslaviji je sa 44,6% od ukupnog broja stanovnika u 1931. godini pao na 25,4%²⁴, ali su mnogi od “opismenjenih”, što zbog brzine tečaja, što zbog nekorišćenja novih znanja, zapravo jedva bili polupismeni. Po popisu iz 1953. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo čak 39,4% nepismenih. I sami partijski funkcioneri su priznavali da su analfabetski tečajevi “bili više trke za ciframa, nego što je stvarno ljudi

²¹ Izveštaj o radu Odeljenja za narodno prosvjećivanje pri saveznom Ministarstvu prosvete, za mesec septembar 1945, AJ, Ministarstvo prosvete vlade FNRJ (313) – 11 – 39.

²² Br. 6662 od 14. decembra 1945, AJ, 313 – 11 – 37.

²³ Plan i program na privremenim tečajevima za prosvjećivanje žene na selu, AJ, 313 – 11 – 37.

²⁴ Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak: Savezni zavod za statistiku Beograd 1989, 39.

opismenjeno”, pa se dešavalo da su čoveka koji je zaboravio čitati i pisati ponovo zvali na tečaj i još jednom ubrajali u “opismenjenog”.²⁵ Štaviše, pristizali su i novi nepismeni, budući da je po izveštajima iz 1949. godine u Bosni samo 53% dece bilo obuhvaćeno školom. Ocenjivano je da je glavni razlog ovakvog stanja “pre svega nemanje škola, naročito u onim krajevima gde se ratovalo i gde su skoro sve škole uništene i nedostatak učiteljskog kadra”. “Dešava se”, pisalo je dalje u izveštaju, “da sami seljaci naprave školu i traže učitelja, a mi im ga ne možemo dati”.²⁶ U istom tonu je na Trećem plenumu CK govorio i Rodoljub Čolaković upozoravajući da se u drugim republikama procenat dece obuhvaćene obavezanim obrazovanjem “penje preko 80%”. Čolaković je predlagao da bosanski funkcioneri “posvete više pažnje izgradnji škola i kratkoročnim kursevima jer je bolje imati i manje kvalifikovane analfabetske tečajeve, nego nepismenu decu”.²⁷ Štaviše, u Bosni je bilo čak 39 mesnih odbora na čijoj teritoriji uopšte nije bilo osnovne škole, a i struktura učiteljskog kadra bila je više nego neodgovarajuća – čak 3/4 njih je imalo završeni kurs umesto učiteljske škole!²⁸ Masovno otvarane biblioteke i domovi kulture više su postojali na papiru,²⁹ knjižni fond je bio slab, potražnja za knjigama mala, a seoske biblioteke ponekad su predstavljale “gomilu knjiga strpanih bez ikakvog reda u neki orman škole, narodnog odbora ili seoske zadruge”. Štaviše, u nekim delovima zemlje broj biblioteka bio je manji nego u vreme Kraljevine – karakterističan je primer Vareša, u kojem je nekad bilo 10 biblioteka, “a sad nema ni jedne”.³⁰ Kampanjski podizani zadrudni domovi takođe nisu uvek služili svojoj svrsi, pa su u njih smeštane seoske gostionice, razne radionice i magacini.³¹

²⁵ Zapisnik sa sastanka kulturno-prosvetnih komisija SSRNJ iz republika na dan 23. 12. 1953, AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142) – 46 – 160.

²⁶ Zapisnik sa Konferencije Privrednog saveta održane 27. 9. 1949. u Privrednom savetu FNRJ; AJ, Privredni savet FNRJ (40) – 4 – 9.

²⁷ Izlaganje Rodoljuba Čolakovića na Trećem plenumu CKKPJ, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 342.

²⁸ Izlaganje Avde Hume na Trećem plenumu CKKPJ, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 352.

²⁹ Stanje biblioteka i knjižnica (bez datuma, verovatno iz 1955); AJ, 142 – 46 – 161.

³⁰ Izveštaj o stanju u kulturi (bez datuma, 1956); AJ 142 – 51 – 179.

³¹ Neka pitanja kulturno-prosvetnog rada na selu (10. 11. 1954); AJ, 142 – 51 – 179.

Industrijalizacija

Agrarna prenaseljenost, patuljasti posedi, ekstenzivna i primitivna obrada zemlje i nedostatak mehanizacije bile su glavne odlike jugoslovenske međuratne poljoprivrede. Preko 80% stanovnika je, po popisu sprovedenom 1931. godine, živelo po selima.³² Veliki broj porodica na selu jedva se mogao prehraniti, a višak zaposlenih u zemljoradnji bio je gotovo dramatičan. Izlaz iz neimaštine se tražio u zaduživanju ili u dopunskim zanimanjima. Siromašni seljaci radili su kao napoličari, sitne zanatlije ili su se privremeno zapošljavali u industriji. S druge strane, industrijska preduzeća su u mnogome podsećala na zanatske radionice. Male fabrike, zastarele mašine, uvoz sirovina, hronični nedostatak kvalifikovane radne snage i investicionog kapitala – sve je to uticalo da produktivnost u industriji bude samo tri puta veća nego u zanatstvu.³³ Industrijalizacija i urbanizacija su bile neophodne, ali se gradnji teških industrijskih postrojenja pristupilo stihijski. Privreda je potpuno centralizovana. Iako su preduzeća formalno imala status pravnog lica, suštinski su bila bez bilo kakve samostalnosti, budući da su čitavom privredom rukovodile planske komisije, osnovane od saveznog do lokalnog nivoa.

Po ugledu na sovjetsko iskustvo i praksu, jugoslovenski režim je Prvim pretogodišnjim planom definisao razvoj teške industrije kao alfu i omegu svakog privrednog razvitka i napretka.³⁴ Ovim planom su pred oskudni budžet osiromašene zemlje postavljeni imponantni zadaci – za samo pet godina trebalo je povećati predratni nacionalni dohodak za gotovo 2,5 puta! Planom je dalje bilo predviđeno proširivanje industrije otvaranjem fabrika u novim industrijskim granama, što veće korišćenje domaćih sirovina u proizvodnji, razvijanje crne metalurgije i mašinogradnje, otvaranje novih rudnika, ubrzana elektrifikacija i gradnja hidrocentrala i termoelektrana, kao i razvijanje sa-

³² Sreten Vujović, M. Petrović, *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, 403.

³³ M. Ž. Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1814–1941*. Beograd: Clio, 255 – 274.

³⁴ “Osnovu planskog razvijanja narodne privrede čini planska industrijalizacija i elektrifikacija na savremenoj tehničkoj bazi, a naročito izgradnja teške industrije kao glavnog uslova za razvitak svih privrednih grana”; Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 30. 4. 1947.

braćajne infrastrukture.³⁵ Ipak, i pored ogromnog investiranja, ni kod jednog od artikala industrijske proizvodnje obuhvaćenih Petogodišnjim planom taj plan nije izvršen. Štaviše, iako je zacrtani tempo izgradnje novih postrojenja u Jugoslaviji bio znatno sporiji od predviđenog, zvanični podaci govore da su u pojedinim industrijskim granama i postojeći kapaciteti slabo korišćeni. Neiskustvo u projektovanju i izgradnji objekata i manjak koliko-toliko stručne radne snage uzimali su danak, pa se na građenje novih postrojenja trošilo čak i do trećine sredstava više nego što je bilo nužno.³⁶ Iako je plan bio potpuno nerealan, partijski rukovodioci su verovali “da će Jugoslavija za desetak godina stići Veliku Britaniju u proizvodnji po glavi stanovnika”!³⁷

Krupne investicije u industriji u dominantno ruralnoj zemlji kakva je Jugoslavija bila stvorile su ogroman problem – problem radne snage. Partijski funkcioneri su računali na mehaničko prelivanje seoskog stanovništva u gradove i njihovo zapošljavanje u industriji. Boris Kidrič, glavni partijski privredni strateg, objašnjavao je da industrijalizacija ne predstavlja “samo podizanje novih fabrika”, već “korenito menjanje socijalne strukture” stanovništva.³⁸ Ipak, patrijarhalna vezanost za zemlju i za zemljoradnju, teški uslovi rada u fabrikama, želja za organizovanjem sopstvenog radnog dana, shvatanje da u radnike idu najsiromašniji, kao i strah od rada u rudniku bili su samo neki od razloga zašto su u prvim godinama posle oslobođenja seljaci bežali od zaposlenja u industriji. Tokom 1948. i 1949. godine fabrike i rudnici iz svih delova zemlje slali su dramatična upozorenja o nedostatku radne snage. Najkritičnije je bilo u rudarstvu, građevinarstvu i šumarstvu,³⁹ dok su se ostale privredne grane nekako i snalazile. Proces proizvodnje je trpeo, gašene su visoke peći, van pogona su stavljanje pojedine radionice, mašinski park je samo delimič-

³⁵ Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 30. 4. 1947.

³⁶ I. Dobrivojević, *Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955. Istorija XX veka*, 2009, 1, 74.

³⁷ M. Đilas, *Vlast*. London: Macmillian, 1983, 20–21.

³⁸ Izlaganje Borisa Kidriča na Drugom plenumu CKKPJ; B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, Beograd, 1985, 78.

³⁹ Izlaganje Borisa Kidriča na Trećem plenumu CKKPJ, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 388.

no korišćen, a fabrike su bile zakrčene materijalom koji je trebalo istovariti.⁴⁰ Manjak radnika, ali i fanatična želja za ispunjavanjem posve nerealnog plana uticala je na uvođenje prekovremenog rada kao stalne obaveze. Čitavom Jugoslavijom su krstarili brojni agitatori iz raznih industrijskih postrojenja tražeći radnu snagu po siromašnim srezovima. Radnicima je, osim plate, obećavano i žito, a o sveopštem siromaštvu rečito govori činjenica da je u Sisačkoj rafineriji zaposleno 20 ljudi iz okoline Modriče koji su “vrbovani” obećanjem da će u fabrici dobiti radno odelo.⁴¹ Da bi ispunili zadate planove, preduzeća su se snalazila kako su znala i umela – fabrike iz zapadne Srbije i Slavonije nalazile su radnu snagu u Bosni,⁴² dok je slovenačka industrija radnike dovozila iz pograničnih srezova Hrvatske.⁴³ Radnici su na posao primani i bez radne knjižice, iako je to propisima bilo strogo zabranjeno, da se ne bi dodatno podsticala ionako velika fluktuacija. Tako su se već 1949. godine ispoljili i prvi republički partikularizmi – više se vodilo računa o ispunjenju republičkog plana i izgradnji sopstvene republike nego o državi kao celini. Štaviše, savezne vlasti su apelovale na republičke organe da ne sprovode represalije prema porodicama lica koja su otišla na rad u drugu republiku, budući da se dešavalo da im se uskraćuje obavezno snabdevanje, preti raznim represalijama, pa čak i oduzimanjem prava glasa.⁴⁴

Upućivanje na rad u fabriku ili rudnik bila je prilika za obračun sa političkim neistomišljenicima, “kulacima” i “špekulantima”. Saslušanja, batinanja, pretnje, sprovođenje milicijom, sudska rešenja bez prava na žalbu, hapšenja i

⁴⁰ Poverljivo 896 od 6. 4. 1949, AJ, Ministarstvo rada FNRJ (25) – 153 – 405. V. i AJ, 25 – 154 – 406.

⁴¹ Vrbovanje radne snage, (23. 6. 1949), AJ, 25 – 41 – 132.

⁴² Vrbovanje radne snage, (1. 7. 1949), AJ, 25 – 41 – 132.

⁴³ Fluktuacija radne snage iz NR Hrvatske u NR Sloveniju (15. 11. 1949), AJ, 25 – 154 – 407.

⁴⁴ Pov. br. 100/50 od 5. 1. 1950, AJ, 25 – 122 – 302.

zastrašivanja⁴⁵, noćna provaljivanja u kuće⁴⁶ i potezanje pištolja⁴⁷ bile su samo neke od “agitacionih mera” osionih funkcionera narodnih odbora. I sam Tito je priznao da su u Istri “omladince odvodili silom, zatvorenim kamionima iz kojih su oni iskakali, lomili noge i glave i bježali”.⁴⁸ Nije se prezalo ni od ekonomskih mera, pa je u Brvniku, selu blizu Bosanskog Šamca, Mesni narodni odbor doneo pismeno naređenje da mlinovi i zemljoradničke zadruge “ne smiju mleti brašno, odnosno prodavati namirnice i ostalu robu licima koja se ne odazivaju na rad”.⁴⁹ Slične “uredbe” donošene su i u drugim delovima Bosne i Hercegovine, pa je ljudima koji nisu hteli da postanu fabrički radnici oduzimano pravo na obezbeđeno snabdevanje, pa čak i onemogućavana trgovina po slobodnoj prodaji. Ipak, nerealno postavljene planove radne snage nije bilo moguće ispuniti ni prinudom. Preduzeća su obavještavala Ministarstvo rada da se predviđene kvote jedva ispunjavaju. Vlasti su posebno insistirale na uključivanju žena u industriju, smatrajući seljanke i domaćice “najvećim rezervama radne snage”.⁵⁰ Tako je 1951. godine broj žena radnica, prema zvaničnim statističkim podacima, bio za 90% veći nego 1939. godine. Najdramatičniji porast je zabeležen u Bosni i Hercegovini, gde je broj zaposlenih žena povećan dva i po puta.⁵¹ Zbog teških uslova života i rada, niskih i neredovnih zarada, ali i vezanosti za selo i zemljoradnju, radnici su rad u fabrici često shvatali kao dopunsku delatnost, pa su posao lako napuštali. U Bosni i Hercegovini radnici koji su svojevoljno napuštali posao su, na osnovu Uredbe o ustanovljenju radne snage, pozivani na odgovornost mnogo češće nego što je to bio slučaj sa ostalim republikama. Izveštaji tužilaštva pokazuju da je samo

⁴⁵ Nedostaci kod uključivanja radne snage u mesecu avgustu (20. 9. 1949); AJ, 25 – 154 – 407.

⁴⁶ Iz izveštaja Javnog tužilaštva NR Hrvatske od 10. 10. 1950, AJ, 25 – 154 – 407.

⁴⁷ Pov. br. 49/50 (27. 1.1950), AJ, 25 – 154 – 407.

⁴⁸ Izlaganje Josipa Broza Tita na Trećem plenumu CKKPJ, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 410.

⁴⁹ Pov. br. 49/50 (27. 1.1950), AJ, 25 – 154 – 407.

⁵⁰ Br. 266 od 21. 1. 1947, Arhiv Srbije (AS), Centralni komitet Saveza Komunisti Srbije (Đ2) – 16 (Komisija za društvene i masovne organizacije) – 4.

⁵¹ Prijem delegacije IV kongresa AFŽ-a kod predsednika Tita u Beogradu 28. 9. 1953, AJBT, KPR II – 2.

u tromesečju april-juli 1950. godine “u sarajevskoj oblasti pokrenut postupak protiv svakog 8 uključenog radnika, u oblasti banjalučkoj protiv svakog 14, u oblasti tuzlanskoj protiv svakog 30 i u oblasti mostarskoj protiv svakog 74”. Ovo je navelo Savezno javno tužilaštvo da primeti kako je “odsustvo uočavanja i analize fluktuacije dovelo do širokog i jednostranog gonjenja lica koja krše propise iz radnih odnosa, pri čemu čak nije vršeno ni nužno diferenciranje prekršitelja”.⁵²

U periodu od 1947–1949. vlasti su uložile ogromna sredstva u industrijalizaciju. Zbog sukoba sa Sovjetskim Savezom i ekonomske blokade koja je usledila “došlo je do smanjivanja obima investicionih radova; smanjeni su krediti u ionako zapostavljenoj poljoprivredi. Svuda su tražene uštede, pa čak i u melioracijama”. Rastao je samo vojni budžet. Petogodišnji plan je produžen za godinu dana i modifikovan u skladu sa novonastalim prilikama, pa su u jeku “kapitalne izgradnje” objekti građeni u područjima koja su bila udaljena od granica sa istočnim susedima.⁵³ Nedostatak sredstava uticao je na smanjenje uvoza sirovina i smanjivanje proizvodnje, naročito potrošačkih dobara.⁵⁴ Ispostavilo se da su socijalistički planeri neretko preko mere procenjivali potrebe preduzeća. Mesečno uključivanje velikog broja radnika u industriju bilo je skopčano i sa velikim troškovima njihovog transporta i ishrane,⁵⁵ pa su se tek od 1950, u uslovima opšte štednje, planske komisije počele racionalnije ponašati, pre svega koncentrišući radnike na tzv. ključnim objektima. Te godine se pojavljuju slučajevi prve, doduše, samo relativne nezaposlenosti, budući da su viškovi radne snage, po utvrđenim kvotama, administrativnim putem premeštani na rad u one privredne grane u kojima je deficit ljudstva i dalje bio prisutan.⁵⁶ Iako je apelovano da se u viškove radne snage ne stavljaju oni radnici kojima je fabrika jedini izvor prihoda, već polutani koji i dalje imaju svoje

⁵² Pov. br. 331/50 od 15. 8. 1950; AJ, 25 (Ministarstvo rada) – 154 – 407.

⁵³ B. Petranović, Politička strana pomoći SAD Jugoslaviji krajem 1950. godine. *Tokovi revolucije*, 1989, 1, 1.

⁵⁴ Dosadašnji razvoj, stanje i problematika privrede (bez datuma, iz 1955); AJBT, KPR III A – 2 – a.

⁵⁵ Kratak prikaz rada Saveznog ministarstva rada u 1950. (8. 2. 1951); AJBT, Kabinet Maršala Jugoslavije (KMJ) – II – 7a/18.

⁵⁶ Radna snaga i zaposlenost (bez datuma, iz 1953), AJBT, KPR III – A – 1 – e.

posede na selu⁵⁷, preduzeća su uglavnom koristila priliku da se “reše” starijih i bolesnih radnika, žena i trudnica. Štaviše, dešavalo se da preduzeće primi toliko novih radnika koliko je otpustilo. Radnici su često odbijali selidbu u druga mesta i rad na poslovima za koje nisu bili obučeni. Posebno veliki otpor je pružan kod premeštaja u rudarstvo, šumarstvo, građevinarstvo i tešku industriju, a dosta radnika se vraćalo na selo. Nezaposlenost je uglavnom bila kakarakteristična za velike gradove, posebno kada je 1952. godine, usled velike suše, došlo do priliva seljaka koji su tražili zaposlenje u drugim privrednim delatnostima.⁵⁸

Životni standard

Predviđeni tempo industrijalizacije morao se odraziti na standard građana, budući da je država gotovo sva postojeća sredstva upotrebljavala za gradnju industrijskih i drugih privrednih postrojenja. Do koje mere se ova ubrzana industrijska izgradnja odražavala na kvalitet života najbolje svedoči Titova izjava u Kraljevu kada je okupljenim građanima govorio “da treba izdržati još samo malo”, jer se Petogodišnji plan – “najteža etapa u razvoju već bliži kraju”. Ipak, i pored ogromnog investiranja ni kod jednog od artikala industrijske proizvodnje obuhvaćenih Petogodišnjim planom taj plan nije izvršen. Velike investicije u tešku industriju ne samo da su presudno uticale na kvalitet života već su upropaštavale i ostale privredne grane – pre svega proizvodnju robe široke potrošnje i zanatstvo, budući da država nije imala sredstava da ulaže u razvitak ovih delatnosti. Štaviše, partijska politika prema selu oličena u instituciji obaveznog otkupa, agrarne reforme i zemljišnog maksimuma, osnivanja seljačkih radnih zadruga i u početku prisilna mobilizacija seljaka za odlazak na rad u industriju dovela do velikog pada poljoprivredne proizvodnje i nestašice hrane, koja je naročito dolazila do izražaja u velikim gradovima. Rezultat partijske politike prema selu bio je poražavajući – država je zbog oskudice hrane bila primorana da konstantno uvozi žitarice, jedan od glavnih izvoznih artikala Kraljevine i tako troši ionako oskudna devizna sredstva. Čak i u izrazito rodnim godinama, kakve su bile 1951. i 1953, proizvodnja pšenice je jedva

⁵⁷ Analiza o viškovima radne snage (1950); AJ, 25 – 122 – 303.

⁵⁸ Nezaposlenost (bez datuma, iz 1953); AJBT, KPR III – A – 1 – e.

premašivala predratni desetogodišnji prosek, dok je proizvodnja kukuruza bila i manja.⁵⁹

Iako su novinske stupce punili tekstovi o jugoslovenskom privrednom čudu, vrtoglavom porastu proizvodnje i životnog standarda “radnog naroda”, stvarnost je bila potpuno drugačija. Čak i zvanične statistike Ministarstva trgovine i snabdevanja pokazuju da država nije bila u stanju da potrošačima na obezbeđenom snabdevanju osigura minimalne propisane količine prehrambenih proizvoda. Snabdevanje je bilo neuredno i neblagovremeno i variralo je od grada do grada. Dešavalo se da radnici ne mogu da potroše ni ono malo što su zaradili, jer za novac nisu imali šta da kupe. Usled nestašice osnovnih životnih namirnica, cene pojedinih proizvoda su u periodu 1946–1949. skočile za neverovatnih 400%. Nedostatak osnovnih prehrambenih artikala i velika skupoća uticali su i na kvalitet ishrane. Kalorije su uglavnom unošene kroz hleb, dok su meso, mleko i jaja u kalorijskom bilansu bili zastupljeni sa svega 13%. Zbog ekstenzivnosti poljoprivrede kvalitet ishrane je dosta zavisio i od meteoroloških prilika. To se naročito ogledalo u potrošnji voća i povrća koje nije uvoženo, pa se stoga na trpezama građana nalazilo u značajnim količinama jedino u rodnim godinama. Još teža situacija je vladala na tržištu industrijskih proizvoda. Potrošačke karte na koje se mogla kupovati odeća, obuća, pokućstvo i ostala roba široke potrošnje deljene su na 4 tromesečja, pa su potrošači mogli da odluče da li će iskoristiti sve tačkice iz jednog tromesečja da bi kupili neki jeftiniji proizvod, ili će nepotrošene kupone preneti u drugo tromesečje i iskoristiti ih za kupovinu skuplje robe. Građani su na potrošačke karte mogli dobiti tek minimum tekstilne robe. Primera radi, za jedno odelo je bilo potrebno 48 tačkica, dok su određene kategorije stanovništva po tromesečju mogle potrošiti svega 40. Građanima je nuđena loša i nekvalitetna industrijska roba, a proizvođači tekstila i obuće nisu vodili računa ni o godišnjim dobima, pa su u oktobru isporučivane sokne, a čizme i kaljače u martu i aprilu. O sveopštoj oskudici i neimaštini rečito su svedočili oglasi objavljeni u *Slovenskom poročevalecu* u toku februara 1948. godine. U ovom listu se, pored ostalog, moglo pročitati: “Zamenjujem ženski štof za životne namirnice”; “Zamenjujem jaja za kukuruzno brašno”; “Dajem jedan kilogram kafe u zamenu za zavesu”;

⁵⁹ I. Dobrivojević, *Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955*, 74–75.

“Nudim šunku u zamenu za porcelansku šolju i umivaonik”, “Tražim šivaću mašinu, a u zamenu dajem kravu” i slično.⁶⁰

Ionako velika oskudica namirnica i industrijskih proizvoda još se drastičnije osetila posle sukoba sa Informbiroom i ekonomske blokade koja je usledila. Teške suše koje su pogodile zemlju 1950. i 1952. godine uslovile su dramatični nedostatak hrane, pa je posebnom Naredbom (1950) zavedena štednja u svim društvenim sektorima, a posebno kod raspodele osnovnih životnih namirnica. Posledice raskida sa SSSR-om osetile su se i u privrednoj politici. Čvrsta stega države u raspodeli robe popuštala je, pa je roba, koliko je bilo, puštana na slobodno tržište. Početkom 1950. ukinute su komercijalne cene koje je određivala država, a proizvođači su dobili priliku da samostalno formiraju cene. U januaru 1951. ukinuto je obezbeđeno snabdevanje industrijskom robom, a u oktobru iste godine obezbeđeno je snabdevanje prehrambenim artiklima. Politika obaveznog otkupa je napuštena 1952, a godinu dana kasnije se pristupilo ukidanju seljačkih radnih zadruga. Ipak, svojevrsna uranilovka u platama zaposlenih ostala je karakteristika čitave prve posleratne decenije. Plate službenika bile su neznatno veće od plata radnika (15%), dok je odnos plata između nekvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika bio 1:2. Ovo je dovelo do svojevrsnog ujednačavanja (ne)kvaliteta života svih zaposlenih. Brisanju razlika u standardu bitno su doprinosili i dečiji dodaci, na čije su pravo imali svi zaposleni roditelji, pa su se u najtežem položaju nalazila samačka domaćinstva.

Iako je popis iz 1953. godine pokazao da nepoljoprivredno stanovništvo u dobrom delu i dalje živi na selu, pritisak na gradove bio je ogroman. Usled naglog priliva stanovništva, koji nije praćen adekvatnim razvojem infrastrukture, u gradovima se teško živelo. Nedostatak struje i vode, loša kanalizaciona mreža, nedostatak prodavnica, malo vozila gradskog prevoza, zapuštenost i prljavština na svakom ćošku bili su samo neki od problema sa kojima su se svakodnevno suočavali stanovnici gradova. Ipak, najteži problem, koji se direktno odražavao na standard ljudi, bila je dramatična oskudica stanova. Stambeni fond, nedovoljan i u predratnim prilikama, teško je stradao za vreme rata. Kako je najveći deo investicija odlazio na gradnju postrojenja teške industrije, novca za podizanje novih stanova bilo je nedovoljno. Loša stambe-

⁶⁰ Isto, 77–78.

na politika, koja se pre svega ogledala u niskim kirijama, ali i u smatranju svakog privatnog vlasništva izrazom “sitnoburžoaskih stremljenja”, uslovlila je da u prvoj posleratnoj deceniji gotovo jedini graditelj novih stanova bude država. Kako je najamnina stanova učestvovala sa svega 4–5% u ukupnim troškovima života, stanodavci nisu imali ni mogućnosti, a ni interesa da stambene zgrade održavaju i popravljaju, pa je ionako oskudan stambeni fond dodatno uprošastavan. Naime, da bi platio mesečnu zakupninu jednosobnog stana, radnik je, prema zvaničnim statističkim podacima koje u razmatranom periodu uvek treba uzimati sa rezervom, morao da radi samo 12 sati, koliko vremena mu je trebalo i da bi zaradio za 2 kilograma svinjskog mesa! Usled naglog porasta stanovništva, sporog tempa gradnje i lošeg održavanja stambenih zgrada, stambena površina po stanovniku u gradovima i gradskim naseljima bila je u konstantnom opadanju, pa se u periodu 1949/1950–1954. smanjila za čitavih 22%, tj. sa 11,6 na 8,7 metara kvadratnih, što je bilo daleko ispod svakog minimuma. Ipak, na (ne)kvalitet života nije uticao samo nedostatak osnovnog životnog prostora, već i opremljenost stanova. Naime, podaci iz 1954. godine pokazuju da je 30,2% svih stanova bilo bez kuhinje, 83% bez kupatila, a 71,2% bez vodovoda. Iako je platnim sistemom država favorizovala radnike, pri dodeli stanova stvari su stajale drugačije. U opštoj oskudici bilo je gotovo nemoguće “obične radnike iz podruma izvaditi”. Preduzećima su bili potrebni inženjeri i stručni tehničari koji su, kao uslov zaposlenja, po pravilu zahtevali rešenje stambenog pitanja.⁶¹

Od 1950. standard stanovništva je u stalnom opadanju. Prema izveštaju Ekonomskog odeljenja Britanske ambasade iz 1951. godine, plate Jugoslavena su u odnosu na 1939. godinu porasle dva puta, ali su cene povećane za čitavih 822%!⁶² Nominalno povećanje plata gotovo da se nije ni osećalo, a skromne životne potrebe nisu mogli podmiriti ni visokokvalifikovani radnici i službenici, a kamoli neuka radna snaga pridošla sa sela.⁶³ Najveći deo zarade odlazio je na ishranu, a cene prehrambenih proizvoda neprestano su rasle, naročito od 1953. godine, budući da je potražnja poljoprivrednih proizvoda i dalje bila

⁶¹ Isto, 80–81.

⁶² P. Marković, Ideologija standarda jugoslovenskog režima. *Tokovi istorije*, 1996, 1–2, 10.

⁶³ Realna plata radnika i službenika 18 industrijskih preduzeća Beograda, Rijeke, Maribora i Slavenskog Broda (samo za internu upotrebu), AJBT, KPR III – A – 1 – b.

veća od ponude. Da bi preživeli, građani su morali da rade dopunske poslove – inženjeri i tehničari masovno su radili po projektantskim organizacijama i biroima, honorarno ili kao spoljni saradnici. Žene su prale rublje; električari, bravari, monter i dodatna zaposlenja nalazili su kod zanatlija, dok su nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici dopunski zarađivali kao drvoseče i istovarivači šljunka i uglja. Ipak, u početku prinudno pokrenute migracije na relaciji selo – grad bilo je teško zaustaviti. Već je anketa sprovedena 1957. godine među seoskom omladinom pokazala da više od 70% mladih želi da se preseli u grad kako bi se zaposlilo.⁶⁴

FROM THE RURAL TO THE URBAN.
MODERNISATION OF REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
IN THE FEDERAL PEOPLE'S REPUBLIC OF YUGOSLAVIA 1945 – 1955

(Summary)

Yugoslav communists, following the Soviet model, approached industrialisation impromptu. The Five year plan anticipated megalomaniac investments in heavy industry, and the economical Party strategists believed that Yugoslavia would reach Great Britain in 10 years time. A poor state could not sustain such investment efforts, so the economic policy of the authorities resulted in a general poverty and the decrease of agricultural production. Peasants could not be easily persuaded to become industrial workers, and the authorities did not recoil from repressive measures. Due to difficult working conditions, low wages and housing circumstances, fluctuation and job abandonment were common instances. Already by 1950 first forms of unemploy-

⁶⁴ Anketa CK Narodne omladine Jugoslavije sprovedena od 15. 10. do 4. 11. 1957. među seoskom omladinom; AJ, Savez socijalističke omladine Jugoslavije (114) – 95.

ment appeared, and they were regulated by the administrative relocation of workers to those industrial branches which offered work. The rapid growth of cities was followed by an acute lack of flats so the problem was “solved” by moving more families into one common flat. Even though wages nominally grew, living expenses, especially since 1953, were increasing and the working people could hardly provide for their families on the basis of their salaries. The best results were achieved in the domain of health and hygiene enlightenment. Actions of spraying DDT powder and vaccination against tuberculosis, financed by the UNRA, in spite of initial resistance, have given good long term results. Swift modernisation and industrialisation, relative economical recovery and great movements of population into cities, together with measures undertaken by the authorities on the health and hygiene enlightenment of population and suppression of disease, brought to the fact that in the middle of the Fifties Yugoslavia had relative stability in hygienic and health conditions and suppression of many infectious diseases.

Vesna Mušeta-Aščerić

ULOGA BOSANSKOG SREDNJOVJEKOVLJA U IZGRADNJI BOSANSKOHERCEGOVAČKOG IDENTITETA

POZNATO JE DA JE XIX STOLJEĆE vrijeme probuđenih nacionalnih pokreta i rađanje nacionalnih historiografija u Evropi, pa i na prostoru jugoistočne Evrope. U skladu s tim, historija srednjovjekovne Bosne uklapana je u velikodržavne projekte, postupkom lišenim dosezanja naučne istine, a u cilju ostvarenja vlastitih nacionalnih interesa. U pristupu sintezi bosanskog srednjovjekovlja primjenjivan je tradicionalni metod XIX stoljeća i prve polovine XX stoljeća, utemeljen na jednostranoj analizi izvorne građe, s težištem na političkom okviru historijskog razvoja, dinastičko-vladarskim hronološkim slijedom. Ovim sintezama bila je zajednička samo dimenzija historijskog.¹

Da bi se bosansko srednjovjekovlje sagledalo u cjelini, prije svega treba imati u vidu državnost srednjovjekovne Bosne koja se ogleda u jasno omeđenom državnom teritoriju, domaćoj vladarskoj dinastiji i njihovoj vladarskoj ideologiji, političkim tijelima, odnosno državnom aparatu, te međunarodnim odnosima Bosne sa susjedima i drugim evropskim zemljama. Uz to, ne manje važna je specifična kultura i umjetnost, kulturna baština i duhovnost.

Polazeći od činjenice da su prostor i vrijeme dvije osnovne historijske dimenzije, uz utvrđivanje vremena trajanja, pitanje prostora je prva važna komponenta u određivanju osobnosti bosanskog srednjovjekovlja. U skladu s tim,

---

¹ Vesna Mušeta-Aščerić, Za novi pristup bosanskom srednjovjekovlju. u: *Naučni skup. Bosna i Hercegovina prije i poslije ZAVNOBiH-a* (ur. Muhamed Filipović), Sarajevo: ANUBiH, Posebna izdanja, vol. CXXIV, 2007, 330.

postavlja se pitanje vremenskog okvira u kojem se može govoriti o bosanskom srednjovjekovlju. Koji je to prostor koji se najviše poklapa sa prostorom savremene Bosne i kako je on nastao?

Period od VII do IX stoljeća najznačajniji je period u historiji južnoslavenskih naroda, pa i Bosne. To je period uspostavljanja stalne političke vlasti, odnosno period formiranja samostalnih država. Bosna je u ranom srednjem vijeku imala organizovanu stalnu političku vlast kao i drugi Slaveni, najprije u okviru Avarskog carstva, a od kraja VIII stoljeća kroz posve samostalan politički razvoj.² Dakle, početak bosanskog srednjovjekovlja treba staviti u vremenski okvir koji započinje sa VII stoljećem, a ne X stoljećem, kako se do sada uzimalo, a završava krajem XVI stoljeća, kada su Osmanlije osvojile cjelokupni društveni prostor srednjovjekovne Bosne.

Periodizacija bosanskog srednjovjekovlja se stoga ne može vezivati za određene datume, nego se moraju uzeti u obzir promjene u strukturi njenog ukupnog društvenog razvoja, a te promjene nisu se dešavale preko noći, niti u toku jedne godine.

Prostorni razvoj bosanske srednjovjekovne države nije bio ravnomjeran, niti je bio na svim područjima jednako trajan. Najčvršćim je bio u centralnom dijelu, jezgri budućeg bosanskog kraljevstva, a najosjetljiviji na prostoru prema njenim istočnim i zapadnim susjedima. Imajući u vidu postojanje političkog i društvenog prostora, jasno je da je politički prostor srednjovjekovne Bosne bio onaj što su ga obuhvatale i određivale granice bosanske države, dok je društveni prostor širi prostor koji je u srednjem vijeku stalno ili privremeno ulazio u okvire državnog teritorija. Stoga je osnovicu etnokulturnog identiteta srednjovjekovne Bosne činio njen društveni, a ne politički prostor.

U formiranju bosanskog političkog, pa i društvenog prostora geografski razlozi su odigrali presudnu ulogu. Ovaj prostor predstavlja zasebnu, geografski specifičnu cjelinu prepoznatljivu i po svom položaju u regionu.

Duga kulturno-politička tradicija također je bitno utjecala na formiranje ovog prostora kao zasebnog, pa se jedna od osnovnih crta bosanskog srednjovjekovlja ogleda u naslijeđenosti i kontinuitetu. Naime, u temelje bosanskog srednjovjekovlja, pored slavenske, ugrađena je ilirska i avarska baština.

Ko su onda stanovnici srednjovjekovne Bosne i kako se oni nazivaju? U latinskim i ćirilskim izvorima za stanovnike srednjovjekovne Bosne pojavljuje

² Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*. Zagreb: 1994, 27.

se naziv *Bosnenses* i Bošnjanim. Zanimljivo je tumačenje nekih autora o nazivu Bošnjanim. Naziv Bošnjanim za T. Raukara ima sadržajno slojevit opseg koji je odraz društvene i državne samostalnosti srednjovjekovne Bosne. Prije svega, po njemu taj termin označava vjersku pripadnost Crkvi bosanskoj, potom je to obilježje za bosansku vlastelu, odnosno staleško obilježje i na kraju, to je pripadnost koja je uključivala svakog stanovnika Bosne bez obzira na njegovu stalešku ili vjersku pripadnost. Dakle, termin Bošnjanim, po ovom autoru, označavao je izrazito teritorijalnu, ali ne i etničku pripadnost. Autor također ističe da je državna i vjerska zasebnost srednjovjekovne Bosne pojačavala upotrebu bosanskog imena, ali da “nije bilo kriterijem narodnosne pripadnosti”.³

Svijest o političkoj i društvenoj zasebnosti, kao i zasebnoj etničkoj pripadnosti, međutim, bila je prisutna kod stanovnika srednjovjekovne Bosne. “Srednjovjekovni Bosanci se nigdje njezina imena ne odriču (Bosne), niti se zaklanjaju iza slavenske pripadnosti, šta više, oni svoje bošnjaštvo svugdje samosvjesno ističu i zapisuju”.⁴ Čak i uz imena robova kupljenih u Bosni redovno je zabilježeno da su “de genere et natione Bossinensium”. Dok “svijest o pripadnosti zajedničkom pojmu hrvatskog naroda u sklopu srednjovjekovnog društvenog ustrojstva još nije mogla postati općom za glavninu ljudi na hrvatskom prostoru, pa će se to zbiti tek u razdoblju nacionalne integracije”,⁵ u srednjovjekovnoj Bosni je situacija bila obrnuta. Isto tako, dok se ime hrvatske jezgre nije uspjelo proširiti na cjelokupnom prostoru koji je ušao u sastav hrvatske države, uostalom kao i kod istočnih susjeda, dotle je u Bosni tokom srednjeg vijeka bosansko ime obuhvatalo cjelokupan politički prostor.

Zašto bosanska etnička pripadnost nestaje u XIX stoljeću – “zasluga” pripada romantičarskim gledištima i nacionalnim homogenizacijama naših susjeda u okviru kojih je nestajao bosanski duh.

Kada je riječ o zasebnosti političkog prostora, treba naglasiti da je samostalni politički razvoj srednjovjekovna Bosna započela u VII stoljeću i nisu ga prekinuli ni Hrvati ni Srbi svojim dolaskom potkraj VIII stoljeća na svoj današnji etnički prostor. U vezi s tim, zanimljivo je mišljenje T. Raukara koji u

³ Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb: 1997, 285, 298. nap. 67.

⁴ Marko Šunjić, *Bosna i Venecija, odnosi u XIV i XV st.* Sarajevo: 1996, 386.

⁵ T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 1997, 520.

okviru razmatranja rubnih područja srednjovjekovne Hrvatske uz Istru i Dubrovnik ubraja i Bosnu. Međutim od ovih prethodnih “među rubna područja koja su stvarala širi društveni prostor hrvatskog srednjovjekovlja, Bosna se temeljito razlikovala bitnim značajkama: državnom i dinastičkom samostalnošću, te društvenom i vjerskom zasebnošću”.⁶

Najznačajniji izvori za dokazivanje državne i dinastičke samostalnosti srednjovjekovne Bosne, pored pisanih dokumenata, jesu politički simboli moći. Na to ukazuje jasan heraldički sistem koji je posjedovala srednjovjekovna Bosna. Bosanski kraljevi posjedovali su krunu i grb, dva značajna politička simbola moći.⁷

Sam čin Tvrtkovog krunisanja nije samo formalni akt uzdizanja u vladarskoj hijerarhiji, nego i stvarni odraz teritorijalnog opsega i unutrašnje stabilnosti države. Bosna je nakon Tvrtkovog krunisanja postala važan faktor u međunarodnim odnosima, a kraljev dvor mjesto diplomatske aktivnosti država koje su Bosnu morale uzimati kao ozbiljnog učesnika u zbivanjima tog doba. Međunarodni ugovori koje je Bosna sklapala sa Dubrovnikom, Venecijom i Ugarskom ukazuju na pravne domete državnog i dinastičkog suvereniteta.

Bosanski kralj je uživao međunarodnu reputaciju, a dinastija Kotromanića bila je u rodbinskim vezama sa vodećim vladarskim i plemićkim porodicama tog doba. Bosansko plemstvo prilagodilo se vremenu u kojem je živjelo; trgovalo je i putovalo, ženilo se iz uglednih plemićkih porodica van Bosne, sudjelovalo u viteškim turnirima van zemlje, stjecalo strane titule i status počasnih građana, imalo svoje dvorove, kancelarije sa školovanim dijacima i sl.⁸ Kakav je status u srednjovjekovnoj Evropi imala bosanska država najbolje govori činjenica da je “njezinom propašću izazvan ozbiljan poremećaj svjetskog poretka i odnosa snaga u njemu. Izvještavajući Firencu o tome Venecija (14. VI 1463.) konstatira kako pred očima svijeta gori jedno ugledno kraljevstvo”.⁹

Društvena zasebnost srednjovjekovne Bosne oblikovala se na autohtonim etnoosnovama, na stjecištu istočnih i zapadnih utjecaja, a izražavala se kroz

⁶ *Isto*, 281.

⁷ Srećko M. Džaja, *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije*. Sarajevo: *Jukić*, 15, 1985, 86, 90.

⁸ V. Mušeta-Aščerić, *Za novi pristup bosanskom srednjovjekovlju*, 339.

⁹ M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 385.

bosansku pismenost (jezik i književnost), kulturu i umjetnost, te osobene vjerske prilike.

Bosanci su imali svoj bosanski jezik, iz kojeg je proizišlo bosansko pismo kao njegov grafički izraz. Podatak zabilježen u Ankoni 1453. godine, «kako su dva brata Bosanca obavila izvjestan posao, pri čemu im je kao prevodilac poslužio tamošnji stanovnik, također Bosanac, poznavalac, kako je rekao talijanskog, bosanskog i slavenskog jezika», za M. Šunjića je nepobitan dokaz o postojanju bosanskog jezika.¹⁰

U dosadašnjoj literaturi o bosanskom srednjovjekovnom pismu većina autora vodi raspravu o tome kakvo je to pismo, ali je u pozadini svih tih rasprava bilo, ustvari, pitanje čije je to pismo. Do danas je u nauci ostao sporan i naziv ovog pisma.

Bosansko srednjovjekovno pismo najprije je nazivano srpskom ćirilicom, odnosno dijelom ćirilice istočnog tipa, sa nekim grafijskim i pravopisnim osobenostima,¹¹ a potom zapadnom, odnosno hrvatskom ćirilicom.¹²

Međutim, Ć. Truhelka, dajući mu naziv bosančica, konstatira da je to samostalno pismo, potpuno neovisno o drugim južnoslavenskim pismima, koje se potpuno neovisno razvilo neposredno iz grčkog pisma.¹³

U srednjovjekovnoj Bosni promjenjiva je bila državna granica i vjerska pripadnost, jedino je stalan bio narod koji je čuvao i njegovao svoj bosanski jezik kao osnovni izraz svog bića.¹⁴ Morfološka jednostavnost, narodni govor

¹⁰ *Isto*, 387.

¹¹ B. Nedeljković, O 'bosančici'. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Beograd: 1955, sv. 3-4; P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*. Beograd: 1971.

¹² Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. Zagreb, I, 1955, 10; Vladimir Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisama u ćirilici*, Zagreb, Slovo 15-16, 1965, 177.

¹³ Ćiro Truhelka, *Bosančica*, Prinos bosanskoj paleografiji. Sarajevo, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1889, I, knj. IV, 65-83.

¹⁴ U dokumentu koji govori o srebrenini koju je deponovao vojvoda Vladislav Kosača u Zadru 1474. godine među pladnjevima je i jedan veliki na kojem je utisnut vojvodin žig, ali i jedan na kojem je ispisana neka legenda *bosanskim pismom*; Marko Šunjić, O vojvodi Vladislavu Kosači i njegovoj srebrenini deponovanoj u Zadru, Sarajevo: *Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine*, 1988. god. XXXIX, 68; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 387.

i ikavština, zasebnost grafijskih rješenja i način upotrebe (natpisi na stećcima) oblikovali su bosansko srednjovjekovno pismo - bosančicu.

Postojanje srednjovjekovne bosanske države imalo je bitnog utjecaja na pravce duhovnog razvoja u kasnijem periodu, pošto je tada stvorena određena duhovna klima i kulturne vrijednosti koje su trajale i poslije njene propasti. Težnja bosanskih vladara za državnom i crkvenom neovisnošću udarila je pečat cjelokupnom kulturnom stvaralaštvu, između ostalog i književnom. Nažalost, malo od toga je do danas sačuvano, i to rukopisi koji nisu smetali učenju ortodoksne crkve.

Osim toga, još u drugoj polovini XX stoljeća historičari umjetnosti zapazili su postojanje bosanske minijature. Najznačajniji rukopis sa tipičnom bosanskom minijaturom je Hvalov zbornik. Ovaj rukopis uz Miroslavljevo evanđelje spada među najljepše ukrašene bosanske rukopise. "Kod interpretacije ukrasa mora se početi od očigledne činjenice da je i ovdje riječ o spoju autohtone tradicije i uticaja Zapadne umjetnosti",¹⁵ što srednjovjekovnu Bosnu uvodi u krug evropskih kulturnih kretanja tog doba.

Bosansko srednjovjekovlje je obilježeno specifičnim kulturnim stvaralaštvom sa trajno prisutnim tradicionalnim elementima protkanim stranim utjecajima. O specifičnostima u kulturnim tokovima istraživanja su uglavnom bila usmjerena na sagledavanje utjecaja Istoka i Zapada, kao i na prepoznavanje prisustva elemenata tih kultura na tlu Bosne i Hercegovine.¹⁶

Autori su, doduše, primjećivali da se uz opće umjetničke stilove u bosanskom zlatarstvu, kao i u ostalim domenima kulturnog života srednjovjekovne Bosne, "očituje snažna domaća struja, koja se u pomanjkanju boljeg termina može nazvati narodnim stilom".¹⁷ Međutim, po P. Anđeliću, narodni stil je prepoznatljiv samo na pojedinim vrstama proizvoda, uglavnom na nakitu iz grobova i mješavina je indirektnih utjecaja bizantskog zlatarstva i dalmatinsko-hrvatske kulturne grupe kojoj je ovaj stil, po njemu, najbliži.

¹⁵ Planinka Mikulić, Bosanski i humski iluminirani rukopisi. *Bosna franciscana*, Sarajevo: 2000, god. VIII, br. 13, 172.

¹⁶ Vesna Mušeta-Aščerić, Bosanski stil, jedna od osobnosti bosanskog srednjovjekovlja. *Znakovi vremena*, Sarajevo: jesen 2002, vol. 5, br. 17, 198-230.

¹⁷ Pavao Anđelić, Doba srednjovjekovne bosanske države. u: *Kulturna istorija BiH od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo: 1984, 536.

Još su istraživači poput L. Thalloczya i K. Jirečeka ukazali na postojanje određenih specifičnosti u materijalnoj kulturi srednjovjekovne Bosne. Znatno kasnije V. Han, a potom i B. Radojković, proučavajući primijenjenu umjetnost na tlu Balkana, na osnovu dubrovačke građe, konstatuju da su Dubrovčani uočavali posebne karakteristike izrađevina iz Bosne, pa određujući im porijeklo, nazivali su ih bosanskim, a određujući im stil, naglašavali su da su izrađeni na bosanski način. Ta specifičnost u oblikovanju i ornamentisanju predmeta izrađenih od srebra, zlata i drugih dragocjenosti vidljiva je na posudu, nakitu, oružju, pa i odjeći.¹⁸ Njihov izgled svjedoči o specifičnom bosanskom stilu u umjetnosti, nastalom na tlu Bosne u XIV i XV stoljeću, stilu koji se “koristi izvedbenim elementima iz Mađarske, Francuske, Italije, Bizanta i islamske sjeverne Afrike, sjedinjujući ih na sebi svojstven način”.¹⁹

D. Kovačević-Kojić konstatira da se predmeti od srebra u dubrovačkoj građi označavaju kao “bosanski” samo ukoliko su izlazili van Bosne, da bi se razlikovali od istih predmeta izrađenih na neki drugi način.²⁰ Međutim, i pored toga, kod D. Kovačević-Kojić, koja se bavila gradskom privredom u srednjovjekovnim bosanskim gradovima, nije postojao interes za dalje elaboriranje ove pojave u dokumentima Dubrovačkog arhiva, kao nečeg specifičnog u gradskoj kulturi srednjovjekovne Bosne. Osvrnula se na ovu vrstu podataka samo utoliko što ih nije mogla zanemariti u okviru tema kojima se bavila.²¹ Pavo Živković također konstatuje da su u kulturi Bosne pred kraj srednjeg vi-

¹⁸ Verena Han, *La culture materiele des Balkans au Moyen Age a' travers la dokumentation des Archives de Dubrovnik*. Beograd: *Balkanica* III, 1972, 157-193; Bojana Radojković, *Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku*. *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica: Muzej grada Zenice, 1973, 208. U pisanim dokumentima kao predmeti izrađeni bosanskim stilom spominju se: bosanske pozlaćene srebrene tacne velike i male, bosanske srebrene kašike, bosanski srebrni i kožni pojasevi, bosansko prstenje sa kamenjem, bosanski groši, bosanski štitovi i mačevi, bosansko platno, ženske haljine bosanskog kroja i dr.

¹⁹ Marian Wenzel, *Tradicija umjetničke obrade metala u Kraljevini Bosni, Bosanski stil na stećcima i metalu*. Sarajevo: 1999, 79.

²⁰ Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: 1978, 306. i 310.

²¹ Desanka Kovačević, *Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: *Godišnjak društva istoričara BiH*, X, 1959, 293.

jeka prepoznatljivi čitavi slojevi s obilježjima susjednih kultura, ali i naglašava da se u dokumentima susreću pojasevi i prstenovi rađeni na bosanski način, odjeća, pa čak i marame.²²

Društvenom razvoju srednjovjekovne Bosne pečat je davala i viteška kultura vladarskog i feudalnih dvorova.²³ U okviru bavljenja problemom urbaniteta u srednjovjekovnoj Bosni u historiografiji pojavilo se nekoliko teorija, počevši od one koja u potpunosti negira postojanje urbanih sredina do teorije da je razvoj gradova u srednjovjekovnoj Bosni identičan onom u Evropi. Autori su uglavnom polazili od pitanja koliki i kakav je bio utjecaj zapadne ili jugoistočne Evrope na razvoj gradskih sredina u Bosni, upoređujući pokazatelje koji se odnose na način i vrijeme nastanka, njihov izgled i funkciju koju obavljaju. Gradova u Bosni srednjeg vijeka nije bilo po onima koji su na Bosnu doslovno prenosili kriterije na osnovu kojih je neko naselje imalo status grada na Zapadu (povelju o osnivanju, gradske slobode, crkvu/ katedralu i sl.). Drugi, pak, koji su nastojali dokazati da je razvoj gradova u Bosni, mada vremenski u zakašnjenju u odnosu na razvoj gradova u zapadnoj Evropi, bio brz i intenzivan i identičan razvoju gradova na Zapadu, smatrali su da je prva polovina XV stoljeća period procvata gradskog života u Bosni, period kada je proces urbanizacije u punom zamahu.²⁴

U sagledavanju nastanka i razvoja urbanih sredina na određenom prostoru ne može se polaziti od njihovog uklapanja u unaprijed stvorene teorijske sheme zapadnoevropskog srednjovjekovlja.

Ovakav metodološki pristup nije dao pozitivne rezultate u istraživanju gradova u pojedinim sredinama, pa ni bosanskoj, u utvrđivanju njihove tipologije i klasifikacije. Neovisno o ranije utvrđenim standardima u zapadnoevropskoj historiografiji, neophodno je sagledati realnu sliku urbaniteta na određenom prostoru u određenom vremenu. Takvim metodološkim pristupom došlo se do definiranja pojma srednjovjekovnog bosanskog urbaniteta.²⁵

²² Pavo Živković, *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*. Tuzla: 1986, 197-198.

²³ Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta krana bosanska 1387-1463*. Zagreb – Sarajevo: 2006, 469-477.

²⁴ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 346.

²⁵ Vesna Mušeta-Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću, Između zapada i istoka*. Sarajevo: 2005, 96-97.

U srednjovjekovnoj Bosni postojala su urbana naselja koja se mogu porediti s urbanim sredinama u zemljama istog historijskog razvoja. Bosna, naime, nimalo ne zaostaje u tom pogledu.²⁶

U srednjem vijeku crkvena samostalnost je podrazumijevala i političku neovisnost. S tim u vezi, sagledavana je i uloga Crkve bosanske u bosanskoj državi. Dok je po jednim Crkva bosanska bila «simbol i zalag njene samostalnosti»,²⁷ po drugima ona nije bila ravnopravan partner Katoličkoj crkvi i stoga nije mogla poslužiti kao instrument vladanja. Njena uloga pri tome se svodi na arbitriranje između bosanskih kraljeva i vlastele.²⁸

Činjenica je da sazrijevajući institucionalno i pretvarajući se u prvoj polovini XIII stoljeća u samostalnu Crkvu bosansku, sa zasebnim hijerarhijskim ustrojstvom,²⁹ dakle u vrijeme kada se jasno oblikovao vjerski razgraničeni prostor Pravoslavne i Katoličke crkve, ukliještena između njih, Crkva bosanska je osporavana i od jednih i od drugih.

Njeno postojanje, njeno specifično ustrojstvo, hijerarhija i učenje neosporne su činjenice, kao što je neosporna i njena uloga u ukupnom društvenom životu srednjovjekovne Bosne.

Ima mišljenja da je Crkva bosanska (bila) “najjači činitelj društvene individualnosti srednjovjekovne Bosne”.³⁰

Zaključak

Da bismo spoznali šta je baština srednjeg vijeka, a šta kasnijih perioda, posebno historiografije XIX i XX stoljeća u ukupnosti historijskog razvoja

²⁶ *Isto*, 109-111.

²⁷ Sima Ćirković, Bosanska crkva u bosanskoj državi. u: *Prilozi za istoriju BiH, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, ODN, knj. 17, 1987, 195-254.

²⁸ Dubravko Lovrenović, Uticaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni. u: *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991. Zbornik radova*. Franjevačka teologija u Sarajevu. Samobor: 1994, 69. i 79.

²⁹ Pejo Ćošković, Ustrojstvo crkve bosanske. u: *Zbornik fra Anđela Zvizdovića*, Sarajevo-Fojnica: 2000, 61-83; Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: 2005.

³⁰ T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 282.

BiH, neophodno je prije svega sagledati osobnosti bosanskog srednjovjekovlja.

Sadašnjost uveliko određuje smjer historijskog istraživanja i o njoj ovise historijska spoznaja i historičar. Da bismo razumjeli sadašnjost, moramo poznavati prošlost,³¹ a tek nakon toga moguće je sagledati značaj bosanskog srednjovjekovlja u našoj savremenosti.

Drugim riječima, da bismo mogli ocijeniti značaj bosanskog srednjovjekovlja u ukupnom historijskom razvoju Bosne i Hercegovine, moramo najprije utvrditi šta je bosansko društvo u razdoblju nacionalnih integracija u XIX stoljeću moglo preuzeti od te baštine i ugraditi u vlastitu osnovu, odnosno koja su to osnovna obilježja bosanskog srednjovjekovlja koja se mogu smatrati sastavnim dijelom cjelovitog historijskog razvoja Bosne i Hercegovine. Neki oblici ove baštine prepoznatljivi su i danas (prostorne, društvene i kulturne osobnosti), naravno izmijenjene u kasnijem historijskom razvoju, dok drugi, tipični za srednjovjekovlje, nisu mogli opstati (Crkva bosanska, staleška pripadnost).

Društveni i politički prostor i državopravna samostalnost, ljudi i njihovo stvaralaštvo, kultura i umjetnost, spomenička baština i duhovnost, te integrativno djelovanje Bosanske crkve jesu srednjovjekovni temelji na koje se u času nacionalnih integracija moglo osloniti moderno bosansko društvo, ali nije. Historija treba dati odgovor i na pitanje zašto. Ipak, neosporna je činjenica da je bez te baštine naša bosanska savremenost nezamisliva; ona postoji i treba je povezati u cjelinu bosanskog identiteta.

O značaju srednjovjekovlja u ukupnosti historijskog razvitka neke zemlje Žak Le Gof, čini se, daje najbolji odgovor, jer po njemu – "...to je razdoblje koje nam najbolje omogućuje da shvatimo naše korene i naše raskide u našoj zbuñenoj modernosti, u našoj potrebi da razumemo promenu i preobražaj, koji je bit istorije kao nauke i kao življenog iskustva."³²

³¹ V. Mušeta-Aščerić, Razumijevanje sadašnjosti kroz prošlost. *Prilozi Instituta za istoriju*, 30, Sarajevo: 2001, 7-23.

³² Žak Le Gof, *Za jedan drugi srednji vek, Vreme, rad i kultura zapada*. Novi Sad: 1997, 9.

THE ROLE OF THE BOSNIAN MIDDLE AGES IN THE BUILDING OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN IDENTITY

(Summary)

In order to understand what is the heritage of the Middle Ages and what is the heritage of later periods, especially that of 19th and 20th century historiography, within the general historical development of Bosnia and Herzegovina, it is necessary to observe the specifics of the Bosnian Middle Ages.

The present determines the course of historical research and historical knowledge and the historian depend on it. In order to understand the present we have to know the past and only after that it is possible to grasp the importance of medieval Bosnia in our modernity.

In other words, in order to evaluate the importance of medieval Bosnia in the general historical development of Bosnia and Herzegovina we must determine what could the Bosnian society inherit of this heritage during the process of national integrations in the 19th century. We also must specify which of these basic determinants represent an integral part of the general development of Bosnia and Herzegovina. Some forms of this heritage are recognizable today (spatial, social and cultural specifics), naturally changed during the course of later historical development, whereas other typical medieval forms could not survive (Bosnian Church, class belonging).

Social and political space and state independence, people and their creativity, culture and art, monumental heritage and spirituality, and the integrative work of the Bosnian Church are the medieval foundations that the modern Bosnian society could have leaned on during the time of national integrations, but it did not. History should provide an answer to the question why. Nevertheless, it is an undeniable fact that without this heritage our Bosnian modernity is unthinkable; it exists and should be incorporated in the wholeness of Bosnian identity.

About the significance of the Middle Ages in the historical development of a certain country Jacques Le Goff, it seems, provides the best answer, because, according to him this is the period "... that we are best able to under-

stand our roots in, as well as our breaks with, the past; our troubled modernity; and our need to understand change, the stock-in-trade of history, both as a science and as we experience it.”

Boro Bronza

HABZBURŠKA PERCEPCIJA IDENTITETA BOSNE I HERCEGOVINE 1683-1718.

NAKON VELIKOG PORAZA MAĐARA u borbi protiv Turaka na Mohačkom polju 1526. godine Habzburgovci su postali kraljevi Ugarske u kontinuitetu (tj. tokom naredne 392 godine),¹ a samim tim i značajan činilac u odnosu prema zapadnom Balkanu. Međutim, tek nakon Bečkog rata (1683-1699) oni su zadobili ključne dijelove nekadašnjeg Ugarskog Kraljevstva, te tako u pravom smislu stekli mogućnost verifikacije intencija koje su u prethodnih 170 godina u osnovi postojale samo na papiru. Zapravo, politički fenomen poznat kasnije pod imenom “Istočno pitanje” počeo je za Habzburgovce u pravom smislu od 1526. godine, mada se uglavnom, zbog percepcije i definicije samog pojma, smatra da njegovo ishodište treba tražiti u Bečkom ratu ili još kasnije.²

U tom kontekstu, značaj djelovanja Habzburgovaca na prostoru zapadnog Balkana naročito se odnosio na Bosnu i Hercegovinu, jer su one bile čvrsto ideološko-politički povezane sa starim Ugarskim Kraljevstvom, čiji su

---

¹ Postoje teorije po kojima Habzburška Monarhija u pravom smislu (koji se prvenstveno temelji na shvatanju značaja austrijsko-ugarskog dualiteta) postoji tek od 1526. godine. Npr. u Imre Gonda – Emil Niederhauser, *Die Habsburger*, Budapest 1983. Ovakvo stanovište je posebno često kod mađarskih historičara, a ima poseban značaj ako se želi naglasiti balkanska dimenzija habzburške politike.

² Tako je, između ostalog, i u Милорад Екмечић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*. Београд: 1996,³ 26.

nasljednici postali Habzburgovci. Naime, još od 1138. godine u ugarskim poveljama Bosna se pojavljivala u službenoj titulaturi ugarskih kraljeva,³ tako da su još od tog vremena postojale ugarske pretenzije na Bosnu, i praksa po kojoj su bosanski vladari uvijek tretirani kao vazali ugarskih kraljeva.⁴ Međutim, relativnost hronološkog i teritorijalnog “rasprostiranja” Habzburške Monarhije svakako ima adekvatnog konkurenta u ekvivalentnoj relativnosti Bosne i Hercegovine.

Tokom cijelog srednjovjekovnog razdoblja postojale su značajne fluktuacije u kontekstu obima teritorije Bosne i Hercegovine, koje su tim tvorevinama dramatično mijenjale karakter. Kasnije, sa dolaskom Osmanlija u drugoj polovini XV vijeka, i nestankom suvereniteta srednjovjekovne Bosne, i Bosna i Hercegovina, kao geografske regije, sa čvrsto formiranim imenima (naročito Bosna), ali ne i granicama (opet naročito Bosna), bile su uključene u nove osmanlijske teritorijalno-upravne jedinice – sandžake, a od 1580. godine objedinjene u novostvorenom Bosanskom pašaluku. Kao i srednjovjekovna država Bosna, Bosanski pašaluk je često mijenjao svoje granice, što je najčešće bilo posljedica ratova, ali ponekad i rutinskih administrativnih reformi u osmanskom upravnom sistemu.⁵

Ta relativnost poimanja Habzburške Monarhije i Bosne i Hercegovine predstavlja vrlo bitnu stavku u spoznaji politike Habzburgovaca prema pomenutim pokrajinama tokom XVI i XVII vijeka, a naravno i kasnije, jer se uvijek postavlja(lo) pitanje šta, ustvari, utiče na šta, a odgovori su, sa protokom vremena, (bili) bitno različiti. Faktički, primarna konfuzija proizlazi iz činjenice da su Habzburgovci sa svojih polaznih osnova (1526. godine i kasnije) krenuli prema Bosni i Hercegovini, koje su tokom XVI i XVII vijeka bile samo geografski pojmovi, čvrsto ukotvljeni u osmansku, u osnovi sasvim artificijelnju cjelinu – Bosanski pašaluk. Bili su to geografski pojmovi, koji u tom periodu

³ Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: 1964, 42. O daljem razvoju ugarskog patronatskog koncepta – Dubravko Lovrenović, Modeli ideološkog isključivanja: Ugarska i Bosna kao ideološki protivnici na osnovi različitih konfesija kršćanstva. u: *Prilozi*, Sarajevo: 2004, br. 33, 9-57, posebno 14-15.

⁴ Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. Sarajevo: 1973, 141.

⁵ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: 1959, 60.

nisu imali nikakav samostalan politički subjektivitet, ali su ih Habzburgovci doživljavali kao politički subjekat (subjekte) na osnovu njihovog ranijeg, srednjovjekovnog subjektiviteta, jer su upravo na tim ideološkim osnovama gradili svoje pretenzije prema tom prostoru. Oni su, u suštini, djelovali anahrono, kao što je i stvarnost Habzburške Monarhije s protokom vremena, a naročito u razdoblju od kraja XVIII vijeka do 1918. godine, sve više pokazivala da je osnova postojanja i djelovanja te države anahrona. Ta karakteristika je bila neraskidivo povezana sa hroničnim teškoćama u njenom funkcionisanju.

Intencije Habzburgovaca se nakon 1526. godine nisu suštinski modifikovale tokom narednih vijekova, a proces značajnijeg pomjeranja granica nauštrb Bosanskog pašaluka zaustavljen je već 1699. godine. Ta godina je s vremenom postala značajna do te mjere da se percepcija i Habzburške Monarhije i Bosne i Hercegovine u svim razdobljima gotovo po pravilu svodi na granice koje su nastale upravo u Sremskim Karlovcima 1699, iako to uopšte nije precizno, a ni naučno opravdano. Svakako je poimanje bilo kakvih granica i veličine teritorije uvijek relativno sa aspekta posmatranja “dugog trajanja”, te je tim potrebnije detaljno proučavati sve dostupne korijene identiteta i intencija pojedinih istorijskih fenomena, a ne tretirati rezultate određenih istorijskih procesa (npr. osmanskog ili habzburškog osvajanja) kao definitivne prekretnice, nakon kojih se, navodno, vječno fiksiraju u osnovi sasvim relativne cjeline.

Do kraja XVI vijeka Osmanlije su u Bosanski pašaluk uključili i cijeli sjeverozapadni dio današnje teritorije Bosne. Habzburgovci su tako definitivno potisnuti iz Bosne (u Hercegovini nisu ni bili) i politička stvarnost XVI vijeka na prostoru jugoistočne Evrope nije im ostavljala puno mogućnosti da se nadaju eventualnom brzom povratku tih teritorija u okvir njihove vlasti. Međutim, Habzburgovci su se dokazali kao dinastija “dugog trajanja i dugog pamćenja”, pa su u svojoj vladarskoj tradiciji zadržali i uspomenu na vladanje Bosnom, odnosno njenim sjeverozapadnim dijelom, što je, uz pomenuto nasljeđe ugarskih patronatskih tradicija, u kasnijim vremenima bilo osnova za isticanje pretenzija na teritorije Bosne i Hercegovine. Naročito je bilo simptomatično da su katoličke crkvene institucije u Habzburškoj Monarhiji, još dugo kasnije u svojoj nomenklaturi čuvale hijerarhiju koja je postojala u predosmanskim vremenima. Tako je npr. u Zagrebu i u drugoj polovini XVI vijeka u okvirima Zagrebačke biskupije postojao personal nekadašnjeg Dubičkog arhidakonata,

sa striktnom hijerarhijom, koju je predvodio “Pavao, arhidakon Dubice i kanonik Zagrebačke crkve” (1552. godine).⁶

Iako su Habzburgovci krajem XVI i kasnije tokom XVII vijeka djelovali prema prostoru Bosne i Hercegovine u okviru Dugog rata (1593-1606), kao i posredno preko institucija Franjevačke provincije Bosne srebrene, nije bilo značajnijih direktnih implikacija habzburške politike prema tom prostoru do početka Bečkog rata (1683-1699), kada su Habzburgovci, faktički, prvi put nakon XVI vijeka u pravom smislu stupili na tlo Bosne i Hercegovine. Novostvoreni uslovi za totalnu ofanzivu Habzburgovaca u dubinu osmanske teritorije poslije više od 150 godina reaktivirali su ideološki koncept nasljeđa ugarskih vladara i s tim u vezi i, za Habzburgovce, neopozivo pravo na Bosnu i Hercegovinu. Crkveni prelati su upravo tokom krizne 1683. godine u Beču održavali propovijedi stanovništvu o pravu Austrije na ugarsku krunu s kojom je neraskidivo povezano devet različitih zemalja, a među njima i Bosna.⁷ Prilikom pokušaja Mlečana da 1684. godine u toku rata protiv Osmanlija prodru s juga u Bosnu i Hercegovinu, Austrijanci su ih zaustavili političkim pritiskom,

⁶ “*Paulus archidiaconus Dubiczensis et canonicus ecclesiae Zagrabiensis*”. Ivan Krstitelj Tkalčić, *Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba*, Zagrabiae, 1889, 332. I mnogo kasnije, u XVIII vijeku, pripadnici zagrebačke crkvene hijerarhije su uvijek ljubomorno čuvali svoja prava na posjed cijele Dubice, te su po pravilu u situacijama kada su Habzburgovci u ratovima zauzimali ovaj grad upravo crkvena lica u njemu obavljala ključne funkcije. Tako je npr. i 1737. godine, kada se u popisu komandanta tvrđava za Dubicu zaključuje: “*Dubiza. Allda ist Commendant ein Canonicus von Agram*”. Славко Гавриловић, *Грађа за историју војне границе*, Књига II, *Банска крајина XVII-XVIII век*. Београд: САНУ, Зборник за историју језик и књижевност српског народа, II одељење – споменици на туђим језицима, Књига XXXIV, 1997, 177.

⁷ Propovjednik Abraham iz Sankta Klare je u svom spisu “*Auf, auf ihr Christen! Das ist eine bewegliche Anfrischung der christlichen Waffen wider den Tuerkischen Blut-Egel*”, iz 1683. godine, govorio u tada klasičnom humanističko-klasicističkom obliku geografskog poimanja: “...*an der Hungarischen Cron... hangen neun kostbare Kettel, wodurch etwan angedeutet worden die 9. grosse und unterschiedliche Landschaften, welche vor Zeiten disem Koenigreich zu gehoerig waren, nemblich Dalmatia, Croatia, Sclavonia, Bosnia, Servia, Halitia [Galicija u Ukrajini], Lodomeria [oblast na granici Poljske i Ukrajine], Cumania [takođe oblast na istoku], Bulgaria*”. Iskra Schwarcz, *Konfliktverhältnisse auf dem Balkan und die kaiserliche Propaganda in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, in Marlene Kurz u.a. (Hrsg.), *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*. Wien-München: 2005, 229-247, ovdje 235.

ističući svoje istorijsko pravo na Bosnu koje imaju kao kraljevi Ugarske.⁸ Doduše, to nije spriječilo Mlečane, odnosno uskoke koji su se nalazili na njihovoj teritoriji, da tokom rata prodiru u Hercegovinu s juga, te da ističu svoje pretenzije prema području koje je graničilo s prostorom Mletačke Republike.

Uz Bosnu i Hercegovinu, Habzburgovci su, koristeći instituciju nasljeđa prava mađarskih kraljeva, lako proširili svoje pretenzije i na druge teritorije Osmanskog Carstva na Balkanu. Ideološka ekspanzija habzburške dinastije ušla je već sredinom XVII vijeka u novu fazu. U vladarskoj titulaturi Habzburgovci su se, od vremena Ferdinanda III (1637-1657), predstavljali i kao kraljevi Bugarske, te su tako i u tom kontekstu zaokružili svoje ambicije prema još većim prostorima Balkanskog poluostrva. U tom kontekstu treba shvatiti i uzimanje Dubrovačke Republike pod zvaničnu zaštitu od strane Leopolda I već u ranoj fazi Bečkog rata, 20. avgusta 1684.

Sam rat je doveo do privremenog habzburškog osvajanja nekih gradova južno od Une i Save,⁹ a donio je i nekoliko vrlo dramatičnih upada habzburških trupa u dubinu Bosanskog pašaluka, pri čemu se posebno isticao prodor Eugena Savojskog do Sarajeva, oktobra 1697.¹⁰ Međutim, evropska geopolitička konstelacija, kao i obostrana izmorenost protivnika, naveli su zaraćene strane na preliminarne mirovne pregovore tokom 1698. godine.¹¹ S obzirom da je na Mirovnom kongresu u Sremskim Karlovcima 1699. godine odlučeno da rijeke Sava i Una postanu nove granice, Austrija je morala evakuisati sve teritorije koje je tokom rata osvojila na desnim obalama tih rijeka. Tako je

⁸ Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*. Београд: 1950, 382.

⁹ U prvom redu su osvojene Kostajnica i Dubica. "Ban hrv/atski/ učini suhi most na Savi i porobi Dubicu i mlogo plino zadobi.", Nikola Lašvanin, *Ljetopis*. /priredio fra Ignacije Gavran/ Sarajevo: 1981, 158.

¹⁰ "Le 24. [octobre 1697] je suis resté à Serrail. On a brulé la ville entièrement et tous les environs... Tous les chrétiens viennent en foule demander des sauvegardes pour venir avec toutes leurs hardes au camps, voulant quit[t]er les pais et nous suivre. J'espère de ramener au-delà de la Save tout ce qu'il y en a dans le pais". Österreichisches Staatsarchiv Wien, Abteilung Kriegsarchiv, Alte Feldakten, "Journal de la marche en Bosnie" 1697-13-1.

¹¹ Bertold Spuler, *Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*. Teil 1, Breslau, 1935, 4-5; Hellmuth Roßler, *Prinz Eugen, Österreich und der Südosten*. Südostdeutsches Archiv 7, München: 1964, 58-109, ovdje 94.

poslije 1699. godine granica Bosanskog pašaluka na sjeveru i sjeverozapadu bila svedena na Unu i Savu.¹² Takvo stanje se, međutim, nije dugo održalo, jer je bilo sasvim jasno da Habsburgovci ne namjeravaju svoju ekspanziju prema jugoistoku zaustaviti samo na tome. Iako su na prostoru Slavonije osvojili značajne dijelove Bosanskog pašaluka, njegov pretežni dio, južno od Save i Une, i dalje je bio vrlo primamljiv cilj, a srednjovjekovne predstave o geografiji Bosne i Hercegovine, te o istorijskom pravu na te pokrajine neprestano su ih navodile na nove pokušaje, uz sasvim izvjesnu činjenicu drastičnog slabljenja vojne moći Osmanskog Carstva.

Na čelu austrijske komisije za razgraničenje nalazio se grof Ferdinand Marsigli iz Bolonje. Uz grofa Marsiglia u komisiji za razgraničenje, po odlukama Mirovnog kongresa, tokom nekoliko mjeseci 1699, te opet i 1700. godine, nalazio se i Pavao Riter Vitezović (1652-1713), koji je u komisiji bio u svojstvu posebnog predstavnika hrvatskih staleža.¹³ Uloga Pavla Vitezovića, inače carskog savjetnika i podžupana Like i Krbave, a i njegovih političkih koncepcija u godinama na raskršću XVII i XVIII vijeka, bila je od posebnog značaja i za cjelokupno habzburško poimanje Bosne, Hercegovine i zapadnog Balkana, jer je on anticipirao proširenje habzburške vlasti na cijelo to područje, u okviru svojih zamisli o “oživljavanju Hrvatske”, što je posebno došlo do izražaja u njegovom djelu *Croatia rediviva* iz 1700. godine.¹⁴

Na primjeru ličnosti Pavla Ritera Vitezovića ilustrativno se uočava slojevitost habzburške politike prema prostoru Bosne i Hercegovine. Ni na samom početku XVIII vijeka, a ni u narednim decenijama i vijekovima, sve do pro-

¹² Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*. Sarajevo: 1973, 68-69.

¹³ Zrinka Blažević, *Misserima Facies Croatiae: Percepcija prirodne okoline tromeđe u djelu Plo-rantis Croatiae saecula duo Pavla Rittera Vitezovića*, u: *Triplex Confinium (1500-1800): Eko-historija*, Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru, Split-Zagreb: 2003, 201-211, ovdje 205.

¹⁴ Reinhard Lauer, *Genese und Funktion des illirischen Ideologems in den südslawischen Lite-raturen (16. bis Anfang des 19. Jahrhunderts)*, in Klaus-Detlev Grothusen (hrsg.), *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, Beiträge des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum III. Internationalen Südosteuropa-Kongress der Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, Bukarest, 4-10. 9. 1974, Göttingen, 1974, 116-143, ovdje 126-127.

pasti Habzburške Monarhije 1918. godine, nikad nije došlo do potpune integracije namjera različitih subjekata koji su na razne načine bili inkorporirani u samu Monarhiju, te su na razne načine i ispoljavali svoje interese u okvirima same Monarhije ili čak izvan nje. Habzburška dinastija je imala svoje vladarske interese, koji su se u ovdje posmatranom vremenu još uvijek temeljili na srednjovjekovnim predstavama o apsolutnosti božanskog porijekla vlasti vladara. Određeni bečki vojni, politički i ekonomski krugovi takođe su imali svoje interese, koji su se, npr. kroz ratove sa Turskom, ispoljavali na različite načine. Ti interesi su najčešće pratili interese vladajuće kuće, odnosno kretali su se u okvirima zajednički postavljenih struktura, mada su u pojedinim slučajevima neki od interesa postajali toliko moćni da su faktički postajali i potpuno nezavisni.

Međutim, posebnu kompleksnost u intencije globalne habzburške politike prema prostoru Osmanskog Carstva unosila je složena nacionalna struktura same Monarhije. Tako su se događale situacije u kojima su habzburški interesi, koji se najčešće mogu determinisati i kao austrijski interesi, bili u potpunom skladu s mađarskim ili hrvatskim interesima, pa čak i sa interesima Srba, naseljenih na južnim rubovima Habzburške Monarhije.¹⁵ Ali česte su bile i situacije u kojima su partikularni interesi nacionalnih grupa išli u posebnim pravcima. U kontekstu politike prema jugozapadu za globalne habzburške interese jesu namjere i potezi Mađarskog Kraljevstva, kao u određenoj mjeri posebnog subjekta u okvirima Habzburške Monarhije, te i Hrvatskog Kraljevstva, opet kao donekle posebnog subjekta u okvirima Mađarskog Kraljevstva, bili od izuzetnog značaja. Taj se značaj u prvom redu ogledao u samoj geografiji, odnosno činjenicama da su Hrvatska i Mađarska neposredno graničile sa Osmanskim Carstvom, a posebno sa Bosanskim pašalukom, dok je isti pašaluk istovremeno bio prilično udaljen od Beča i jezgra austrijskih zemalja. Nezavisna pozicija djelovanja srpskih subjekata u okvirima Habzburške Monarhije u to vrijeme nije mogla doći do izražaja, jer nisu postojale adekvatne (teritorijalno-političke) institucije koje bi mogle protežirati takve interese. Austrijski, mađarski i hrvatski krugovi i u narednom vremenu na različite načine i iz različitih pobuda potrudili su se da se takve institucije na

¹⁵ Nikola Radojčić, *Justiniana Prima und Graf Georg Branković*. Südost-Forschungen XXII, München: 1963, 312-325.

prostoru Habzburške Monarhije nikad ne stvore, bar ne u nekom trajnijem obliku.

Habzburška Monarhija nikad nije uspjela provesti efikasnu državnu centralizaciju, niti je imala političke potencijale za takvu akciju. To je prvenstveno proizlazilo iz navedenih etničkih polaznih osnova, koje su, i pored sasvim izvjesne fluidnosti poimanja etničkih kategorija, i na početku XVIII vijeka bile dovoljno jako ukotvljene i dovoljno destabilizirajuće da bi se država mogla razvijati po matrici kakva je bila aktualna npr. u Francuskoj, Velikoj Britaniji ili Rusiji, a kasnije i u Pruskoj, odnosno Njemačkoj. Zatvoren u podunavske prostore, njemačko-austrijski etnički supstrat konstantno je bio manjina u Habzburškoj Monarhiji, do te mjere da je bilo potpuno nemoguće da se trajno stabilizuje država u kojoj će on biti totalno dominantan i u kojoj će on provesti “državnu asimilaciju”, kakvu su npr. u navedenim nacionalno homogenijim državama provele kvantitativno dominantne etničke grupe. U tom kontekstu su i na početku XVIII vijeka postojali sasvim uokvireni posebni hrvatski interesi, koji su se takođe temeljili i na ostacima srednjovjekovnih institucija. Kako je sam vrh habzburške države počivao na anahronim osnovama, tako su i Mađarska i Hrvatska u toj državi svoja prava ostvarivale na arhaičnim dostignućima iz vremena prije 1526. godine, odnosno, u hrvatskom slučaju, čak i prije 1102. godine. Zahvaljujući originalnosti svojih ideja, Pavao Riter Vitezović se na samom početku XVIII vijeka pozicionirao kao ključni nosilac partikularnih hrvatskih interesa u kompleksnom habzburškom konglomeratu, te kao najizrazitiji protagonist ilirskog ideološkog kompleksa.

Hrvatski staleži su Vitezovića odredili kao Marsilijjevog pratioca, kako bi on pokušao ishoditi da kroz sam proces razgraničenja Hrvatskoj budu pridodani još neki dijelovi Bosanskog pašaluka, te kako bi Hrvatska, po mišljenju sabora, bila kompletirana u svojim istorijskim granicama. Vitezović je već ranije, sredinom devedesetih godina XVII vijeka, istupao sa stavovima da su Iliri i Sloveni ustvari sinonimi. Po tome je on, faktički, bio samo dio tadašnjeg globalnog evropskog pogrešnog istorijskog poimanja razvoja i migracija Slovena, što će se početi mijenjati tek na samom kraju XVIII vijeka. Međutim, sa novonastalom situacijom oko razgraničenja, te sa intenzivnijim proučavanjem istorijskih djela Ivana Lucića i drugih istoričara koji su pisali o prošlosti Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Vitezović je stvorio potpuno novi ideološki

kompleks, sa potpuno novim poimanjem sinonima. Naime, on je sve Slovene, odnosno Ilire, poistovjetio sa Hrvatima.¹⁶

Štaviše, Vitezović je u značajnoj mjeri uticao na Marsiljija i u kontekstu insistiranja austrijske strane da se u carskoj sankciji razgraničenja kod tromeđe od strane Venecijanaca prihvati ograda po kojoj se habzburška dinastija ne odriče dijelova Hrvatske koji bi njenu vlast nad tom zemljom učinili kompletnom, opet po političkom i geografskom poimanju karakterističnom za vrijeme prije 1526. godine. Iako su se u tom trenutku na vlasti u Mađarskoj, pa samim tim i u Hrvatskoj, nalazili već gotovo 200 godina, sami Habzburgovci nisu mnogo držali do tačnog poznavanja istorijsko-geografskog razvoja Hrvatske. Zbog toga im je sasvim odgovarala uloga Pavla Ritera Vitezovića, koji se u dramatičnom trenutku razgraničenja predstavio ne samo kao zaštitnik interesa Hrvatske nego i habzburške dinastije u cjelini. Sigurno je da je takvo Vitezovićevo djelovanje bilo povezano sa njegovim jasnim namjerama da sebi obezbijedi poziciju upravo u Beču, ali se ne može osporiti da je on na planu poznavanja istorije i geografije Hrvatske na samom početku XVIII vijeka bio jedan od vodećih eksperata. Sasvim drugu dimenziju priče u kontekstu ekspertske utemeljenosti činile su ideološke i političke namjere koje su bile provučene kroz njegove stavove.

Prilikom samog zaključenja pregovora na Debelom brdu bilo je dosta spороva između Austrijanaca i Venecijanaca i oko toga gdje se nalaze granice Hrvatske i Dalmacije i kakav je međusobni odnos tih dviju oblasti.¹⁷ Marsilji je dao zadatak upravo Vitezoviću da napravi svojevrsni memorandum u kome

¹⁶ Vjekoslav Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*. Zagreb: 1913, 131-136.

¹⁷ Carsko povjerenstvo je tada, između ostalog, istaklo: "...ad determinanda Dalmatiae confinia deputatum commissarium, interlocutione et conventione in summitate montis Medvidia Glaviza in Debeloberdo ponatur et stabiliatur, non dissentimus, sed in idem condescendimus ea tamen lege et vigore characteris in nos delegati, sollemnissime annexa protestatione, ne nimirum id vel foederibus augustissimum Romanorum imperatorem, dominum, dominum nostrum clementissimum inter ac serenissimam rempublicam Venetam a. 1687 sub datis Lynco quinto et respectiae 20. martij ictis, eorumque articulorum tenori, vel etiam suae Maiestatis caesareae hoc in negotio subsequaribus ulterioribus resolutionibus ac determinationibus ullo unquam tempore praejudicet..." Österreichisches Staatsarchiv Wien, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv (dalje: HHStA), Staatenabteilungen, Türkei III, Kart. 7: Grenzverhältnisse 1699-1795, Fasz. Granzverträge 1699-1795 Varia, Fol. 48-52.

bi objasnio graničnu problematiku, prvenstveno kroz istorijsku retrospektivu. Tako je Vitezović sastavio traženi memorandum, krajem septembra 1699, pod Drežnikom, u blizini nove austrijsko-turske granice. U memorandumu je Vitezović pokazao svoju geografsku viziju tadašnje Hrvatske.¹⁸ Suština njegovog shvatanja bila je da Dalmacija, kroz istorijsku prizmu gledano, nema osnovu da postoji kao samostalan subjekat, nego je ona samo dio Hrvatske. Hrvatska je jedini validan nasljednik Ilirika, istorijsko-geografskog pojma koji je stariji od pojma Dalmacija.

Po Vitezoviću, Hrvatsku čini pet oblasti: 1. Primorska Hrvatska (Maritima Croatia) – to je cijela Dalmacija sa ostrvima, zajedno sa Hercegovinom, Crnom Gorom, sjevernom Albanijom (Skadrom) i prostorom Dubrovačke Republike, 2. Međuzemska ili Zagorska Hrvatska (Mediterranea Croatia) – to je dio koji obuhvata Gorski kotar i Krbavu, te cijelu Bosnu između Une, Save i Drine, 3. Međuriječna ili Savska Hrvatska (Interamensis sive Savia Croatia) – to je prostor od Celja preko Zagreba i Slavonije do Srema, 4. Ovostrana Hrvatska (Citerior Croatia) – to je prostor Istre i Kranjske, 5. Onostrana Hrvatska (Ulterior Croatia) – to je Srbija, koja se dijeli na pravu Srbiju i na Rašku.¹⁹

Ovako izložena vizija prostiranja Hrvatske, koja je obuhvatala ne samo oblasti Bosne i Hercegovine u cjelini nego i današnje Slovenije, Srbije, Crne Gore i Albanije, bila je izvanredan poticaj razvoju ideoloških pretenzija Habzburgovaca na šire prostore zapadnog Balkana, a ne samo na Bosnu i Hercegovinu. Osim toga, takva Vitezovićeva ideologija imala je dosta uticaja na shvatanja bosanskih franjevac, koji su se tokom XVIII vijeka na prostoru Bosne i zapadne Hercegovine nastojali pozicionirati kao jedini validni zaštitnici nasljeđa srednjovjekovne bosanske države.

U svojim kasnijim djelima *Oživljena Hrvatska (Croatia rediviva)* i *Dva vijeka uplakane Hrvatske (Plorantis Croatiae saecula duo)* Vitezović je dodatno razradio i ilustrovao svoju političku filozofiju i tako postao najznačajniji pred-

¹⁸ Memorandum je imao naslov: “*Responsio ad postulata illustrissimo ac excellentissimo domino, domino Aloysio Ferdinando comiti Marsiglio, sac. caes. reg. maiestatis camerario, peditatus colonello, et ad limites totius Croatiae commissario plenipotenziario et. Sub Dresnik 25. Septembris 1699.*” Vjekoslav Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, 133.

¹⁹ Isto, 134-136.

stavnik ilirskog ideologema, političko-ideološkog kompleksa koji se u svom stvaranju i izvođenju u mnogome oslanjao na rezultate ekvivalentnih ideologema koji su se, uglavnom, tokom XVI i XVII vijeka razvijali na prostoru Italije (romanski ideologem), Njemačke (teutonski ideologem), Poljske (sarmatski ideologem), Skandinavije (gotški ideologem) itd.²⁰

Vitezović je i tokom 1700. godine boravio uz Marsiljija, i to posebno sa nove bosanske strane granice, te je sa žalošću konstatovao da se “Hrvatska mora odreći nekih od svojih najboljih predjela”. Za Marsiljija je Vitezović sastavio posebnu elegiju u kojoj je na latinskom opjevao žal Hrvatske zbog teritorijalnih gubitaka i nadu da će upravo grof Marsilji jednog dana povući novu graničnu crtu koja će “povratiti Bosnu i Sremsko polje, pa i slobodnu Ramu svome kralju”.²¹ Boravak na prostoru Bosanske krajine dosta je uticao na Vitezovića, pa ga je posebno razalostilo austrijsko odricanje od “slavne Dubice i drvene tvrđave Jasenovca”.²²

Vitezovićeve inicijative bile su dobrodošle na bečkom dvoru, jer su bile sasvim u skladu sa velikim teritorijalnim apetitima Leopolda I, ohrabrenog osvajanjima iz perioda upravo završenog Bečkog rata. Habzburgovci su još krajem 1699. godine uputili protestni memorandum Veneciji, tvrdeći da njihova osvajanja u Dalmaciji ne mogu biti prihvaćena od austrijske strane, jer su ti prostori neraskidivi sastavni dijelovi Ugarskog Kraljevstva na koje Habzburgovci imaju pravo u cijelom njegovom istorijskom obimu, koji obuhvata i prostor Dalmacije i njenog planinskog zaleđa. Bečki dvor, međutim, nije praktično primijenio Vitezovićevu teoretsku osnovu. Za Habzburšku Monarhiju je 1701. godina bila prvenstveno obilježena početkom Rata za špansko nasljeđe, tako da je u potpunosti izostao angažman na planu eventualne revizije razgraničenja po Mirovnom ugovoru iz Sremskih Karlovaca.

²⁰ Herfried Münkler – Hans Grünberger – Kathrin Mayer, *Nationenbildung. Die Nationalisierung Europas im Diskurs humanistischer Intellektueller. Italien und Deutschland*. Berlin: 1998, 332-335.

²¹ “*Ut reddas Bosnam et Sirmia rura mihi
Et quem Rama prius captum captiva tenebat,
Reddatur Regi libera Rama suo...*”, Vjekoslav Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, 141.

²² “*Dubiciam cedis, famosi nominis arcem: Et Jesenovacii lignea castra loci.*”, Isto, 140.

Nova granica na sjeveru Bosne, uspostavljena 1699-1703, potakla je razvoj nekih potpuno novih političkih koncepata. Proces razgraničenja između Austrije i Turske doveo je i do stvaranja čitavog niza novih naselja. Često su takvi potezi imali izvjesnu ideološku osnovu. Nakon povlačenja austrijske vojske iz Dubice, koja se nalazila na desnoj obali Une, Austrijanci su na lijevoj obali Une, kao svojevrсни pandan turskom utvrđenju, napravili svoju tvrđavu Dubicu.²³ Tako je stvoren jedan od najilustrativnijih primjera “dvojnog grada” na austrijsko-turskoj granici, kao što se to istovremeno, ili nešto kasnije, oko rijeke Une dogodilo i u slučajevima Novog i Novog Novog (Dvora na Uni), te Kostajnice, odnosno oko rijeke Save sa Gradiškom, Brodom,²⁴ Šamcem i još nekim gradovima ili naseljima.

Stari oblici habzburške političke percepcije prostora Bosne ili nekih njegovih dijelova nastavili su se i u novom ratu sa Osmanlijama 1716-1718. Čim

²³ Dubica na desnoj obali Une je grad koji je u kontinuitetu postojao od XIII vijeka, kroz cijelo vrijeme mađarske, odnosno turske vlasti. Dubica na lijevoj obali Une stvorena je tek u prvoj deceniji XVIII vijeka, kada je trajno ustanovljena austrijska vlast na lijevoj obali Une. Nakon nastanka takve dvojnosti, Dubica na desnoj obali Une se u austrijskim izvorima obično označavala kao Turska Dubica (“Türkisch Dubitza”), kako bi se razlikovala od austrijske Dubice na lijevoj obali Une. Takva determinanta je ostala u upotrebi do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, kada je današnja Kozarska Dubica, nazvana Bosanska Dubica. S druge strane, Dubica na lijevoj obali Une je tek devedesetih godina XX vijeka postala Hrvatska Dubica. Dodatnu kompleksnost u poimanje ove dvojnosti unosila je činjenica da je Austrija u ratovima 1683-1791 u više navrata osvajala Dubicu na desnoj obali Une (držala ju je u svom posjedu 1684-1701, 1716-1741 i 1788-1796), te je u tim slučajevima ponekad smještala svoj upravni štab u tom gradu. Tada se utvrđenje sa lijeve obale Une, koje je uvijek bilo mnogo manje i fortifikacijski slabije od onog sa desne obale, faktički privremeno napuštalo. Osim toga, Dubica je u srednjem vijeku, u doba mađarske vlasti, kao župa obuhvatala velike teritorije i sa desne i sa lijeve obale Une. Upravo je takav dualitet često služio kao podloga ideološkim pretenzijama Zagrebačke biskupije na prostor cijele Dubice, krajem XVII i tokom cijelog XVIII vijeka. Istovremeno, navedena kompleksnost je zbunjivala mnoge istoričare, te su neki smatrali da je Dubica na lijevoj obali Une starije naselje, dok je Dubica na desnoj obali nastala tek u XVIII vijeku. Npr. u Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: 1954, 69.

²⁴ Gradiška je postala “dvojni grad” 1715. godine. Za osnivanje Gradiške (današnje Nove Gradiške) na lijevoj obali Save najzaslužniji je bio jedan od arhitekata habzburške granične politike, Peretta de Sile. Brod je postao dvojni grad 1734. godine. Drago Rokсандić, *Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine*, Ekonomska i ekohistorija, Vol. III, broj 3, Zagreb: 2007, 62-82, ovdje 68.

su se Habzburgovci ponovo našli na desnoj obali Une, zaživjele su i stare pretenzije Zagrebačkog kaptola. Već po osvajanju Dubice, 1716. godine, Mihalj Vrbanić, dubički arhiđakon i komandant utvrđenja, prešao je na desnu obalu Une, te u starom gradu postavio svoje komandno mjesto. Na toj poziciji se zadržao sve do 1730. godine, kada ga je zamijenio Nikola Petričević.²⁵ Nove teritorije i hrišćansko stanovništvo koje se nalazilo na njima, a koje je prišlo Habzburgovcima, organizovani su u cilju daljih prodora u unutrašnjost Bosanskog pašaluka.²⁶ Međutim, do značajnijeg prodora nije došlo, odnosno nije se dogodio za Austrijance poželjan i očekivan opšti bijeg muslimanskog stanovništva prema jugu i jugoistoku.

Rat 1716-1718. donio je novo suparništvo Austrije i Venecije oko prostora zapadne Bosne i drugih dijelova Bosanskog pašaluka.²⁷ Doduše, ovaj put su Venecijanci bili u znatno podređenijem položaju nego u prethodnom ratu, pa su morali biti mnogo snishodljiviji prema Austrijancima. Mletačke snage su 31. avgusta 1717. zauzele Imotski.²⁸ To je bio ubjedljivo najveći uspjeh Venecije u cijelom ratu i faktički jedino iole značajno mletačko osvajanje nekog utvrđenja ne samo na prostoru zapadne Hercegovine nego i cijelog dalmatinskog i bokokotorskog zaleđa. Sa razvojem opšte ratne situacije postalo je jasno da neće biti ništa od dubljeg prodora Austrije na prostor Bosne, pa samim tim Austrija neće stići ni do Hercegovine. Tako su bila potpuno bespredmetna tradicionalna upozorenja Austrije Veneciji da su Bosna i Hercegovina oblasti njene interesne sfere. Već u jesen 1717. godine počeli su preliminarni pregovori o miru.²⁹

Za mjesto održavanja Mirovnog kongresa određen je Požarevac, koji se do rata nalazio u osmanskom, a u trenutku samog kongresa u habzburškom

²⁵ Baltazar Adam Krčelić, *Annuae ili historija 1748-1767*, Preveo dr. Veljko Gortan, JAZU, Zagreb: 1952, 537.

²⁶ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Landschaftliches Archiv Antiquum, Gruppe XIV, Schuber 419, 1716/3.

²⁷ Josef Matl, *Österreichische Herrscher und Heerführer in der Volksmeinung und im Volkslied der Südslaven*, Österreichische Osthefte 2/4 (Wien 1960), 258-272, ovdje 263.

²⁸ Глигор Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI-XVIII века*. Београд: 1970, 452.

²⁹ Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire 1717-1740*, London: 1966, 6.

posjedu. Austrija je vrlo ambiciozno pristupila pregovorima, nastojeći da na razne načine dobije još mnogo više od onog što je osvojila tokom rata.³⁰ Karlo VI je svom vojskovođi Eugenu naredio da se tokom pregovora na sve načine pokuša domoći Bihaća, koji je austrijski car smatrao za “ključ Bosne” i svojevrnsni garant da će u nekom narednom ratu osvojiti cijeli Bosanski pašaluk. Do Austrijanaca su čak došle vijesti po kojima bi navodno Turska bila spremna da se na račun Austrije odrekne cijelog Bosanskog pašaluka i jednog dijela jadranske obale, ako bi joj bili vraćeni Beograd i sjeverna Srbija.³¹ Nakon multotrpnih pregovora austrijska i turska delegacija 10. jula složile su se oko linije granice od ušća Timoka u Dunav do Bijeljine. Dogovoreno je da granica ide pored Paraćina, zatim rijekama Moravom i Kolubarom sve do Bijeljine.³²

Primarne posljedice Mirovnog ugovora za Austriju i njenu politiku prema prostoru Bosanskog pašaluka ogledale su se u austrijskom privajanju najsjevernijeg pojasa prostora Bosne, što je bilo posebno fiksirano četvrtim, petim i šestim članom. Četvrti član Mirovnog ugovora je posebno govorio o granici na Uni, pri ušću u Savu, s naglaskom na predaju Dubice i Jasenovca Habzburškoj Monarhiji, kao i svih riječnih ostrva koja su postojala na potezu Une od Novog do ušća u Savu.³³ Peti član je govorio o granici oko Novog, odnosno o povratku teritorija pod vlast Austrije, kako je to bilo prije razgraničenja koje je konačno provedeno 1703. godine. Šesti član Mirovnog ugovora je govorio o pomjeranju granice koja je nakon 1699. godine išla rijekom Savom na prostor južno od rijeke, a udaljenost granične linije je varirala u zavisnosti od okol-

³⁰ HHStA, Staatenabteilungen, Türkei III, Kart. 15: Grenzverhältnisse 1718-1795, Fasz. Kopien der am häufigsten gebrauchten Grenzakten, Fol. 1-14.

³¹ Гавро Шкриванић, *Дневник Дубровчанина Михајла Пешића о Пожаревачком мировном конгресу 1718. године*. Београд: Српска академија наука, Грађа, Књига VII, Историски институт, Књига 6, 1952, 34.

³² HHStA, Staatenabteilungen, Türkei III, Kart. 7: Grenzverhältnisse 1699-1795, Fasz. Grenzverträge 1699-1795 Varia, Fol. 68-73.

³³ “*Articulus 4tus. A loco, ubi fluvius Vnna in Savum influit, usque ad territorium antiqui Novi, quod porta Ottomanica possidet, in ripa Orientali dicti fluvii situm, Jassenoviz et Dobiza, nec non aliquot turres et insulae, cum praesidio Romano caesareae insessae sint, juxta fundamentum pacis cum antiquis suis territoriis sacrae suae caesariae Majestati permanent*”. Radoslav Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, Svezak 3, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Volumen XX, Zagreb: 1889, 322.

nosti. Austrija je dobila značajan niz utvrđenja i palanki u najsjevernijem pojasu Bosanskog pašaluka. Habzburgovcima su pripali Bijeljina, Brčko, Brod, Kobaš, (stari) Jasenovac, (stara) Dubica, Kostajnica, Novi Novi i Furjan, te na liniji od Novog do Bijeljine pojas zemljišta južno od Une i Save, u prosječnoj širini od 15 kilometara.³⁴ Na istoku se ta širina povećavala, pa je na potezu kod Bijeljine, u blizini Drine, iznosila i preko 30 kilometara.³⁵ Tako je Habzburška Monarhija prvi put nakon prve polovine XVI vijeka došla u posjed teritorija južno od Save i Une. To je bila značajna činjenica za perspektivu austrijske politike prema prostoru Bosanskog pašaluka, jer Bosna je na sjeveru bila lišena jedne prirodne granice-fortifikacije.

U atmosferi ekspanzionističke euforije, koja je zahvatila Beč nakon treće ratne pobjede u nizu, nije bilo puno strpljenja, a ni resursa, za planski razrađen pristup specifičnoj organizaciji prostora sjeverne Bosne. Stare habzburške pretenzije na Bosnu i Hercegovinu još uvijek su bile prisutne. Te pretenzije su se i dalje razvijale na osnovama srednjovjekovne percepcije o pravu nasljeđa svega što je nominalno pripadalo ugarskim kraljevima. Međutim, u novoj situaciji, gdje je Habzburška Monarhija za samo nekoliko decenija postala neuporedivo veća i moćnija nego što je bila u cijelom XVII vijeku, što je impliciralo čitav niz novih grandioznih planova, posebna pažnja nije poklanjana novoj granici. Osvajanje sjeverne Bosne nije posmatrano kao odlična osnova za pažljivo građenje politike koja bi prostor Bosne i Hercegovine dovela u habzburške ruke. Habzburgovci su nakon dvije pobjede nad Osmanlijama bili apsolutno uvjereni u svoju potpunu premoć nad nekad nadmoćnim takmacem sa jugo-

³⁴ Austrija nakon Požarevca nije dobila Novi (današnji Novi Grad), nego samo Novi Novi (današnji Dvor na Uni), koji se nalazi na lijevoj obali Une. HHStA, Staatenabteilungen, Türkei III, Kart. 7: Grenzverhältnisse 1699-1795, Fasz. Grenzverträge 1699-1795 Varia, Fol. 68-73. Greška oko percepcije Novog i Novog Novog napravljena je još u: Драр. М. Павловић, *Пожаревачки мир (1718. г.)*, Нови Сад, 1901, kao i u: Gustav Bodenštajn, *Ровијест насеља у Посавини год. 1718-1739*, Гласник Земалјског музеја XIX (Sarajevo, 1907), 585. Kasnije je mahom preuzimana od strane istoričara koji su se bavili tematikom ovog razgraničenja. Uz Novi Novi Austrija je dobila i Zrinsko polje, kao i Furjan, koji se, međutim, nalazi(o) daleko na sjeverozapadu od Novog, između Slunja i Velike Kladuše, a ne unutar nove austrijske granične linije južno od Une i Save.

³⁵ HHStA, Staatenabteilungen, Türkei III, Kart. 15: Grenzverhältnisse 1718-1795, Fasz. Kopien der am häufigsten gebrauchten Grenzakten, Fol. 1-14.

istoka, te nisu nimalo dovodili u pitanje svoju ubjedljivu pobjedu u nekom budućem sukobu s njima, što bi, između ostalog, moralo rezultirati i laganim osvajanjem cijelog Bosanskog pašaluka.

U velikoj mjeri upravo zbog takve samouvjerenosti Habzburška Monarhija je prostor sjeverne Bosne prihvatila prilično olako i jednostavno ga integrisala u prostor već postojeće Vojne krajine, koji se nalazio na lijevoj obali Une i Save. Pri tome su organizacioni detalji u najvećem dijelu prepušteni samim oficirima iz Vojne krajine. Ključne institucije granice i dalje su se nalazile na lijevoj obali nekada graničnih rijeka Une i Save, a novi posjedi sa desne obale posmatrani su samo kao njihov produžetak, potreban prvenstveno da bi u potpunosti osigurao potpunu habzburšku dominaciju nad plovnim putem rijekom Savom i trgovačke prednosti koje su proizlazile iz takve monopoliističke pozicije.

Habzburška percepcija prostora Bosne i Hercegovine krajem XVII i početkom XVIII vijeka nije bila precizno izbalansirana i zaokružena. Sam taj prostor Habzburgovci nisu značajno odvajali od globalnog osmanskog konglomerata, niti su, u svojim tadašnjim ekspanzionističkim planovima, nastojali da se domognu isključivo njega. Njihove pretenzije bile su znatno šire, iako su objektivne mogućnosti za ostvarenje takvih planova bile neuporedivo skromnije. Habzburška percepcija prostora Bosne i Hercegovine, uostalom kao i drugih dijelova osmanskog Balkana, temeljila se mahom na zamagljenim i nesigurnim predstavama tada već uveliko dekadentne evropske humanističke geografije, s naglašenim ekskursima u antičku terminologiju, što je dodatno otežavalo preciznost u spoznaji i artikulisanju ciljeva. Ekspanzionistička i organizaciona efikasnost, koje su u drugim dijelovima Evrope i svijeta u tom trenutku pokazivale neke evropske suparnice Habzburške Monarhije, u prvom redu Velika Britanija, a kasnije i Pruska, nije ni približno mogla biti dostignuta od strane kompleksne tvorevine koja je početkom XVIII vijeka još uvijek mahom počivala na srednjovjekovnim predstavama o božanskoj osnovi (*"Gottesgnadentum"*) kraljevske moći. Prilike za ekspanziju na prostor Bosanskog pašaluka iz posljednjih decenija XVII i prvih decenija XVIII vijeka nisu iskorištene na način koji je objektivno bio moguć uz adekvatno reformsko prestrojavanje. Takve prilike se kasnije u XVIII, te tokom prve polovine XIX vijeka, u značajno izmijenjenim uslovima evropske geopolitičke konstelacije, više nisu pojavljivale.

THE HABSBURG PERCEPTION OF THE IDENTITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 1683-1718

(Summary)

In the almost 200 year long period, from the loss of territories in the North-West Bosnia until the beginning of the War of Vienna (1683-1699), the Habsburg Monarchy regarded Bosnia and Herzegovina through the prism of medieval dimensions and notions of hierarchy and historical and geographical constellations. The Habsburg dynasty saw in Bosnia and Herzegovina only a region which belonged to them by the exclusive right of inheritance of Hungarian kings, which was taken from them by force at the start of the 16th century. The evolution of this perception did not exist until the end of the 17th century because the entering into a great conflict with the Ottomans was followed by a proclamation repertoire characteristic for the late medieval milieu, in spite of the fact that the geopolitical constellation of Europe was significantly altered and that the new situation implied a modern and practical approach in the actions towards Bosnia and Herzegovina and other parts of the Ottoman Balkans.

Furthermore, after the end of the War of Vienna, new aspects of perception of the identity of Bosnia, Herzegovina and other regions which leaned onto the antique and humanistic heritage, primarily in the geographic context, appeared within the Habsburg conglomerate. Some concepts, however, came into existence just at that time, as a testimony of sophisticated ideological activities, which primarily refers to the founding of double cities.

Enes Pelidija

OSVRT NA IDENTITET BOSNE U XVIII STOLJEĆU

SA BEČKIM RATOM i odlukama Karlovačkog mirovnog ugovora na prostorima jugoistočne Evrope nastupilo je vrijeme velikih geopolitičkih promjena. To je doba koje je označilo kraj daljoj osmanskoj ekspanziji na evropskom kontinentu, te uspostavljanje novih odnosa snaga na jugoistoku Evrope.¹ Sve je to praćeno slabljenjem Visoke porte u Istanbulu i jačanjem moći lokalnih nosilaca vlasti u većini pokrajina.²

U odnosu na prethodno XVII stoljeće, slabljenje autoriteta centralne vlasti imalo je velikog odjeka i na prostorima Bosanskog ejaleta. U novim okolnostima ova pogranična osmanska pokrajina našla se u većem graničnom susjedstvu sa Habsburškom monarhijom i Mletačkom republikom.³ Time je Bosanski ejalet dobio novi značaj i ulogu u odbrambenom sistemu evropskog dijela Osmanskog carstva. Odlukama Karlovačkog mirovnog ugovora ova pokrajina ostaje bez Krčko-ličkog i Pakračko-cerničkog sandžaka, te dijelova Kliškog i Hercegovačkog sandžaka. Time su granice Bosne svedene na one prostore u kojima je bila tokom XV stoljeća.⁴ Po članu V Karlovačkog mirovnog ugovora naglašava se da je rijeka Sava granična linija Osmanskog carstva sa Habsburškom monarhijom. Po odredbama ovog člana nova granična linija

¹ Jozef Matuz, *Osmansko Carstvo*. Zagreb: 1992, 119.

² Robert Mantran, *Osmanska država u XVIII veku: evropski pritisak. Istorija Osmanskog carstva* (priredio: Robert Mantran), Beograd: 2002, 326.

³ Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*. Sarajevo: 1973.

⁴ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*. Sarajevo: 1982, 92.

trebala je da se uspostavi od mjesta gdje se Bosut ulijeva u Savu do mjesta gdje u Savu utječe Una. Sami tok rijeke Save zajednički je za vodeni saobraćaj podanika dviju imperija.⁵

Također je članom VIII istog ugovora sa Mletačkom republikom uspostavljena nova granična linija koja se trebala povući na potezu od Kninske do Vrličke tvrđave, zatim Sinja, Zadvarja, koji se u ugovoru navodi kao Dvarje, Vrgorca i Čitluka. Na tom prostoru svi krajevi, tvrđave, utvrđenja i kule predviđene su da budu pod vlašću Republike sv. Marka. Suprotno od te linije, sva teritorija koja je bila i do tada u sastavu Bosanskog ejaleta i dalje ostaje pod sultanovim suverenitetom.⁶ Istim članom (VIII) naglašava se da se u blizini svih većih mjesta, a koja su ovim ugovorom pripala Veneciji, daje široki zemljišni pojas od pola sata hoda. Na tom prostoru postaviti će se kamene humke, koje će označavati novouspostavljenu granicu dviju država.⁷

U narednom članu (IX) precizno se kaže: “*Zemlja i krajevi dubrovačkih knezova neka budu neposredno uz zemlje i krajeve uzvišene države* (Osmanskog carstva, tj. Bosanskog ejaleta – prim)”. Također, članovi X i XI pojašnjavaju novu osmansko-mletačku granicu duž Bosanskog ejaleta, Novog, Risna u predjelu Kotora, kao i granicu prema Kotoru i Dalmaciji.⁸ Samo razgraničenje iziskivalo je duže vrijeme i manje sitnije kompromise u toku postavljanja kamenih humki duž nove granice. Sve je to iziskivalo dosta vremena. Zbog toga je tek novi sultan Ahmed III (1703-1730) neposredno po dolasku na prijesto ratificirao odluke ovog mirovnog ugovora 1703. godine.

Karlovačkim mirom iz 1699. godine današnje sjeverne, sjeverozapadne i duž današnje Hercegovine i Dalmacije uspostavljene su već tada sadašnje granice Bosne i Hercegovine. To je značajnije i zbog činjenice jer su potvrđene jednim zvaničnim međunarodnim ugovorom. Sa manjim korekcijama u vrijeme Požarevačkog (1718), Beogradskog (1739) i Svištovskog mira (1791) današnje državne granice Bosne i Hercegovine su u više navrata međunarodno priznavane i potvrđivane, te kao takve spadaju među starije i stabilnije

⁵ E. Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka*, 68.

⁶ Isto, 110.

⁷ Isto, 111.

⁸ Isto, 112.

granice evropskih država. Ovo je samo jedna od više komponenti bosanskog identiteta u XVIII stoljeću.

Sljedeća osobenost koja se odnosi na bosanski identitet je svijest ljudi sa ovog područja o Bosni i Hercegovini kao svojoj jedinjoj domovini. Do toga je došlo i dijelom sa vraćanjem bošnjačkog muslimanskog stanovništva sa prostora koji su mirovnim ugovorom iz 1699. godine pripali članicama Svete lige. Njihovi preci su u vrijeme teritorijalnog širenja osmanske države od kraja XV do početka XVII stoljeća odlazili u novoosvojene krajeve preko Save i Dunava. U novoj sredini dobivali su velike posjede i položaje. Tako su mnogi u odnosu na mjesta odakle su dolazili bili u povoljnijem materijalnom i socijalnom položaju u odnosu na svoje sunarodnike koji su ostajali u Bosni. Međutim, kada su tokom Bečkog rata (1683-1699) ti krajevi osvojeni od habsburške i mletačke vojske i Karlovačkim mirovnim ugovorom došli pod vlast bečkog cara i mletačkog dužda, vraćaju se u ona mjesta odakle su ih prije više decenija njihovi preci napustili. Oni sa sobom donose ne samo dozu razočarenja zbog činjenice da su ostali bez svojih nekretnina i drugih materijalnih dobara i privilegija nego i mišljenje da osmanska država o njima nije vodila dovoljno računa, te da su prepušteni sami sebi. Takvo mišljenje se prenijelo i na preostalo stanovništvo Bosanskog ejaleta. Zato kod sultanovih podanika ove pokrajine tada preovladava mišljenje da će se Bosna odbraniti jedino ako se svi stanovnici Ejaleta u narednim sličnim situacijama oslone na vlastite snage. Tako je već u prvim decenijama XVIII stoljeća nastalo opće jedinstvo bošnjačkog stanovništva. Ono je obuhvatalo sve njegove društvene slojeve, bez obzira na materijalno stanje i društveni položaj.⁹ To ne znači da oni i dalje nisu bili odani sultanu i osmanskoj državi, ali više nisu bili onako sigurni da će ih osmanski vladar i njegove oružane snage uspješnije braniti kao u ranijim stoljećima. Izgleda da su i nosioci najviše državne i vojne vlasti u Istanbulu slično mislili, tj. da će najuspješnija odbrana Bosanskog ejaleta biti ako se povjeri domaćem stanovništvu.

Imajući u vidu realno stanje, Visoka porta već od prvih godina XVIII stoljeća preduzima potrebne mjere u cilju vojnog jačanja Bosne. To se posebno vidi na primjeru *kapetanija*. Iza Karlovačkog mira (1699) od 29 kapetanija

⁹ Avdo Sućeska, Specifičnosti državno-pravnog položaja Bosne pod Turcima. *Godišnjak Pravnog fakulteta*, IX, Sarajevo: 1961, 167-168.

koliko ih je bilo tokom XVI i XVII stoljeća, početkom XVIII stoljeća u Bosanskom ejaletu ih je ostalo svega 12.¹⁰ Cijeneći njihov značaj i ulogu pokazanu tokom Bečkog rata, osmanske vlasti na teritoriji Ejaleta od 1699. do 1716. godine osnivaju 13 novih kapetanija. Za razliku od ranijih, koje su se u pravilu formirale u pograničnim krajevima, novoosnovane kapetanije se formiraju i u unutrašnjosti ove pokrajine. Time je cijela teritorija Bosanskog ejaleta bila prekrivena mrežom kapetanija sa vrlo jasnim obavezama i zadacima u odbrambenom sistemu. U fortifikacijskim objektima bile su smještene posade i vojni kadar, koji je u pravilu bio regrutiran iz reda domaćih ljudi. Time su dodatno pojačane sigurnosne mjere, jer su ti ljudi, održavajući sultanovu vlast na ovim prostorima, ujedno čuvali i branili sebe i svoje porodice, te zemlju u kojoj su rođeni i kojoj su jedino pripadali. Osmanski dokumenti toga vremena navode da je u bosanskim tvrđavama, palankama, kulama i čardacima bilo svakodnevno vojno aktivno između 16 000 i 20 000 ljudi.¹¹

U cilju što bolje vojne osposobljenosti u prvoj polovini XVIII stoljeća Visoka porta uz pomoć pokrajinske i lokalne vlasti svakodnevno inicira opravke starih i podizanje potpuno novih fortifikacijskih objekata različite veličine i namjene. Ta aktivnost nije bila usmjerena samo u pograničnim mjestima, nego i u unutrašnjosti Bosne. Za realiziranje ovih poslova bila su potrebna velika materijalna i finansijska sredstva, te stručna radna snaga. Pristupajući krajnje ozbiljno i osmišljeno, na vrijeme je ispunjen i jedan i drugi preduvjet. Permanentnim radom obnovljen je veliki broj starih i često od ranije napuštenih tvrđava, ali dolazi i do izgradnje potpuno novih fortifikacijskih utvrđenja. Gledajući u cjelini, najviše materijalnih i finansijskih sredstava i potpuna radna snaga osigurana je iz ove osmanske pokrajine.¹² Sve je to rađeno na vrijeme kako bi u nekom narednom ratu sa susjednim državama Bosna bila spremna da se uspješno odbrani. Zato je već u prvim decenijama XVIII stoljeća ovaj ejalet bio potpuno vojno spreman za odbranu u novim ratovima.

¹⁰ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini. Izabrana djela* (knj. 1) Sarajevo: 1991, 80-151.

¹¹ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: 1983, 147.

¹² Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*. Sarajevo: 1989, 100-145. Isti, *Banjalučki boj iz 1737, uzroci i posljedice*: Sarajevo: 2003, 137-158.

Interesantno je primijetiti da su tokom XVIII stoljeća dužnost bosanskih valija obavljale u relativno velikom broju i ličnosti koje su porijeklom bile iz Bosne. Po Salihu Sidki Hadžihuseinoviću Muvekkitu, u ovom stoljeću Porta je 60 puta u Bosni imenovala valije. Pojedini bosanski namjesnici su od 1699. do 1800. godine tu dužnost obavljali više puta. Uglavnom, te ličnosti koje su od sultana imenovane kao bosanski namjesnici u velikom broju su bili domaći ljudi. Najviše je (četiri puta) tu dužnost obavljao Abdulah-paša Muhsin-zade.¹³ U knjizi o bosanskim namjesnicima Vedad Bišćević navodi 76 namjesnika, od kojih su neki tu dužnost obavljali dva i više puta. Njih 22 bili su domaći ljudi. Interesantno je primijetiti da je većina bosanskih valija koji su rođeni u Bosni na tu dužnost imenovano u prvoj polovini XVIII stoljeća.¹⁴ To nije slučajno. Naime, kada su se na teritoriji Bosanskog ejaleta vodila dva izuzetno velika rata: osmansko-mletački (1714-1718) i austrijsko-osmanski (1716-1718), te osmansko-austrijski rat (1737-1739), Centralna vlada iz Istanbula s pravom je računala da će se Bosanski ejalet uspješnije braniti ako se na dužnosti valije nalaze domaći ljudi. Slično je bilo i sa ličnostima koje su se nalazile na položaju sandžak-begova. Tako je u XVIII stoljeću dužnost hercegovačkog i kliškog sandžak-bega obavljalo po osam (8), a zvorničkog, koliko je do sada poznato, dvojica (2) sandžak-bega, koji su porijeklom bili sa prostora tadašnjeg Bosanskog ejaleta.¹⁵ No, kada je riječ o bosanskim kapetanima, ajanima, te drugim državnim službenicima i vojnim zapovjednicima i uglednijim ličnostima, u pravilu su to bili starosjedioci i pripadnici najuglednijih bošnjačkih porodica. Svi su oni svoje dužnosti obavljali u skladu sa postojećim državnim propisima, ali su istovremeno u svom radu pokazivali punu odanost Bosni. To je posebno došlo do izražaja u vrijeme dva osmansko-austrijska rata koji su se vodili od 1737. do 1739, te 1788. do 1739. godine.

U prvom ratu (1737-1739) odbrana Bosanskog ejaleta prepuštena je gotovo u cijelosti domaćem stanovništvu. Iako brojčano slabiji i sa slabijim naoružanjem, branioci Bosne pokazali su nevjerovatno veliku požrtvovanost i hrabrost. Od početka rata bosanski branioci su na više mjesta nanijeli pora-

¹³ Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekkit, *Povijest Bosne, 1*. Sarajevo: 1999, 443-626.

¹⁴ Vedad Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463-1878)*. Sarajevo: 2006, 219-314.

¹⁵ Safvetbeg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850.)*. /reprint izdanje/ Sarajevo: 1989, 184-187.

ze austrijskim jedinicama. U tim borbama, kao npr. kod Lješnice, Zvornika, Stare Ostrovice, te na više drugih mjesta, zajedno sa borcima u odbrani napadnutih mjesta aktivno su učestvovali i žene.¹⁶ Saznanje da u slučaju poraza gube svoju Bosnu i nestaju kao narod, zbog upućenog proglašenja cara Karla VI (1711-1740) da “*zakon vire svoje mesta imati nemože*”, tj. da muslimani ne mogu biti carevi podanici, kao što nisu mogli ni oni iz prethodnih ratova, kod branilaca je unosilo dodatnu dozu odlučnosti, borbenosti i ozbiljnosti situacije u kojoj se nalaze.¹⁷ Toga je bio svjestan i tadašnji bosanski valija Ali-paša Hekim-oglu, jedina ličnost koja se nalazila na tom položaju, a da porijeklom nije bio iz Bosne.

Znajući da mu od Visoke porte iz Istanbula neće stići nikakva vojna pomoć ni u ljudima ni u naoružanju, od početka je bio svjestan da se isključivo mora osloniti na vlastite snage. Bio je to jedan od razloga da na savjetovanje u Travnik pozove da mu dođu “*ajani, uglednici Sarajeva,iskusni graničari, kadije, šejhovi, muftije i druge učene osobe*”.¹⁸ Ovom pozivu su se za kratko vrijeme svi odazvali. O vremenu održavanja tog savjetovanja u dosadašnjoj historiografiji bilo je različitih mišljenja. No, zahvaljujući izvještajima do kojih su preko svojih povjerljivih ljudi došli Dubrovčani, sastanak najuglednijih i najznačajnijih ličnosti Bosanskog ejaleta održan je u vezirovoj rezidenciji u subotu 13. juna 1737. godine.¹⁹ Bio je ovo prvi zvanični sastanak najvažnijih ličnosti Bosanskog ejaleta koje su se pitale i samostalno donosile značajnu odluku da bez zvaničnog odobrenja sultana i Visoke porte preduzmu potrebne mjere u cilju odbrane svoje Bosne. U narednom periodu ovo će postati redovna praksa poznata pod imenom “*ajansko vijeće*”.²⁰ I to je još jedan od identiteta koji je u bosanskohercegovačkoj historiografiji marginaliziran i ne daje mu se mjesto koje zaslužuje.

¹⁶ E. Pelidija, *Banjalučki boj*, 303-311.

¹⁷ *Isto*, 52.

¹⁸ Omer Novljanin, Ahmed Hadžinesimović, *Odbrana Bosne 1736-1739. (dvije neobjavljene kronike)*, preveli i priredili dr. Fehim Nametak i dr. Lamija Hadžiosmanović, Zenica: 1994, 21.

¹⁹ Državni arhiv u Dubrovniku, *Lettere e commisioni di Ponente*, 55, 19. 7. 1737. godine.

²⁰ E. Pelidija, *Banjalučki boj*, 296.

Posebno patriotska svijest branilaca Bosne dolazi do punog izražaja u vrijeme Banjalučkog boja. Toga dana, 4. augusta 1737. godine, pod komandom vezira Ali-paše Hekim-oglua Bošnjaci su nanijeli veliki vojni poraz Austrijskoj vojsci, kojom je komandovao princ Josip Hildburghausen. Ova pobjeda imala je veliki značaj i na drugim frontovima, pa i za sami ishod ovog rata. Posebno će banjalučka pobjeda imati veliki značaj za bošnjačko stanovništvo, kojem je ovaj rat imao značaj otadžbinskog ili domovinskog rata. Oni su znali da u slučaju poraza “*Bošnjaci muslimani ne bi mogli opstati u vlastitoj zemlji*”.²¹ Gledajući u cjelini, “...*sa pravom se može kazati da Banjalučki boj u povijesti Bosne i Bošnjaka predstavlja jednu od prvih stranica bošnjačke samosvijesti, hrabrosti i plemenitosti, borba koja je očuvala teritorijalnu cjelovitost zemlje, a njenom stanovništvu sačuvala fizičku i biološku supstancu...*”²² Time je još jednom potvrđen bosanski identitet i zemlje i njenog naroda.

Ishod ovog rata donijet će Bosanskom ejaletu mir gotovo u narednih pet decenija. Za to vrijeme svijest i pripadnost Bosni i pored svih unutrašnjih i vanjskih poteškoća i izazova nije kod njenog stanovništva smanjivana. Naprotiv! Koliko je to bilo prisutno u svim društvenim slojevima može se vidjeti i u jednoj do sada očuvanoj predaji koju je Safvet-beg Bašagić naveo u svojoj knjizi “*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*”. Po toj predaji, iz Istanbula je tadašnjem bosanskom valiji Abdulah-paši Defterdareviću stigao ferman. U njemu mu se naređuje da se neke sporne teritorije koje su po odlukama Beogradskog mirovnog ugovora (1739) trebale biti predate Austrijskoj monarhiji, a koje su se sve do 1785. godine zadržale u okviru Bosanskog ejaleta, vrate službenom Beču. Znajući da će i ovaj put ta naredba biti opstruirana, zajedno sa fermanom bosanskom namjesniku je poslana bočica otrova da je Abdulah-paša ispije ako ne izvrši dobiveno naređenje. Dalje u vezi s ovim dr. Bašagić piše: “*Narodna predaja, koja se čuva među vjerodostojnim starcima veli, da je Abdullah paša pijujući otrov rekao mubaširu: ‘Baš vererum bir taş vermem’. (I glavu ću svoju dati, a kamena jednog ne dam)*.”²³ Iako ne na ovako direktan način, i Muvekkit je u svojoj *Povijesti Bosne* na osnovu izvorne osmanske građe zapisao da je 1. rebiul-ahira 1190. godine (11. 2. 1785) Abdulah-paša iznena-

²¹ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: 1997, 301.

²² E. Pelidija, *Banjalučki boj 1737. godine u povijesti Bosne i Bošnjaka*, 19.

²³ S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa*, 111; V. Bišćević, *Bosanski namjesnici*, 293.

da umro i da je sahranjen u posebnom turbetu u Travniku.²⁴ Iako navedenu predaju trebamo prihvatiti s rezervom, sama priča o ovome događaju govori koliko su Bosanci bili privrženi svojoj domovini i na ovaj način su iskazivali svoj patriotizam prema Bosni.

Taj patriotizam iskazan je i u posljednjem osmansko-austrijskom ratu, koji se u zadnjim decenijama XVIII stoljeća vodio na teritoriji Bosanskog ejaleta. Ni ovaj put Austrijska monarhija nije računala da će se Bosanci uspješno suprotstaviti napadačima. Ne želeći da ponovi grešku iz prethodnog rata (1737-1739), car Josip II (1780-1790) na osnovu *Patenta o toleranciji* iz 1781. godine Bošnjacima je, pod uvjetom da ostanu mirni, garantovao ličnu i imovinsku sigurnost, te punu ravnopravnost islama sa drugim vjeroispovijestima. Čak je obećavao da će kada uspostavi vlast u Bosni iz državne kase plaćati imame i druge vjerske službenike.²⁵ Također je prikupio brojne podatke o političko-vojnom stanju i prilikama u ovoj pograničnoj osmanskoj pokrajini.²⁶ Obavještajnim kanalima bio je informiran i o stavu službenog Istanbula da u budućem ratu neće moći ni vojno, ni materijalno pomoći Bosanskom ejaletu. Na osnovu ovih informacija, car Josip II pisao je svom uglednom vojskovođi i kasnijem vrhovnom zapovjedniku Austrijske vojske na bosanskom frontu feldmaršalu Ernestu Laudonu “...da je Bosna prepuštena Bošnjacima i da to treba iskoristiti i napasti Berbir” (Bosanska Gradiška – prim. m.).²⁷

U takvim okolnostima sa dva korpusa, koja su ukupno brojala 51 000 ljudi, 1788. godine započeo je na bosanskom frontu novi osmansko-austrijski rat. Kako su se glavne borbe protivničkih strana vodile oko grada Dubice, to je u historiji ovaj rat poznat pod imenom *Dubički rat (1788-1791)*. Iako su austrijske trupe poslije žilavog otpora branilaca i uz velike žrtve osvojile Dubicu (26. 8. 1788), Bosanski Novi (3. 10. 1788) i Gradišku (10. 7. 1790), sve je to skupo koštalo napadače.²⁸ No, i pored postignutih uspjeha, državni i vojni vrh

²⁴ S. S. Hadžihuseinović-Muvekkit, *Povijest Bosne*, 591.

²⁵ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 323.

²⁶ Hamdija Kreševljaković – Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred dubički rat od 1785. godine*. Sarajevo: 1957.

²⁷ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*. Banja Luka: 1992, 119.

²⁸ *Isto*, 92, 98, 126.

iz Beča bio je nezadovoljan postignutim rezultatima. Po zamislima državnog vrha, trebalo je cijelu teritoriju Bosanskog ejaleta osvojiti u što kraćem vremenu. Zato je feldmaršal Gideon Laudon pisao u Beč zbog čega izostaju veći vojni uspjesi. Između ostalog, navodi: “...*upravo je nevjerovatno, kako su čvrsto građeni mali bosanski gradići i kako se tvrdoglavo u njima Turci (uobičajeni naziv za muslimansko stanovništvo – prim. m.) bore, a s kojom se lakoćom oni umiju iznova ušanciti, kada im se razbije jedna odbrambena linija.*”²⁹ To je i odgovor zašto se u zadnjoj deceniji XVIII stoljeća Bosanski ejalet uspješno odbranio. Osim gubitka Cetingrada, sva druga u ratu osvojena mjesta i teritorije odlukama Svištovskog mira (4. 8. 1791) bila su vraćena pod sultanov suverenitet. I ovaj put Bosanci su pokazali samosvijest, požrtvovanost i vojnu vještinu kojom su odbranili Bosnu. Iskazana svijest ljudi ovog tla da im je Bosna domovina i njihova vezanost za rodni kraj nastavit će se i u narednom XIX stoljeću.

AN OVERVIEW OF BOSNIA'S IDENTITY DURING THE 18TH CENTURY

(Summary)

The Treaty of Karlowitz from 1699 established the greater part of present day borders of Bosnia and Herzegovina. With minor corrections through the 18th century, according to the Treaties of Passarowitz (1718), Belgrade (1739) and Sistova (1792), they were also confirmed internationally. Thus we can rightly say that Bosnia and Herzegovina has stable state borders lasting for centuries in comparison with many European countries. This is one of the components of Bosnian and Herzegovinian identity from the 18th century.

The other characteristic which was also present among the population of the Bosnian Eyalet in the 18th century was the attachment and devotion to

²⁹ *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, MCMLIX, 1331.

their birth place and Bosnia. Having seen how the Sultan's Muslim subjects fared in the territories which came into the possession of Venice and the Habsburg Monarchy during the two large scale conflicts from the previous century – the Cretan (1645-1699) and the Great Turkish War (1683-1699) – they were well aware that the same fate awaited them too. This is why they undertook all necessary measures during the 18th century in order to strengthen the protection of their persons and property. Already during the first years of the 18th century new fortresses were built and old ones repaired. Also, other military captaincies were formed in the border areas as well as in the inner parts of the Bosnian Eyalet. The Bosnians were conscious of the fact that they could defend themselves from the enemies only with determined actions during the times of war. This awareness of belonging to these parts and the feeling that they have to fight for themselves came to a culmination during the three wars waged on the territory of the Bosnian Eyalet during the 18th century. This was especially the case during the Battle of Banja Luka from the 4th of August 1737. This was again repeated during the Ottoman-Austrian War of 1788-1791. Viewed in general, the struggle for territorial compactness, the consciousness of the local population about their belonging to Bosnia, as well as the establishing of internationally recognized state borders, were the main characteristic of Bosnian identity during the 18th century.

Adnan Jahić

BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI I SVETOSAVSKE PROSLAVE U MONARHISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

UKRALJEVINI JUGOSLAVIJI, gdje su brojne sfere javnog života bile predmetom političke manipulacije, identitet je bio područje preko kojeg su se prelamali interesi različitih struktura moći – nacionalnih elita, društvenih grupa, vjerskih zajednica... Bosna i Hercegovina je bila pokrajina koja je obilovala kolektivnim sporovima: čija je, ko u njoj vlada, ko u njoj treba da vlada, može li se promatrati kao zaseban politički i administrativni prostor, ko su bosanskohercegovački muslimani, postoji li razlika između prava i politike itd. Kako su sva ova pitanja potjecala iz zbilje srpsko-hrvatskih suprotnosti, interesa i pretenzija, to su različite teme javnog karaktera stavljane u osjetljivi kontekst borbe za identitet, lučen, dakako, od njegove interesne dimenzije i predočavan kao uznesenje vrijednosti i aksiom opstanka naroda koji obilježava. U ovom radu nastojat ću prikazati reperkusije afirmacije i promocije paradigme koja se predstavljala kao segment općeg naslijeđa troimenog naroda, u zemlji koja je oskudijevala demokratskim institucijama i nije bila lišena težnje da se nacionalni, historijski i kulturni simboli jednog naroda predstavljaju kao univerzalne vrijednosti čitave države.

Premda se u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, u javnom životu, publicistici, političkom diskursu, naročito u pojedinim srbijanskim krajevima, osjećao snažan nabož antimuslimanskog raspoloženja¹, ipak su državne vla-

---

¹ U srbijanskoj štampi i publicistici tokom dvadesetih tekstovi o islamu i muslimanima često su bili prožeti netrpeljivošću, šovinizmom, historijskim osudama, atavizmima svake vrste. Sve te tekstove karakterizira nizak nivo poznavanja islama i težnja da se muslimani prikažu

sti nastojale imati korektan pristup prema islamu, islamskim ustanovama i simbolima. Vlasti se nisu uplitala u šerijatska i doktrinarna islamska pitanja (barem kad je o Bosni i Hercegovini riječ), niti su, načelno uzevši, sputavale autonomna islamska tijela u obavljanju njihovih statutom propisanih dužnosti. Ipak, tamo gdje su im ovlasti omogućavale, vlasti se nisu libile nametati rješenja i odluke koje nisu bile u skladu sa željama i interesima vjerske uprave muslimana u Bosni i Hercegovini. To se prvenstveno odnosilo na kadrovska rješenja u sektoru prosvjete, ali i organiziranje školskih svečanosti povodom državnih praznika i jubileja.

Slučaj Šerijatske gimnazije

Nakon ujedinjenja Šerijatsku sudačku školu i Šerijatsku gimnaziju u Sarajevu, obje škole, vodio je direktor Muhamed ef. Dizdar. Dizdar je bio solidan rukovodilac, s kojim je Islamska zajednica bila veoma zadovoljna.² Međutim, kako je vođenje dva zavoda bio težak teret, naročito usljed njihove prostorne odvojenosti, Dizdar se 1922. godine obratio Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu s molbom da mu se olakša trenutna pozicija. Pokrajinska uprava je brzo reagirala i zatražila od reisul-uleme Čauševića da se saglasi s njenom namjerom da na čelo Šerijatske gimnazije, mjesto Dizdara, bude postavljen Antun Figurić, dotadašnji direktor gimnazije u Mostaru. Obrazloženje je bilo da je Figurićeva pozicija u Mostaru postala neodrživa, a budući da mu je osta-

---

kao otuđeni i nedržavotvorni element. Tako se u pamfletu izvjesnog Pante Radosavljevića o islamu i muslimanima (ali i katoličanstvu i katolicima) piše sljedećim riječima:

*Jedne nam Carigrad prevari i uze,
A druge Rim poklopi i ote.
Poturčeni! Vratite se pradedovskoj veri,
Naćićete oteto vam, krst časni i Evandjelje!
Čalme dolje sa Koranom!
Prekršteni! Vratite se svetosavlju,
Rim ostavte, predak vas kori,
Hod'te skupa svetoj gori!!!*

Stihovi preuzeti iz: Husein H. Jahić, *Moje uspomene iz bivše jugoslavenske vojske*, Osijek, 1941, 14.

² O Muhamed-ef. Dizdaru pogledati: hfz. Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, Sarajevo: El-Kalem, 1998, 71-76.

la samo još jedna godina do penzije, njegovo prihvatanje od strane muslimana bilo bi human gest prema ugroženom sunarodnjaku - pritom žrtva koja bi trajala samo godinu dana. Kako su Čauševiću od strane načelnika Bogoštovnog odjeljenja Krsmanovića date garancije da će nakon Figurićevog penzioniranja na čelo gimnazije ponovo doći musliman, reisul-ulemi nije preostalo ništa drugo nego da se saglasi sa zahtjevom nadležnih vlasti.

Po isteku Figurićevog mandata, 20. 9. 1923. godine, Ministarstvo vjera je obznanilo da će na čelo Šerijatske gimnazije imenovati Saliha Safvet-ef. Bašića, profesora Šerijatske sudačke škole, kandidata kojeg je podržavao i reisul-ulema Čaušević. Međutim, Ministarstvo vjera ubrzo je promijenilo odluku: zadržalo je Saliha Safvet-ef. Bašića na mjestu profesora Šerijatske sudačke škole, a za direktora Šerijatske gimnazije predložilo dotadašnjeg direktora Trebinjske gimnazije Dušana Tamindžića. Tamindžićevo postavljenje sankcionirano je kraljevim ukazom od 4. 11. 1923,³ čime je iznevjereno obećanje dato reisul-ulemi od strane načelnika Bogoštovnog odjeljenja prilikom imenovanja Antuna Figurića.

Samo tri dana nakon Tamindžićevog postavljenja Ministarstvo vjera načinilo je novi korak koji je bio u koliziji sa interesima vjerskih vlasti u sferi prosvjetnih rješenja: Muhamed ef. Dizdar, nekadašnji direktor dva zavoda, smijenjen je sa mjesta direktora Šerijatske sudačke škole, a na njegovo mjesto postavljen je Ibrahim ef. Sarić, šerijatski sudija iz Sarajeva, čije je ime bilo u opciji za direktora Šerijatske gimnazije, ukoliko se Bašić ne bi saglasio da prihvatiti spomenutu dužnost. Sarićevo imenovanje potvrđeno je kraljevim ukazom 10. 11. 1923,⁴ čime je na čelo Šerijatske sudačke škole prvi put od njenog osnutka 1887. došla osoba bez saglasnosti prvog čovjeka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Reisul-ulema Čaušević ulagao je proteste Ministarstvu vjera (ministru dr. Vojislavu Janjiću), ali bezuspješno. Isticao je da su spomenutim imenovanjima izigrana utvrđena pravila i stečena prava muslimana u oblasti školstva. “[...] opažam da se moji predlozi koji se baziraju na slovu zakona mimoilaze i to

³ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Pokrajinska uprava (dalje: PU), sign. 9447/prez. Mi Aleksandar I.

⁴ ABH, Sarajevo, PU, sign. 9448/prez. Mi Aleksandar I.

baš u takvim pitanjima koja bi samo mogla služiti ugledu naše države.”⁵ Za razliku od reisul-uleme Čauševića, pojedini bošnjački poslanici imali su manje takta prema nadležnim državnim vlastima. Prema Edhemu Mulabdiću, Tamindžićevo imenovanje bilo je potvrda kako presedan postaje pravilo: “[...] Srbi dolaze s tim zahtevom i kažu: kad je mogao biti jedan katolik u jednom muslimanskom zavodu sa internatom, zašto ne može tamo biti Srbin.”⁶ Tako je imenovan Tamindžić, premda je bilo najmanje deset kvalificiranih, pritom spremnih profesora muslimana koji su mogli biti imenovani. Revoltiran zbog njegove primjedbe, Mulabdić je poručio da se zapitaju “kako bi izgledalo, da se n.pr. g. Maglajlić ili g. Korkut, kao ljudi duhovni, postave na jednu bogosloviju gde ima i internat, i da oni propisuju kad će pravoslavna ili katolička deca ustajati, kad će se Bogu moliti i kad će druge poslove raditi”⁷. Osobe na koje su Mulabdićeve primjedbe bile adresirane, međutim, nisu se osobito uzrujavale zbog upućenih riječi kritike, što potvrđuje i činjenica da je nakon Dušana Tamindžića na mjesto direktora Šerijatske gimnazije u Sarajevu, ponovo bez privole nadležnih muslimanskih vjerskih struktura, bio postavljen profesor Đorđe Vasković.

Spor oko Dana sv. Save

U § 12 Vidovdanskog ustava iz 1921. godine država je zabranila prisilno prisustvo lica na vjerskim svečanostima drugih religija osim u dva slučaja: kad je riječ o državnim praznicima i svečanostima, odnosno kad to nalaže zakon za osobe koje su podložne očinskoj, tutorskoj i vojnoj vlasti.⁸ Za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj su dominirali konzervativni srbijanski krugovi, okrenuti pravoslavnim i monarhističkim tradicijama, praznik jedne konfesije dobio je državno obilježje: riječ je o 27. januaru - Danu svetog Save, kojeg je državna ideologija prihvatila kao promotora narodne prosvjete

⁵ ABH, Sarajevo, Veliki župan Sarajevske oblasti (dalje: VŽSO), sign. 722/pov. Govor Edhema Mulabdića na LIX. redovnoj sjednici Narodne skupštine. Prilog dopisu Ministarstva vjera Muslimansko odjeljenje [pov. v. br. 77, 17. 3. 1924] velikom županu Sarajevo.

⁶ *Isto.*

⁷ *Isto.*

⁸ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1921, 6-7.

na južnoslavenskim prostorima, što je podrazumijevalo obilježavanje spomenutog datuma kao “opšteg državno-školskog praznika” koji se u svim školama unutar kraljevine imao proslavljati “u širokom duhu verske snošljivosti i narodnog jedinstva”⁹.

Za Islamsku zajednicu u Bosni i Hercegovini vjerska snošljivost i narodno jedinstvo bile su neupitne vrijednosti koje je, smatrali su njeni predstavnici, trebalo uvijek iznova afirmirati u stvarnom životu zajedničke države. Međutim, upravo je insistiranje na proslavi Dana sv. Save u državnim školama, među djecom svih konfesija, prema njihovom mišljenju, bilo direktna i neporna negacija tih vrijednosti - evidentan atak na vjerska prava i islamske osjećaje muslimana u Bosni i Hercegovini. Sv. Sava je, isticali su, pravoslavni crkveni svetac, a po jasnim propisima islama, “muslimanska školska mladež ne smije prisustvovati svetkovanju crkvenih svetaca ma u kojoj formi oni bili”¹⁰.

Tokom dvadesetih godina reisul-ulema za Bosnu i Hercegovinu Džemaludin ef. Čaušević slao je više podnesaka na različite adrese: Zemaljskoj vladi, Pokrajinskoj upravi, Ministarskom savjetu. U svim aktima insistirao je da narodne škole ne trebaju biti poprište vjerske propagande, da ostanu samo hramovi prosvjete, za dobrobit djece, ali i države i društva u cjelini. Državne vlasti, međutim, nisu se obazirale na dopise muslimanskog vjerskog poglavara, pa su sva djeca svakog 27. januara morala prisustvovati školskim svečanostima upriličenim povodom spomenutog praznika.

Početak 1930. započeo je pravi mali rat pismima, pritužbama i objašnjenjima reisul-uleme za Bosnu i Hercegovinu i nadležnih državnih struktura. Prvo je Ministarstvo prosvjete 2. 12. 1928. izdalo naređenje kojim je regulirano obilježavanje Svetosavskog praznika u narodnim školama: u školama sa homogenom pravoslavnom omladinom raspored svečanosti imao se obavljati prema sporazumu crkvenih i školskih vlasti, dok se u školama u konfesionalno izmiješanim sredinama crkveni obred trebao odvojiti od opće državne

⁹ ABH, Sarajevo, VŽSO, sign. 414/30. Veliki župan Sarajevske oblasti. Prosvjetno odjelenje. Broj: 302/29. Svim državnim i privatnim gimnazijama, učiteljskim, građanskim i osnovnim školama u Sarajevskoj oblasti, Školskom nadzorniku za grad Sarajevo, Sreskom Školskom Nadzorniku u Sarajevu i Višegradu.

¹⁰ ABH, Sarajevo, Kraljevska banska uprava Drinske banovine (dalje: KBUDB), sign. 341/pov. Reis-ul-ulema za Bosnu i Hercegovinu. Broj 67/930. Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine (Prosvjetno odjelenje).

svečanosti - na prvom dijelu svetkovine prisustvovali bi samo pravoslavni, dok bi drugi pohodila sva omladina, bez obzira na vjeroispovijest.¹¹ Činjenica da je navedeno naređenje izdato tek koncem 1928. veoma je indikativna, jer ukazuje kako ranijih godina crkveno-vjerski i svjetovno-prosvjetni sadržaji u školskim manifestacijama povodom Svetosavskog praznika nisu bili strogo odvajani jedni od drugih. Ipak, za reisul-ulemu Čauševića razdvajanje vjerskog od svjetovnog dijela svečanosti nije ništa mijenjalo na njenom karakteru: ona je za njega jednako ostajala pravoslavna vjerska svetkovina, na kojoj muslimanska djeca, temeljem jasnih islamskih propisa, nisu mogla prisustvovati. Otuda, isticao je, ako već nema spremnosti državnih vlasti da se obilježavanje pravoslavnog sveca odstrani iz škola, minimum dobre volje i poštivanja tuđeg prava bilo bi neprisiljavanje muslimanske omladine da dolazi na školske svečanosti kojim se proslavlja Svetosavski praznik.

Kako su svi njegovi prijedlozi ostajali bez odgovora, reisul-ulema za Bosnu i Hercegovinu je 11. 1. 1930. uputio dopis svim muftijskim uredima u Bosni i Hercegovini kojim im je naložio da putem povjerenstava i vjeroučitelja pozovu sve muslimane u pokrajini da ne dozvoljavaju svojoj djeci prisustvovanje svetosavskim svečanostima, “i da ne šalju svoju djecu u škole na dan 27/I svake godine”,¹² “kada i onako nema nastave”¹³. Svoj poziv reisul-ulema je obrazlagao vjerskim, ali i društvenim razlozima: “Danas, kada se traži zavođenje reda i mira u svim državnim granama uprave [reisul-ulema referira na šestojanuarski režim i njegove devize, op. a], veoma je važna potreba da se osigura vjerski mir i otkloni vjersko uznemirenje kod muslimana.”¹⁴ “Muslimani nemogu”, tumačio je svoj istup Prosvjetnom odjeljenju Kraljevske banske uprave Drinske banovine, “mirno gledati, da se njima i njihovoj djeci nameće ono što sveopća vjera Islam zabranjuje. Islam sa svojim temeljnim propisima u Kuranu najstrožije zabranjuje, da ljudi uzimaju po sebi za svece

¹¹ ABH, Sarajevo, VŽSO, sign. 414/30.

¹² ABH, Sarajevo, KBUDB, sign. 627/30. Reis-ul-ulema za Bosnu i Hercegovinu. Broj: 30/30. Svim muftijskim uredima u Bosni i Hercegovini.

¹³ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, Ministarstvo prosvjete (dalje: MPr), sign. 66-258-500. Reis-ul-ulema za Bosnu i Hercegovinu. Broj: 115/30. Kraljevskoj banskoj upravi, prosvjetno odelenje, Sarajevo.

¹⁴ *Isto.*

pojedine smrtnike, pa da tako u Vjeru u Jednoga Boga miješaju i ono što vjera zabranjuje.”¹⁵ Svoj zahtjev temeljio je “na jasnim verskim propisima, koji su našli garanciju i u Autonomnom Statutu § 138 tačka 4, kao i u § 146 t. 4”¹⁶.

Čim su zaprimili reisul-ulemin dopis, muftijski uredi su ga prosljedili upravama škola sa pozivom da se po njemu ravnaju. U isto vrijeme poslala je Banska uprava šifriranom depešom svim sreskim poglavarima i upravama srednjih škola naređenje da se muslimanskim vjeroučiteljima strogo zabrani postupanje po reisul-uleminom raspisu i sprečavanje djece da dolaze na proslavu Sv. Save. O poduzetim koracima informirano je Ministarstvo prosvjete, a reisul-ulemi je pismeno saopćeno da se proslava mora održati po naređenju Ministarstva prosvjete P. br. 20521. od 28. 12. 1928, te da se školskoj mladeži u školama ne smiju davati nikakva saopćenja, naređenja ili pozivi bez znanja i privole nadležnih školskih vlasti.¹⁷

Za reisul-ulemu bio je to veliki udarac koji je vjerski poglavar muslimana protumačio kao atak na njegova zakonska prava; razočaran držanjem Banske uprave uputio je 23. 1. 1930. predstavku, prožetu bijesom i očajem, ministru prosvjete Božidaru Maksimoviću - posljednji pokušaj da se problem obilježavanja Svetosavskog praznika riješi povoljno po zajednicu koju je predstavljao. U predstavi je obrazložio implikacije naredbe Banske uprave, ali i ukazao na neodrživost pozicije reisul-uleme u uvjetima nepoštivanja zakonskih propisa koji reguliraju njegovu djelatnost:

“Ova naređenja Kraljevske banske uprave idu samo za tim, da zašтите versku propagandu po školama, jer zaprečavati verskim vlastima izdavanje potrebnih naređenja, a dozvoljavati, da pojedini popovi prijete islamskim veroučiteljima, da pojedine nastavnice javno pred školskom muslimanskom mladeži govore: ‘Trebа da se slavi Sveti Sava i da se zna, da je jedina prava vera pravoslavna vera’, da pojedini sreski poglavari, pozivajući se na svoje titule prijete islamskim veroučiteljima, da moraju slaviti crkvenog sveca Svetog Savu, mnogo, vrlo mnogo znači.

[...] molim Vas Gospodine Ministre, - da mi pismeno odgovorite jeli se Vi slažete sa ovakovim naređenjima i jeste li pripralni zabraniti da se od naših

¹⁵ *Isto.*

¹⁶ *Isto.*

¹⁷ ABH, Sarajevo, KBUDB, sign. 414/pov.

škola ne prave crkve i poprište za ma kakvu versku propagandu. Meni je veoma neugodno isticati, da za vremena tuđinske uprave kroz četrdeset godina nijesmo imali ovakovih događaja, niti nam se je namećalo svetkovanje ma kakovih crkvenih svetaca, pa je vrlo žalosno, da naši ljudi to čine i da naša narodna vlada to zaštićava.

Kroz jedanaest godina nijesam bio u stanju da dobijem jasan odgovor na moje mnogobrojne postavke, za to ponovno molim Gospodine Ministre, da mi posve jasno odgovorite, pa u kojem pravcu bilo, jer sam odlučio, da ovo stanje više ne trpim, jer nema smisla da država plaća nekakve vjerske prestavnike islamske zajednice, i da ne uvažava njihove opravdane zahteve, koji su vazda u interesu i same države.”¹⁸

Isti dan kad je reisu-l-ulema napisao predstavku ministru Maksimoviću - činjenica koju vjerski starješina muslimana očito nije mogao znati - Banska uprava primila je depešu ministra prosvjete, odnosno pomoćnika ministra unutrašnjih poslova, kojom je odobrena njena zabrana objavljivanja poziva reisu-uleme muslimanskoj školskoj omladini, ali i naloženo da se škole najhitnije obavijeste da učenici muslimanske vjeroispovijesti ne moraju prisustvovati svetosavskoj proslavi.¹⁹ Depeša nije podrazumijevala trajno rješenje problema, niti je naglašeno da se odnosi samo na predstojeći Svetosavski praznik.

U međuvremenu, paralelno s pismom Maksimoviću, reisu-ulema je slao dopise pojedinim direktorima osnovnih i srednjih škola, sreskim načelnicima i drugim ličnostima javnog života od kojih je tražio podršku i razumijevanje za svoje zahtjeve. Koliko je njegova kampanja bila efikasna, može se zaključiti iz službenih izvještaja nadležnih pokrajinskih struktura. Nakon 27. 1. 1930. Banska uprava je izvijestila više organe vlasti o završenom obilježavanju Svetosavskog praznika, za koje je iznijela da se nije bitnije razlikovalo od svečanosti i akademija ranijih godina. Apstrahirajući izolirane slučajeve neprimjerenih izjava i recitacija u pojedinim školama, u ogromnoj većini školskih zavoda, istaknuto je da su svečanosti prošle u miru i toleranciji, uz učešće sve djece, bez razlike njihove vjerske pripadnosti. Što se tiče muslimanskih roditelja, najveći broj njih nije poslušao svog vrhovnog vjerskog starješinu:

¹⁸ AJ, Beograd, MPr, sign. 66-258-500. Reisu-ul-ulema za Bosnu i Hercegovinu. Broj: 155. Gospodinu Božidaru Maksimoviću, ministru prosvete, Beograd. Pismo zaprimljeno u Ministarstvu prosvjete 28. 1. 1930.

¹⁹ ABH, Sarajevo, KBUDB, sign. 368/pov.

“Poziv reis-ul-uleme na muftije da putem veroučitelja zabrane muslimanskoj deci prisustvovanje na svečanost nije imao uspeha. Tako sam konstatovao”, kaže izvjestilac, “da je baš u onim osnovnim školama, koje pohađaju skoro isključivo deca islamske vere, broj prisutne dece bio vrlo velik. Šta više dali su i dečiji roditelji na pitanje jednog od upravitelja vrlo rado svoj pristanak ne samo da deca prisustvuju svečanosti nego i da sudeluju u izvođenju programa. Skoro u svim školama izvodila su program deca bez razlike vere, samo se je u većini slučajeva pazilo na to da muslimanska deca ne pevaju himnu Sv. Save, koja ima više verski karakter.”²⁰

Premda navedeni izvještaj može izgledati isuviše optimističnim sa stanovišta državnih interesa, nema razloga da dovodimo u pitanje njegovu historijsku osnovanost, tim prije što naglašeni obim prisustva i učešća odgovara intenzitetu upornosti s kojom je reisu-l-ulema Čaušević tražio izuzeće muslimanske djece od obilježavanja Svetosavskog praznika. Reisul-ulema je smatrao da lojalnost zajedničkoj državi i kraljevskoj porodici ne podrazumijeva lojalnost vjerskim simbolima i tradicijama ugrađenim u ideologiju nove države. S druge strane, običan muslimanski svijet, naročito u gradskim sredinama, lojalnost državi, kralju i novim simbolima smatrao je sastavnim dijelom vlastitog opredjeljenja da učestvuje u različitim formama društvenog života nove državne zajednice.

Državne vlasti, dakako, nisu bile zadovoljne Čauševićevom kampanjom u pogledu sporne svetkovine. U jednom izvještaju Uprave policije u Sarajevu istaknuto je da je svrha njegovih pisama sarajevskim vjeroučiteljima, u kojima ih je pozivao da ne dopuste prisustvo muslimanske djece na svetosavskim proslavama, njegovo nastojanje “da se populariše u muslimanskim masama”²¹. Navedeno je da je u istu svrhu Čaušević na sijelima čitao prijepis pisma koje je uputio kralju Aleksandru, u kojem se žalio na ministra prosvjete Božu Maksimovića, te održao vaz u Begovoj džamiji u kojem je osudio postupak prosvjetnih vlasti.

²⁰ ABH, Sarajevo, KBUDB, sign. 627/30. Kr. Banska uprava Drinske banovine. Gospodinu Predsedniku Ministarskog Saveta. Ministru prosvete. Prijepis. Također pogledati: ABH, Sarajevo, KBUDB, sign. 414/pov.

²¹ ABH, Sarajevo, KBUDB, sign. 672/30. Uprava policije u Sarajevu. Pov. br. 253/50. Kr. Banskoj upravi Drinske banovine u Sarajevu. Izvještaj upućen 10. 2. 1930.

Međutim, da Čauševićeva kampanja nipošto nije bila nekakav privatni kapric, pokazala je konfrontacija koju su sa državnim vlastima u vezi sa svetosavskom proslavom imali muslimanski zvaničnici početkom tridesetih, za koje se smatralo da su došli na pozicije voljom Beograda. Tako je u aktu Vrhovnog vjerskog starješinstva Islamske zajednice od 2. 1. 1932. ministru prosvjete Božidaru Maksimoviću skrenuta pažnja na koliziju između rasprostranjene proslave Sv. Save u državnim školama i propisa pozitivnih zakona, naročito novog zakonodavstva Islamske zajednice, u kojem je izričkom određeno da se pripadnici islama ne mogu prinuđivati da saraduju ili prisustvuju manifestacijama koje nose obilježje isključivo druge vjere.²² Kao dodatni dokaz neodrživosti dotične svečanosti navedena je odluka Državnog savjeta Kraljevine Jugoslavije kojom je poništeno rješenje ministra prosvjete o otpuštanju iz službe vjeroučitelja Osnovne škole u Velikoj Kladaši Hasana ef. Rizvića zbog sprovođenja naredbe reisu-l-uleme za Bosnu i Hercegovinu od 11. 1. 1930. o neprisustvovanju muslimanske djece svetosavskim proslavama u državnim školama.²³ U dotičnoj odluci izričito je navedeno da je Sv. Sava

²² AJ, Beograd, MPr, sign. 66-86-254. Vrhovno starešinstvo Islamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije. Br. pov. 127/31.

²³ AJ, Beograd, MPr, sign. 66-86-254. Državni savet Kraljevine Jugoslavije. Broj: 19977/31 [25. 6. 1931]. Odluka Državnog savjeta u slučaju Hasana ef. Rizvića unijela je novu dinamiku u tretman svetosavskog problema početkom tridesetih. Ulema-medžlis u Sarajevu iskoristio je dotičnu odluku i prezentirao je područnim vjerskim strukturama. Pogledati: Arhiv Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (ARIZBH), Sarajevo, Ulema-medžlis (UM), 1931, neobrađeno. Ulema-medžlis u Sarajevu. Broj: 679/31. Muftijstvu u Tuzli. Koncem augusta 1931. sva sreska vakufska povjerenstva bila su upoznata sa sadržajem odluke Državnog savjeta. U zanimljivom podnesku Sreske ispostave u Gradačcu IV. Prosvjetnom odjeljenju Kraljevske banske uprave Vrbanske banovine (21. 1. 1932) navodi se kako je u gradačaćkim školama, usljed raspisa Ulema-medžlisa, nastao poremećaj u pripremi svetosavske proslave - svi islamski vjeroučitelji saopćili su muslimanskoj djeci da neće učestvovati u svetosavskoj proslavi, "a da su već programi određeni i uloge djeci dodelene." Pogledati: AJ, Beograd, MPr, sign. 66-86-254. Sreska ispostava u Gradačcu. Pov. br. 19/1932. Kraljevskoj banskoj upravi IV. Prosvetno odelenje u Banjaluci. Četiri dana kasnije Kraljevska banska uprava Vrbanske banovine zatražila je od Ministarstva prosvjete službeno objašnjenje u pogledu primjenjivosti odluke Državnog savjeta. Ministar prosvjete Božidar Maksimović ostao je pri odlukama ranijih ministara da proslava od 27. januara nije vjerski obred, već priznanje škole "jednoj velikoj istorijskoj figuri, koja je učinila najviše za našu nacionalnu prosvetu i kulturu." Pogledati: AJ, Beograd, MPr, sign. 66-86-254. Ministarstvo

crkveni i vjerski, a ne državni ili školski praznik.²⁴ Obimna prijepiska između Vrhovnog starješinstva i državnih vlasti na koncu je rezultirala rješenjem Ministarstva prosvjete od 31. 12. 1932, kojim je određeno da se učenici islamske vjeroispovijesti *ne smiju primoravati* da prisustvuju drugom dijelu svetosavske proslave koji je označen kao državno-školska svečanost.²⁵ Ovo kompromisno rješenje, međutim, u cijelosti je abolidirano čl. 4. Pravila o vršenju vjerskih dužnosti učenika narodnih škola od 10. 6. 1935, kojim je ponovo propisano da svjetovnom (državno-školskom) dijelu svetosavske proslave obavezno moraju prisustvovati svi učenici bez obzira kojoj konfesiji pripadali.²⁶

Problem obilježavanja Svetosavskog praznika ostao je aktuelan sve vrijeme prve jugoslavenske države. Potkraj 1938. Ulema-medžlis u Sarajevu usvojio je odluku kojom je naredio svim područnim vjeroučiteljima da zabrane učenicima islamske vjeroispovijesti učešće u proslavi Sv. Save, “jer je to proslava čisto vjerskog pravoslavnog karaktera”²⁷. Dostupna dokumentacija ukazuje da su se čak 1941. godine, pred sami rat, vodile prijepiske i rasprave nadležnih vjerskih struktura i državnih vlasti o pitanju kršenja prava muslimana da njihova djeca budu izuzeta od prisustva svetosavskim proslavama.²⁸ Argumentacija je uvijek bila ista: Islamska zajednica je tvrdila da su prisustvo i učešće muslimanske djece na svetosavskim akademijama bili proizvod pritisaka i primoravanja od strane nadležnih školskih struktura, a uz blagoslov nadležnog ministarstva, dok su državni organi isticali da je sudjelovanje muslimanskih đaka uvijek bilo isključivo posljedicom slobodne volje i opredjeljenja njihovih roditelja da i nji-

---

prosvete Kraljevine Jugoslavije. Opšte odjeljenje. P. br. 14 [dopis reisul-ulemi Maglajliću]. U navedenom dopisu je naglašeno da će se najstrožije kazniti svaki đacki izostanak sa predstojeće svetosavske proslave, ma kojoj konfesiji đak pripadao.

²⁴ “[...] Sveti Sava po zakonu o praznicima [je] verski praznik a ne državni [...]”

²⁵ *Prosvjetni glasnik*, XLIX; br. 1, Sarajevo, 1933, 17.

²⁶ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XVII; br. 147-XXXV, Beograd, 1935, 534. Pravila o vršenju verskih dužnosti učenika narodnih škola.

²⁷ Denis Bećirović, O položaju Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji (1929-1941), Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2008, br. 2, 202.

²⁸ Pogledati: ABH, Sarajevo, KBUDB, sign. 2112/pov. Recitiranje svetosavske pjesmice: prijepiska povodom dojva da je Mešanović Hamid, učitelj u Drinskom, Srez višegradski, tražio od muslimanske djece da učestvuju u svetosavskoj proslavi.

hova djeca dadnu doprinos obilježavanju datuma koji je značajan za narodno jedinstvo zajedničke domovine.

Zaključak

Iz navedenih razmatranja teško je izvesti generalni zaključak. Nesporno su ambicije vlasti podrazumijevale indoktrinaciju omladine u duhu prepoznatljivih simbola nove državne zajednice. Istovremeno, pretenciozno bi bilo tvrditi kako su iza nametnutih rješenja u prosvjetnoj i ideološkoj sferi, bilo personalnih bilo sadržajnih, stajala nastojanja da se vrši vjerska agitacija među muslimanima. S druge strane, za muslimanske vjerske zvaničnike, pored staranja o vjerskom identitetu muslimana, cijela stvar je imala i osjetljivu pravno-političku dimenziju – pravo na ingerencije i ovlasti potvrđene pozitivnim zakonskim propisima, autonomnim statutom i državnim ustavom. Reisul-ulema je tražio da se njegova riječ poštuje, jer se time poštuju zakoni i uredbe države, što je u funkciji autonomnosti zajednice koju predvodi. Državne vlasti, opet, prihvatale su njegovu argumentaciju samo ako nije bila u suprotnosti sa ciljevima nacionalne politike, odnosno partijskim i ideološkim koncepcijama vladajućih beogradskih krugova. Tako se identitet u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije još jednom potvrdio kao prijeporno područje susretanja različitih nacionalnih, političkih i kulturnih interesa.

THE MUSLIMS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND ST. SAVA CELEBRATIONS IN THE YUGOSLAV MONARCHY

(Summary)

This work tells about the attitude of Bosnian Muslims towards the obligation of celebrating the St. Sava Day in state schools during the Kingdom of Yugoslavia. Using primary historical sources the author provided the facts explaining character and implications of the dispute between rais al-ulema for

Bosnia and Herzegovina, who cared for spiritual identity of the community he represented, and the state authorities, which wasn't deprived of aspiration to use national, historical and cultural symbols of one nation as universal values of the whole country. The ambition of the authorities clearly understood the indoctrination of youth in the spirit of symbols of the new state community. But at the same time, there is no evidence that their intention was to pursue religious agitation among Muslims. On the other hand, for Muslim religious officials, apart from protecting Muslim religious integrity, it was the matter of respecting positive law regulations, the autonomy of Islamic community and the state constitution. The issue of identity in Bosnia and Herzegovina during the Yugoslav monarchy once again proved itself as contestable region of intersection of different national, political and cultural interests.

(Translated by author)

Adnan Velagić

ČETNIČKI POKRET I MUSLIMANSKA NACIONALNA VOJNA ORGANIZACIJA NA PODRUČJU HERCEGOVINE U SVJETLU ARHIVSKIH DOKUMENATA

Uvod

NAKON PORAZA U APRILSKOM RATU (od 6. do 17. aprila 1941) Jugoslavija je kao državno-politički faktor prestala postojati. Od većeg dijela Hrvatske, te Bosne i Hercegovine i Srijema formirana je Nezavisna država Hrvatska (NDH), u kojoj su vlast preuzele ustaše.¹ U sastavu ove fašističke tvorevine teritorij Bosne i Hercegovine bio je podijeljen na sedam župa (podvučena su sjedišta župa): Hum (Konjic, Ljubuški, Metković, Mostar, Nevesinje i Posušje); Krbava i Psat (Bihać, Bosanska Krupa, Hrvatski Petrovac i Cazin); Lašva i Glaž (Fojnica, Travnik, Visoko, Zenica i Žepče); Pliva i Rama (Bugojno, Duvno, Glamoč, Jajce, Kupres, Livno, Prozor i Varcar-Vakuf); Sana i Luka (Banja Luka, Ključ, Kotor-Varoš, Prijedor i Sanski Most); Usora i Soli (Doboj, Gračanica, Kladanj, Maglaj, Teslić, Tešanj, Tuzla i Zvornik) i Vrhbosna (Čajniče, Foča, Rogatica, Sarajevo, Srebrenica, Višegrad i Vlasenica).² Glavno težište svoje politike ustaše su usmjerile na stvaranje etnički čiste države, u kojoj su Hrvati-katolici trebali biti dominantna većina. U tom cilju sproveden je teror i doneseni su diskriminatorni zakoni, kojima

¹ Opširnije u: Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2002.

² Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, Beograd, 1973, 157-158. Cjelokupno područje NDH podijeljeno je na 22 župe.

su ograničavane osnovne ljudske slobode nehrvatskom i nekatoličkom stanovništvu.³ Posebnu pažnju ustaška vlast posvetila je rješavanju “srpskog pitanja”, koje je posmatrano ne samo kao unutrašnje pitanje NDH nego i kao pitanje odnosa između pravoslavnog i katoličkog svijeta na Balkanu.⁴

S druge strane, veliki dio srpskog stanovništva pristupio je četničkom pokretu, koji je organizovao i predvodio bivši zamjenik načelnika Štaba Jugoslavenske druge armije pukovnik Dragoljub Draža Mihailović. U momentu kapitulacije Kraljevine Jugoslavije on se nalazio u okolini Doboja, odakle je zajedno sa 26 oficira, podoficira i žandara 11. maja 1941. godine stigao na Ravnu Goru (između Makljena i Suvobora). Tu je formirao svoj štab i oružane jedinice, koje su, nešto kasnije, službeno nazvane “Jugoslavenska vojska u otadžbini”. U augustu 1941. godine Draža Mihailović je formirao Centralni

³ Opširnije u: Isto, 419–429. U toku aprila 1941. godine donesene su zakonske odredbe koje u potpunosti odslikavaju fašistički karakter NDH. Te uredbe su bile: a) *Zakonska odredba o zabrani ćirilice* (25. aprila), kojom je ovo pismo bilo strogo zabranjeno u javnoj upotrebi; b) *Zakonska odredba o državljanstvu* (30. aprila), kojom je bilo propisano da državljanstvo u NDH mogu imati samo pripadnici arijevske porijekla; c) *Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda* (30. aprila), kojom je zabranjen brak između arijevaca i Židova; d) *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* (30. aprila), u kojoj se u članu 1. navodi: “Arijskog porijekla je osoba, koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe (...)”; e) *Zakonsku odredbu o prelasku s jedne vjere u drugu* (3. maja) itd.

⁴ *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Zagreb, 1952, 21, 23. i 87. (dalje: *Tajni dokumenti*). Razmatrajući njegove karakteristike, katolički svećenik i ustaški oficir dr. Ivo Guberina zabilježio je u reviji “Hrvatska Smotra” sljedeće: “Što Vatikan nije doživio ni od koga u svojoj dvomilenijskoj povijesti, doživio je od Jugoslavije. Tu je Bizant preko svog ekspanenta Srbije jednostavno pljunuo u lice katolicizmu i njegovom predstavniku papinstvu (...) Svi su, dakle, razlozi tražili, da se Hrvatska mora odijeliti od Srbije i da se tu nakazu od države, Jugoslaviju, raskroji. U prvom redu to je tražila povijesna uloga Hrvatske, ona uloga, koju je papa Leon XIII onako svečano izrazio nazvavši nas predziđem kršćanstva. Da se ostvari taj cilj, trebalo je ući u otvorenu krvavu borbu s onim narodom i s onim sustavom, koji je Hrvatsku kroz zadnje 22 godine držao u ropstvu, znači sa srpskim narodom i njegovom državom. Ovaj su jezik jedino razumjeli Srbi”. Katolički nadbiskup u NDH Alojzije Stepinac u svome *Dnevniku o Srbima* zabilježio je sljedeće: “Žalosna je, ali i izgleda po svemu istinita narodna poslovice, nit u moru mjere nit u Vlaha vjere (...) Da je veća sloboda i dovoljno svećenika Srbija bi bila za 20 godina katolička”. Vrlo slično su razmišljali i politički družnosnici NDH. Tako je Mile Budak 8. jula 1941. godine u Vukovaru izjavio: “Srbi moraju znati za našu lozinku koja glasi: Ili se pokloni ili se ukloni”.

nacionalni komitet, koji je imao ulogu savjetodavnog tijela u pogledu unutrašnjopolitičkih i vanjskopolitičkih prilika. Ideološki karakter četničkog pokreta uobličen je u **Projektu Stevana Moljevića od 30. juna 1941. godine, o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici "Velike Srbije" u obnovljenoj Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog rata, pod nazivom "Homogena Srbija".**⁵ U nastojanju da realiziraju ovaj projekt, četnici su izvršili masovne zločine nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom.⁶

Junski ustanak i vojno-politički ciljevi četničkog pokreta u Hercegovini

Ustanak u Hercegovini, koji je otpočeo 3. juna 1941. godine u selu Drežanj, na području Nevesinjskog sreza, predstavljao je odgovor srpskog stanovništva na represalije kojima su bili izloženi od strane vojno-političkih organa Nezavisne države Hrvatske (NDH).⁷ Od 22. juna iste godine, kada je

⁵ Opširnije vidi u: Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. (Zbornik dokumenata i sjećanja)*, Sarajevo, 1990, 8-16. U ovom političkom spisu razmatra se društveno-političko uređenje buduće jugoslavenske države, zatim njene unutrašnje i vanjske granice, te odnosi prema ostalim južnoslavenskim i balkanskim državama. Kao prioritetnu obavezu za srpski narod Moljević navodi da "se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive". Razmatrajući problem odnosa između Srba i Hrvata, Moljević predlaže da bi bilo potrebno izvršiti "Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja".

⁶ Projekat homogene Srbije dopunjen je u *Programu četničkog pokreta*, od septembra 1941. godine i u *Instrukciji Draže Mihailovića*, od 20. decembra 1941. godine. Opširnije u: Isto, 18. i 19, te 25-30.

⁷ *Četrdeset prva*, Izvještaj ustaškog natporučnika Rudolfa Kučera zapovjednika oružničkog voda pod naslovom: *U selu Drežnju kotara Nevesinjskog mještani napali patrolu zaštitnih lovaca* (fotokopija originala), Beograd, 1961, 207. U ovom izvještaju navodi se da je pobunjenike predvodio Vlatko Ivković iz Grabovice, a da je razlog pobune bio zločin koji se desio 1/2. juna 1941. godine u kojem su ustaše ubile veći broj lica na području sela Drežanj. Dalje se konstatira da je borba trajala jedan sat (od 11 do 12 h) i da nije bilo mrtvih. Ustaše su zarobile jedno lice, a radilo se o Branku Stajiću iz Grabovice. Također, vidi u: Uglješa Danilović, "Ustanak u Hercegovini", *Hercegovina u NOB-u*, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd, 1961, 24-25, (dalje: *Hercegovina u NOB-u*). "Prva karakteristika ustanka u Hercegovini je ta što je ovdje oružani otpor protiv ustaša otpočeo nešto ranije nego u drugim dije-

Njemačka napala Sovjetski savez, pobuna se proširila na područja Gatačkog, Bilećkog, Ljubinjškog, Trebinjskog, a od septembra i Konjičkog sreza.⁸ U početku je ovaj ustanak imao snažnu protivustašku dimenziju, ali su se ustanici, već na samom početku, počeli razilaziti u pogledu karaktera i ciljeva ustanka. Najviše pristalica imala je četnička struja, koja je Muslimane i Hrvate smatrala izdajnicima i krivcima za poraz u sukobu s okupatorom. S druge strane, ova vojno-politička opcija proklamirala je politiku čekanja i saradnje sa Italijanima, koji su preuzeli upravu u Hercegovini.⁹ Ovakva promišljanja odnijela su prevagu unutar ustanka, koji je nakon ulaska jedinica Italijanske divizije "Marke" u Trebinje (55. pješadijski puk) i Mostar (56. pješadijski puk) počeo da slabi. Njegovo dodatno rastrojavanje podsticali su velikosrpski elementi iz "Odbora za narodnu odbranu", koji su pozivali Srbe da ne ginu uzalud, nego da sačekaju prevagu savezničkih snaga u ratu.¹⁰ S druge strane, Draža Mihailović je kontinuirano isticao da postoji opasnost od povećanog stradanja, pa čak i od potpunog fizičkog uništenja srpskog naroda, ukoliko bi se ustanak

---

lovima zemlje. Istina, te borbe nisu bile unaprijed organizovane i pripremljene, već je to bio više spontani otpor srpskog stanovništva na ustaške pokolje i paljevine"; u: Miloš Hamović, *Izbjegništvo u Bosni Hercegovini 1941-1945*, Beograd, 1994, 50-72.

⁸ *Zbornik Narodnooslobodilačkog rata* (dalje: *Zbornik NOR-a*), IV/1, dok. br. 228, Izvještaj 4. žandarmerijskog puka od 28. juna. U ovom izvještaju stoji: "24. lipnja 1941. godine buknuo je ustanak pravoslavnog življa na području krila Bileće, eliminirane postaje Krstače, Rilje, Fojnica, Lukavac i Dvin (...) Borbe su u toku, a uglavnom se vode na Morinju, kod Gacka i Avtovcu, te duž ceste Nevesinje-Trusina-Dabar". Također u: Veselin Đuretić, *Narodna vlast u BiH 1941-1945. (Razvitak i djelatnost NOO)*, Beograd-Sarajevo, 1981, 35-42; u: Đorđe Piljević, "Neke specifičnosti razvoja ustanka u Hercegovini 1941. godine", *Jugoslavenski istorijski časopis*, 3-4, Beograd, 1968, 147-156; u: Slobodan Šakota, "Prve ustaničke borbe", *Hercegovina u NOB-u*, 42-70.

⁹ *Zbornik NOR-a*, XII/1, dok. br. 78, Beograd, 1973, 201. Također vidi u: Nevenka Bajić, "Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine", *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta* (dalje: *Prilozi*), godina II, broj 2, Sarajevo, 1966, 254-255. Zagrebačkim sporazumom od 26. augusta 1941. godine aktuelna hrvatska vlast prihvatila je da vojnici Druge italijanske armije uđu na područje Hercegovine i uspostave red. Na osnovu tog sporazuma oružane snage hrvatskog domobranstva locirane na teritoriji druge zone stavljene su pod komandu Štaba Druge italijanske armije, dok su se ustaške snage trebale povući ili biti rasformirane. Istovremeno su Italijani preuzeli i civilnu upravu u Hercegovini.

¹⁰ Pero Morača, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka 1941. godine*, Referat za Treći kongres istoričara Jugoslavije, Ljubljana, 1961, 36.

podigao “prije vremena”. Ipak, deklarirana četnička pasivizacija kosila se sa njihovim djelovanjem u praksi. Naime, podrobnijim uvidom u arhivsku građu može se primijetiti da su četnici imali vrlo blizak, pa čak i podređen odnos prema fašističkim snagama.¹¹

U cilju provođenja politike čekanja četnici su utvrdili plan od tri tačke, koji je podrazumijevao sljedeće:¹²

- a. Vojnički organizirati srpski narod.
- b. Sačuvati srpski narod od nasilja i uništenja.
- c. Glavnu akciju otpočeti u najzgodnijem momentu.

Da bi ovaj plan sproveli, četnici su morali osigurati pristanak srpskog naroda uz svoj pokret. U tom cilju započeli su s radikalizacijom srpskog naroda, prije svega buđenjem “starog duha kosovskih junaka” kroz institucije Pravoslavne crkve. O tome se u prethodno spomenutom dokumentu navodi sljedeće:

¹¹ Od većeg broja dokumenata koji upućuju na saradnju između četnika i fašističkih snaga ovdje ću izdvojiti Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru (dalje: AHNK), *Zbirka ustaško-domobrinskih dokumenata* (dalje: *ZUDD*), K13-680, Brzovjanka Kraljevskog Talijanskog konzulata: Politički i vojnički položaj u Mostaru, Mostar, 12. ožujka 1943, 9-10, u kojem Italijanski kraljevski konzulat iz Mostara navodi sljedeće: “Mnogi četnici-partizani, Srbi, pobrinuli su se da zamjene crvenu zvijezdu sa jugoslavenskim grbom i srpskom kokardom. Sada smo ih mi učvrstili i uzdržavamo i plaćamo ih. Teorijski, takođe zapovjedamo s njima”.

U drugom dokumentu, AHNK, *ZUDD*, K23-1020, Rad protukomunističkih bandi (četnika) u Velikoj župi Hum i istočnoj Hercegovini, 1942, 1, navedeno je sljedeće: “Postrojbe dobrovoljne protukomunističke milicije – četnika organizirale su talijanske vojne snage na području kotareva: Gacko, Bileća, Trebinje, Nevesinje, Ravno, Stolac, Čapljina i djelimično Mostar. Ove postrojbe su naoružane i opremljene od italijanskih vojnih vlasti, stoje pod njihovom upravom, nadzorom i zaštitom”.

¹² AHNK, *Zbirka četničkih dokumenata* (dalje: *ZČD*), K15-881, Komanda Jugoslavenske vojske u otadžbini: Pregled događaja od aprila 1941. do avgusta 1943. godine, (nema datuma na dokumentu). Četnici su planirali da će se nakon sloma Njemačke na glavnim frontovima u Evropi stvoriti preduvjeti za podizanje velikog srpskog ustanka i stvaranja “Velike Srbije u Velikoj Jugoslaviji”.

“Živeći sa narodom i osećajući njegovu tragediju Draža Mihailović je shvatio njegovu dušu i njegove potrebe. Iz tih elemenata uobličio je ideologiju koja je dobila naziv Ravnogorski pokret. Ovaj pokret nije ustvari ničiji, već je ta ideologija uzeta iz narodne duše kao njegova životna potreba. To je prastara težnja našeg naroda da dođe do svojih davno izgubljenih moralnih i socijalnih prava i da se tako poravna sa ostalim sretnim narodima u Evropi. To je u suštini Kosovski duh, tako prislan i blizak duši našeg naroda”.

Također, važno sredstvo u realizaciji postavljenih ciljeva bile su razne četničke pjesme, koje su služile podizanju morala i afirmaciji velikosrpsstva. Tako su hercegovački četnici najčešće pjevali: “Do Mostara sve Srbija stara, od Mostara i nova i stara. Od Topole pa sve do Mostara, svud su straže đenerala Draže”.¹³

Iako je junska pobuna, kako sam već naveo, bila spontani odgovor srpskog naroda na zločine koje je sprovodila aktuelna hrvatska vlast, treba reći da je situacija u Hercegovini znatno ranije počela izmicati kontroli. Naime, polovinom aprila 1941. godine odmetničke formacije poražene jugoslavenske vojske počinile su zločine na području mostarskih naselja Ilići i Cim (naseljenih hrvatskim stanovništvom), koja su u ovom napadu bila potpuno uništena i spaljena.¹⁴ Također, srpska pobuna je imala snažno naglašen karakter zločinačkog djelovanja prema muslimanskom stanovništvu, koje je bilo optuženo

¹³ AHNK, ZUDD, K13-680, Brzovjanka Kraljevskog Talijanskog konzulata: Politički i vojnički položaj u Mostaru, Mostar, 12. ožujka 1943, 11. Prema italijanskim podacima, u Hercegovini se 1943. godine nalazilo više od 12.000 četnika. Oni su bili raspoređeni na sljedećim područjima:

- a) Iz Like je stiglo oko 2.000 četnika, na područje između Imotskog i Duvna. Ovi četnici su bili pod direktnom komandom Petra Bačevića.
- b) Iz Metkovića prema Imotskom raspoređeno je bilo oko 3.200 četnika pod komandom majora Andrije Veskovića.
- c) Između Mostara i Širokog Brijega nalazilo se oko 2.000 četnika Baje Stanišića (ubrzo su ove snage prekomandovane u Mostar, zbog napada partizana na Jablanicu).
- d) Između Jablanice i Rame nalazilo se oko 2.000 četnika kapetana Voje Lukačevića.
- e) Drežnička grupa brojala je oko 2.000 četnika, a njome je komandovao major Jovan Pantić.

¹⁴ Isto, 8. “U Mostaru, još prije nego su naše čete (italijanske čete, op. A.V.) došle tamo, izbili su sukobi između Hrvata i Srba, koji povukavši se zapalili su katolička sela Iliće i Cim, koji su u blizini grada. Tako izgleda da su ova paljenja i neizbježive žrtve jednog sukoba bila uzrokom ili bolje isprikom da se započne klanje Srba (...)”.

da saraduje s novouspostavljenom hrvatskom vlašću. Međutim, iako je bilo pojedinih Muslimana koji su, učestvujući u redovima ustaške vojske, počinili zločine nad Srbima, činjenica je da je muslimansko stanovništvo, u ogromnoj većini, osuđivalo represalije nad nedužnim srpskim stanovništvom. Također, treba kazati da su ustaške vlasti, u nastojanju da pridobiju muslimansko stanovništvo i na taj način ostvare lakšu kontrolu u Hercegovini, namjerno provocirale sukobe između Muslimana i Srba. U tom cilju koristili su se različitim sredstvima, o čemu svjedoči i protestno pismo koje su, na prijedlog Glavnog odbora *El-Hidaje*, Organizacije Ilmijje, uputili muslimanski intelektualci organima vlasti NDH u Sarajevu. Tu se, između ostalog, upozorava na izuzetno težak položaj Muslimana nakon pobune Srba 1941. godine, te okrivljuju Hrvati, koji su “nastojali da za sva nedjela koja su provođena u posljednje vrijeme, bace odgovornost na muslimane”.¹⁵ Također, u ovom protestnom pismu dalje se konstatira:¹⁶

“Hrvati su u tu svrhu, da se odgovornost za nedjela obori na muslimane, izrabljivali fes i muslimanska imena. Naime, oblačili su fes, koji je zaveden kao uniforma sve bosanske vojske, nemuslimanima vršeci razna zlodjela, kojom su se prilikom nazivali međusobno muslimanskim imenima”.

S druge strane, pobuna srpskog stanovništva stvarala je velike probleme aktuelnim vlastima NDH, ne samo zbog šireg teritorijalnog obima koji je ona zahvatila nego i zbog isprofiliranih političkih ciljeva koji su pobunjenici postavili pred sebe. Naime, detaljnijim uvidom u arhivsku građu može se zaključiti da su pobunjenici od samog početka imali vrlo jasne ciljeve, u kojima su teritorij od crnogorsko-hercegovačke granice do Konjica smatrali sastavnim dijelom Crne Gore. U tome su imali vrlo izraženu podršku italijanske vlasti, koja ih je naoružavala i štitila od akcija hrvatske vojske. O tome govori i Izvještaj ustaškog zapovjednika Oružničkog voda Gacko, koji je zajedno s talijanskim kapetanom obilazio teritorij Gatačkog sreza i zabilježio sljedeće:¹⁷

¹⁵ AHNK, ZČD, K2-23, Pismo muslimanskih intelektualaca na prijedlog El-Hidaje (dokument nema zvaničan naslov), Sarajevo, 12. listopada 1941, 1.

¹⁶ Isto.

¹⁷ AHNK, ZUDD, K3-155, Izvještaj o putu talijanskih oficira u pograničnim krajevima kotara Gacko, Bileća, 22. lipanj 1941.

“Na put smo krenuli 14. lipnja 1941 g. u 5 sati iz jutra. U selu Berušica sreli smo grupu od 30 naoružanih ljudi, koji kad su vidjeli Talijane počeli su bacati oružje i govoriti talijanskim okupatorskim vlastima za predaju. Na pitanje zašto su se odmetnuli i latili oružja, odgovorili su *moramo da se branimo, jer nas Turci i Hrvati biju i bacaju u jamu*. Talijanski oficir ostavio im je oružje, a tada su oni od njega tražili da im da još oružja da se brane. Osim toga tražili su da čitav ovaj kraj, sve do Konjičke ćuprije pripoje Crnoj Gori (...)”.

U narednom periodu četnički pokret je svoje teritorijalno-političke ciljeve doradio i ideološki uobličio, tako da su inicijative na terenu poprimile genocidni karakter. O tome se u jednom dokumentu ustaške provenijencije navodi da četnici “stalno vrše propagandu među pravoslavnim stanovništvom, te da će dio NDH od Trebinja do Konjica pripasti Crnoj Gori, odnosno Srbiji”.¹⁸ Također, u ovom dokumentu spominje se i govor Milana Šantića, urednika “Politike” iz Beograda, koji je održan na Četničkoj skupštini 23. jula 1942. godine u Trebinju. U svom šovinističkom nastupu Šantić je, između ostalog, rekao sljedeće:¹⁹

“Moramo biti spremni da kada dođe čas Srbske zemlje moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živjeti samo Srbi. Čišćenje ćemo provesti temeljito. Sve ćemo ih uništiti bez izuzetka i bez ikakvoga žaljenja. To će biti polazna tačka našeg oslobođenja. To treba da se izvrši brzo u jednom revolucionarnom zamahu. Mi Hrvatsku nikada nećemo ni formalno priznati. Sa Hrvatima saradivati ćemo samo na onim područjima gdje smo mi u apsolutnoj manjini, ali ni tamo iskreno. Mi za sada moramo imati dobre odnose sa nezadovoljnicima katolicima i muslimanima, jer u slučaju potrebe napada na Talijane ili kakve druge sabotaze treba nastojati da to ovi vrše kako bi njih predstavili kao nevaljalce pred Talijanima, a time svoj položaj bolje učvrstili (...) Istočna Bosna danas je više naša nego je ikada bila. Drina je manje granica nego je ikad bila. Tamo nema više Hrvata, osim nešto jadnih muslimana po gradovima (...)”.

U nastojanju da ostvare zacrtane ciljeve, četnici su podsticali konfrontaciju između Muslimana i Hrvata. Ovakvo djelovanje odvijalo se sistematski od uspostavljanja NDH, a naročito od polovine 1942. godine, kada su bosansko-

¹⁸ AHNK, ZUDD, K23-1020, Rad protukomunističkih bandi (četnika) u Velikoj župi Hum i istočnoj Hercegovini, 5. august 1942, 1.

¹⁹ Isto.

hercegovački Muslimani s otvorenim simpatijama počeli gledati na Narodno-oslobodilački pokret (NOP). Tako je u septembru 1942. godine Štab Konjičke vojnočetničke brigade iz sela Bijela obavijestio Komandu operativnih jedinica Istočne Bosne i Hercegovine da se u Konjicu “primjećuje veliki antagonizam između muslimana i Hrvata”. U izvještaju koji je četnički poručnik Dragoljub Dimitrijević dostavio pukovniku Baji Stanišiću (četnički komandant za Crnu Goru i Hercegovinu) navodi se sljedeće:²⁰

“Između Hrvata i muslimana došlo je do razmimoilaženja i sada javno jedni druge osuđuju da su oni krivi za pokolj Srba, a naročito muslimani koji napadaju Hrvate i vele da su oni uvek bili neprijatelji Srba (...) Naš komitet svim silama radi da u što kraćem roku zavadi muslimane i Hrvate, što će verovatno i uspeti”.

S druge strane, uvidom u arhivsku građu može se uočiti evidentna razlika u ponašanju između četničkih jedinica s područja Hercegovine i onih koje su dolazile iz Crne Gore. Naime, u dokumentima se često navode primjeri sukoba između ove dvije komponente, u kojima se vidi da crnogorski četnici kritikuju zločinačko ponašanje hercegovačkih četnika. Tako se u jednom dokumentu navodi podatak da su “Hercegovci u selu Goranci (10 km sjeverozapadno od Mostara) ubili trojicu muškaraca, a u katoličku crkvu zatvorili sve žene i djecu. Crnogorci su oslobodili ljude iz crkve i nalaze se u sukobu sa Hercegovcima, zbog pljačke i nasilja koju ovi posljednji vrše na više mjesta”.²¹

Što se tiče utjecaja Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) među ustanicima, treba naglasiti da je on u početku bio izuzetno slab. Uzrok tome nalazio se u njenoj malobrojnosti i lošoj organizaciji.²² Također, ova politička organizacija nije imala isprofiliran stav o ciljevima ustanka u Hercegovini, kao ni i o ključnim pitanjima nacionalno-političkog karaktera.²³ To se posebno

²⁰ AHNK, ZČD, K12-707, Izvještaj o radu na nacionalnom polju, Hum, 21. juli 1942, 2.

²¹ AHNK, ZUDD, K3-180, Brzoglas Glavnom stožeru domobranstva, 1. III 1943.

²² N. Bajić, cit. čl., 200. Pred Drugi svjetski rat broj članova KPJ u Hercegovini iznosio je oko 140. Najviše je bilo Muslimana, zatim Srba, a najmanje Hrvata. Također vidi u: Rasim Hurem, *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo, 1972, 55. “U čitavoj Hercegovini djelovalo je krajem 1941. godine oko 400 članova KPJ sa pet sreskih, jednim mjesnim i dva okružna komiteta KPJ”.

²³ P. Morača, *n. dj.*, 25. “U augustu su međusobne borbe u Hercegovini uzele takve razmjere

odnosilo na pitanje uključivanja Muslimana u formacije Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a). U tom smislu postojala su različita i vrlo kontroverzna promišljanja unutar partijskih redova. Tako se dešavalo da su pojedini ustanički komandanti, iako članovi Partije, smijenjeni ili čak ubijeni od strane ustanika samo zato što su Muslimani. Također, pojedini komandanti partizanskih jedinica nisu dozvoljavali Muslimanima da se priključe u njihove redove.²⁴ Međutim, sve do polovine 1942. godine pojedine partizanske jedinice su u saradnji s četnicima učestvovala u napadima na muslimanska sela. O tome govori i Izvještaj četničke Komande operativnih jedinica Istočne Bosne i Hercegovine, početkom 1942. godine, upućen Draži Mihailoviću, u kojem se navodi sljedeće:²⁵

“Četvrtog januara bacam oko 150 na brzu ruku prikupljenih Srba četnika i partizana na turska sela Bahori i Mrđenovići, koja posle slabe odbrane bukne (...) 6. januara u zoru suzbijam neodlučnost i zaplašenost naših gatačkih boraca koji oklevaju sa napadom na selo Ravno i vodim oko 70 boraca na to selo iz kojega Turci beže i selo gori na očigled sve većeg broja naših boraca koji pridolaze sa svih strana (...) 9. i 10. januara osvojena su i zapaljena turska sela oko Uloga (energičnim radom tu se istakao komandant rezervni potporučnik četnik-vojvoda brat Radivoje Kosorić), a 11. januara posle osmočasovne borbe zauzeta su i spaljena turska sela Tobić i Cerova, gde se naročito istakao komandant Gornjo-Nevesinjskog odreda narednik Tomo Guzina (...) 12. i 13. januara zapalili smo još neka turska sela, ali su ovih dana Turci mestimično prešli u protivnapad jer su nam partizani odrekli svoju pomoć (...)”.

Navedeni podaci možda daju nabolji odgovor zbog čega i ranije nije došlo do masovnog uključivanja bosanskohercegovačkih Muslimana u NOP. Tek kad je rukovodstvo NOP-a uspjelo eliminisati pročetničke elemente iz svojih redova i kad je pojačalo agitaciono-propagandni rad u narodu, otvorile su se predispozicije da muslimansko stanovništvo u većoj mjeri uzme učešće unutar struktura Narodnooslobodilačke borbe (NOB-a). Ovi procesi pozitivno su

---

da je partijsko rukovodstvo smatralo da borbu u cjelini treba obustaviti jer su u njoj preovladali elementi bratoubilačkog rata”.

²⁴ Vidi u: R. Hurem, *n. dj.*, 39-40. Također, u: P. Morača, *n. dj.*, 25.

²⁵ AHNK, ZČD, K5-242, Izvještaj o stanju u Hercegovini i Crnoj Gori, Gacko, 26. januara 1942, 1-2.

utjecali na omasovljavanje NOP-a, a time i na stvaranje predispozicija za vođenje vojnih operacija širih razmjera.

Uloga i značaj Muslimanske nacionalne vojne organizacije u Hercegovini

četnička politika prema bosanskohercegovačkim Muslimanima bila je zločinačkog karaktera, što je rezultiralo masovnim ubistvima i protjerivanjima muslimanskog stanovništva.²⁶ S druge strane, četnici su u periodu 1942/1943. godine, u nastojanju da bosanskohercegovačke Muslimane privole na prihvatanje velikosrpske ideje, svoje aktivnosti usmjerili i na stvaranje muslimanskih vojno-četničkih jedinica. Direktna povoda za ovu evidentno taktičku, ali ne i ideološku promjenu prema bosanskohercegovačkim Muslimanima bio je uzrokovan jačanjem NOP-a, koji su četnici proglasili najopasnijim neprijateljem. Također, eventualno približavanje Muslimana četničkom pokretu značilo je stvaranje predispozicija za brže uključivanje Bosne i Hercegovine u sastav "Velike Srbije".

Međutim, iako je većina Muslimana bila izuzetno nepovjerljiva prema četničkoj inicijativi, kao npr. u Trebinju, Čapljini i drugim mjestima Hercegovine, određenih rezultata je ipak bilo. Naime, stvaranjem Muslimanske nacionalne vojne organizacije (MNVO), koja je u svojoj *Rezoluciji* od 31. decembra 1942. godine konstatirala da su "Muslimani Bosne i Hercegovine i svih krajeva naše zemlje sastavni i nerazdvojni dio Srpstva", a MNVO "sastavni dio četničkog pokreta",²⁷ bili su stvoreni preduvjeti za aktivniju inicijativu na terenu. Osnovni impuls četničkoj akciji u Hercegovini davali su Dobroslav Jevđević i Ismet Popovac,²⁸ koji su u toku 1942. i početkom 1943. godine

²⁶ Opširnije vidi u: V. Dedijer i A. Miletić, *n. dj.*; u: Šemso Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-Muslimanima 1941.-1945.*, Sarajevo, 1995; u: Miloš Hamović, *Izbjegništvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd, 1994, 237-362.

²⁷ Mensur Seferović, *Vojnska za jedno ljeto*, Sarajevo, 1999, 89.

²⁸ Ismet Popovac bio je liječnik u Nevesinju, a kasnije i u Konjicu. Medicinski fakultet završio je u Beogradu. Još kao student bio je aktivan u političkom životu i dosljedno se zalagao za očuvanje Kraljevine Jugoslavije. Ubijen je u augustu 1943. godine (na dokumentu je nejasan datum – možda 21. augusta) na cesti Trebinje – Dubrovnik (0,5 km od Trebinja), u samovozu Danila Trklje. Nalazio se u društvu Mile Milutinovića i Milana Šantića kada je samovoz

obilazili hercegovačka mjesta i uvjeravali tamošnje Muslimane da pristupaju četničkom pokretu. U svojim istupima oni su obećavali “miran život Muslimanima, u slozi i ljubavi sa pravoslavnom braćom”. Kao konkretan rezultat ove agitacije bilo je formiranje tri muslimanska antikomunistička bataljona, i to u: Blagaju, Dubravama (općina Mostar) i Župi (općina Konjic). Međutim, kakve su bile stvarne namjere spomenutog dvojca, vidi se i iz teksta Dobroslava Jevđevića, koji je kao letak dijeljen muslimanskom stanovništvu Hercegovine, a u kojem, između ostalog, stoji:²⁹

“(...) Ja lično mislim da muslimanima u budućoj državi ne preostaje ništa drugo nego da prime konačno i definitivno srpsku nacionalnu misao i odreknu se spekulantskog taktiziranja između srpskog i hrvatskog naroda tim pre što će svi krajevi u kojima žive muslimani biti neosporni i neprikosnoveni dijelovi srpske državne jedinice (...) Muslimani bi mogli da promjene kolektivno raspoloženje Srba prema sebi samo tako ako odmah što hitnije pristupe obrazovanju svojih nacionalnih srpskih jedinica, borbene vrste koja ne bi imala nikakve veze s nama nego iz vlastite pobude započela borbu protiv ustaških krvnika i muslimanske i ostalih vjera. Krv se može samo s krvlju saprati (...)”.

I u svojim kasnijim istupima Dobroslav Jevđević je, bez obzira na svu genocidnost četničke politike prema muslimanskom stanovništvu, vrlo često insistirao na saradnji između Srba i Muslimana.³⁰ Treba reći da su Popovac i

---

zaustavilo šest naoružanih osoba, starosne dobi od 18 do 26 godina. Tom prilikom napadači su iz samovoza izveli jedino dr. Popovca i strijeljali ga 20-ak metara od ceste. Ostali putnici (Trklje, Šantić i Milutinović) pušteni su. Ko su bile ubice Ismeta Popovca, u dokumentu se ne navodi. Stoji podatak da su pri odlasku napadači ostalima u samovozu poručili da oni “nisu ni komunisti-partizani, a ni četnici”. O ovome opširnije u: AHNK, ZUDD, K3-155, Popovac Dr. Ismet, vođa muslimanske nacionalne vojne organizacije, ubijen, Mostar, 26. kolovoza 1943.

²⁹ AHNK, ZČD, K11, dok. br. 623, Letak Dobroslava Jevđevića. Nema datuma i mjesta izdavanja.

³⁰ AHNK, *Zbirka njemačkih dokumenata* (dalje: ZNJD), K1-17, Schreiben des Dobroslav Jevdjevic an die Muselmanen (Pismo Dobroslava Jevđevića muslimanima), 9. oktobar 1942, 1-2. U ovom pismu Jevđević, između ostalog, navodi: “Četnici smatraju da je i pored svega neophodno povezivanje muslimana i četnika u zajedničku borbu. Sam kralj je u svome govoru naglasio da se svi građani islamske vjere smatraju ravnopravnim kao i Srbi. Oni ne treba da se plaše nego treba slobodno da priđu srpskom narodu, ukoliko nisu počinili zločine”.

Jevđević, za provođenje svojih aktivnosti, imali neprikosnovenu podršku Italijana u Hercegovini, koji su ih štitili od istražnih organa aktuelne hrvatske vlasti.³¹

Razmatrajući pitanje stvaranja muslimanskih “pročetničkih” jedinica, akademik Enver Redžić je u svojoj knjizi *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* naveo niz značajnih podataka koji osvjetljavaju navedenu problematiku i konstatirao sljedeće: “Jedva da bi u Drugom svjetskom ratu mogao da se nađe primjer takve nacionalne hipokrizije i svjesnog samouništenja nacionalnog dostojanstva, kao što je primjer muslimanskog četničkog fenomena”.³² Međutim, analizom arhivske građe može se uvidjeti da je problem nacionalne hipokrizije i samouništenja nacionalnog dostojanstva karakteristika isključivo ključnih ljudi MNVO-a, a posebno Ismeta Popovca, Fehima Musakadića³³ i Mustafe Mulalića.³⁴ Iz raspoložive dokumentacije može se uvidjeti da ne

³¹ Ustaške vlasti početkom oktobra 1942. godine pokušale su uhapsiti Ismeta Popovca, ali su se tome usprotivili Italijani i to spriječili. Opširnije u: AHNK, *ŽNJĐ*, K1-22, Četniks in der Hercegovina (Četnici u Hercegovini), Sarajevo, 12. oktobra 1942.

³² Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998, 264.

³³ Fehim Musakadić rođen je u Sarajevu, gdje je živio do Drugog svjetskog rata. Bio je veliki srbofil i to nikad nije skrivao. U Prvom svjetskom ratu bio je dobrovoljac u srpskoj vojsci, gdje je stekao čin majora. Nositelj je spomenice Solunskog fronta i najvišeg odličja dinastije Karadorđevića, odnosno titule viteza Karadorđeve zvijezde s mačevima. Do početka Drugog svjetskog rata bio je šef Policije u Sarajevu. Čim je izbio Drugi svjetski rat, Fehim Musakadić povezo se s Dražom Mihailovićem, koji ga raspoređuje u istočnu Bosnu u Štab vojvode Petra Bačovića. Kasnije je raspoređen u Konjic, gdje je pomogao u osnivanju Konjičkog muslimanskog nacionalnog bataljona. Dana 29. januara 1943. godine Draža Mihailović je pisao Zahariju Ostojiću da prihvata njegov prijedlog o postavljanju Fehima Musakadića Muse za komandanta svih jedinica MNO. U tom pismu on, između ostalog, preporučuje da: *Musa mora postati najveća veličina, jer je Jugosloven i Srbin od glave do pete*. Zarobili su ga partizani 1943. godine u Stranama kod Uloga i strijeljali. Vidi u: *Zbornik NOR-a*, XIV/2, dok. br. 25, 29. januara 1943, 139.

³⁴ Mustafa Mulalić je rođen u Livnu 1898. godine. Prije rata bio je narodni poslanik Jugoslovenske narodne stranke za vrijeme Kraljevine Jugoslavije i službenik u beogradskom listu *Sokolski glasnik*. Početkom rata pristupio je četničkom pokretu Draže Mihailovića, gdje je dostigao položaje potpredsjednika Centralnog nacionalnog komiteta i potpredsjednika Ravnogorskog svetosavskog kongresa u selu Ba, koji je održan 28. 1. 1944. godine. Uređivao je list *Ravna Gora i ravnogorska misao*, a kasnije i list *Istok* (glas jugoslavenskih Muslimana), u kojem je marta 1944. godine objavio *Poruku đenerala Draže Mihailovića Muslimanima ši-*

postoji niti jedna muslimanska četa koja je prihvatila velikosrpsku nacionalnu misao. To je bilo veliko razočarenje za četničku komandu, koja je upravo preko MNVO-a pokušavala inkorporirati svoju ideologiju u muslimanski korpus. Također, ne postoji niti jedan zvaničan dokument u kojem se decidno navodi naziv “muslimanska četnička jedinica”, nego “Muslimanska nacionalna vojna organizacija” ili samo “Muslimanska vojna organizacija”. Također, ono što je još karakteristično za korespondenciju između muslimanskih nacionalnih vijeća jeste to da one nikada ne završavaju sloganom “S verom u Boga za kralja i otadžbinu” ili “Dražić nas vodi ka veličini i slobodi”, kao što je to slučaj sa svim zvaničnim četničkim dokumentima. One završavaju sloganom “Uz bratski pozdrav”.

Analizom arhivske građe može se zaključiti da je na području pojedinih srezova – Nevesinjski, Konjički, Mostarski i Stolački – došlo do formiranja jedinica MNVO-a, koje su uspostavile određenu saradnju s četničkom komandom. Od dokumenata u kojima se navedena problematika spominje izdvojit ću *Izveštaj Komande Nevesinjskog vojnočetničkog korpusa*³⁵ *Komandi Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine*,³⁶ u kojem je vrlo detaljno analizirana

---

rom Jugoslavije. U toj poruci Mihailović navodi da “Muslimani stvaraju svoj budući položaj u novoj dolazećoj državi, upravo saradnjom sa jugoslovenskom vojskom u otadžbini i borbom protiv zajedničkog neprijatelja (...)”. U istom broju ovoga lista Mulalić je objavio članak u kojem kao jedino rješenje za Muslimane vidi njihovo priključivanje srpskoj federaciji. Prema njegovoj viziji, Bosna i Hercegovina bi bila jedna samoupravna autonomna jedinica u novoj Jugoslaviji, kojoj bi se priključili dijelovi Hrvatske naseljeni srpskim življem, kao i veći dijelovi Sandžaka koji gravitiraju Bosni. U tako uređenoj Bosni i Hercegovini, u sklopu monarhističke federacije, odnosno u sklopu srpske federativne jedinice, muslimani su trebali imati samo kulturno-vjersku autonomiju. Nakon sloma četničkog pokreta Mulalić se u Beogradu predao vlastima Demokratske federativne Jugoslavije. Osuđen je kao četnički ideolog na šest godina robije. Poslije rata radio je kao trgovac i nikada se više nije politički izjašnjavao. Bio je aktivan član Pokopnog društva “Bakije”. Umro je u decembru 1983. godine. Opširnije u: E. Redžić, *n. dj.*, 277-278; u: M. Seferović, *n. dj.*, 187.

³⁵ AHNK, ZČD, K1-38, Nevesinjski korpus – Brojni pregled, 19. decembra 1942. godine, 3. Nevesinjski vojnočetnički korpus 1942. godine u svome sastavu je imao pet brigada, u kojima se nalazilo ukupno 3.768 vojnika, naoružanih sa 2.661 puškom, 47 puškomitraljeza, 3 mitraljeza, 3 minobacača i 2 topa. Komadant Nevesinjskog korpusa bio je poručnik Milorad Popović. Brigade u sastavu ovoga korpusa bile su: Mostarska (558 vojnika), Konjička (592 vojnika), Nevesinjska (1.563 vojnika), Gatačka (331 vojnik) i Golijska brigada (590 vojnika).

³⁶ AHNK, ZČD, K2-599, Naredba br. 23, 1. VIII 1942. i K11-609, Pregled celokupnog

cjelokupna situacija na području Gatačkog, Nevesinjskog, Mostarskog i Konjičkog sreza, te posebna pažnja usmjerena na sagledavanje položaja Muslimana i na njihovo privlačenje u četničke redove. Tako se u ovom dokumentu navodi slijedeće:³⁷

“Svi muslimani sreza nevesinjskog organizovani su u muslimansku nacionalnu vojnu organizaciju kojoj je na čelu dr Popovac i sudija Pašić. U njihovom radu i držanju ne zapaža se ništa sumnjivog. Inače njihovo držanje u buduće najviše će ovisiti od držanja Turske, kako je to rečeno kod muslimana sreza gatačkog (...)”.

“Muslimani sreza mostarskog na istočnoj strani neretve organizovani su u MNVO i saraduju sa nama, dok su oni u gradu 100% komunistizirani (Srbi također u samom gradu 75% su komunisti). Rad komunista muslimana ima svoga uticaja i na tamošnji srpski živalj. Komunizam na teritoriji sreza mostarskog, a naročito u samom gradu, uzeo je velikih razmjera. Duhovni vođi i podstrekači su većinom intelektualci bez obzira na vjeru, a koji žive u samom gradu”.

“Muslimani sreza konjičkog su naoružani i ima ih mnogo. Oko 600 (jedan bataljon) organizirani su u MNVO pod komandom Popovca i Pašića., dok su ostali delom naklonjeni nama, a delom variraju između komunista i pa-

---

brojnog stanja ljudstva i oružja jedinica u sastavu Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, 1942. Prema naredenju Draže Mihailovića, u augustu 1942. godine obnovljena je Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Komandni sastav ove operativne jedinice bio je sljedeći: komandant major Petar Bačović, načelnik Štaba kapetan II klase Danilo Saladić, oficir za vezu kapetan II klase Milivoje Kovačević, ađutant potporučnik Radovan Kovačević, na službi u Štabu poručnik Pavle Simić i komandir Štabne čete potporučnik Bulatović Batrić. U svome sastavu Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine imala je pet korpusa: Trebinjski (sa brigadama: Bilećka, Trebinjska, Ljubinjaska i Stolačka), Nevesinjski (sa brigadama: Mostarska, Konjička, Nevesinjska i Gatačka), Romanijski (sa brigadama: Kalinovička, I sarajevska, II sarajevska, Rogatička i Vlasenička), Drinski (sa brigadama: Fočanska i Čajnička) i Ozrenski (sa brigadama: Zenička, Visočka i Kladanjska).

Prema četničkim podacima, na području zone odgovornosti ove Komande u 1942. godini bilo je stacionirano: 2.250 njemačkih i 23.420 italijanskih vojnika, te 12.704 domobrana, 11.160 ustaša i 200 partizana. Opširnije u: AHNK, ZČD, K12-683, Jačina neprijateljskih snaga na teritoriji Komande operativnih trupa istočne Bosne i Hercegovine, (nema datuma i mjesta izdavanja dokumenta).

³⁷ AHNK, ZČD, K2-93, Izvještaj Komande Nevesinjskog vojnočetničkog korpusa Komandi Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, 24. decembar 1942, 2-4.

veličevaca koji su još najmalobrojniji. Prema tamošnjim Srbima su uvek bili dosta korektni, pa i danas žive u dobrim odnosima”.

Međutim, detaljnijim i pažljivijim uvidom u arhivsku građu može se zaključiti da su Muslimani takve jedinice formirali isključivo radi lakšeg naoružavanja i zaštite svoga stanovništva. Tako se navodi podatak da je 1. februara 1943. godine u Bjelimićima (općina Konjic) formiran Bjelimički muslimanski bataljon, koji je u svome sastavu imao tri čete. Komandant ovoga bataljona bio je Jusuf Uzunović,³⁸ njegov ađutant bio je Avdo Tafro, dok su komandiri četa bili: Džafer Šurković (I čete), Omer Drkić (II čete) i Ibro Hebibović (III čete).³⁹ Naravno, razlozi ovakvog kursa nisu bili želja za prihvatanjem velikosrpske ideje, nego isključivo uspostavljanje dobrosusjedskih odnosa sa Srbima i zaštita muslimanskog stanovništva. O tome svjedoči i podatak da je spomenuti Jusuf Uzunović iste godine (1943) stupio u partizanske redove i kao komesar bataljona postao jedan od najvatrenijih pobornika NOP-a. Da je MNVO-u isključivi cilj bilo naoružavanje i zaštita svoga stanovništva, govori i dokument u kojem komandant četničke brigade iz sela Bijela (Konjički srez) upozorava nadređenu komandu:⁴⁰

“Danomice se šire vijesti o naoružavaju Turaka, ali ja nikako nisam mogao doznati odakle bi se mogli naoružavati pa sam njihovim prvacima uputio pismo u kojem sam im rekao da mi Srbi nećemo imati ništa protiv ako se oni naoružaju i to oružje upotrijebe protiv Hrvata i partizana. U protivnom mi ćemo se sa njima biti do konačnog istrebljenja našeg ili njihovog”.

S druge strane, bilo je slučajeva da su pojedini Srbi ili pripadnici četničkih jedinica prodavali puške Muslimanima, što je nailazilo na negodovanje i ostru

³⁸ Jusuf (Ahmeta) Uzunović je rođen u selu Seonica, općina Konjic. Bio je prijeratni aktivni major vojske Kraljevine Jugoslavije, na službi u Novom Mestu (Slovenija). Mještani navode da zbog njegovog utjecaja četnici nikada nisu dolazili u Klis (područje koje obuhvata više sela među kojima je i Seonica) i vršili zločine nad Muslimanima. Krajem 1942. godine priključio se partizanima i postao komandant 3. bataljona Krajiške brigade. Poginuo je 28. marta 1943. u borbi protiv Nijemaca u mjestu Zabrđe, kod Kiseljaka.

³⁹ AHNK, ZČD, K11-631, Komanda 101 – Komandi 800 (Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, op. A. V.), 1. februar 1943, 1-2. U dokumentu se navodi da Bjelimički bataljon ima 292 puške, te da će ubrzo stići još naoružanja.

⁴⁰ AHNK, ZČD, K1-33, Izvještaj Konjičke vojnočetničke brigade selo Bijela Komandi operativnih jedinica istočne Bosne, 24. septembar 1942.

intervenciju četničke komande. Tako je komandant Kombinovane četničke brigade upozoravao majora Jovana Pantića “da neki četnici prodavaju po 12 pušaka turskoj miliciji”, te da takve postupke “treba energično istrebiti, inače nas ti Turci mogu ugroziti ako bi se našli u teškom položaju”.⁴¹ O nastojanju Muslimana da zaštite svoja naselja od uništavanja govore i dokumenti koji su nastali u međumuslimanskoj korespondenciji, tj. između pojedinih muslimanskih vojnih organizacija na terenu i Glavnog štaba MNVO-a u Nevesinju. Tako se u *Dopisu GŠ MNVO Štabu MVO Stolac – Aladinići* naglašava potreba da se “u selima drže straže što su i Talijani odobrili, a i kada ne bi odobrili mi imamo pravo da se borimo za opstanak svoga naroda i da čuvamo svoje kuće. Četnicima treba kazati i tražiti da njihove patrole bez naših ljudi ne idu u naša sela, a našim stražama naredite da nikoga ne puštaju bez saglasnosti naših komandanata”.⁴²

Također, MNVO je upućivala protestna pisma četničkoj komandi u kojima je tražila da se zaustave zločini nad Muslimanima. U jednom *Dopisu GŠ MNVO – Komadantu Četničkog Trebinjskog korpusa*⁴³ navodi se sljedeće:⁴⁴

“Muslimanski živalj je radi postupaka četnika u takvom stanju koje ne liči na jedno stanje sporazuma i bratstva (...) Bilo bi smiješno i pomisliti da naš elemenat može učestvovati u zajedničkoj borbi sa onima od kojih mu se treba prvenstveno čuvati, a postupci četnika u stolačkom srezu su odista takvi da se na žalost umjesto borbe protiv ustaša naš elemenat mora prvenstveno braniti od četnika”.

⁴¹ AHNK, ZČD, Kombinovana brigada – Komadantu Oteka majoru Jovanu Pantiću, 25. februar 1943.

⁴² AHNK, ZČD, K11-615, Dopis Glavnog štaba MNVO Štabu MVO Stolac – Aladinići, 12. decembra 1942. godine.

⁴³ AHNK, ZČD, K6-267, Brojni pregled Trebinjskog korpusa Jugoslavenske vojske u otadžbini, 10. decembra 1942. Trebinjski korpus je u ovom periodu u svome sastavu imao ukupno 3.430 vojnika, 1.741 pušku, 49 puškomitraljeza, 5 mitraljeza i 2 bacača. U njegovom sastavu bile su četiri brigade: Bilećka (1.210 vojnika), Trebinjska (1.094 vojnika), Ljubinjaska (498 vojnika) i Stolačka (628 vojnika).

⁴⁴ AHNK, ZČD, K11-614, Dopis GŠ Muslimanske Nacionalne Vojne Organizacije Komadantu Trebinjskog korpusa, Nevesinje, 12. decembra 1942, 1.

Međutim, četnička komanda se pravdala slučajnim greškama i nedostatkom vlastitog autoriteta nad nediscipliniranim jedinicama ili pojedincima. Na adresu MNVO-a često su stizali neuvjerljivi odgovori o “velikim naporima našeg Čiče da se situacija prema braći muslimanima poboljša”. Tako je Dobroslav Jevđević, u nastojanju da smiri situaciju nakon pokolja muslimana u Foči, objavio javni proglas u kojem “pokajnički” konstatira da “ogorčeni i opustošeni srpski narod ne može lako da uvidi razliku između dobrih muslimana i onih koji služe ustaškim interesima”.⁴⁵ Ovakva opravdanja nisu imala pozitivnog efekta, jer su se zločini kontinuirano nastavljali. O tome svjedoči i dopis Petra Bačovića komandantu Leteće brigade Mirku Kovačeviću, u kojem od njega zahtijeva sljedeće:⁴⁶

“Želim da vidim čišćenje u masi i to energično. Želim da onima, koji misle da nam zabodu nož u leđa (misli se na Muslimane koji evidentno sve više prilaze NOP-u, op. A.V.), onog dana kada krenemo u izvršenje našeg svetog zadatka, otkineš glavu bez milosti (...) Čika Đoka (Draža Mihailović, op. A. V.) u svojim depešama svim borcima čestita na radu i u sve nas polaže velike nade. Ja verujem da ćeš Ti sada još energičnije nastaviti sa radom posao čišćenja. Za ovo imaš odrešene ruke. U izvršenju poverenog ti zadatka više neću da primam nikakve izgovore. Neverni sam Toma i biću sve dotle dok ne vidim da padaju glave i gore sela našim neprijateljima”.

Četnički zločini nisu zaobilazili ni one Muslimane koji su bili pripadnici Muslimanske vojne organizacije. Tako se u Izveštaju komandira Mostarske čete Muje Merzića komandantu MNVO-a Ismetu Popovcu navodi sljedeće:⁴⁷

“25. februara 1943. godine nakon našeg (muslimanske čete, op. A. V.) povlačenja iz Bijelog Polja, napali su četnici muslimanska sela u Bijelom Polju i to Prigrađane koje su pljačkali i ženskadiju proganjali, zatim još su odveli pet Muslimana, čija imena glase i koji su bili u spisku naše organizacije (...)”.

⁴⁵ AHNK, ZNJD, K1-17, Schreiben des Dobroslav Jevdjevic an die Muselmanen (Pismo Dobroslava Jevđevića muslimanima), 9. oktobar 1942, 2.

⁴⁶ AHNK, ZČD, K12-658, Komandantu Leteće brigade, bratu Mirku Kovačeviću, 20. august 1943.

⁴⁷ AHNK, ZČD, Komandantu Muslimanske vojne organizacije Nevesinje, (nema datuma na dokumentu). Dokument je pisan rukom, teško je čitljiv i nadam se da su dobro uočena imena odvedenih Muslimana: Selim Merzić, Ibro Čatić, Mumin Macić, Sadik Čurić i Mujo Šantić.

Ništa bolje nisu prolazila ni ona muslimanska sela koja su, u strahu od zlodjela, pristajala davati četnicima hranu, odjeću, smještaj i sl. U dokumentu pod nazivom *Izvjestaj o prilikama i situaciji u Hercegovini* četnička komanda vrlo detaljno analizira stanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva na ovom području, te između ostalog konstatira da “pojedina muslimanska sela pomažu našu stvar koliko mogu, ali se boje da im nešto ne učinimo, kao što smo navikli pljačkati ih i nevine ubijati”.⁴⁸ Važno je naglasiti da to nisu bile samo spontane akcije nediscipliniranih pojedinaca, nego i zvanična politika četničkog pokreta, koja je imala za cilj ekonomsko uništavanje Muslimana. O tome svjedoči i Naredba Zaharija Ostojića, u kojoj ovaj visoki dužnosnik četničkog pokreta, po ovlaštenju Draže Mihailovića, zahtijeva od svih četničkih jedinica sljedeće:⁴⁹

“Obezbjeđivati ishranu srpskog življa u Hercegovini, pa i u Crnoj Gori, pre svega oduzimanjem imovine od Turaka, kao što je već učinjeno u osam do sada oslobođenih srezova istočne Bosne, a potom upućivanje tovarne komore iz Hercegovine i Crne Gore u severnu Bosnu sa potrebnom vojničkom pratnjom, koja bi zajedno sa bosanskim odredima, milom ili silom, rekvirirala tursku i suvišnu srpsku hranu tamošnjeg življa”.

Tokom 1943. i 1944. godine, kada su se Muslimani intenzivno priključivali partizanskim jedinicama, ponovo je pojačana četnička agitacija, u koju se uključio i sam vrh na čelu sa Dražom Mihailovićem. O tome svjedoči dokument u kojem četnički potpukovnik Zaharije Ostojić obavještava jedinice na terenu da “Čiča naređuje da se preduzmu sve mere za privlačenje ispravnih lojalnih muslimana i njihovo uvlačenje u borbu protiv komunista. Treba obrazovati čisto muslimanske jedinice pod komandom naših brigada i korpusa. Izvestite šta ste po ovome preduzeli i koliko imate muslimana pod svojom komandom”.⁵⁰ U drugom dokumentu Ostojić upozorava jedinice na terenu i traži od njih da “pored borbe veštim radom pridobiju muslimane, ali samo one nacionalno ispravne. Neka se formiraju u zasebne jedinice i neka sa našima učestvuju u borbi. Bolje je da ih imamo sa nama nego protiv nas. Naš

⁴⁸ AHNK, ZČD, K15-879, Izvjestaj o prilikama i situaciji u Hercegovini, 4. oktobar 1944, 2.

⁴⁹ AHNK, ZČD, K16-910, Delovanje na privrednom polju (Naredba majora Zaharija Ostojića), (nema datuma na dokumentu).

⁵⁰ AHNK, ZČD, K1-10, Komanda 250 – Komandantu 251, 12. augusta 1944, 4.

okrutni postupak sve će ih oterati u komuniste, a mi ne smemo dozvoliti da svojim radom pojačavamo redove komunista”.⁵¹ Da četnici nisu bili zadovoljni uspjehom svoje agitacije prema Muslimanima, govori niz različitih akcija koje su oni poduzimali kako bi ovakvo stanje popravili. Tako su u drugoj polovini 1942. godine pokušali preko izbjegličke vlade u Londonu animirati Republiku Tursku kako bi ova zemlja podstakla bosanskohercegovačke muslimane na uključivanje u četničke redove. Upravo se o tome govori u ranije citiranom dokumentu, gdje između ostalog stoji:⁵²

“Naoružanih muslimana u srezu gatačkom ima oko 1.200. Ovi muslimani može se reći danas su dezorjentisani. Ima ih jedan mali dio koji su i do danas ostali lojalni prema hrvatskoj državi, dok svi ostali lutaju. Nepovjerljivi su prema četničkoj akciji i teško se upuštaju u naše vode. Uvereni su u krah osovinskih sila i svoje simpatije vežu za partizane jer vjeruju u pobjedu komunizma (...) Jedan poziv Turske bio bi dovoljan da ih okrene kuda želi. Mišljenja sam da bi njima trebalo povratiti pažnju i hitno pokušati putem Londona angažovati tursku vladu da nešto progovori Jugoslovenskim muslimanima što bi išlo u prilog našoj stvari. Ako ne ovo, a onda doneti odluku da se likvidiraju, pošto bi nam jednog dana mogli postati opasni”.

Međutim, ovakve inicijative nisu imale pozitivan rezultat za četnike. Tako je Ismet Popovac 1943. godine izvještavao “Čika Branka” (Zaharija Ostojića, op. A. V.) da su blagajski muslimani na poziv mobilizacije u MNVO pobjegli u šumu, te da se ista situacija desila i na području Konjica.⁵³ Zbog ovakvih situacija Glavni štab MNVO-a 10. februara 1943. godine uputio je vrlo oštar dopis Općini Bjelimići, u kojem je izražena velika zabrinutost zbog saradnje bjelimičkih Muslimana s partizanima, kao i zbog njihove sve primjetnije simpatije prema narodnooslobodilačkoj borbi.⁵⁴ Da su se hercegovački Muslimani sve intenzivnije uključivali u partizanske jedinice, svjedoči i *Izvještaj Oblasnog*

⁵¹ AHNK, ZČD, K12-663, Gorski štab Br. 200 – p. poručniku g. Boškovu, 19. januara 1944, 2.

⁵² AHNK, ZČD, Komandantu Muslimanske vojne organizacije Nevesinje, (nema datuma na dokumentu), 1.

⁵³ AHNK, ZČD, Čika Branku, 17. februara 1943.

⁵⁴ AHNK, ZČD, K11-634, GŠ MNVO – Opštini Bjelimići, 10. februara 1943. godine. U ovom dopisu se čak i prijete simpatizerima NOP-a, te navodi sljedeće: “Naša vojska koja će doći u Bjelimiće u buduće će se hraniti na teret neposlušnih i na teret izdajica”.

komiteta KPJ za Južnu Hercegovinu, u kojem se navodi sljedeće: “U Mostaru među Muslimanima stojimo najbolje, jer su preko 80% naši simpatizeri”.⁵⁵ U nastojanju da spriječe komunističku aktivnost u Mostaru, četnici su 1943. godine objavili spisak od 43 lica koja su trebala biti uhapšena.⁵⁶ O priključivanju Muslimana partizanskim jedinicama govore i njemački dokumenti. Tako se u jednom izvještaju Njemačkog konzulata navodi da “Hrvati smatraju da je potrebno razoružati muslimane naročito hercegovačke, jer je većina njih prešla na stranu partizana, a i svakim danom sve ih više odlazi u partizane”.⁵⁷ Početkom 1944. godine u Bjelimićima je formiran Ujedinjeni savez antifašističke omladine (USAOJ), koji je okupljao 26 omladinaca.⁵⁸ U ovo vrijeme uspostavljaju se dobri odnosi i međusobno pomaganje između muslimana i pripadnika Narodnooslobodilačke vojske.⁵⁹ Također, intenzivirano je i prelaženje pripadnika MNVO-a u Narodnooslobodilačku vojsku ili u jedinice muslimanske milicije.⁶⁰ U kasnijem periodu, a naročito od kraja 1943. godine,

⁵⁵ AHNK, *Zbirka partizanskih dokumenata* (dalje: ZPD), K1-6, Izvještaj Oblasnog komiteta KPJ za Južnu Hercegovinu – Pokrajinskom komitetu za Bosnu i Hercegovinu, 1944, 1. U ovom izvještaju se vrlo detaljno obrazlaže pozicija KPJ na području pojedinih općina u Hercegovini. Iz njega se vidi da su komunisti nastojali u svakoj općini formirati najprije omladinski aktiv, koji bi nakon izvjesnog vremena prerastao u partijsku ćeliju. Tako se navode podaci da na području Jablanice djeluje aktiv od 9 članova i svi su pripadnici KPJ; u Prozoru se tek formira aktiv “koji bi ako uspije mogao da preraste u partijsku ćeliju”; u Konjicu su djelovale dvije organizacije od po 4 člana; u Ljubuškom je postojao aktiv od 4 člana od kojih su 2 “partijci”; u Stocu je bio aktiv od 5 članova od kojih je 1 pripadnik KPJ; u Čapljini je postojala organizacija od 9 članova i svi su bili u Partiji.

⁵⁶ AHNK, ZČD, K2-114, Spisak komunista u gradu Mostaru koje treba pohapsiti, 1943. Među navedenim licima bila su: 2 Jevreja, 3 Srbina, 7 Hrvata i 31 Musliman.

⁵⁷ AHNK, ZNJD, K1-13, Die Italiener und die Tschetnikpolitik (Italijanska i četnička politika), Dubrovnik, 17. marta 1943, 1.

⁵⁸ AHNK, ZPD, K1-16, Izvještaj Sreskog komiteta SKOJ-a Konjic, 24. januar 1944.

⁵⁹ AHNK, ZČD, Jugoslovenska vojska u otadžbini (Slobodne jugoslavenske planine) – Komandantu 213, 27. januara 1944. U ovom dokumentu navodi se konkretan primjer saradnje između Muslimana Bjelimića i Džajića (selo kod Konjica) i partizana pod vođstvom Ibrahima Šatora. Tu, između ostalog, stoji: “Komunistička banda Šatora posle borbe na Neretvi prešla je u Bjelimiće i tu se sada nalazi. Jedan deo te bande (25 bandita) prebacio se u muslimansko selo Džajiće”.

⁶⁰ Pojava muslimanske milicije desila se u vrijeme sprovođenja separatnih ustaško-četničkih

među arhivskim dokumentima često se mogu naći podaci o koordiniranim ofanzivnim akcijama koje sprovode ove dvije vojne komponente. Tako se u jednom dokumentu navodi stanje u Konjicu i držanje muslimanske milicije:⁶¹

“Milicija se sastaje sa partizanima, zajednički dogovaraju sijela, a partizani im govore da su oni (milicija) njihova rezerva. Sve ove partizanske snage sačinjavaju samo muslimani. Među njima nema Srba i oni govore da su oni zaštita milicije ako ih napadnu četnici (...)”

Partizani još nameravaju da izvrše napad na Konjic što je vrlo lako i moguće naročito uz pomoć milicije koja im je glavni saveznik”.

Da je do napada došlo, potvrđuje i četnički izvještaj u kojem se navodi da su partizani zajedno sa muslimanskom milicijom iz sela Bijeje, Idbra i Ostrošca u noći 9/10. septembar napali na Konjic i da su pri tome imali 8 poginulih.⁶² U istom dokumentu četnici sa žaljenjem konstatiraju da “sa Turcima nema saradnje jer je isti odbijaju i uopšte ne pokazuju neku volju za saradnju sa nama”, te da su “u Župi oko 12 časova pripadnici muslimanske milicije otvorili vatru iz pušaka na 5 četnika koji su se vraćali kući”.⁶³ Inače, jedinice Muslimanske milicije javljaju se polovinom 1942. godine u rejonu Tuzle, od kojih je najbrojnija (5-6 hiljada pripadnika) bila *Dobrovoljačka legija narodnog ustanka*, pod vođstvom Muhameda Hadžiefendića. Na području Hercegovine najpoznatija je bila Muslimanska milicija Saliha Čatića, koja je djelovala u regionu Nevesinjskog sreza i Bjelimićka muslimanska milicija. U početku su jedinice Muslimanske milicije imale izrazito vojnoodbrambeni karakter, ali su u kasnijem periodu nastupale kao ofanzivna vojna komponenta, koja je djelovala u saradnji s različitim vojnim organizacijama.⁶⁴

---

sporazuma (krajem 1941. i u proljeće 1942. godine), koji su rezultirali velikim stradanjima nezaštićenog muslimanskog stanovništva. Opširnije u: Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*, 135-147; E. Redžić, *n. dj.*, 324-325.

⁶¹ AHNK, ZČD, K15-858, Komanda 213 – Komandantu 210, 9. septembra 1944, 1.

⁶² AHNK, ZČD, K15-861, Komanda 213 – Komandantu 210, 13. septembra 1944. i K15-862, 15. septembra 1944.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Podrobnijim uvidom u arhivsku građu može se konstatirati da su jedinice Muslimanske milicije, s područja Hercegovine, sve do 1944. godine vršile povremene ofanzivne akcije u saradnji ne samo sa partizanima nego i sa ustašama i četnicima. Tako se npr. u jednom

Zaključak

Stvaranje Muslimanske nacionalne vojne organizacije predstavlja fenomen Drugog svjetskog rata. Ukoliko uzmemo u obzir svu genocidnost četničke politike prema bosanskohercegovačkim Muslimanima, onda je prosto nevjerovatno da se unutar toga naroda javila jedna grupa ljudi koja je prihvatila velikosrpsku ideju i nastojala da je proširi na cijeli muslimanski korpus u Bosni i Hercegovini. Međutim, ukoliko situaciju analiziramo na osnovu relevantne arhivske građe i sagledamo svu kompleksnost položaja u kojem su se našli bosanskohercegovački Muslimani, onda će nam se ovakav slijed događaja činiti manje nevjerovatan. Naime, u situaciji kad se na području Bosne i Hercegovine nalazilo nekoliko vojnih i paravojnih formacija, koje su više ili manje ispoljavale najekstremnije političke ideje (o svojatanju Bosne i Hercegovine i uništenju muslimanskog naroda), jedino što je preostalo Muslimanima bilo je da po svaku cijenu spase svoje duhovno i nacionalno biće.

S druge strane, četnici su, podržavajući stvaranje i jačanje Muslimanske nacionalne vojne organizacije, nastojali afirmirati velikosrpsku ideju unutar muslimanskog korpusa i time stvoriti preduvjete za brže uključivanje Bosne i Hercegovine u sastav "Velike Srbije". Međutim, ovaj cilj nikada nisu uspjeli ostvariti. Razloga je bilo više, a jedan od najznačajnijih je svakako što se unutar struktura Muslimanske nacionalne vojne organizacije, osim užeg rukovodstva, nikada nije uspjela afirmirati velikosrpska ideja. O tome svjedoče brojni dokumenti u kojima se može vidjeti da su se pojedini pripadnici ovih jedinica, pa i cijele jedinice, već u prvoj polovini 1943. godine priključivali NOP-u i antifašističkoj borbi.

---

dokumentu navodi: "Dana 19. o.mj. četnici su sa muslimanskom milicijom zaposjeli sve položaje oko Bjelimića, kotar Konjic, a došli su pod vodstvom Dr. Ismeta Popovca. Bilo ih je oko 2.500 ljudi, koji su došli iz okoline Nevesinja i sa ciljem da muslimansku miliciju u Bjelimićima, koja je priznavala Hrvatsku državu podvrgne svojoj stegovnoj vlasti". AHNK, ZUDD, K6-1030, Dnevno izvješće od 30. i 31. januara 1943.

THE CHETNIK MOVEMENT AND THE MUSLIM NATIONAL MILITARY ORGANISATION ON THE TERRITORY OF HERZEGOVINA IN THE LIGHT OF ARCHIVAL DOCUMENTS

(Summary)

The creation of the Muslim national military organisation represents a phenomenon of World War II, because, if we take into consideration the genocide policy of the Chetniks towards the Muslims of Bosnia and Herzegovina, it seems unbelievable that a group appeared within this people which accepted the idea of Greater Serbia and tried to spread it onto all Muslims in Bosnia and Herzegovina. However, if we analyse the situation on the basis of relevant archival sources and observe the complexity of the position that the Bosnian-Herzegovinian Muslims found themselves in, then this turn of events will appear less incredible. Namely, at a time when several military and paramilitary formations existed on the territory of Bosnia and Herzegovina, which more or less expressed the most extreme political ideas (about the possession of Bosnia and Herzegovina and the destruction of Muslim population), the only option left for Muslims was to attempt to save their spiritual and national being under any circumstance.

On the other side, the Chetniks tried to affirm the idea of Greater Serbia amongst the Muslims through the support and strengthening of the Muslim national military organisation, and thus to create preconditions for a faster inclusion of Bosnia and Herzegovina into “Greater Serbia”. However, they never succeeded to achieve this aim. There were many reasons for this, but one of the most important ones was the fact that the idea of Greater Serbia was never actually fully accepted by the internal structure of the Muslim national military organisation, with the exception of its leadership. Many documents prove that certain members of these units, and even whole units, already during the first half of 1943 joined the People’s Liberation Movement and the antifascist struggle.

Fedžad Forto

SARAJEVO 1945. GODINE. USPOSTAVA NOVE VLASTI I STVARANJE NOVOG IDENTITETA

V EĆ PRIJE SAMOG OSLOBOĐENJA GRADA djelovao je ilegalni Narodni odbor na čelu sa dr. Zaimom Šarcem. Oni su imali mrežu odbora koji su odmah uspostavljali vlast, koja se neposredno nakon oslobođenja borila i protiv negativnih slučajeva, kakve su bile pljačke vojnika po stanovima, što su pojave koje su, nažalost, gotovo neizbježne u ovakvim situacijama.¹

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je na sjednici 19. aprila imenovalo Gradski narodnooslobodilački odbor za grad Sarajevo, na čelu sa predsjednikom profesorom Huseinom Brkićem, te potpredsjednicima advokatom Dušanom Vasiljevićem i trgovcem Matom Šerkom. Za sekretara je imenovan tipografski radnik Ferid Čengić, a za članove Odbora javni radnik Marko Marković, službenik Željezničkog bolničkog fonda Ivan Brkić, piljar Redžep Gorušanović, tipografski radnik Alojz Stanarević, krojač Mitar Dozet, trgovac Ahmet Novalija, advokat Ante Bošnjaković, trgovac Gliša Stojkanović, sudija Muhammed Čomara, ljekar dr. Nedo Zec, inženjer Braco Prpić, općinski službenik Nezir Škaljić, bravar Glavne željezničke radionice Bude Bokan, učitelj Hasan Ljubunčić, učitelj u penziji Risto Galeb, učiteljica Dževahira Midžić, ljekar dr. Sveto Teofanović, krojačica Cilika Hajnrih, industrijalac Ismet Nikšić, knjigovezac Nikola Đebić, sudija dr. Avram Baruh, krojač Vejsil Krivošić, advokat dr. Boro Knežević, Mira Stanišić-Engel i inženjer Vjekoslav Cinlić.

---

¹ Razgovor Raifa Dizdarevića sa autorom, 7. maja 2007.

Zadatak odbora bio je da vrši funkciju mjesne narodne vlasti dok se ne sprovedu gradski izbori.²

Iako u dokumentima koji su pratili imenovanje članova prve gradske poslijeratne vlade nigdje nije navedena njihova nacionalna pripadnost ili vjeroispovijest, lahko se može uočiti da su nove vlasti, u skladu sa principom ZAVNOBIH-a da BiH nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska, već i srpska i hrvatska i muslimanska, strogo vodile računa o višenacionalnom karakteru grada. Također su prvi put u povijesti grada na značajne funkcije izabrane i žene. Intencija vlasti je očigledno bila da se u strukture odlučivanja uvedu i pripadnici ranije zanemarenih društvenih slojeva, posebno radništva. Dvojbeno je, međutim, da li su oni imali dovoljno obrazovanja i iskustva za upravljanje jednim velikim gradom.

Gradski narodni odbor, kako je ubrzo preimenovan, počeo je sa radom 20. aprila, a poslove iz svog djelokruga obavljao je preko devet odsjeka. To su bili: Odsjek za unutarnje poslove, kome je na čelu bio Boro Knežić, Finansijski odsjek – Marko Marković, Odsjek za narodnu prosvjetu – Hasan Ljubunčić, Građevinski odsjek – Ismet Nikšić, Odsjek za narodno zdravlje – dr. Svetislav Teofanović, Odsjek za socijalnu politiku – Mira Stanišić-Engel, Odsjek za ishranu – Nezir Škaljić, Odsjek za poljoprivredu, stočarstvo i veterinarstvo – Ivan Brkić i Odsjek za trgovinu i industriju – Anto Bošnjaković. Svi službenici ranijeg Gradskog poglavarstva stavljeni su na raspoloženje dok se ne donese odluka o njihovom preuzimanju, a za to vrijeme bili su dužni da obavljaju svoje dosadašnje poslove ili poslove koji im se naknadno stave u dužnost. U ovom dokumentu kojim su o odluci Predsjedništva ZAVNOBiH-a od 3. maja obaviješteni svi odsjeci i uredi naglašeno je da početak rada Gradskog narodnog odbora Sarajevo znači i početak djelovanja “prave narodne vlasti u našem gradu, što je od ogromnog historijskog značaja za naš grad kao prijestonice Federalne BiH. Za postignuće ovog cilja i ostvarenje ovih zadataka dužan je svaki rodoljub i sin naše zemlje, da sa svoje strane prema svojim mogućnostima dade sve od sebe. Stoga se i od službenika Gradskog narodnog odbora Sarajevo očekuje da će u svom radu pokazati najveću savjesnost i ljubav prema poslu, samoinicijativu i intenzivan rad.”³

² IAS, Fond Narodnog odbora grada Sarajeva, kutija br. 49, godina 1945, opšti spisi 97-4369, sign. 230/45.

³ IAS, Fond Narodnog odbora grada Sarajeva, kutija br. 49, godina 1945, opšti spisi 97-

Sve u svemu, pred novim vlastima bio je zaista težak zadatak organizacije života u gradu, suočenog sa nestašicama osnovnih životnih namirnica i svih drugih artikala, djelomično uništenim stambenim fondom i velikom navalom na stanove, organizacijom školstva, opismenjavanjem...

Stvaranje nove uprave

Čišćenje gradske uprave, ali i ostalih javnih službi od nepodobnih činovnika i drugih uposlenika počelo je penzioniranjem, a oni koji se nisu mogli penzionirati uklanjali su se davanjem otkaza, najčešće pod izgovorom saradnje sa neprijateljima tokom rata. Takvi su najčešće ulagali žalbe, iz kojih se može sagledati sva kompleksnost situacije u kojoj su se našli uposlenici u javnim službama uspostavom okupacijske i kvislinške vlasti. Od svih službenika i radnika u odjeljenjima tražilo se da neizostavno sudjeluju u velikim "spontanim" manifestacijama, a prva prilika za to bila je 1. maja 1945. Tog su dana službenici i radnici gradske uprave, "kao intelektualni radnici", trebali dokazati klasnu svijest i privrženost novoj Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji.⁴

Ovo je bilo vrijeme kada još nije uslijedio frontalni napad na religije, te su gradski službenici mogli dobiti slobodne dane za svoje vjerske praznike.⁵ Prednost pri popunjavanju praznih službeničkih mjesta u organima uprave, prema posebnom uputstvu Saveznog ministarstva za socijalnu politiku, morali su imati ratni vojni invalidi. Ipak, kada je krajem godine podvučena crta o radu činovništva, GNO Sarajevo obavještava Predsjedništvo Narodne vlade BiH da njegovo činovništvo ne odgovara aktualnim potrebama. Prema mišljenju GNO-a Sarajevo, razlog tome je što je preuzet cjelokupan stari aparat, u kojem su se osjećali svi nedostaci i ukorijenjene loše navike starih režima.⁶

S obzirom na značaj sudstva, ne iznenađuje da su nove vlasti posebnu pažnju posvetile čišćenju ove grane vlasti i stvaranju novog kadra po svojim kriterijima podobnosti, a Sarajevo je bilo sjedište Okružnog, Vrhovnog, Ape-

---

4369, sign. 304/45.

⁴ IAS, Fond Narodnog odbora grada Sarajeva, kutija br. 49, godina 1945, opšti spisi 97-4369, sign. 177/45.

⁵ Vidi za Jevreje IAS, Fond Narodnog odbora grada Sarajeva, kutija br. 51, godina 1945, opšti spisi 6659-21585, sign. 15088/45. ili za muslimane sign. 15891/45.

⁶ ABiH, Pret. Vlade BiH, Sarajevo, 1945/1946, pov. br., broj kutije 44, sign. 85/45.

lacionog i Šerijatskog suda, te su čistke u ovom segmentu bile posebno intenzivne u bh. prijestonici.

Osim što je dio sudija pobjegao, kadrovsku prazninu pojačavala je činjenica da je JA po oslobođenju Sarajeva i drugih gradova mobilizirala sudije. Međutim, demobilizacija u tom trenutku nije bila u nadležnosti pojedinih jedinica, već Saveznog ministarstva narodne odbrane.⁷ Prema Zakonu o privremenom uređenju položaja državnih službenika Federalne BiH, sva primanja u državnu službu za vrijeme NDH su proglašena ništavnim. To znači da su svi državni službenici primljeni u tom periodu morali da se stave na raspolaganje novim vlastima i podnesu molbu za ponovni prijem u službu. Oni za koje se utvrdilo da su se tokom rata kompromitirali dobijali su otkaze. Ova zakonska uredba posebno je rigorozno primjenjivana na pravosuđe. Personalni spisi pokazuju da nisu samo sudije i tužioci morali podnositi te molbe, već čak i oni koji su obavljali najniže poslove na hijerarhijskoj ljestvici – čistačice ili poslužitelji. Velika čistka u sarajevskom pravosuđu izvršena je početkom jula, kada je ministar pravde Hamdija Čemerlić izdavao rješenja o otpuštanju iz službe uz kratko i svima isto obrazloženje “radi protunarodnog držanja za vrijeme okupacije i štete koju je nanio našim narodima”.

Nakon što je sudstvo očišćeno od nepodobnih, a popunjeno podobnim, izdavane su posebne instrukcije organima sigurnosti na području grada kako da postupaju sa pojedinim kategorijama. Na konferenciji načelnika odjeljenja i šefova odsjeka za unutarnje poslove GNO Sarajevo i četiri rejona od 12. juna, upozoreno je da su za vojne osobe, kao i pripadnike milicije, nadležni bili vojni sudovi po svim krivičnim djelima, pa je, čim dođe do prijave protiv vojnog lica ili milicionera, spis trebalo izravno ustupati Vojnom sudu Komande grada Sarajeva. Skrenuta je pažnja da su odbornici rejonskih narodnih odbora lica koja vrše vlast, te njih nije trebalo lišavati slobode osim u onim slučajevima gdje je postojala mogućnost ometanja istraga. Njihove eventualne greške trebalo je dostaviti okružnim narodnim odborima, koji bi raspravljali o njihovim slučajevima. Osim toga, sva lica koja su uzimana kao pomoćna za vršenje određenih poslova, kao što su članovi pojedinih komisija i slično, tretirana su kao nositelji javne narodne funkcije, pa se pri njihovom izboru nalagao oprez. Međutim, u slučaju njihove krivice šefovi unutarnjih odsjeka trebali su naročito oprezno postupati “da narod ne bi stekao loše uvjerenje o našim

⁷ Ministarstvo pravosuđa NRBiH, personalni spisi, 4-499, 1945, sign. 166/45.

vlastima”, a s druge strane, da se ne stekne utisak da narodnu vlast, makar kao pomagač, ne može vršiti onaj ko za to svojim moralnim kvalifikacijama nije dorastao.⁸ Sličan imunitet od krivičnog gonjenja sebi su uzurpirali i članovi Partije. Na više sastanaka MKKPJ Sarajevo tokom godine je ukazivano da eventualne prijestupnike iz redova Partije najprije treba saslušati pred partijskim organima, pa tek onda odlučiti da li će se slučaj predati javnom tužiocu. Takav krivac, ako bi eventualno dobio neku partijsku kaznu, naprimjer ukor ili opomenu, ne bi bio predan tužilaštvu.

U ovom vremenu se ipak ne može govoriti o tome da su nove vlasti bile do srži korumpirane ili nemoralne, pa su se morale štititi posebnim interpretacijama zakona u svom slučaju. Naprotiv, ovakve mjere su više bile rezultat želje da se javno ne naruši ugled vlasti, koje su se po svaku cijenu željele prikazati narodnim, a iznad svega poštenim i moralnim. Međutim, izmišljanjem imuniteta za sebe stvoren je opasan presedan i u samom početku uništena svaka pomisao o pravnoj državi, o zakonu jednakom za sve. Povlašćivanjem jedne grupe ljudi pred zakonom samo zbog svoje uloge u partijskim i državnim organima značilo je sijanje sjemena za stvaranje “nove klase”, za koju ne važe pravila igre kao u slučaju običnih smrtnika.

Narodni odbori dobijali su uputstva da sa strankama postupaju pažljivo i na takav način da uvide kako je narodna vlast izvor i utoka jednakosti, pravde i poštenja, dok se šefovima odsjeka ostavljala mogućnost da na stranke mogu utjecati lijepom riječju, opomenom ili ukorom i da na takav način rješavaju pitanje krivnje u lakšim slučajevima.⁹ Međutim, organi uprave bili su rastegnuti između želje da novu vlast prikažu kao istinski narodnu i humaniju od pret hodnih i potrebe da se mnoge akcije protiv protivnika režima i onih koji su se protivili mnogim njegovim akcijama izvedu brzo i oštro. Zato su počinjene brojne zloupotrebe prilikom pretresa stanova i nezakonitog lišavanja slobode, što je naškodilo ugledu novih vlasti. Već početkom juna Savezno ministarstvo unutarnjih poslova, posredstvom Republičkog MUP-a, prosljedilo je svim okružnim narodnim odborima u BiH, kao i GNO-u Sarajevo, načelno uputstvo za pretres stana, kojim se traži da organ koji vrši pretresanje stana treba

⁸ IAS, Fond Narodnog odbora grada Sarajeva, kutija br. 49, godina 1945, opšti spisi 97-4369, sign. 1733/45.

⁹ IAS, Fond Narodnog odbora grada Sarajeva, kutija br. 49, godina 1945, opšti spisi 97-4369, sign. 3766/45.

da ima pismeno ovlaštenje i da ga je dužan prije početka pretresa pokazati onome kod koga će pretres vršiti. Izuzetak jedino mogu predstavljati slučajevi kada se radi o licima za koja se unaprijed pretpostavlja da mogu pružiti oružani otpor. Savezni MUP upozorava i na elementarnu normu da se prilikom pretresa postupka kao prema osumnjičenom, a ne optuženom, te da surovo postupanje izaziva samo negodovanje građana, dok efekat u istrazi sa ozbiljnim i učtivim ponašanjem dokazuje da je narodna vlast dorasla svim zadacima koji se pred nju postavljaju. Također se zahtijeva da se pretresanje stana redovno vrši u prisustvu osumnjičenog ili, ako to nije moguće, u prisustvu nekog od odraslih ukućana ili susjeda.¹⁰

O ovom uputstvu raspravljalo se nedugo zatim, 12. juna, na konferenciji načelnika odjeljenja i šefova odsjeka Odjeljenja za unutarne poslove GNO-a Sarajevo, čiji su zaključci proslijeđeni unutaršnjim odsjecima rejonskih narodnih odbora. Ponovo je naglašeno da pretres stanova treba vršiti naročito obazrivo i prvenstveno prema prijavi na temelju koje je pretres naređen. Rejoni su upozoreni i na to da kada miliciju pozivaju na intervenciju komandiru čete daju tačne upute, jer je primijećeno da se na miliciju prenose ovlaštenja sa rejonu da izriče kazne, što ubuduće ne treba raditi, jer “od naše milicije ne smijemo stvoriti običnu policiju i gdje se ona pojavi narod treba prema njoj imati puno povjerenje i poštovanje”.

Partijska organizacija

Naravno, prikaz situacije u gradu u vremenu nakon oslobođenja nepotpun je bez osvrta na rad partijske organizacije. BiH u to vrijeme još nije imala svoju posebnu komunističku partiju, što će dobiti tek 1948. godine, a već je Komunistička partija Jugoslavije još uvijek organizaciono djelovala u BiH preko Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH.

Članstvo KPJ u BiH znatno se uvećalo tokom rata, te je u BiH po završetku rata bilo 12.275 članova. Njima je rukovodio Pokrajinski komitet KPJ za BiH, koji je imao 13 članova. Prema smjernicama Centralnog komiteta KPJ od 3. jula, Pokrajinski komitet je izabrao Politički biro na čelu sa sekretarom Đurom Pucarom Starim, a ulogu organizacionog sekretara dobio je Cvi-

¹⁰ IAS, Fond Narodnog odbora grada Sarajeva, kutija br. 49, godina 1945, opšti spisi 97-4369, sign. 3177/45.

jetin Mijatović.¹¹ Veliki problem predstavljala je neravnoteža u nacionalnom sastavu članstva i nacionalne strukture BiH. Precizniji podaci o nacionalnoj strukturi članstva KPJ u BiH mogu se dobiti s kraja 1946. godine, a oni pokazuju da je Srba bilo 69,1 posto, Muslimana 20,3 posto i Hrvata samo 8,5 posto. Preostali članovi KPJ bili su iz reda raznih nacionalnih manjina. Ove brojke treba uzeti, ipak, sa znatnom rezervom kada su u pitanju Bošnjaci članovi KPJ, zbog toga što naziv “musliman” još nije bio definiran kao odrednica nacionalne pripadnosti, nego je više označavao vjersku pripadnost, te su se mnogi Bošnjaci, posebno članovi KPJ, u nacionalnom smislu izjašnjavali kao Srbi ili Hrvati. Mora se imati u vidu i činjenica da su Srbi u tom trenutku bili najbrojniji narod u BiH.¹²

Područje grada Sarajeva bilo je u nadležnosti Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo, koje je imalo rang kao drugih sedam oblasnih komiteta. Nažalost, broj zapisnika sa sastanaka MKKPJ Sarajevo iz ovog perioda koji su sačuvani veoma je mali. Ipak, i iz ovako ograničenih izvora može se potvrditi više puta izrečena konstatacija o konspirativnom radu Partije u periodu nakon oslobođenja. Zapisnici sa sastanaka nisu ni potpisani ni ovjereni, a čak i u zapisnicima partijski zvaničnici oslovljavaju se po nadimcima i inicijalima, veoma rijetko po imenu i prezimenu.

Novi Mjesni komitet formiran je 9. aprila, a na čelu mu je bio bravarski radnik Vaso Miskin Crni. Osim njega, u MK su ušli: Olga Marasović, Mladen Knežević, Betika Romano, Ferid Čengić, Juraj Marek, Marija Koš, Dragutin Kosovac, Radovan Stijačić, Dane Olbina, Jovanka Čović, Gojko Rodić i Novak Anđelić. Miskinu, rođenom Trebinjcu, sudbina nije bila naklonjena. Ovaj prvi sarajevski poslijeratni partijski šef umro je već 4. jula 1945. godine, a Ordenom narodnog heroja odlikovan je 26. jula iste godine. Miskina je na toj dužnosti zamijenio Vojo Ljujić.¹³

Partija nije vodila računa samo o općim političkim smjernicama, već je nastojala nadzirati gotovo svaki segment života. Svi državni organi bili su

¹¹ Drago Borovčanin: “KPJ u BiH u periodu obnove i početnim fazama planske izgradnje 1945-1948”, u: *Istorija Saveza komunista BiH*, Knjiga II, Institut za istoriju Sarajevo, 1990.

¹² Isto.

¹³ Kratka biografija Miskina nalazi se u: *Sarajevo u revoluciji*, tom IV, str. 794, Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.

pod njenom apsolutnom kontolom, dok je sprečavan svaki vid političkog ili kulturnog organiziranja bez partijskog nadzora. Pojedini partijski funkcioneri dobijali su konkretna zaduženja da rukovode i nadziru rad pojedinih organa, institucija ili preduzeća, te sačuvani zapisnici sa partijskih sastanaka često prije liče na zapisnike nekog vladinog organa nego jedne političke partije.

Mjesec dana nakon oslobođenja grada, pod rukovodstvom MKKPJ Sarajevo, u tom trenutku djelovalo je 119 članova KPJ, a u taj broj nisu bili uračunati partijci organizirani u ustanovama kao što su NOO (138), OZN-a (26) i dr. U četiri reiona članovi Partije bili su organizirani u rejonskim komitetima i ćelijama. Svi rejonski komiteti imali su po šest članova, a najviše ćelija (sedam) bilo je u II rejonu (Centar). Najmanje ćelija (samo dvije) imao je I rejon (Vratnik). Prema izvještajima iz rejonskih komiteta, do tada u KPJ nije primljen niko ko nije imao potrebne kvalifikacije za to. Kada je u pitanju partijska organizacija u OZN-i, konstatira se da se partijski život teško odvija jer radno vrijeme nije ograničeno, a kao problemi se ističu konspiracija, aljkavost i birokratizam.¹⁴

MKKPJ bio je nezadovoljan i u vezi s formiranjem svoje transmisije, Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, kao organizacije koja bi pod komunističkim kišobranom trebalo da privuče režimu šire slojeve stanovništva. Prema MKKPJ, do sredine maja NOF još nije objedinjavao sve slojeve, nije radio po planu, niti je izlazio s konkretnim problemima pred mase.¹⁵

Organiziranje propagande i mobiliziranje masa

Jedan od osnovnih stupova novog režima bila je propaganda kao sredstvo masovne mobilizacije ljudi i oblikovanja njihove svijesti prema novim ideološkim uzusima. Posebnu važnost pri Pokrajinskom komitetu, kao i svim okružnim komitetima, te MK Sarajevo, imale su komisije za agitaciju i propagandu.

Nakon početnog perioda u kojem je na ovom polju, prema mišljenju MKKPJ Sarajevo, vladala izvjesna anarhija i spontan karakter, odlučeno je da se Agitprop centralizira pod rukovodstvom partijskih foruma, te postavi svestranije i šire. Da bi se to postiglo, bilo je neophodno stvoriti poseban aparat

¹⁴ Zapisnik sa sastanka MKKPJ Sarajevo 17-20. maja 1945, IAS Fond-zbirka Gradski komitet SK Sarajevo, kutija br. 2, godina 1945-1951.

¹⁵ Isto.

pri CK, PK, MK, koji bi obuhvatio sektore štampe i političke agitacije, teorije i predavanja, kulture i prosvjete, te organizacije tehnike i agitacije u školama. Odlučeno je da se povremeno sazivaju aktivni agitatora na kojima bi se diskutiralo o najaktualnijim političkim pitanjima, te aktivni predavača na kojima će se donositi jednoobrazan plan predavanja. Ukazano je na potrebu da se promijeni stav prema centralnoj štampi i u vezi s tim posveti pažnja preradi svih važnijih članaka "Borbe". Odlučeno je da se razvije široka mreža dopisnika koji će obavještavati o svim problemima i rezultatima rada, da se koordinira rad sa omladinskim organizacijama i organiziraju posebne kartoteke za kadrove agitacije i propagande. Sav politički dio agitacije i propagande trebao se odvijati kroz NOF, u specijalnim odjeljenjima za agitaciju i propagandu kojima će rukovoditi kadrovi Agitpropa. U Sarajevu je trebalo u svim partijskim organizacijama najhitnije zavesti imena onih koji će raditi za Agitprop. Njihova dužnost je bila da hitno dostave spisak dopisnika iz preduzeća, ustanova i masovnih organizacija. Drugi zadatak je bila organizacija usmenih novina koja će tretirati najvažnija politička pitanja, bilo opća ili lokalna, zatim organizirati čitaonice, pronaći prostorije za kulturni rad, pokrenuti razna kulturna društva, a naročitu pažnju posvetiti preduzećima. Detaljna uputstva data su i za organizaciju konferencija, koja su ocijenjena kao jedno od najvažnijih u političkoj masovnoj agitaciji.¹⁶

U kontekstu mobilizacije masa, Partija je veliku pažnju posvećivala mladima. I sama po godinama starosti svoga članstva veoma mlada, KPJ je nakon rata pvela akciju mobilizacije omladine kako bi ostvarila neke kratkoročne ciljeve za koje su joj mladi ljudi bili potrebni, kao što su radne akcije na izgradnji zemlje, ali je rađeno i na duži rok, prvenstveno propagandno-odgojnim metodama radi preoblikovanja svijesti mlade generacije u novom duhu. Slično kao i organizacije "odraslih", i omladina je imala avangardnu komunističku organizaciju SKOJ, koja je prije svega njegovala partijski podmladak, te Narodnu omladinu (odnosno USAOJ) kao masovnu organizaciju mladih, rukovođenu i usmjeravanu od SKOJ-a, koji je opet za svoj rad odgovarao Partiji.

Dobar izvor za rad omladinske organizacije u Sarajevu, kao i odnos Partije prema njoj, predstavlja referat Brace Kosovca o stanju u omladinskoj organizaciji, podnesen na sastanku MKKPJ Sarajevo 5. novembra 1945. Prema

¹⁶ Isto.

ovom izvještaju, do novembra 1945. više od 10.000 sarajevskih omladinaca i omladinki nalazilo se u organizaciji Narodne omladine, dok je članova SKOJ-a bilo 1.800, što je ocijenjeno nedovoljnim. Osnovna forma propagandnog i teoretskog rada među “najizdignutijom omladinom” bile su čitalačke grupe. Za ostale su formirani debatni kružoci. Plan je dalo Centralno vijeće Narodne omladine Jugoslavije. Također su organizirani seminari sa rukovodiocima čitalačkih grupa i rukovodiocima Narodne omladine. U sporazumu sa Agitpropom MKKPJ Sarajevo organizirana su predavanja za omladinu u smislu njenog aktiviranja na planu Narodnog fronta. Ocijenjeno je da je učešće sarajevske omladine u radnim akcijama veoma pomoglo omladinskoj organizaciji, ali da kadar sa izgradnje pruga nije dovoljno iskorišten. Naime, na pruži je 300 sarajevskih omladinaca predloženo za SKOJ, ali do novembra još nisu bili primljeni. Omladinski lideri u Sarajevu žalili su se i na nedovoljnu pomoć partijske organizacije. Partija je malo znala i malo se zanimala za SKOJ, dok su omladinci koji su radili u partijskim organizacijama malo nastojali da ta pitanja postave na dnevni red odgovarajućih partijskih organizacija. Partijske organizacije optužene su da sektaše u pogledu primanja skojevaca u Partiju. Navedeno je da je u periodu od aprila do novembra u partijskoj organizaciji u ministarstvima primljeno samo šest omladinaca. S druge strane, ponašanje pojedinih omladinskih funkcionera bilo je daleko od pohvalnog. U ovom izvještaju je navedeno da pojedini srednjoškolci odbijaju odgovarati na pitanja svojih profesora pod izgovorom da nisu mogli naučiti jer su imali posla u organizaciji. Pojedini bivši članovi OK SKOJ-a nisu se htjeli podvrgnuti partijskoj disciplini o odlasku u školu. Naime, odziv omladine u tehničke škole bio je veliki, ali u učiteljske veoma slab, uprkos partijskim direktivama. Pohvaljeni su oni omladinci koji su ušli u školu po partijskim uputama, iako su se pritom sukobili sa vlastitim roditeljima, koji su ih izbacivali iz kuće. U okviru rada sa mladim generacijama pristupilo se i formiranju Pionirske organizacije koja je okupljala najmlađe uzraste. Uprkos početnim poteškoćama zbog nedovoljnog broja kadrova na ovom pitanju, vremenom se prišlo i formiranju rejonskih pionirskih štabova kao radnih tijela u koja su ušli kao sekretari članovi rejonskih omladinskih komiteta. Također je održan niz kurseva za pionirske rukovodioce.¹⁷

¹⁷ Zapisnik sa sastanka MKKPJ Sarajevo 5. novembra 1945, IAS Fond-zbirka Gradski komitet SK Sarajevo, kutija br. 2, godina 1945-1951.

Problemi sa partijskim članstvom

Jedan od problema koji je mučio gradsku partijsku organizaciju bila je i disciplina njenih članova. KPJ je tokom rata, ali i prije, uložila puno da izgradi lik komunista, revolucionara, kao moralno ispravne ličnosti, koja živi i radi isključivo za ostvarenje svojih ideala. Međutim, četverogodišnje ratovanje, omasovljavanje Partije u ratu, iskušenje koje predstavlja dolazak na vlast, ali često i obična ljudska želja da čovjek sebi nakon toliko vremena odricanja da malo oduška, dovodili su ponekad u pitanje tu idealiziranu sliku. Od trenutka oslobođenja grada pojedini partijski članovi dali su sebi za pravo da se upuste u razne zloupotrebe, od krađe napuštene imovine, korupcije, do raznih drugih stvari koje su škodile ugledu nove vlasti, kao što su ljubavne afere, pijančevanje... Partija se, također, suočavala s tim da njene direktive ostaju mrtvo slovo na papiru, a pojedini članovi često, pod raznim izgovorima, nisu dolazili na sastanke ili su svojim obavezama pristupali neodgovorno. Zato su rasprave o ovim pitanjima bile česte i Partija se borila protiv takvih pojava raznim uputstvima, izricanjem blažih ili težih kazni, koristeći isključenje, a pojedince bi na kraju predavala i javnom tužiocu.

Neposredno nakon oslobođenja MKKPJ konstatira da su drugovi koji su došli iz vojske postali prilično labavi, a posebno je istaknut slučaj pomoćnika komesara bataljona koji je krao po stanovima.¹⁸ Tokom vremena sve su više bilježeni slučajevi i drugih grijeha partijskog članstva. Ponekad, nažalost, arhivska građa govori o tome da je neko kažnjen, ali ne i zašto. Recimo: “Za Manduku ukor s posljednjom opomenom – da se pozove u MK i da se razgovara s njim”.¹⁹

Na sastanku MKKPJ Sarajevo 13. novembra iz članstva je isključen Tomo Zimo, “koji je očigledno nepravilno primljen u Partiju, koji je prošao razne fašističke sindikalne organizacije, a sada ne dolazi na partijski sastanak”. Ova vijest bila mu je saopćena na sastanku partijske ćelije. Na istom sastanku je zbog pijančevanja i neizvršavanja postavljenih zadataka vezano za uređenje birališta Avdo Toholj kažnjen posljednjom opomenom, dok je zaključeno da

¹⁸ Zapisnik sa sastanka MKKPJ Sarajevo 17-20.maja 1945, IAS Fond-zbirka Gradski komitet SK Sarajevo, kutija br. 2, godina 1945-1951.

¹⁹ Zapisnik sa sastanka MKKPJ Sarajevo 3. oktobra 1945, IAS Fond-zbirka Gradski komitet SK Sarajevo, kutija br. 2, godina 1945-1951.

se Brana Todić iz Direkcije pošta upozori da više pažnje posveti radu partijske organizacije u ovoj firmi, jer je uočeno da je za vrijeme sastanka Biroa Todić sjedio pred usmenim novinama u Direkciji pošta.²⁰

Svi članovi MKKPJ dobijali su zaduženja da obilaze rejonske organizacije kako bi provodili kontrolu izvršenja partijskih zaključaka i direktiva, kao i da se upoznaju s problemima u pojedinoj partijskoj organizaciji kako bi na licu mjesta pružili pomoć na otklanjanju nedostataka i slabosti.²¹

Veliki problem za MKKPJ Sarajevo predstavljala je partijska organizacija u ministarstvima. Tamo su partijski kadrovi bili rastrgani između partijskih i državnih poslova, preopterećeni radom, neki su pokazivali loše rezultate, dok su neki bili umiješani u malverzacije.

Sve u svemu, na kraju godine je zaključeno da partijska organizacija u gradu proživljava krizu. MKKPJ Sarajevo ocijenio je da se Partija našla u jednoj malograđanskoj sredini. Oportunizam se osjećao na svim linijama, kao i gubitak stalnog kursa i prepuštanje malograđanskim elementima da prevladaju u Partiji. Konstatirano je da se osjećaju jaki ostaci idejnog socijaldemokratskog utjecaja, odnosno da buržoaska ideologija na svim sektorima pritišće partijsku organizaciju, da u radničkim krugovima te u AFŽ-u preovladava kruhoborstvo... Međutim, MKKPJ je smatrao da nisu samo ti "objektivni" činioци doprinijeli takvom stanju u Partiji, nego i niz subjektivnih momenata. Ideološki nivo članstva je ocijenjen veoma niskim, što je dovelo do niza posljedica, uključujući slabljenje partijske organizacije i sistema rukovođenja. Partijci su kritizirani jer ne mrze svog klasnog neprijatelja, a MK da sporo reagira na uočene probleme u ministarstvima i preduzećima. Dalje, konstatirano je da MK još nije uzeo situaciju u svoje ruke i zaključeno je da unutar MKKPJ izvjesne stvari treba raščistiti: prije svega, da MK djeluje jedinstveno, zatim da svaki član, pored posebnih zadataka, treba da se bavi i problemima partijske organizacije, da MK bude mjesto gdje će se svakodnevno dolaziti... Da bi se stvari u Partiji dovele u red, odnosno stvorio boljševički duh, zaključeno je da

²⁰ Zapisnik sa sastanka MKKPJ Sarajevo 13. novembra 1945, IAS Fond-zbirka Gradski komitet SK Sarajevo, kutija br. 2, godina 1945-1951.

²¹ Zapisnik sa sastanka MKKPJ Sarajevo 13. novembra 1945, IAS Fond-zbirka Gradski komitet SK Sarajevo, kutija br. 2, godina 1945-1951.

se zavede disciplina. “Ako su propusti svjesni, kazniti, ako kazna ne koristi, isključiti. Uspostaviti gvozdenu disciplinu koristeći metodu ubjeđivanja.”²²

Izbori i masovni skupovi

Prava prilika da se pokaže snaga nove vlasti bili su izbori za jugoslaven-sku Ustavotvornu skupštinu održani 11. novembra. U historiji komunističke Jugoslavije ovo su jedini zaista važni izbori, iako se na njima nije pojavila nikakva opozicija. Naime, nova vlast je morala dobiti kakvu-takvu demo-kratsku legitimaciju, tim prije što je stalno insistirala na tome da predstavlja volju i interese naroda, ali i da se pred međunarodnom javnošću pokaže da novi režim uživa podršku naroda. Zato se u predizbornom periodu nisu birala sredstva da se mobiliziraju mase za podršku kandidatima Narodnog fronta i da se opozicija onemogući. Iako su slobodni izbori bili međunarodna obaveza nove Jugoslavije prema sporazumu Tito – Šubašić, opozicija je ometana na sve moguće načine i na kraju je digla ruke od svega, proglasivši bojkot izbo-ra. KPJ, s druge strane, nije izašla na izbore kao samostalna partija, već je isturila Narodni front kao krovnu organizaciju koja je okupljala sve postojeće masovne organizacije, sindikate, kao i grupe predratnih stranaka koje su mu prišle, prihativši njegova programska načela, drugim riječima “utapanje” pod potpunom komunističkom kontrolom. Interesantno je da KPJ čak nije bila ni registrirana u Narodnom frontu kao partija, iako je stajala iza njegove organi-zacije i potpuno ga je kontrolirala.

Dalje su iz biračkih spiskova izbačeni mnogi politički protivnici, u BiH 39.438 osoba ili 3,46 posto, što je najveći procenat od svih federalnih jedinica.²³

Na području grada Sarajeva je u stalne biračke spiskove upisano 50.239 birača, a brisano je sa spiska 1.299 lica. Odjeljenje za unutarnje poslove GNO Sarajevo je prije izbora biračkim odborima “izdalo potrebna pismena uputstva za provedbu izbora”.²⁴

²² Zapisnik sa sastanka MKKPJ Sarajevo 14. decembra 1945, IAS Fond-zbirka Gradski komitet SK Sarajevo, kutija br. 2, godina 1945-1951.

²³ Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*. Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.

²⁴ ABiH, Pret. Vlade BiH, Sarajevo, 1945/1946. pov. br., broj kutije 44, sign. 85/45.

Na izborima se glasalo kuglicama, a budući da nikakvog protivnika Narodnom frontu više nije bilo, za one koji su se htjeli izjasniti protiv njega bila je predviđena posebna “čorava kutija”, čime je povrijeđena i tajnost glasanja.

Kada je postalo jasno da nikakve opozicije na izborima neće biti, komunistima je bilo važno da osiguraju što masovniji odziv birača i što veće izjašnjavanje za listu Narodnog fronta.

I Mjesni komitet KPJ Sarajevo odlučio je da nakon odustajanja opozicije glavna predizborna parola bude “Svi na izbore”. Za veliki zbor u gradu koji se održao 21. oktobra dovođen je narod iz okoline grada, ali i delegacije iz unutrašnjosti. Biračka mjesta trebalo je urediti svečano, ali i uopće za izbore je trebalo prirediti svečanu atmosferu. Prije velikog skupa održavane su brojne rejonske konferencije Narodnog fronta, kojima su ton davali komunisti. U organizaciju zbora uključene su sve masovne organizacije, AFŽ i USAOBiH, ali i ministarstva, vojska, OZN-a, Komanda grada, milicija, te javni i kulturni radnici. Poslije zbora 21. oktobra pristupilo se organizaciji bezbrojnih skupova po raznim organizacijama, uključujući radnike, žene i omladinu, a dijeljeni su i leci sa fotografijama kandidata Narodnog fronta i njihovim biografijama. I Partiji i Frontu je naglašena važnost masovnog učešća žena na izborima.²⁵

Izbori su za KPJ u BiH predstavljali jasan uspjeh jer su rezultati bili znatno iznad jugoslavenskog prosjeka. Na izborima za Saveznu skupštinu (Donji dom, kasnije preimenovan u Savezno vijeće) u BiH je izašlo 1.004.964 ili 92,53 posto birača, od kojih se 956.909 ili 92,53 posto izjasnilo za listu Narodnog fronta, dok ih je 48.155 ili 4,79 posto dalo glas “čoravoj kutiji”. Slično je bilo i za izbore za Skupštinu naroda (Gornji dom, kasnije preimenovan u Vijeće naroda), gdje je izborima pristupilo 999.698 birača ili 92,04 posto, od kojih je 941.391 bilo za kandidate Narodnog fronta, a 58.307 ili 5,83 posto za “čoravu kutiju”. Na jugoslavenskom nivou za kandidate Narodnog fronta za Saveznu skupštinu glasalo je 90,48 posto birača, a 9,52 posto ubacilo je kuglice u “čoravu kutiju”, dok je na izborima za Skupštinu naroda Narodni front dobio 88,70 posto, a “čorava kutija” 11,30 posto glasova.²⁶

²⁵ Zapisnik sa sastanka MKKPJ Sarajevo 3. oktobra 1945, IAS Fond-zbirka Gradski komitet SK Sarajevo, kutija br. 2, godina 1945-1951.

²⁶ Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva*. Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.

Izborni rezultati svakako su odraz velikog pritiska KPJ na javnost putem medija i masovnih skupova, te onemogućavanja bilo kakve opozicije, ali su komunisti stekli i veliki kapital u narodu ratnim zaslugama. Ne treba, međutim, smetnuti s uma da su komunisti uspješno baratali parolom “nema povratka na staro”, naglašavajući kako su u predratnom periodu zbog nacionalnog egoizma političkih stranaka potpuno zanemarena socijalna i ekonomska pitanja. Komunisti su, također, putem masovnih organizacija i bezbrojnih skupova uspješno stvarali privid stvarne demokratije, tim prije što su veliki naglasak stavljali na ranije zanemarene društvene skupine – žene, omladinu i radništvo. S druge strane, “uspjeh” ovih izbora stavio je pečat na pokušaj bilo kakvog institucionaliziranja opozicije, dok će i oni ostaci predratnih stranaka utopljeni u Narodni front ubrzo potpuno nestati sa scene. Put u jednopartijski sistem bio je konačno apsolutno osiguran.

Ovaj uspjeh naveo je GNO Sarajevo da u izvještaju za mjesec novembar saopći da se aktivnost reakcije ne zapaža, naročito poslije izbora za Ustavotvornu skupštinu, nakon čega je reakcija izgubila nade koje je polagala na intervenciju “inostrane reakcije”. Visok procenat glasača na izborima, od čega je ogromna većina glasala za kandidate Narodnog fronta, za GNO je bio jasan dokaz da parole opozicije kojima su birači pozivani na apstinenciju nisu imale odjeka u narodu i da je narod za politiku Narodnog fronta.²⁷

Veliki skupovi nisu organizirani samo za vrijeme predizborne kampanje. Organiziranje masovnih skupova bilo je još jedno kvazidemokratsko sredstvo legitimiranja nove vlasti, čime se stvarao utisak o velikoj podršci koju režim uživa u narodu. Tokom 1945. masovni skupovi održavaju se u Sarajevu kao na pokretnoj traci svakim mogućim povodom. Rekord je, vjerovatno, oboren u prvoj polovini maja. Najprije je organizirana velika proslava međunarodnog Praznika rada (1. maja), narednog dana se slavio ulazak saveznika u Berlin, 7. maja je otkrivena Spomen-ploča Gavrilu Principu na mjestu odakle je pucao u prijestolonasljednika Franza Ferdinanda, 9. maja se slavi kapitulacija Njemačke, Kongres USAOJ-a održava se od 6. do 9. maja... I tako nizom, sve do Titove posjete Sarajevu u novembru, kada je procijenjeno da se maršal Jugoslavije s balkona Narodne banke obratio masi od čak 100.000 ljudi. Budući da je Titova posjeta došla neposredno pred dolazak zime, njome je završena sezona

²⁷ ABiH, Pret. Vlade BiH, Sarajevo, 1945/1946. pov. br., broj kutije 44, sign. 118/45.

velikih skupova u Sarajevu 1945. godine, ali se ovaj običaj nastavio i u narednim godinama. Potrebno je reći da u tom periodu, što je nakon 1948. godine i sukoba sa Staljinom prešućivano, gotovo da nije bilo nijednog velikog skupa na kojem nije prisutan neki politički ili vojni predstavnik SSSR-a, a parole kojima se veličao SSSR i Staljin bile su sasvim uobičajena stvar. Tipično za nedemokratske režime, vlasti bi najprije organizirale masovne skupove i onda mjerile svoju popularnost prema masovnosti odziva i raspoloženju učesnika.²⁸

Zaključna razmatranja

Općenito pitanje Drugog svjetskog rata u bivšoj Jugoslaviji i uspostavu komunističke vladavine ne treba posmatrati jednostrano, u crno-bijelom svjetlu. Nakon prekomjerne, nekritičke glorifikacije narodnooslobodilačkog rata i perioda socijalističke izgradnje u našoj publicistici nakon 90-ih prečesto se odlazilo u drugu krajnost i prikazivalo komunistički period kao crno doba u kojem je posebno stradavala “naša” nacija. Zbivanja na području Jugoslavije tokom Drugog svjetskog rata pokazala su da je obnova Jugoslavije kakva je uspostavljena nakon 1918. godine nemoguća. Komunisti su jedini ponudili neku alternativu. Jedina su politička organizacija koja se dosljedno suprotstavljala okupatoru i njegovim pomagačima od samog početka, čime je NOP postao uvaženi, međunarodno priznati član svjetske antifašističke koalicije. Stavljajući se na čelo općenarodnog pokreta, komunisti su uspjeli ostvariti ono što se nakon iskustva iz perioda Kraljevine i žestokih međunacionalnih obračuna tokom rata činilo nemogućim – usmjeriti jedan stihijski otpor, pretvoriti ga u organiziranu armiju i postepeno u njega uvući pripadnike svih naroda Jugoslavije. Pritom su zaradili poštovanje i svojih protivnika. Okupljanjem pripadnika svih naroda na platformi izgradnje nove Jugoslavije uspjeli su u dobroj mjeri zaustaviti genocidnu politiku kako ustaša tako i četnika, spasivši jugoslavenske narode od međusobnog uništenja. Ovo je posebno važno u slučaju BiH, gdje bi se stvari razvijale ko zna kako da otporom nisu zaustavljeni ustaški genocid nad Srbima i četnički nad Bošnjacima i Hrvatima. Pobjedom nad ustašama i četnicima barem su za neko vrijeme poražene i velikodržavne ideologije koje su, kako je to pokazao i rat 90-ih godina 20. stoljeća, najopa-

²⁸ ABiH, Pret. Vlade BiH, Sarajevo, 1945/1946. pov. br., broj kutije 44, sign. 85/45.

snije i najokrutnije uvijek bile u BiH. Dogovor o priznanju svih jugoslavenskih naroda i uspostavi federalnih jedinica, kasnijih republika, kakav je napravljen odlukama AVNOJ-a, a koji je vjerovatno bio najpravednije moguće rješenje u datom trenutku, predratne građanske snage sigurno nikada ne bi mogle postići. Za BiH je najvažnija bila obnova njene državnosti odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a i njeno stavljanje u isti rang sa ostalim federalnim jedinicama, te naglašavanje njenog multietničkog karaktera kroz formulu “ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska, i hrvatska, i muslimanska”. Sjenu na ove odluke baca kasnije otezanje priznanja nacionalne posebnosti Muslimana, ali iz odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a nedvojbeno proizlazi da su komunisti u tom trenutku vidjeli Muslimane kao posebnu nacionalnu zajednicu. Bez ovih odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a bio bi nemoguć kasniji ustavnopravni razvoj BiH, uvijek u skladu sa statusom drugih republika, što je u konačnici i omogućilo međunarodno priznanje BiH 1992. i spriječilo aneksiju njenih teritorija od strane susjednih zemalja. Odluke o obnovi državnosti BiH praktično su značile i spas za Sarajevo kao njen glavni grad. Provincijalizacija Sarajeva započeta u Kraljevini, nastavljena u NDH (a slično je stajalo i u velikosrpskim koncepcijama četničkog pokreta), zaustavljena je njegovim ponovnim pretvaranjem u prijestonicu BiH. Sarajevo ponovo postaje centar političkog, kulturnog, ekonomskog i svakog drugog oblika života u BiH, što će omogućiti njegov veliki razvoj u komunističkom periodu, iako će to imati i svoje naličje. S druge strane, cijena dolaska komunista na vlast nije bila mala. Ona je značila uvođenje diktature po boljševičkom uzoru. Teško je u bivšoj Jugoslaviji naći grad u kojem su komunisti dočekani sa takvim olakšanjem, jer je oslobođenju grada prethodio sumanutu Luburićev režim. Zato je i “kredit” koji su dobili od naroda sigurno bio veći nego drugdje. Sve užasnije lice okupatorskog režima, uspjesi saveznika na svim frontovima i konstantno jačanje narodnooslobodilačkog pokreta doveli su do znatnog jačanja ilegalnog pokreta otpora u Sarajevu pod izvanrednim Valterovim vodstvom. Njegova nacionalna struktura gotovo se poklapa sa nacionalnom strukturom grada, a i njegova socijalna osnova je sve šira. Komunisti ne samo da su uspjeli stvoriti efikasan ilegalni pokret otpora koji je postizao značajne rezultate u obavještajnom radu, snabdijevanju partizana i diverzantskim akcijama već je također izvršio i veliki dio priprema za uspostavu nove vlasti.

Za razliku od završetka Prvog svjetskog rata, kada državno-pravni položaj BiH nije bio odmah riješen, pa tako ni status Sarajeva, sada poslije oslobođenja Sarajevo preuzima ulogu glavnog grada ponovo uspostavljene federalne jedinice BiH i njemu se odmah uspostavljaju vladine, partijske i druge ustanove. Međutim, za razliku od 1918. godine, kada posljednji austrougarski zemaljski poglavar general Stjepan Sarkotić uredno predaje vlast novom Narodnom vijeću, 1945. godine nova vlast u gradu ne zatječe praktično niko ga od nosilaca režima u periodu 1941-1945, osim nižeg činovništva. Svjesni počinjenih zločina i strahujući od osvete, nosioci režima NDH u Sarajevu u velikom broju napuštaju grad neposredno pred ulazak oslobodilaca. Rejonske komisije popisale su da je tačno 600 takvih lica, čije je prebivalište bilo u Sarajevu, napustilo grad u danima pred oslobođenje, ali je njihov broj sigurno bio veći. Sudbinu odbjeglih iz Sarajeva nije moguće u potpunosti tačno rekonstruirati. Neki su po završetku rata uhvaćeni i njima se sudilo, dio ih se, kao na primjer nadbiskup Šarić ili Srećko Rover, uspio dokopati Zapada, gdje su počeli emigrantski rad, ali je veliki broj njih prošao kroz “križne puteve”. Koliko je tu stanovnika Sarajeva stradalo, koliko je ostalo živo nakon marševa smrti i logora – teško je utvrditi. O tome se za vrijeme komunizma nije pisalo, te je postojeća literatura mala, a izvorna građa koja bi možda mogla baciti više svjetla na ovaj problem teško je dostupna. Veoma brzo po oslobođenju u Sarajevu funkciju gradske vlasti preuzima Gradski narodni odbor, imenovan odlukom ZAVNOBiH-a, a temelje nove vlasti položio je još ilegalni pokret za vrijeme rata. Zadatak nove gradske vlasti bio je zaista veoma težak. Trebalo je neodložno pristupiti mnogim teško rješivim problemima poput ishrane stanovništva, smještaja, brige za zdravlje... Međutim, i na primjeru upravljanja gradom u periodu neposredno nakon oslobođenja pokazalo se kako je često veoma neproduktivno provoditi političke ideološke postavke u praktičnu politiku po svaku cijenu, ali i kako je nova vlast u nekim slučajevima znala biti dovoljno fleksibilna i pragmatična.

Iako je Sarajevo prije II svjetskog rata bilo važno uporište svih najvažnijih političkih stranaka, političko djelovanje građanskih snaga nakon oslobođenja jedva da se primjećuje. Nisu zabilježeni neki njihovi značajniji politički istupi, pokušaji organiziranja i slično. Ali, pri davanju ocjene o tome na kakav prijem su nove vlasti naišle, te kakvo je bilo stvarno političko raspoloženje građana Sarajeva treba biti veoma oprezan. Najprije nije bilo dozvoljeno nikakvo poli-

tičko organiziranje izvan komunističke kontrole, nije bilo nezavisnih novina ili novina pod kontrolom drugih političkih grupa, niti nezavisnih ispitivanja raspoloženja javnosti, da bismo mogli dati pouzdanu ocjenu. Rezultate izbora iz 1945. ne smijemo potcijeniti s aspekta uspjeha komunista, tim prije što su ih na području Sarajeva i same vlasti ocijenile velikim uspjehom, ali ni izgubiti iz vida sve što im je prethodilo, od žestoke diskvalifikacije protivnika koji se nisu ni pojavili na izborima, zaglušujuće propagande, stalnog mitingašenja i slično. Sami izvori koje su iza sebe u Sarajevu ostavile gradske i partijske vlasti često su kontradiktorni. U kratkom vremenskom razdoblju davane su ponekad veoma suprotne ocjene, od toga da je situacija u gradu apsolutno pod kontrolom, da nova vlast uživa u narodu najširu podršku i drugo, pa do ocjena da Partija teško može naći oslonac u “malograđanskoj sredini”, da teško nailazi na pristalice među pripadnicima pojedinih naroda (posebno Hrvata) i sl. Ostali faktori koje treba uzeti u obzir su činjenica da socijalna struktura Sarajeva prije II svjetskog rata, u kojem su dominirali sitni posjednici i činovnici, nije pomagala razvoj radničkog pokreta, te da su nacionalne stranke upravo u BiH imale najveću podršku. S druge strane, pasivnost građanskih snaga u ratu ili njihova kolaboracija, veliki zločini okupatora i kvislinga, te herojska borba pokreta otpora u samome gradu koju su predvodili komunisti morali su dovesti do rasta ugleda Komunističke partije Jugoslavije u Sarajevu. Treba također imati u vidu i činjenicu da su nakon turbulentnog vremena mnogi bili spremni prihvatiti komunističku vlast, jer im je za razliku od nekih drugih opcija ona mogla ponuditi potrebnu osobnu sigurnost i egzistencijalni minimum. Tako je praktično nemoguće dati pouzdanu konačnu ocjenu o tome na kakav je prijem naišla nova vlast u Sarajevu i kakva je bila njena stvarna popularnost u drugoj polovini 1945. godine, posebno nakon primjene nepopularnih mjera u vezi sa stambenom politikom, nestašice hrane, pojave neetičkog ponašanja nosilaca vlasti... Na primjeru grada Sarajeva mogu se već početkom uspostave komunističke vlasti uočiti pojave devijantnog ponašanja koje će kasnije erodirati njen ugled. U tom periodu Partija se bori sa pojavom korupcije, protekcije, bahatog ponašanja i drugih pojava koje ruše njenu idealiziranu sliku. Ne može se reći da su takve pojave bile dominantne ili da su bile tolerirane. Međutim, strahujući za svoj ugled, Komunistička partija na samome početku postavlja posebna pravila za suđenja svojim članovima, jer je prije predaje redovnom tužilaštvu svoju ocjenu morala dati sama Partija. Tako je u začetku stvoren

opasan presedan izmišljanjem imuniteta za članove KPJ. Od jednakosti pred zakonom za sve građane nije ispalo ništa.

Gradski propagandni partijski aparat izgrađen je brzo i građani su lišeni bilo kakve mogućnosti informiranja osim službene. Novine su, naprimjer, počele ličiti na obične partijske pamflete, a ne na sredstvo informiranja građana. Ako neko nije čitao štampane novine, svugdje su bile okačene zidne novine. Građani su mogli pokazati osobnu inicijativu samo u razrađivanju i provođenju zadatah smjernica. U takvoj atmosferi ni zaista revolucionarno nove stvari, kao što je davanje političkih prava ženama i njihovo potpuno izjednačavanje s muškarcima pred zakonom, u praksi nije značilo mnogo. Šta su ženama mogla značiti jednaka politička prava s muškarcima kada su ona sustavno ograničena i jednima i drugima? Štaviše, neka pitanja iz oblasti ravnopravnosti spolova nisu nikada ozbiljno ni načeta tokom gotovo pola stoljeća komunističke vladavine upravo zbog izostanka javne rasprave i zabrane stvaranja nezavisnog nevladinog sektora, pa smo tek na početku 21. stoljeća bili svjedoci otvaranja rasprave o nasilju u braku, o zakonu o ravnopravnosti spolova, o ekonomskoj nejednakosti žena i slično. Slično je i sa radnicima. Iako je nova država formalno bila radnička, a privatno vlasništvo u privredi postepeno svedeno na minimum, već 1945. godine mogla su se čuti gundanja iz radničkih redova zbog loših uvjeta rada, prekomjernog rada, slabih naknada i slično, a nezavisno radničko organiziranje, koje bi moglo artikulirati stvarne probleme ovog društvenog sloja, zabranjeno je i novouvedeni sindikat predstavljao je puku transmisiju Partije. Ukratko, primjer Sarajeva nakon oslobođenja 6. aprila 1945. pokazuje iskrenost komunista da stvore novo, pravednije društvo, da stvore novog "socijalističkog čovjeka", ali se odmah u početku ispoljavaju tendencije koje jasno ukazuju da se ova utopija mogla provoditi samo na silu. Rezultati ove politike postali su jasni u krvavoj drami početkom 1990-ih godina.

SARAJEVO IN 1945. THE ESTABLISHMENT OF NEW GOVERNMENT AND THE CREATION OF A NEW IDENTITY

(Summary)

Using primary sources I have tried to show in this paper, on the example of Sarajevo, how the change of government in 1945 reflected a change not only of a social and political system, but was also an attempt to build a new identity, so to say a new “socialist man”. Due to a lack of space, here we can only show the chapters linked to the establishing of a City administration and party organisation. Briefly, the example of Sarajevo after the liberation on the 6th April 1945 shows the sincerity of communists to create a new, more just society, to create a new “socialist man”, but at the very beginning there were certain tendencies which clearly show that this utopia could only be applied by use of force. The results of this policy have become clear in the bloody drama in the beginning of 1990’s.

Izet Šabotić

NACIONALNO PITANJE BOŠNJAKA – MUSLIMANA U PROJEKCIJAMA KOMUNISTIČKE PARTIJE / SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

I. Uvodne naznake

JOŠ OD POČETKA BUĐENJA NACIONALNIH POKRETA polovinom XIX stoljeća postojao je živ interes za pitanje nacionalnog opredjeljenja bosanskohercegovačkih muslimana.¹ U vezi s tim pitanjem, a u zavisnosti od političkih interesa, iznošena su i zastupana različita mišljenja i tumačenja, kao i teorije koje su često bile potpuno suprotne. Te teorije imaju ideološku, ali i političku pozadinu obavijenu plaštom nacionalnih interesa. Ideja “muslimanske nacije” je pojava vezana za razdoblje socijalističkog perioda u BiH, što znači da je u tom periodu nastala i svoju funkciju završila okončanjem tog poretka.²

U prošlosti u političkoj praksi najaktuelnija je bila teorija koja pitanje Bošnjaka postavlja u smislu nacionalnog “opredjeljivanja” kao Srba ili Hrvata. Razlozi za takva stajališta leže u činjenici što se smatralo da gospodstvo nad Bosnom i Hercegovinom osigurava onaj koji pridobije Bošnjake, jer su oni bili ta neophodna većina koja je donosila prevagu jednoj ili drugoj strani. Ta-

---

¹ Termin **Musliman** korišten u ovom radu u potpunosti odgovara i istovjetan je terminu **Bošnjak**.

² Enver Redžić, Istoriografija o “muslimanskoj naciji”, Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000, 29, 233.

kva razmišljanja i odnos prema Bošnjacima doveli su do toga da su ih režimi u prvoj i u drugoj Jugoslaviji tretirali ne kao subjekt u nacionalnim smislu, nego kao objekt na koji polažu pravo i Srbija i Hrvatska, sa svojim enormno naraslim apetitima, koji su bili sebični, puni predrasuda i želja o prisvajanju teritorije Bosne i Hercegovine.

Zbog toga se i insistiralo jedino na njihovom nacionalnom “opredjeljivanju” za jednu ili drugu stranu, a ne na samoopredjeljenju onako kako se osjećaju, odnosno da im se prizna ono što stvarno jesu. Kada nisu mogli biti natjerani da se opredijele kako drugi hoće, ponuđena im je odrednica “neopredijeljeni”. Ovakvi “podsticaji” njihovoj nacionalnoj emancipaciji sastojali su se u nakani da se svim sredstvima odvoje od svog nacionalnog bića, da se udalje od svog kulturnog i psihološkog individualiteta, od svog jezika, vjere, drugih običaja i tradicije. Svako pozivanje Bošnjaka na vlastite kulturne vrijednosti i gotovo svaki njihov obrazac kulturnog ponašanja proglašavan je nacionalističkim činom. Tako je realnost Bošnjaka bila stvarnost u kojoj se nije moglo imati pravo na nacionalno ime, pravo na jezik i književnost, pravo na nacionalne institucije.

Nepostojanje i nemogućnost vlastite institucionalne identifikacije desetljećima je bilo praćeno nedostatkom nužnog minimuma spoznaje, kako Bošnjaka o sebi tako naročito i pripadnika drugih naroda o njima. To je veoma usporilo proces nacionalne, a osobito njihove kulturne afirmacije. Međutim, bez obzira na denacionalizatorsku politiku prema Bošnjacima, u vidu provođenja njihovog “nacionalnog opredjeljivanja”, oni se nikada nisu masovno identificirali niti kao Srbi, niti kao Hrvati. Naprotiv, kad god im je za to bila pružena mogućnost, jasno i u ogromnoj većini izražavali su svoj poseban etnički, kulturni i nacionalni identitet.

Tako su nakon dugog lutanja i nedorečenosti o pitanju kojim imenom izraziti i označiti bošnjački etnos u socijalističkoj Jugoslaviji krajem šezdesetih godina Bošnjaci službeno priznati pod već ranije rasprostranjenim imenom kao nacionalnom oznakom – “Muslimani”. Doprinos na tom planu je svakako dao Centar za društvena ispitivanja Fakulteta političkih nauka, koji je preuzeo ulogu nosioca projekta pod naslovom: *Stav Muslimana BiH u pogledu nacio-*

nalnog opredjeljivanja.³ Ime Musliman u prvom redu je proisteklo iz složene političke historije Bosne i Hercegovine, te općenito muslimana na južnoslavenskom prostoru i namjernog manipuliranja njihovom vjerskom i etničkom, odnosno nacionalnom pripadnošću od različitih interesnih grupa i politika, kako unutar tako i izvan Bosne i Hercegovine. To je bio važan korak u priznavanju etničke posebnosti Bošnjaka.

II. ODNOS KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE PREMA MUSLIMANSKOM NACIONALNOM PITANJU DO KRAJA DUGOG SVJETSKOG RATA

2.1. Period između dva svjetska rata

Kada je riječ o odnosu Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Bošnjaka, u početku se zastupalo stanovište o “državnom i nacionalnom jedinstvu”, tj. o unitarizmu, po kojem jugoslovensku državu čini jedan narod, sastavljen od tri plemena – Srba, Hrvata i Slovenaca. Iz ove činjenice vidljivo je da ovdje ne samo da nije bilo mjesta za Bošnjake nego ga nije bilo ni za ostale. Tako je u jednom proglasu KPJ za Bosnu i Hercegovinu iz 1921. godine pod nazivom “Narodu muslimanske i druge vjere” u vezi sa nacionalnim izjednačavanjem Muslimana stajalo je “da je nezamislivo da bi cijeli jedan dio jednog te istog naroda mogao samo zbog vjere” postojati kao historijski subjekt.⁴

Ipak, nakon petogodišnjeg iskustva u uvjetima kada je KPJ bila pod Obznanom došlo se do ocjene da Jugoslavija predstavlja višenacionalnu državnu zajednicu pod hegemonijom velikosrpske buržoazije. Stoga je tada KPJ za

³ E. Redžić, *Istoriografija o “Muslimanskoj naciji”*, 233. (“Inicijativa za obradu ove teme, tj. problema nacionalnog opredjeljenja Muslimana došla je istovremeno sa dvije strane: od Centra za naučnoistraživački rad Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, te lično prof. dr. Hamdije Čemerlića. Obrada teme povjerena je Fakultetu političkih nauka, a projektom je rukovodio prof. Hamdija Čemerlić).

⁴ Fuad Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa u Jugoslaviji, Sarajevo, 1991, 192, (dalje: F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*).

svaki narod zagovarala (ne samo za Srbe, Hrvate i Slovence nego i za Makedonce i Crnogorce) pravo na samoodređenje i otcepljenje.⁵ Dakle, Bošnjaci ni tada, nakon što je Partija korigovala svoj stav o nacionalnom pitanju, nisu tretirani kao nacija, nego je prihvaćeno naslijeđeno teorijsko stajalište “o Muslimanima kao konfesionalnoj zajednici”.⁶ Shvatanje po kome su Bošnjaci srpske, odnosno hrvatske nacionalnosti zastupale su socijaldemokratske stranke Srbije i Hrvatske, koje su kao konstitutivne stranke uspjele nametnuti svoj stav, a koji je postao zvanična politička linija KPJ od 1918. pa sve do 1968. godine.

Među istraživačima nacionalnih odnosa međuratnog perioda mogu se naći i tvrdnje po kojima je KPJ već u prvim godinama svoga djelovanja formirala jasnu koncepciju nacionalnog pitanja. Međutim, to najbolje opovrgava Titov stav iznijet na Petoj zemaljskoj konferenciji 1940. godine da “nije tačno da je baš 1926. postavljeno *jasno* nacionalno pitanje. To je bio dug proces”.⁷

Pretpostavka uvažavanja Bošnjaka kao nacije od strane Komunističke partije značila je “očistiti” postojeći politički program od nacionalističke euforije i ideoloških taloga stoljetnih srpsko-hrvatskih nacionalnih teza koje su neosporno predstavljale zapreku oficijelnog uvažavanja muslimanskog nacionalnog subjektiviteta.⁸ Prema Avdi Humi,⁹ sve vrijeme od 1918. pa do 1938.

⁵ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije 1918-1991. – Hrvatski pogled*, Zagreb, 1998, 113, (dalje: H. Matković, *Povijest Jugoslavije*).

⁶ Istina, Bošnjaci su u novu zajedničku državu – Kraljevinu SHS ušli bez dovršenog procesa svog nacionalnog identificiranja i emancipiranja sa zaboravljenim nacionalnim imenom i sa oduzetim, zapravo negiranim državnim pravima. Vjera je bila ta koja ih je razlikovala u odnosu na druge i, prema tome, osnov čuvanja od asimilacije. Tako se borba Bošnjaka za svoj identitet, za prava, za državu i za puko održanje odvijala najprije u znaku borbe za očuvanje vjerskog, a ne nacionalnog identiteta. Zbog toga je vjersko pitanje bilo dominantnije u odnosu na nacionalno, koje je padalo u zaborav. (Muhamed Filipović, *Bošnjačka politika. Politički razvoj u Bosni u XIX i XX stoljeću*, Sarajevo, 1996, 109).

⁷ Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana između teorije i politike*, Rijeka, 1981, 180.

⁸ F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, 136.

⁹ Rođen je 1914. godine u Mostaru. Član KPJ postao je 1934, a član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu 1939. godine. Bio je član Glavnog štaba NOV-a i PO Bosne i Hercegovine, kao i potpredsjednik ZAVNOBIH-a. Obnašao je veliki broj značajnih dužnosti, kao što su: ministar i potpredsjednik Vlade NR Bosne i Hercegovine; predsjednik Izvršnog vijeća SR Bosne i Hercegovine; potpredsjednik Saveznog vijeća Narodne skupštine

godine politički stav o problemu položaja Bosne i Hercegovine odvijao se u svjetlu nacionalnog pitanja u zemlji. Uglavnom su se ti stavovi kretali na “repu velikosrpskog gledanja na Bosnu i Hercegovinu”. Zatim nastavlja ocjenom da je suština u cijelom bosanskohercegovačkom kompleksu ležala u “nejasnom i nepravilnom stavu o pitanju Muslimana. Na to pitanje se gledalo kao na pitanje odnosa prema vjerskoj skupini koja je tek trebalo da se nacionalno opredijeli u srpskom i hrvatskom pravcu, a ne kao treću nacionalnu grupu u Bosni i Hercegovini”.¹⁰

Dolaskom Josipa Broza Tita na mjesto generalnog sekretara KPJ (1937) u njenim redovima je preovladavao stav o potrebi autonomije za Bosnu i Hercegovinu, što je rezultiralo stvaranjem jedinstvene organizacije KPJ (sredinom 1938. godine) na cijelom jugoslavenskom prostoru. To se dešavalo u vrijeme kada je cijela Evropa bila na ivici rata. Teško stanje u zemlji srpska buržoazija je pokušavala riješiti Sporazumom Cvetković–Maček (august 1939. godine), po kojem je Bosna i Hercegovina trebala biti podijeljena između Srbije i Hrvatske. Tada, na inicijativu još uvijek ilegalne KPJ lijevo orijentirani bosanski studenti na univerzitetima u Zagrebu i Beogradu iznose zahtjev za autonomiju Bosne i Hercegovine, ističući da u Bosni pored Srba i Hrvata žive i Muslimani, koji su historijski oduvijek predstavljali posebnu cjelinu.¹¹

Peta Zemaljska konferencija koja je održana u Zagrebu oktobra 1940. bila je posljednji veliki skup KPJ pred Drugi svjetski rat na kojem je utvrđena nacionalna politika. Karakteristika ovoga skupa ogleda se u sukobu između Muje Pašića¹², delegata bosanskohercegovačkih komunista, s jedne i Milovana Đilasa,¹³ visokog partijskog funkcionera s druge strane. Naime, Đilas

---

FNRJ; državni sekretar za finansije; član Predsjedništva CKSKJ i član Savjeta Federacije. Odlikovan je ordenom narodnog heroja.

¹⁰ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo, 1998, 12, (dalje: Š. Filandra, *Bošnjačka politika*).

¹¹ Dana Begić, “Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković–Maček”, Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, 1966, br. 2, 181.

¹² Mujo Pašić, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, učesnik NOR-a od 1941. Poginuo je prilikom četničkog puča kao komesar čete Konjičkog bataljona juna 1942.

¹³ Milovan Đilas član je KPJ od 1932. godine. Član je CK i Politbiroa CKKPJ, te Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a (1941-1945). Ministar je bez portfelja u Vladi FNRJ, potpredsjednik SIV-a i predsjednik Savezne narodne skupštine 1953. godine. Zbog liberalnih, antipartij-

je u svom referatu o nacionalnom pitanju Muslimana istakao kako se oni ne mogu smatrati etničkom grupom, već su bili Srbi ili Hrvati. Sa njegovim stavom nije se složio Pašić, istakavši da bi prihvatanje takvog stava automatski značilo podršku apetitima srpske i hrvatske buržoazije. Navodeći da se samo muslimanski građanski vrhovi, koji prvenstveno iz profinerskih interesa traže komad vlasti, deklariraju kao Srbi ili Hrvati, Pašić je podvukao da Muslimani – iako još nisu sasvim formirani kao nacija, ipak čine posebnu etničku grupu.¹⁴

Mnogo godina kasnije, osvrćući se na tu konferenciju, Đilas je rekao: “... Ja sam, kao i ostali, delio mišljenje da su muslimani religiozna formacija koja nije još stigla da se nacionalno diferencira i da je najvjerojatnije da će se u novim uslovima diferencirati jedni ka Srbima, drugi ka Hrvatima. Naime, mi smo polazili od činjenice da religija ne može biti odrednica nacije i nacionalne svesti. Zaista, u svetu ne znam da li je uopšte moguće naći da je negde religija odrednica nacije i nacionalne svesti. Nas je u razumevanju činjenice da su Muslimani posebnost, ne samo religiozna, omela naša ideologija. Prvo ateizam. Naš ateizam koji nije mogao priznati da bi religija mogla biti neka forma kroz koju neko stvara naciju. Nama je ateizam takođe otežao da shvatimo da religija može igrati važnu ulogu u konkretnom, muslimanskom slučaju u formiranju nacionalne svesti i posebnosti muslimana, iako su u Bosni Srbi i Hrvati u stvari kroz religiju počeli da formiraju svoju nacionalnu svest i početke nacionalističkih pokreta.”¹⁵

---

skih i antisocijalističkih shvatanja i djelovanja 1954. je smijenjen sa svih državnih i političkih funkcija i isključen iz SKJ. Između 1955. i 1966. zbog otvorenog neprijateljskog istupanja protiv interesa socijalističke Jugoslavije u inostranoj štampi dva puta je osuđivan na strogi zatvor.

¹⁴ Nijaz Duraković, *Kontroverze o nacionalnom i nacionalističkom*, Zenica, 1987, 138, (dalje: N. Duraković, *Kontroverze o nacionalnom i nacionalističkom*).

¹⁵ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 246.

Visoki partijski funkcioner iz Tuzle Pašaga Mandžić početkom 70-ih godina XX stoljeća ukazivao je da je Đilasov stav o tome kako Bošnjaci nisu narod za posljedicu imao slabljenje komunističkog utjecaja na Bošnjake u toku Drugog svjetskog rata. Između ostalog, on kaže: “Kada sam došao s Pete Zemaljske konferencije govorio sam o svemu, u muslimanska sela znao sam da će me muslimani pitati šta je tamo o Muslimanima itd., ja nisam smio reći da nije nacija, da neće biti nacija, da će se pretopiti u ovu ili onu naciju itd. Ja u ta sela nisam rado išao i naš kontakt s njima je slabio.”

Ovim sukobom prvi put se u jednom visokom komunističkom stranačkom tijelu pojavilo neslaganje između bošnjačkih članova partije, koji su težili uvažavanju nacionalne posebnosti Bošnjaka, s jedne i dužnosnika pretežno iz Srbije i Crne Gore, koji su osporavali njihovo nacionalno opredjeljenje, s druge strane.

2.2. KPJ i muslimansko nacionalno pitanje u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)

Tokom Drugog svjetskog rata KPJ je uglavnom smatrala Muslimane – Bošnjake ravnopravne s drugim narodima u Jugoslaviji, tj. kao građane, pripadnike određene nacionalnosti i vjeroispovijesti.¹⁶ To potvrđuju i riječi Josipa Broza Tita, koji je u svom referatu na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihacu novembra 1942. rekao: “Ova istorijska skupština je dokaz jedinstva naših naroda: Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca, Muslimana (...)”. Mjesec dana kasnije Josip Broz Tito je u “Proleteru” objavio članak namijenjen široj javnosti u kojem “muslimane” piše s velikim “M”: “Današnja narodnooslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani.(...) Riječ narodnooslobodilačka borba bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, pored opštejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, pored oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije”.¹⁷

¹⁶ Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*. Sarajevo, 2000, 66, (dalje: E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*). Može se reći da je to uglavnom pravac koji je Partija nastojala zadržati kada je u pitanju nacionalna politika tokom Drugog svjetskog rata. Međutim, bilo je i onih koji su mislili drugačije, poput Milovana Đilasa, Moše Pijade ili Veselina Masleše, koji je potpuno na tradiciji staljinističke definicije nacije u svojoj brošuri, nastaloj u toku rata, Muslimane - Bošnjake negirao kao posebnu nacionalnu zajednicu. “Masleša je smatrao da muslimani nemaju objektivna svojstva nacije: nemaju svog jezika ni specifičnih psiholoških i kulturnih osobina, ne žive na jedinstvenoj teritoriji, ne ujedinjuje ih neophodna ekonomska povezanost”.

¹⁷ Grupa autora, *Nacionalni odnosi danas – prilog sagledavanju nacionalnih odnosa u BiH*, Sarajevo, 1971, 194, (dalje: Grupa autora, *Nacionalni odnosi*).

Naime, tokom Drugog svjetskog rata oko položaja Bosne i Hercegovine u budućoj socijalističkoj Jugoslaviji bilo je dosta kontroverzi i neslaganja. Tako je Moša Pijade,¹⁸ kao tada najutjecajniji ideolog Titovog Politbiroa, predlagao da se za Bosnu i Hercegovinu osigura specijalni status kao otprilike ‘DC’ (District of Columbia), tj. da bude “prirepak” Centralnoj vladi u Beogradu. Međutim, u budućem položaju Bosne i Hercegovine presudio je Tito kazavši: “Bosna će biti federalna republika u istoj mjeri i sa istim ‘ovlašćenjima koliko je to Srbija i Hrvatska, a Muslimani će biti ravnopravan narod u istoj mjeri koliko Srbi i Hrvati.”¹⁹ Tako se naziv Musliman kao etničko, odnosno nacionalno-političko ime potpuno afirmiralo aktima NOP-a 1941–1945, posebno odlukama AVNOJ-a, te zemaljskih antifašističkih vijeća Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore i Boke kotorske, te Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije. Posebnom Deklaracijom o pravima građana Bosne i Hercegovine, usvojenoj na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u ljeto 1944, zajamčena je jednakost i ravnopravnost Muslimana, Srba i Hrvata, izvojevana i stečena u zajedničkoj narodnooslobodilačkoj, odnosno antifašističkoj borbi.²⁰

Međutim, odluke o prihvatanju i priznavanju Bošnjaka kao nacionalne zasebnosti ubrzo su se promijenile. Kratko vrijeme nakon završetka Drugog svjetskog rata i oslobođenja zemlje nastao je zaokret u tretmanu nacionalnog identiteta i afirmacije Bošnjaka. Pod pritiskom srpskih i hrvatskih političkih krugova KPJ Bošnjaci su ponovo, čak i u ustavnim odredbama (1946), “ukinuti” kao narod.

¹⁸ Moša Pijade je rođen u Beogradu 1890. godine. Od 1920. član je KPJ. Aktivni je učesnik na oba zasjedanja AVNOJ-a. Na Drugom zasjedanju izabran je za njegovog potpredsjednika. Obnašao je niz značajnih funkcija u Federativnoj Jugoslaviji. Umro je u Parizu 1957. godine.

¹⁹ Nijaz Duraković, *Šta je nama Tito?*, “Dani”, br. 153, od 5. V 2000, 6-7.

²⁰ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998, 16.

III. STATUS BOŠNJAKA – MUSLIMANA U OKVIRU FNR/SFR JUGOSLAVIJE

3.1. Donošenje prvog saveznog Ustava 1946. godine

Postojali su brojni zahtjevi stranaka tzv. “građanske opcije” s jedne, te srpskih i hrvatskih komunističkih krugova s druge strane, o uređenju nove Jugoslavije, a s tim u vezi i rješenja nacionalnog pitanja. Međutim, Tito je u takvim okolnostima pristao samo na zahtjev koji se ticao ukidanja nacionalnog identiteta Bošnjaka. Naime, zbog srpsko-hrvatskih pretenzija prema Bosni i Hercegovini, a zarad “mira u kući”, odustalo se od daljeg priznavanja njihovog nacionalnog identiteta i integriteta. Sve drugo je ostalo nepromijenjeno. Za razliku od ostalih pet federalnih jedinica, gdje je važio princip jedna nacija – jedna republika, Bosna i Hercegovina je definirana kao politička zajednica triju naroda – “Srba, muslimana i Hrvata”. Kakav paradoks je nastao ovakvim rješenjima vidi se u sljedećem: dok je na jednoj strani oduzeta nacionalnost cijelom jednom narodu, na drugoj se taj isti narod stavljao u ravnopravan položaj sa Srbima i Hrvatima.

Najbolji primjer ovakvog partijskog i političkog voluntarizma jeste govor Edvarda Kardelja prilikom donošenja Ustava 1946. godine, kad je rekao da “demokratska prava nisu ništa što apsolutno važi za sva vremena, već se zavisi od datih prilika, mogu proširiti ili sužiti, dati ili uzeti.”²¹

Tako su sva nastojanja koja su postojala u toku rata da se ide u pravcu službenog priznavanja Bošnjaka suspendovana političkim monopolom Partije kao retrogradan čin i vraćena na prethodno stanje. Dakle, iako su u toku narodnooslobodilačke borbe, a posebno u dokumentima ZAVNOBiH-a, uvažavani i tretirani kao ravnopravan narod, stare predrasude o Bošnjacima, muslimanima i islamu odnijele su prevagu. Bilo je to suprotno politici i stavovima koje su članovi KPJ i borci NOP-a zastupali tokom rata o etničkoj strukturi Bosne i Hercegovine i o Bošnjacima kao posebnom narodu. Da ironija bude veća, taj zaokret prihvatili su i bošnjački partijsko-politički funkcioneri, među kojima su Avdo Humo, Osman Karabegović, Hasan Brkić i drugi. Njihove stavove

²¹ F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, 180.

podržao je i veliki broj članova KPJ iz redova Bošnjaka, kojima se priključio i veći dio tadašnje inteligencije.

Odgovor na pitanje zašto je to tako dao je akademik Enver Redžić, kazavši: “Muslimanska inteligencija je bila svjesna da je predstavljala najslabiji dio bosanske inteligencije, pa je očekivala da će nacionalnim opredjeljivanjem poboljšati kako svoj, tako i položaj bosanskohercegovačkih muslimana”.²² On dalje ističe: “Započeto u austrougarskom periodu, nacionalno opredjeljivanje Muslimana nastavljeno je i u jugoslovenskim državnim sistemima. U vrijeme Kraljevine Jugoslavije ono je dobilo izrazito antagonističke oblike. Izjašnjavanjem Muslimana za srpsko ili hrvatsko nacionalno ime trebalo je odlučiti o nacionalnom karakteru Bosne i Hercegovine, da je ‘srpska’, odnosno ‘hrvatska’ zemlja. Iz tog procijepa muslimanska inteligencija, kao politička reprezentacija Muslimana, nije znala da nađe izlaz. U njemu je ostala i u SFRJ, odnosno u federalnoj BiH. Moglo bi se, štaviše, reći da se ona u tom procijepu osjećala kao u svom prirodnom ambijentu. Ona je nastavila da se nacionalno opredjeljuje, jer je nastavila da lojalno služi režimu.”²³

Koliko navedene riječi imaju svoje utemeljenje dokazano je prilikom donošenja prvog Ustava FNRJ 31. januara 1946. godine. Naime, dok je tekla priprema za njegovo izglasavanje, građani su Ustavotvornoj skupštini dostavili različite prijedloge i sugestije u pogledu nekih ustavnih rješenja i formulacija. Prijedlog koji je izazvao najviše pažnje bio je djelo poslanika iz Mostara Husajina Husage Čišića.²⁴ On je u svom prijedlogu zahtijevao da se Bošnjacima politički uvaži status nacije, te da se ista obilježi šestom buktinjom u grbu savezne države. Govoreći o tom prijedlogu, tadašnji ministar za Konstituantu Milovan Đilas istakao je kako su “...dolazili prijedlozi sa više strana, ali da

²² Enver Redžić, Tačka na veliko M., *Dani*, br. 199, od 30. III 2001, 8-9.

²³ E. Redžić, Tačka na veliko M, *Dani*, br. 199, od 30. III 2001, 8-9.

²⁴ H. Husaga Čišić (1878-1956) rođen je u Mostaru, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Učesnik je Džabićevog pokreta za vjersko-mearifsku autonomiju. Jedan je od osnivača Muslimanske demokratske organizacije. Bio je predsjednik Mostarske općine 1935. godine, senator Kraljevine Jugoslavije, predsjednik Vakufsko-mearifskog sabora u Sarajevu do 1945, borac protiv Sporazuma Cvetković-Maček, antifašist i član Trećeg zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Smatra se jednim od glavnih zagovornika bošnjaštva u međuratnom razdoblju. Napisao je više knjiga i studija, od kojih je najpoznatija “Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija”.

parlament ne može raspravljati o tome da li su Muslimani nacionalna grupa ili nisu, jer je to teorijsko pitanje koje se ne može rješavati jednim dekretom. O šestoj buktinji bi se moglo govoriti jedino kao simbolu šeste federacije ali pošto se stalo na stanovište jedna buktinja – jedna nacija onda ih u svakom slučaju mora biti samo pet. Time, razumije se ja ne mislim negirati posebne crte kod Muslimana koje danas postoje”, zaključuje Đilas.²⁵ Ostajući dosljedan svom uvjerenju, Čišić je bio jedini poslanik koji je glasao protiv Ustava, obrazlažući da to čini zato što se u njemu ne spominju Bošnjaci - Muslimani kao nacija. Niko od ostalih bošnjačkih poslanika iz Bosne i Hercegovine nije reagovao, niti ga je podržao, ali je on istrajao u svom stavu. I iz prvog Ustava Bosne i Hercegovine, koji je usvojen u decembru 1946, Bošnjaci su također izbrisani kao jedna od postojećih nacija. Na prijedlog Vlade Bosne i Hercegovine, taj Ustav je Bošnjacima dao “vjersku oznaku” – “nacionalno neopredijeljeni muslimani Bosne i Hercegovine”. Na ovaj način Bošnjaci - Muslimani ostali su ponovo nedefinirani, ponovo im se nudi “šansa” da se nacionalno osvijeste prihvatanjem srpstva ili hrvatstva, ili im se pak, “velikodušno” nudila odrednica “neopredijeljeni”.²⁶

3.2. Nacionalno pitanje Bošnjaka

- Muslimana i popis stanovništva 1948. godine

Prema do tada svim objavljenim popisima (iz osmanskog, austrougarskog i perioda monarhističke Jugoslavije), nije se mogla steći slika o nacionalnoj pripadnosti stanovnika Bosne i Hercegovine. Jedine odrednice u tim popisima odnosile su se na jezik i vjeroispovijest.²⁷ Prvi popis stanovništva po nacionalnoj pripadnosti u socijalističkoj Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini izvršen je tek nakon Drugog svjetskog rata 1948. godine.

Po ovom popisu iz 1948. godine, bosanski pravoslavci su se identificirali kao Srbi, a bosanski katolici kao Hrvati. Jedino su Bošnjaci ostali nacionalno

²⁵ Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 202.

²⁶ Nijaz Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo, 2001, 220. i 224.

²⁷ Tomislav Išek, “Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941.). (Nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje zemlje)”, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998, 305.

neodređeni, iako je na njih vršen pritisak da se nacionalno izjasne kao Srbi ili Hrvati. Međutim, Bošnjaci su ostali indiferentni na sve to jer im vjera islam kojoj su pripadali nije dozvoljavala nacionalno opredjeljenje za naciju u kojoj je pripadanje pravoslavlju ili katolicizmu bilo osnova za prepoznavanje nacionalne posebnosti između Hrvata i Srba. Bošnjaci su se osjećali kao zasebna etnička zajednica, koju aktuelna politika nije priznavala kao zasebnu nacionalnu skupinu. Tako su oni svoju etničku individualnost očuvali pod vjerskim imenom “musliman”.

Bez obzira što je državno-partijsko rukovodstvo u Jugoslaviji uporno insistiralo da Bošnjaci prihvate srpsku ili hrvatsku nacionalnu nominaciju, oni su uporno istrajavali na nacionalnoj “neopredijeljenosti”, te na taj način ispoljavali nacionalni otpor pritisku da se priznaju onim što historijski nisu.²⁸ Naime, sve do 1971. godine oni se nisu mogli opredjeljivati kao zaseban narod. Stoga, nauka odavno ne uzima podatke iz popisa 1948, 1953. i 1961. kao vjerodostojne kada su u pitanju Muslimani širom Jugoslavije.²⁹

Prilikom prvog popisa stanovništva 1948. godine, Bošnjaci su imali mogućnost da se izjasne kao “nacionalno opredijeljeni” (Srbin – musliman, Hrvat – musliman, Makedonac – musliman...) ili nacionalno “neopredijeljeni”. Tako su se prema tom popisu u Jugoslaviji “opredijelili” kao Srbi – muslimani 161.036, Hrvati – muslimani 29.071, Makedonci – muslimani 37.096 i nacionalno “neopredijeljeni” Muslimani 808.921 lice. Od ovog broja u Bosni i Hercegovini je bilo: Srba – muslimana 71.991, Hrvata – muslimana 25.295 i nacionalno “neopredijeljenih” Muslimana 778.403 lica.³⁰ Ovakav način izjašnjavanja dovodio je do toga da je npr. u jednoj bošnjačkoj porodici na popisnoj listi otac bio Srbin – musliman, majka Hrvatica – muslimanka, sin ili kćer-

²⁸ Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 74.

²⁹ Mehmedalija Bojić, *Struktura stanovništva BiH od dolaska Turaka do danas, BiH ogledalo razuma – izbor članaka, odlomaka i ilustracija*, Beograd, 42.

³⁰ Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana – rasprave i članci*, Sarajevo, 1969, 32. i 33.

Prilikom obrade građe – prema objašnjenju Saveznog zavoda za statistiku – pojedine grupe nacionalno “opredijeljenih” muslimana uključene su u odnosne nacionalnosti (Srbi - Muslimani u Srbe itd.), tako da su u rezultatima popisa iskazani kao posebna grupa jedino: neopredijeljeni – muslimani. (Savezni zavod za statistiku. Popis stanovništva 1953. knjiga XI – Starost, pismenost i narodnost, Beograd, 1960, str. XXIV).

ka “neopredijeljeni”, ili obrnuto, sve do “protestnih” varijanti kao Slovenac – musliman.³¹ U Sandžaku, gdje je većinsko bošnjačko stanovništvo, zatim u cijeloj Srbiji i Crnoj Gori, samo 7.000 građana se deklariralo kao nacionalno “neopredijeljeni”, što je rezultat fizičkog i političkog pritiska za njihovom asimilacijom.³²

3.3. Karakteristike i posebnosti popisa stanovništva 1953. godine

U pripremi za naredni popis stanovništva 1953. godine Moša Pijade je, kao jedan od najutjecajnijih partijskih rukovodilaca socijalističke Jugoslavije, u decembarskom broju *Statističke revije* za 1952, a potom i u *Borbi* pisao: “Očevidno je bez ikakve diskusije, da izraz ‘musliman’ označava pripadnost određenoj muslimanskoj veroispovesti i da nema nikakve veze sa pitanjem narodnosti (...). I doista nema nikakvog razloga da se verska oznaka ‘musliman’ i dalje vezuje za određivanje narodnosti Muslimana (...) Po rešenju koje je najzad usvojeno biće u predstojećem popisu oznaka ‘musliman’ rastavljena od određenja narodnosti. Lica jugoslovenskog porekla, koja nisu bliže nacionalno opredeljena upisuju ‘Jugosloven neopredeljen’, dok ostala nacionalno neopredeljena lica upisuju ‘nacionalno neopredeljen’ (...) Ovo je rješenje svakako jedino pravilno i tačno. Niko nije nikada stavljao u sumnju da su Muslimani u Bosni, Hercegovini, Sandžaku jugoslovenskog porekla, etnički deo jugoslovenske zajednice”.³³ Tako je za manje od četiri godine između dva popisna

³¹ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Sarajevo, 227, (dalje: M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*).

³² F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, 186.

³³ Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*. Sarajevo, 2001, 231.

U popisu stanovništva 1948. godine pitanje o narodnosti je postavljeno na isti način kao i u popisu 1953. godine, tj. podaci su prikupljeni prema subjektivnom kriteriju slobodnog nacionalnog opredjeljenja. Jedina metodološka razlika kod pitanja narodnosti u popisima 1948. i 1953. godine postojala je u pogledu nacionalno neopredijeljenih muslimana jugoslavenskog etničkog porijekla. U popisu stanovništva 1948. bilo je predviđeno da muslimani odgovaraju Srbin – musliman, Hrvat – musliman itd. ili neopredijeljen – musliman. U popisu stanovništva 1953. godine nacionalno opredijeljeni muslimani upisivali su narodnost kojoj po svom slobodnom uvjerenju pripadaju (Šiptari, Turci, Srbi, Makedonci, Hrvati itd.), dok su nacionalno neopredijeljeni muslimani svrstani u dvije grupe: ako su jugoslavenskog etničkog porijekla – u grupu «Jugosloveni neopredijeljeni», a ako nisu, onda u grupu «nacionalno

razdoblja odjednom došlo do nesrazmjere, odnosno velikog porasta nacionalno “neopredijeljenih” Bošnjaka. Naime, pošto se većina Muslimana nije osjećala pripadnicima niti jednog od pet konstitutivnih naroda, prilikom popisa stanovništva 1953. godine, čak 998.698 stanovnika Jugoslavije izjasnilo se kao “Jugosloveni neopredijeljeni”, od čega 891.800 u Bosni i Hercegovini.³⁴

Politički sugeriranu mogućnost da se izjasne kao Srbi ili Hrvati koristili su samo oni Bošnjaci koji su u tome vidjeli svoje političke ili socijalne ambicije. To potvrđuje i knjiga “Ko je ko u Jugoslaviji” iz 1956. godine, gdje je među oficijelnom partijskom kulturnom elitom sa izrazito muslimanskim imenima 8,6% onih koji su se opredijelili kao “Jugosloveni”, 16,6% se opredijelilo kao Hrvati (Hasan Brkić, Edhem Čamo, Sulejman Filipović i dr.), 61,5% izjasnilo se kao Srbi (Nedim Filipović, Avdo Humo, Enver Redžić, Hakija Pozderac, Meša Selimović), a 12,6% nije se nacionalno opredijelilo (Salem Čerić, Ismet Mujezinović i dr.). Zasiurno je da proces opredjeljivanja Muslimana u najvećem procentu u Srbe nije slučajan i da je korespondirao sa jakom srpskom pozicijom u Jugoslaviji.³⁵ Kroz srpstvo se, naime, lakše osiguravala politička promocija i napredovanje u različitim oblastima stvaralaštva. Ukoliko nisu željeli da ostanu anonimni, bošnjački javni i kulturni radnici morali su se nacionalno “opredijeliti”. Mnogi ugledni književnici, pjesnici, javni i kulturni radnici izjašnjavali su se kao Srbi ili Hrvati, pa je tako i njihovo stvaralaštvo tretirano kao sastavni dio srpske, odnosno hrvatske kulture baštine.³⁶

---

neopredijeljeni» (Savezni zavod za statistiku, *Popis stanovništva 1953*, knjiga XI – *Starost, pismenost i narodnost*, Beograd, 1960, XXIII i XXIV).

³⁴ Nesrazmjerne razlike, odnosno porast nacionalno “neopredijeljenih” Muslimana u Bosni i Hercegovini od 778.403 u 1948. na 891.800 “Jugoslovena – neopredijeljenih” u 1953. godini tumači se činjenicom da se priličan broj Muslimana, koji su se 1948. deklarirali kao Srbi i Hrvati, u 1953. godini izjasnio kao “Jugosloveni – neopredijeljeni”. (Savezni zavod za statistiku. *Popis stanovništva 1953.*, knjiga XI – *Starost, pismenost i narodnost*, Beograd, 1960, XXIV).

³⁵ F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, 186.

³⁶ Naprimjer, zadugo ni jedan bošnjački pisac nije mogao biti bošnjački, već srpski i hrvatski – od Skendera Kulenovića, Maka Dizdara, Hamze Hume, Meše Selimovića, pa do Derviša Sušića, Hivzi Bjelevca, Zuke Džumhura i desetina drugih. Tako je bilo i u slikarstvu, pozorišnoj i filmskoj umjetnosti itd.

3.4. Strukturalno-nacionalne promjene stanovništva po popisu iz 1961. godine

Sve do kraja pedesetih godina XX stoljeća savezni partijski kongresi SKBiH ostali su u okviru postojećeg stereotipa kada su u pitanju odnosi prema Bošnjacima. To potvrđuje i Program SKJ iz aprila 1958. godine, koji je trebao označiti historijski zaokret u daljem razvoju demokracije i ljudskih prava. U njemu se Bošnjaci uopće ne spominju, pa ni u poglavlju posvećenom odnosima među narodima Jugoslavije, gdje se isticalo da je “jedinstvo Jugoslavije moguće jedino na osnovu slobodnog nacionalnog razvoja i pune ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca kao i nacionalnih manjina”.³⁷ Dakle, opet se Bošnjaci, po brojnosti treći narod u Jugoslaviji, u najznačajnijem partijskom dokumentu uopće ne spominju, pa čak ni kao nacionalna manjina, iz čega bi opet proistjecala određena prava. Oni su jednostavno izostavljeni, kao i da ne postoje, ili se podrazumijevalo da ne postoje, kako se to radilo prilikom podjele Bosne 1939. godine.

Međutim, zaokret dolazi godinu dana kasnije, kada se o “nametanju nacionalnog opredjeljenja” javno izjasnio i Josip Broz Tito i to na Drugom plenumu CKSK Jugoslavije, novembra 1959. godine. On je tada rekao sljedeće: “Ovo sam spomenuo uzgred da bih pokazao da i one stvari u vezi sa nacionalnošću Muslimana treba postepeno likvidirati. Ljude treba pustiti pa neka ako hoće budu nacionalno neopredijeljeni građani Jugoslavije. Neke taj čovjek bude Bosanac, Hercegovac. Vani vas i ne zovu drugačije nego imenom Bosanac, pa bio to Musliman, Srbin ili Hrvat”.³⁸

Tako je tek 1961. godine po novom popisu stanovništva uvedena nova kategorija – “Musliman u etničkom smislu”. Pod tim pojmom “...su se podrazumijevala lica jugoslovenskog porijekla koja su sebe smatrala Muslimanima u smislu etničke, a ne vjerske pripadnosti. Prema tome, svi Albanci, Turci, kao i Srbi, Hrvati, Crnogorci ili Makedonci, koji sebe nisu smatrali u smislu muslimanske etničke pripadnosti upisivali su svoju nacionalnost kao Albanac,

³⁷ *Program SKJ*. Beograd, 1958, 188.

Politički je znakovito da se tekst Programa SKJ, u kome nema Bošnjaka - Muslimana, nikada poslije nije mijenjao, mada je često štampan, pa ni onda kada su komunisti sedamdesetih godina “priznali” nacionalnost Bošnjaka - Muslimana.

³⁸ www.bošnjacki-front.com/index.php?docid=590401122301

Turčin, Srbin, Hrvat, Crnogorac ili Makedonac. Tada se deklariralo 972.954 Muslimana u smislu etničke pripadnosti; od toga je 842.954 lica bilo iz Bosne i Hercegovine”.³⁹ Istovremeno, 317.125 lica se 1961. izjašnjava kao “Jugoslaveni – nacionalno neopredijeljeni”,⁴⁰ od čega samo u Bosni i Hercegovini njih 275.883. Uporede li se ovi podaci sa popisom iz 1953. godine, gdje su se kao “Jugoslaveni – neopredijeljeni” izjasnili u najvećem broju bosanskohercegovački muslimani, Bošnjaci, onda je jasno da je među ovim brojem od 275.883 lica najviše bilo Bošnjaka i to upravo onih koji su se 1948. izjasnili kao Srbi ili Hrvati, a 1953. kao “Jugoslaveni – neopredijeljeni”. U suprotnom bi se moglo zaključiti da se radi o strahovitoj depopulaciji Bošnjaka.

Zasigurno da je jaka srpska pozicija u državnom i političkom vrhu kao i politika koja je vođena prema Bošnjacima u periodu od 1945. do 1966. godine imala za posljedicu njihovu migraciju, i to najvećim dijelom u Tursku.⁴¹ O kakvom je odnosu jugoslavenskih političkih vlasti prema Bošnjacima riječ najbolje govori činjenica da je pedesetih godina u saveznoj upravi državne bezbjednosti bila na snazi interna naredba po kojoj je iseljenim Bošnjacima u Tursku bio zabranjen povratak u zemlju.⁴²

3.4. Zaokret Saveza komunista Jugoslavije prema nacionalnom identitetu Bošnjaka

Početak šezdesetih godina XX stoljeća unutar SKJ postepeno je sazrijevala ideja da je teza o nacionalnom opredjeljivanju Bošnjaka zaostatak nacionalističkog gledanja na njih, te da nema nikakve naučne osnove. Na neo-

³⁹ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 34.

⁴⁰ Odgovor “Jugoslaven – nacionalno neopredijeljen” 1961. godine upisivali su građani Jugoslavije koji se nisu bliže nacionalno opredijelili.

⁴¹ Iseljavanje Bošnjaka u Tursku forsirao je i sprovodio Aleksandar Ranković, uz Tita najmoćnija ličnost u SKJ i državnom vrhu. Ranković je bio potpredsjednik Republike, organizacijski sekretar SKJ (upravljao je unutrašnjim radom Partije), glavni kadrovnik za sve funkcije u Partiji i državi i vodeći čelnik UDB-e. Kao srpski orijentiran političar, analogno Đilasu, Pijadi, Ranković se skeptično odnosio prema nacionalnom pitanju Muslimana. Zbog velikosrpske hegemonije smijenjen je na Brijunskom plenumu juna 1966. godine.

⁴² O migracijama više vidjeti u: Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.

drživost i besmislenost takve politike u dva maha je jasno upozoravao i Josip Broz Tito – prvi put na spomenutom Drugom plenumu CKSKJ, a drugi put u vrijeme pripreme za donošenje novog Ustava na Sedmom kongresu Saveza omladine Jugoslavije u januaru 1963. godine. Tom prilikom Tito je osudio svako insistiranje na nacionalnom “opredjeljivanju” Bošnjaka rekavši: “A u čemu je pojam Jugoslovenstva, šta, naime, znači biti Jugosloven? Danas to znači biti građanin socijalističke Jugoslavije. Međutim, iako je to jasno, kod nas postoje jalove diskusije, na primjer o tome da li Muslimani treba da se opredijele za neku nacionalnost. To je besmislica. Svako može da bude ono što osjeća da jeste, i niko nema pravo da mu natura neku nacionalnu pripadnost, ako se on osjeća samo građaninom Jugoslavije.”⁴³

Koje su to okolnosti utjecale na istrajavanje na nacionalnom opredjeljivanju Bošnjaka i koje su se slabosti i posljedice s tim u vezi javljale u radu samog SKJ – bio je predmet rasprave i debate na Šestom plenumu CKSK Bosne i Hercegovine u martu 1963. godine. Tada je jasno rečeno: “Niz teškoća i zabluda u redovima Muslimana unijela je teza o opredjeljivanju Muslimana u pravcu Srba i Hrvata, koja je dominirala prije nekoliko godina. Zamisao o opredjeljivanju Muslimana nije imala nikakvog naučnog osnova. To potvrđuje i naše poslijeratno iskustvo u vezi sa opredjeljivanjem Muslimana prilikom popisa stanovništva”.⁴⁴ Također “...su naučno neosnovana i politički štetna takva shvatanja koja u nacionalnoj opredjeljenosti Muslimana kao Srba ili Hrvata vide izraz progressa prema osjećaju pripadnosti muslimanskoj zajednici”.⁴⁵ “Greška” prema Bošnjacima ispravljena je u aprilu 1963. godine, kada je donesen novi Ustav SFR Jugoslavije. Ustavnim odredbama je propisano: “Građanin nije dužan da se izjašnjava kojoj nacionalnosti pripada, niti da se opredjeljuje za jednu od narodnosti (čl. 42. st. 2)”.⁴⁶ Također, odredbom

⁴³ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 13.

⁴⁴ N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 29.

⁴⁵ N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 29.

⁴⁶ Bojić Mehmedalija, *Historija Bosne i Bošnjaka*, 237.

Iste godine donesen je i Ustav SRBiH, u kome je etnička posebnost Bošnjaka u nacionalnom pogledu izražena, pored ostalog, i time što se svugdje u samom tekstu Ustava pojam “Musliman” (analogno Srbima i Hrvatima) piše velikim slovom “M”, pa se i time pravi razlika između nacionalne pripadnosti muslimanskoj etničkoj zajednici od vjerske pripadnosti, koja

o izmjeni saveznog grba, umjesto dotadašnjih pet, u grb Jugoslavije uvrštena je i šesta buktinja, ali sada sa drugačijim tumačenjem – da buktinje ne predstavljaju narode, već republike kao federalne jedinice. Dakle, velikosrbi i velikohrvati među komunistima ni tada nisu htjeli u stvarnosti priznati Bošnjake kao zasebnu naciju. Od činovnika, službenika, vojnika i đaka i dalje se tražilo da se nacionalno opredjeljuju ili kao Srbi ili kao Hrvati. Prema onima koji su to odbijali poduzimale su se čak i represalije.

No, sva prisiljavanja ostala su uzaludna (o čemu je pisao član CKSKJ Krsto Popivoda),⁴⁷ gdje između ostalog navodi sljedeće: “Organizacije Saveza komunista u Mostaru, Nevesinju, Foči, Zvorniku i ostalim mjestima Bosne i Hercegovine su tražile od članova da se nacionalno opredijele. Neopredijeljene drugove muslimane nisu htjeli primati (...) Kako se vidi iz izvještaja kadrovske komisije CK izašlo je iz Saveza oko 1.300 muslimana, jer se nisu htjeli nacionalno opredijeliti kao Srbi ili Hrvati.”⁴⁸

O nacionalnom pitanju Bošnjaka kritički se govorilo i na Četvrtom kongresu SK Bosne i Hercegovine⁴⁹, početkom marta 1965, te naročito na XVII sjednici CKSK Bosne i Hercegovine u februaru 1968. godine. Zvanični partijski zaključci sa te sjednice prvi put eksplicitno kažu da je “sloboda ličnosti u ispoljavanju nacionalnog osjećanja i pripadnosti jedan od osnovnih činilaca ravnopravnosti ljudi i naroda” i da je “praksa pokazala štetnost raznih oblika pritisaka i insistiranja iz ranijeg perioda da se Muslimani u nacionalnom pogledu opredjeljuju kao Srbi odnosno kao Hrvati, jer se i ranije pokazivalo, a to i današnja socijalistička praksa potvrđuje da su Muslimani poseban narod”.⁵⁰

---

se po pravopisnim pravilima označava malim slovom “m” - anologno pravoslavnim i katolicima. (A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 14).

⁴⁷ *Informacioni zbornik*, br. 1, Beograd, 1965, 9-14.

⁴⁸ Nadežda Gaće, *Adil Zulfikarpašić – članci i intervjui*, Sarajevo, 1991, 67, (dalje: Nadežda Gaće, *Adil Zulfikarpašić*).

⁴⁹ Ono što nije dorečeno Ustavom formulirano je na IV kongresu SK Bosne i Hercegovine, gdje se kaže da je pitanje nacionalne pripadnosti Muslimana “riješeno i time skinuto s dnevnog reda, jer smo mi Muslimane kao narod, odnosno kao etničku grupu izjedačili potpuno sa drugim narodima”. Da je riječ o nominalnom političkom uvažavanju Muslimana kao nacije vidi se iz činjenice da je bilo potrebno dvije godine da narod shvati tu odrednicu. (F. Salataga, *Muslimanska nacija*, 212).

⁵⁰ N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 229.

Ovaj je stav prihvatila i Savezna vlada, unatoč žestokim prigovorima u Beogradu srpskih nacionalista među komunistima, kao što je bio Dobrica Ćosić, te se tako u popisu stanovništva 1971. godine prvi put pojavljuje i odrednica “Musliman u nacionalnom smislu”.⁵¹ Doprinos na tom planu imali su rezultati već spomenutog projekta *Stav Muslimana u pogledu nacionalnog opredjeljivanja*, koji je završen 1970. godine, gdje su se zastupala različita gledišta. Tako je jedan od direktnih sudionika u ovom projektu Atif Purivatra zastupao tezu o etničko-nacionalnoj posebnosti bh. Muslimana, koja se izražava u “muslimanskoj naciji”.⁵²

3.5. Značaj popisa stanovništva iz 1971. godine za rješavanje nacionalnog pitanja Bošnjaka

Kako je nacionalnost Bošnjaka bila izvjesnija, to je bilo sve više onih koji su to nastojali osporiti. Popisom stanovništva iz 1971. godine trebalo je da se potvrde opredjeljenja SKJ na saveznom državnom nivou, gdje je bilo velikih otpora. Radna grupa Komisije za razvoj društveno-političkih zajednica i međunacionalne odnose Predsjedništva SKJ, razmatrajući dileme koje su se

⁵¹ Godine 1967. oformljen je tim stručnjaka koji je trebao uraditi projekt s temom “Stav muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja”. Suština je bila u tome da se razriješi problematika nacionalne identifikacije bosanskohercegovačkih muslimana, ali i da se utvrdi stav državno-partijske politike o tom pitanju. Obrada teme je povjerena Centru za naučnoistraživački rad Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, dok je za rukovodioca cjelokupnog projekta imenovan profesor Hamdija Čemerlić. Pored njega, u timu su se nalazili i drugi predavači Fakulteta političkih nauka, među kojima i tadašnji docent Fakulteta Atif Purivatra, sekretar Komisije za istoriju naroda BiH pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH dr. Muhamed Hadžijahić, asistent Fakulteta Đorđe Kočetkov, te viši predavač Fakulteta političkih nauka i sekretar CKSKBiH Hamdija Pozderac. Kasnije se tom timu stručnjaka priključio i dekan Fakulteta Joco Marjanović. Taj projekt je sa sigurnošću naznačio prekretnicu u stavu Partije prema Bošnjacima, a važnost mu se već ogleđa u tome što iznosi i argumentira tezu o nacionalnosti Bošnjaka. Godinu dana nakon njegovog završetka, tačnije 1971, uslijedio je novi popis stanovništva, na kojem su se Bošnjaci prvi put izjašnjavali kao “Muslimani” u nacionalnim modelitetima ostalih jugoslavenskih naroda i narodnosti, kao što su: Crnogorac, Hrvat, Makedonac, Slovenac, Srbin, Albanac, Mađar, Rom, Turčin itd. (O rezultatima projekta *Stav Muslimana BiH u pogledu nacionalnog opredjeljenja* više vidjeti u: E. Redžić, *Istoriografija o “muslimanskoj naciji”*).

⁵² E. Redžić, *Istoriografija o “muslimanskoj naciji”*, 241.

pojavljivale u nominovanju nacionalnosti koje se popisuju u popisu stanovništva 1971. godine, i pored jasnog stava bosanskohercegovačkih komunista⁵³ o nacionalnoj posebnosti Bošnjaka, tvrdila je da su u vezi s tim pitanjem i dalje ostale izvjesne nejasnoće. “Problem Muslimana u ovom popisu će biti nešto jasniji nego u ranijim, mada su i dalje ostale izvjesne dileme na koje nema odgovora. Pre svega jasno je i to da je Radna grupa potvrdila da Muslimane kao pripadnike etničke grupe treba adekvatno evidentirati. Prema tome, kao popisna kategorija ostala bi: Muslimani /u etničkom smislu/⁵⁴

Govorilo se i o Muslimanima izvan Bosne i Hercegovine, pri čemu je bilo prijedloga da se tim ljudima kao zajedničko s onima u Bosni i Hercegovini prizna samo religioznost, islam, naročito u Makedoniji, a kod pojedinih sudionika razgovora i u Sandžaku, što ne bi bio dovoljan osnov za istovrstan popisni odjeljak.

Zato su rasprave o ovoj osjetljivoj temi u najužem rukovodstvu SKJ bile dugotrajne i žučne. Često i dramatične. Kako navode beogradske “Novosti”, zapisnici sa ovih maratonskih skupova dugo vremena nisu bili dostupni ni naučnoj javnosti, a one ih poslije višemjesečnih istraživanja u Arhivu Srbije i Crne Gore, te Arhivu Josipa Broza Tita prve prezentiraju čitaocima. Evo šta o tim skupovima donosi “Oslobođenje” od 1. februara 1973. godine.⁵⁵

⁵³ Bitno je napomenuti da se nisu samo bošnjački komunistički rukovodioci zalagali za priznavanje Bošnjaka kao nacije. Naime, i drugi bosanski političari poput: Branka Mikulića, Hrvoja Ištuka, Dragutina Kosovca i Tode Kurtovića podržavali su takvu politiku, koja se smatrala dijelom procesa poboljšanja cjelokupnog statusa Bosne i Hercegovine.

⁵⁴ Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 347.

⁵⁵ Prva debata započela je 3. marta 1970. na sjednici Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, kada je članovima ovog tijela podijeljen prijedlog upitnika za predstojeći popis stanovništva. Sedam dana poslije održana je i druga rasprava kojoj je prisustvovala i “drugarica Vida Tomšić”, koja nije bila član Izvršnog biroa, već predsjednik Komisije Predsjedništva SKJ za razvoj društveno-političkih zajednica i međunacionalne odnose. Ona je bila pozvana da prisustvuje ovoj sjednici kako bi istakla nekoliko napomena u vezi sa popisom.

“Mislim – počela je ona – da popis narodnosti 1971. godine treba do kraja raščistiti neke stavove koje smo u ranijim popisima imali (...)”, podsjećajući da je u popisu stanovništva 1961. postojala kolona “Muslimani u etničkom smislu”. Oko toga je bilo kolebanja, jer kod nas ima drugih narodnosti koje su islamske veroispovesti koji bi se, ako im se ne bi objasnilo da je to nacija, a ne vera, možda upisivali kao Muslimani. Zbog toga je bilo predloga da se zovu Muslimani Bosne i Hercegovine, što je označavalo da je to u stvari južnoslovenska grupa, da

U nastavku sjednice u raspravu se uključio i predstavnik srpskih komunističara Mijalko Todorović, koji je istakao: “Što se Muslimana tiče očividno je da smo mi išli u tom pravcu da omogućimo onim Muslimanima koji se osjećaju kao narodnost, kao nacija, formirani da im omogućimo da to kažu. To je već postalo jedno izvojevano pravo Muslimana u Bosni. Da to sprečavamo ne vidim ni razloga, ni potrebu”. Na sličan način, Todorović je vidio situaciju i u Sandžaku: “Što se mene tiče, mislim da i tim Muslimanima treba kao i bosanskim, omogućiti da se izjasne i kažu”. Tako je, ipak, poslije dugotrajne polemike uvedena nova nacionalna kategorija jugoslavenskog stanovništva “Muslimani”. Kao glavni zadatak popisivača u predstojećem popisu stanovništva SFRJ određena je obaveza da moraju “jasno razlučiti one pripadnike islamske vjeroispovijesti koji se osjećaju kao Makedonci, Albanci, Srbi, Hrvati, Crnogorci – od onih koji se smatraju Muslimanima u smislu narodnosti”⁵⁶.

Januara 1973, gotovo dvije godine poslije obavljenog popisa stanovništva u Jugoslaviji, beogradski “NIN” je ovaj dio jugoslavenske populacije nazvao “Muslimanima” u smislu narodnosti. Sarajevsko “Oslobođenje” je na to odgovorilo da “mi koji živimo i djelujemo na tlu SR Bosne i Hercegovine, mi koji se ponašamo po zakonima i Ustavu te Republike, mi koji usvajamo načela i stavove SK BiH i SKJ, ne poznamo ‘Muslimane u smislu narodnosti’. Za nas, Muslimani su narod, baš kao i Hrvati, baš kao i Srbi, baš kao i svi drugi (...). Jer, Muslimani u SR BiH su istorijska kategorija, a nikako ono što nam se želi dokazati – da su umjetni produkt i slično”⁵⁷.

Tako je, pored različitih disonantnih političkih tonova oko uvažavanja muslimanske nacionalnosti, Muslimanima istovremeno išla na ruku situacija nakon pada Rankovića, zbog čijeg djelovanja je upućena kritika srpskim komunistima, posebno zbog njihovog šovinističkog odnosa prema Albancima na Kosovu i Muslimanima u Sandžaku. To je bio kasnije razlog što se srpsko

---

to nisu Albanci, ali je to otpalo zbog toga što imamo identične stvari u Sandžaku. Nama su drugovi u Srbiji (ni Srbima, ni Muslimanima u etničkom smislu) i da su se popisivali ili kao Jugosloveni ili kao neopredeljeni Muslimani. Ovde ih u etničkom smislu, u Srbiji mislim, ima 51.000 koji su stvarno identični sa Bosancima – Muslimanima”.

⁵⁶ *Oslobođenje*, XXX, br. 8859, Sarajevo, 1. II 1973, 5.

⁵⁷ *Oslobođenje*, XXX, br. 8859, Sarajevo, 1. II 1973, 5.

partijsko rukovodstvo suprotno makedonskom⁵⁸ nije protivilo nacionalnoj posebnosti Muslimana na području Sandžaka, koji većim dijelom pripada Srbiji.

Tako je uvažavanje Bošnjaka kao nacionalne posebnosti dobilo jasan izraz prilikom popisa stanovništva 1971. godine, kada se 1.729.932 pripadnika islamske vjeroispovijesti izjasnilo kao Muslimani u nacionalnom smislu, od čega u Bosni i Hercegovini 1.482.430, te tako postali najbrojniji narod u Bosni i Hercegovini. Od ukupno 100 općina u Bosni i Hercegovini u njih 13 došlo je do zaokreta u većinskoj naciji. Naime, Srbi su po popisu iz 1961. godine u 45 općina predstavljali apsolutnu ili relativnu većinu, a 1971. godine prema rezultatima popisa taj omjer su zadržali u 39 općina. U pet općina Srbi su došli iza Muslimana na drugo mjesto.⁵⁹

Sličan je trend bio i u odnosu prema broju Hrvata, koji su 1961. godine u 27 općina činili većinu, da bi 1971. godine bili većina samo u 19, pri čemu su devet općina "ustupili" Bošnjacima. Priznavanjem Bošnjaka kao nacije ne samo da je došlo do promjene nacionalne strukture Bosne i Hercegovine (iz popisa 1971. Muslimani su u 42 općine postali većinsko stanovništvo), već je to dalo osoben pečat i ton političkim institucijama i strukturi socijalne elite, u kojima Muslimani nisu proporcionalno bili zastupljeni.⁶⁰

Ove činjenice najbolje ukazuju na neprincipijelnost i neprihvatljivost prethodnih izbora kada je nacionalno opredjeljenje Bošnjaka u pitanju. One ukazuju da je samo u Bosni i Hercegovini od 25,69%, koliko ih je iskazano u popisu 1961. godine, taj procenat za deset godina narastao na 39,57% (1.482.430), uz enorman procentualni pad dotadašnjih "Jugoslovena", koji sa 8,42% padaju na 1,17%, što opet govori da su u toj kategoriji u daleko najvećem broju bili Bošnjaci. Slična je situacija i u drugim dijelovima Jugoslavije. Tako se tragikomična situacija iskazuje i u Cnoj Gori, gdje je Muslimana po popisu iz 1948. bilo samo 0,1%, da bi se 1971. "pojavilo" čak 13,3%.⁶¹

⁵⁸ Sami su Makedonci vrlo kasno, 1945. godine, priznati kao narod, pa im se nije svidala pomisao da bi se i njihova povećana manjina slavenskih muslimana mogla na sličan način odvojiti od makedonske nacionalnosti.

⁵⁹ F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, 220.

⁶⁰ F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, 220-221.

⁶¹ N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 230.

U ostalim federalnim jedinicama tadašnje države broj Bošnjaka bilo je slijedeći: centralna Srbija 124.482, Crna Gora 70.236, Hrvatska 18.457, Slovenija 3.231, Makedonija 1.248, Vojvodina 3.491 i Kosovo 26.357. Tako je ova etnička kategorija izbila na treće mjesto u Jugoslaviji⁶².

Priznavanje Bošnjaka, kao nacije ravnopravne ostalima, konkretno je imalo osporavajuće protagoniste iz Srbije, Hrvatske, pa i Makedonije. U Hrvatskoj su nacionalno-radikalni krugovi u organizaciji “Matice Hrvatske” osporavali nacionalni identitet Bošnjaka ističući da je riječ o “Hrvatima islamske vjeroispovijesti”, te na taj način aktualizirali hrvatsku nacionalnu ideologiju koju su još u XIX stoljeću uspostavili Ante Starčević i Eugen Kvaternik. S druge strane, nekoliko dana nakon službenog priznanja Bošnjaka kao nacije na Četrnaestoj sjednici CKSK Srbije istupili su književnik Dobrica Ćosić i historičar Jovan Marjanović s tezom neprihvatanja partijske politike nacionalne konstrukcije, koja je po njima išla na štetu razumnog “jugoslovenstva”. Izraz negacije jugoslovenstva, prema Marjanovićevom političkom stajalištu, jeste “besmisleno proglašavanje jedne nove muslimanske nacije u Jugoslaviji”.⁶³ Osporavanje Bošnjaka, kao nacije od strane navedenog dvojca na Četrnaestoj sjednici CKSK Srbije proširilo se i na prostor Makedonije, doduše ne u obliku egzistencije muslimanske nacije kao takve, već zbog proširenja kategorije “Musliman” na cjelinu jugoslavenskoga geografskog prostora. Makedonsko partijsko rukovodstvo, koje se isto tako borilo za afirmaciju makedonske nacije, stajalo je na poziciji da su za njih svi građani u Makedoniji slavenskog porijekla jednoznačno Makedonci.⁶⁴

IV. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Komunistička partija Jugoslavije u prvoj deceniji svoga postojanja nije posvećivala gotovo nikakvu pažnju nacionalnom pitanju Muslimana - Bošnjaka. To se kao izdvojeno teorijsko pitanje u komunističkoj političkoj pro-

⁶² Po popisima izvršenim 1948, 1953. i 1961. zauzimali su peto mjesto po brojnosti.

⁶³ F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, 218.

⁶⁴ F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, 220.

blematici javlja tek krajem tridesetih godina XX stoljeća, mada kao takvo nije bilo sporno ni u vremenu austrougarske uprave. Stoga, komunistička politika Muslimane – Bošnjake tretira kao skupinu kojoj treba odrediti narav, te ih imenovati ili kao vjersku zajednicu ili kao etničku grupu, ili pak kao zaseban narod ili naciju.

Komunisti su “muslimansko pitanje” tretirali tako što su pod tim podrazumijevali da oni nisu niti Srbi, niti Hrvati, što je teorijski pomak u odnosu na srpske i hrvatske nacionalne ideologije tog doba, ali i oni su smatrali da kao “neopredijeljeni” trebaju postati ili Srbi ili Hrvati, ili pak i jedno i drugo. Na vodećim položajima unutar same KPJ nalazili su se pojedinci krajnje nacionalistički orijentirani, što je uz predrasude prema “muslimanima” i islamu, koje su bile stalno prisutne, djelovalo kao kočnica za njihovu daljnju nacionalnu afirmaciju. Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Partije (1937) podudara se sa promjenom njenog stava prema Bosni i Bošnjacima. Da li je to slučajnost ili ne – danas postoje različita tumačenja.

Period pred početak Drugog svjetskog rata rezultirao je ozbiljnijim razmatranjem “Muslimanskog pitanja”, usljed mogućeg i poželjnog savezništva koje bi ojačalo komunistički blok. Bošnjaci nisu ni tada stekli nacionalno priznanje, ali su tokom cijelog rata uživali ravnopravan status poput ostalih nacija iz jugoslavenske porodice naroda. To je u velikoj mjeri utjecalo da su Bošnjaci stali na strani KPJ i prihvatili njeno vodstvo u borbi za oslobođenje zemlje kao “zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti”, kao što je često isticano. Međutim, nakon završetka Drugog svjetskog rata, u kojem su proporcionalno najviše stradali, Bošnjaci su iz njega izašli kao najveći gubitnici. To je primarno iz razloga što su pod pritiskom velikosrpskih i velikohrvatskih nacionalističkih krugova unutar same KPJ ponovo bili “ukinuti” kao narod i primorani na opredjeljivanje kao Srbi ili Hrvati. Razlog za to su njihove velikodržavne koncepcije o podjeli i prisvajanju Bosne i Hercegovine.

No, uprkos raznim pritiscima, Bošnjaci, prvenstveno slojevi radništva i seljaštva, nisu prihvatili takvu politiku “opredjeljivanja”, zbog čega su se, kako smo vidjeli iz popisa, u najvećoj mjeri izjašnjavali kao “neopredijeljeni”. Politika “opredjeljivanja” širena je: putem partijskog učlanjenja, preko obrazovnih institucija, službeničkih i raznih intelektualnih struktura, saveznih i armijskih institucija itd. Svako je imao svoje razloge: neko zbog partijske discipline, drugi iz karijerističkih i raznih drugih pobuda, iako veoma često protiv

ličnog uvjerenja. Ipak, kada se sumira razdobolje socijalističke Jugoslavije od sredine sedamdesetih godina XX stoljeća, moglo bi se reći da su dva velika događaja imala gotovo presudan utjecaj na odnos komunističkih vlasti prema Bošnjacima.

Prvi je sukob sa Staljinom 1948. godine i isključenje Jugoslavije iz Informbiroa, zbog čega je dovedena u svojevršno stanje izolacije iz koje je Tito nastojao pronaći novi put koji je se ogledao u “pokretu nesvrstanih”. Upravo to je bilo presudno da Bošnjaci i cijela jugoslavenska muslimanska zajednica postanu oruđe Titove tobože “nesvrstane” politike. Tako je sada muslimanska vjerska pripadnost postala preporuka svakome ko se nadao napredovanju u jugoslavenskoj diplomatskoj službi. Zasigurno je jugoslavenski imidž u islamskim zemljama koje su činile značajan dio “nesvrstanih” i gdje je Jugoslavija pronalazila poslove milionskih vrijednosti u dobroj mjeri zavisio i od njenog stava prema Bošnjacima u cijelosti.

Drugi događaj koji je također značajan za priznavanje Bošnjaka bilo je jačanje srpskog i hrvatskog nacionalizma krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, što je kod saveznog partijskog vrha, s Titom na čelu, olakšalo donošenje odluke o nacionalnom priznavanju Bošnjaka - Muslimana. To je trebalo, po njihovom mišljenju, da ojača i poziciju same Bosne i Hercegovine, koja će na taj način zajedno sa Bošnjacima predstavljati “tampon zonu”, odnosno odbrambeni mehanizam od nastupajućih nacionalnih separatizama konfederalnih tendencija.

Tako su Bošnjaci priznati kao subjekt ravnopravan Srbima, Hrvatima, Slovencima, Makedoncima i Crnogorcima, što je rezultiralo njihovom masovnom potvrdom vlastitog identiteta prilikom popisa stanovništva 1971. godine, kada su postali treća nacija po brojnosti u Jugoslaviji. Ustavom iz 1974. Bosna i Hercegovina je i zvanično postala ravnopravna jedinica jugoslavenske federacije, a narod koga su dotle tretirali kao “neopredijeljen” dobio je priliku da ima svoju nacionalnu rubriku “Musliman”. Konačno, na II. Bošnjačkom saboru, održanom u Sarajevu 28. septembra 1993. godine, donesena je odluka da se vrati staro historijsko ime Bošnjak.

THE NATIONAL QUESTION OF THE BOSNIAK MUSLIMS IN THE PROJECTIONS OF THE COMMUNIST PARTY / LEAGUE OF COMMUNISTS OF YUGOSLAVIA

(Summary)

The Communist Party of Yugoslavia in the first decade of its existence devoted almost no attention to the national question of Muslims - Bosniaks. They are as separate theoretical issue in the communist political issues arise at the end of the thirties, and as a group which should determine their nature and appoint them as religious or community or ethnic group, or as a separate people or nation.

The Communists set up "Muslim question" so that means that they are neither Serbs nor the Croats, the theoretical shift in relation to the Serbian and Croatian national ideologies which argued that they are "undecided" to become either Serbs or Croats or, rather, both. In leading positions within the Communist Party there were some people extremely nationalist-oriented as the prejudice against Muslims and Islam which were constantly present act as a brake to further their national recognition.

Arrival of Josip Broz Tito at the head of the Party in 1937 coincides with a change in its attitude towards Bosnia and the Bosniaks (Muslims then). Whether it is a coincidence or not it can be debated. But Tito can not be denied of credit for the recognition of Bosnia as a separate territorial - political unit and the beginning of a change in the treatment of Muslims as religious groups.

Period before the revolution and the beginning of World War II resulted in the serious consideration of "Muslim issue" because of the possible and desirable alliances that would strengthen the communist bloc. It is true they did not then gained national recognition but throughout the war, enjoyed equal status as other nations in the Yugoslav family of nations. This will greatly affect the Muslims stand under the flag of the Communist Party and accept its leadership in the struggle for the liberation of the country as "a community of equal nations and nationalities" as is often pointed out. However, after the war in which the highest proportion killed, Muslims from it emerged as the

biggest losers. To reason, as the greater and greater pressure of nationalist circles within the party again they are terminated as a nation and forced to choose between Serbs and Croats. The reason for this are aspirations of Serbia and the Croatia in Bosnia and Herzegovina in order to create the preconditions for its division.

Despite the various pressures, the Muslim population, especially those from layers of workers and peasants did not accept political “commitment” because of which they, as we see from the list, largely saw themselves as “undecided.” Political commissar of the “commitment” prehensile through party membership through educational institutions, civil service and a variety of intellectual structures, through federal and army institutions. Each for its own reasons: some because of party discipline, the other from careers and various other reasons, though often against personal beliefs. However, when we sum up period of socialist Yugoslavia since the mid-seventies of last century, one might say that the two major events had, and almost decisive influence on the relationship between the communist government to Bosnian and Yugoslav Muslims.

The first is the conflict with Stalin in 1948. and the exclusion of Yugoslavia from the Cominform which brought the sort of isolation from which Tito tried to find a way to establish the movement of “non-aligned”. Just that was crucial that the Yugoslav Muslim community became a tool, according to Noel Malcolm for Tito’s supposedly “non-aligned” policy. So now the Muslim religious affiliation became a recommendation to anyone who hoped the progress in the Yugoslav diplomatic service. Sure that the Yugoslav image in Islamic countries that have made a good part of the “nonaligned” and where Yugoslavia is finding jobs of millions in value is largely depended from its attitude towards Muslims as a whole.

The second event, also significant for the Muslims was the strengthening of the Serbian and Croatian nationalism of the late sixties and early seventies, which is at the top of federal party with Tito at the head wanted to facilitate decision-making on the national recognition of Muslims. This should in their opinion, and to strengthen the position of Bosnia and Herzegovina, which will be so with the Muslims to be “buffer zone”, the defense mechanism of the confederal against national separatism tendencies.

Thus Muslims were recognized as an equal subject of Serbs, Croats, Slovenes, Macedonians and Montenegrins, which resulted in their massive confirmation of their own identity during the census in 1971. when they became the third largest nation of Yugoslavia. After the Constitution of the 1974. Bosnia and Herzegovina has officially become equal unit of the Yugoslav federation, and the people, who were hitherto treated as “undecided” was given the opportunity to have their own national Muslim identity.

Leni Perenčević

“PRAVO NA ZAVIČAJ” – IDENTITET BOSANSKIH NIJEMACA U POSILIJERATNOJ NJEMAČKOJ

“Mi smo izgubili naš zavičaj. Ljudi bez zavičaja su stranci na ovom svijetu. Bog je postavio ljude u njihov zavičaj. Prisilno ih odvojiti od zavičaja znači ubiti im duše. Mi smo pretrpili i preživjeli ovu sudbinu. Stoga osjećamo da smo pozvani tražiti da se pravo na zavičaj, kao jedno od Boga darovano temeljno pravo čovječanstva, prizna i ostvari. [...] Narodi svijeta bi morali uvidjeti da je sudbina protjeranih Nijemaca, kao i svih prognanika, jedan svjetski problem čije rješavanje zahtjeva snažan doprinos kroz moralnu odgovornost i obavezu. Mi pozivamo narode i ljude dobre volje, da započnu sa radom tako da se iz krivnje, nesreće, patnje, siromaštva i bijede pronađe za nas sve put u jednu bolju budućnost.”¹

POVELJA NJEMAČKIH PROGNIKA, iz koje je ovaj citat, dokument je europskog ranga. Ona je jedno jasno odricanje od osvete i bijesa, usprkos pretrpljenoj patnji, i snažno priznanje jednoj novoj Europi. Povelja je 6. augusta 1950. godine javno i svečano objavljena na jednom velikom okupljanju ispred ruševina dvorca u Stuttgartu. Može se s pravom reći da je povelja prognanih iz zavičaja, sa svojom europskom perspektivom i sviješću o univerzalnosti problema prisilne migracije, za poslijeratno vrijeme u Njemačkoj vrijedna pažnje.

---

¹ Originalan dokument u: Henrike Hampe (gl.ur.): *Heimat im Koffer. Flüchtlinge und Vertriebene aus Südosteuropa im Nachkriegsdeutschland. Begleitheft zur Ausstellung im Donauschwäbischen Zentralmuseum*. Ulm: Donauschwäbisches Zentralmuseum, 2008., 15.

Ona spaja ono što se po definiciji kulturne znanosti ponajprije analitički odvaja: pojmove **identitet** i **zavičaj**. Dok je zavičaj nešto što je moguće lokalizirati u prostoru, identitetom se smatra unutrašnja struktura jednog individua ili jedne grupe. Unatoč tomu, oba pojma sadrže dodirne točke. Kada se zavičaj shvaća kao “mjesto najdubljeg povjerenja”, kao “svijet cjelovite svijesti”, tada se već dotiče biti identiteta, jer identitet se smatra skladom individua sa njegovom okolinom i time je suprotnost osjećaju stranosti.² Biografski intervjui sa prognanicima također svjedoče da je zavičaj ponajprije “socijalni prostor”: “Važna su sjećanja na rodbinu i poznanike. Zavičaj ostaje vrlo jasno u sjećanju kao mreža veza sa bližnjima”.³ Centralni topos u pripovijedanjima njemačkih prognanika jeste to da je čovjek mogao spoznati što je to zavičaj tek onda kada ga je izgubio. Mnoge izbjeglice i prognanici, osobito sa bivših teritorija njemačkog Reicha u Češkoj i Poljskoj, bili su čvrsto uvjereni da će se jednom vratiti u zavičaj. Ovu nerealnu nadu je tijekom prvih poslijeratnih godina pojačavala politika, jer su izbjeglice iz istočne Europe bivale iskorištavane kao “sredstvo prisile” za eventualne mirovne pregovore. Prognani su često govorili o “starom zavičaju” ili o “pravom zavičaju”, i o jednom “novom zavičaju”. Polaritet između dvaju zavičaja time je vrlo rano postao centralna tema u izbjegličkoj sociologiji i etnologiji.⁴ Česte su i izjave prognanika i izbjeglica da su zapravo živjeli dva života: jedan prije i jedan nakon progona. Tim postaje jasno da su ljudi iz nekadašnjih njemačkih naselja, na istoku i jugoistoku Europe, u poslijeratnoj Njemačkoj prvo morali stvoriti novi identitet – identitet “protjeranih iz zavičaja” (“Heimatvertriebenen”). Većina bosanskih Nijemaca ne može biti ubrojana u grupu “Heimatvertriebenen”⁵ jer su 1942. preseljeni

² Hermann Bausinger, Heimat und Identität, u: *Heimat und Identität. Probleme regionaler Kultur. Volkskunde-Kongress in Kiel 1979.* (gl. ur. Konrad Köstlin i Hermann Bausinger), Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1980., 9., 20.

³ Heiner Treinen, Symbolische Ortsbezogenheit. Eine soziologische Untersuchung zum Heimatproblem. Köln: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1965., br. 17, 296.

⁴ Hermann Bausinger, Markus Braun, Herbert Schwedt: *Neue Siedlungen. Volkskundlich-soziologische Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts Tübingen.* Stuttgart: 1963. (drugo izdanje), 182.

⁵ Čak i u njemačkim istraživanjima standardni pojmovi poput “izbjeglice i prognani” ili “prognani iz zavičaja” predstavljaju jedan cijeli kompleks najrazličitijih iskustava: preseljenje,

u Poljsku, a potom u Češku i Elsass. Većina ih je još prije završetka Drugog svjetskog rata došla u Njemačku, tako da su bili pošteđeni sudbine koju su doživjeli protjerani. No, svejedno su u poslijeratno vrijeme dijelili iskustva obeskorjenjivanja sa drugim ljudima koji su zbog posljedica Drugog svjetskog rata ostali bez zavičaja.

Kako su se bosanski Nijemci konstituirali kao grupa u Republici Njemačkoj, te kako su ostvarili jedan novi identitet bit će istraženo u mom izlaganju. Kako je predstavljen bosanski zavičaj u zavičajnoj literaturi bosanskih Nijemaca? Kako interpretiraju svoju povijest, koje povijesne slike dominiraju u njihovom diskursu? Kako se odnosi identitet bosanskih Nijemaca naspram identiteta Nijemaca koji se nazivaju podunavskim Švabama?

Da li se bosanski Nijemci doživljavaju kao dio velike grupe podunavskih Švaba ili njeguju jednu specifičnu svijest? Prije nego što istražimo ova pitanja pomoću analize zavičajne štampe i literature nastale poslije 1945. godine, želimo ponajprije baciti kratki pogled na povijest njemačkih kolonija u Bosni.

Tko su bosanski Nijemci?

Koloniziranje Bosne se, isto kao i koloniziranje Slavonije, odvijalo krajem 19. stoljeća, te je bilo mješavina državne i privatne inicijative. To je bila posljednja faza naseljavanja nejugoslavenskog dijela stanovništva na područje kasnije Jugoslavije. Za razliku od Slavonije, kolonisti koji su naseljavali Bosnu nisu pretežno dolazili sa područja Habsburške Monarhije, već iz Njemačke i Rusije. Što se tiče ekonomskog utjecaja i etničkog ustroja, koloniziranje Bosne je bilo od slabog značaja.⁶ Hans Maier, koji je 1923. nekoliko tjedana putovao kroz kolonije, te ostavio jedan iscrpan izvještaj o njihovom nastanku i razvoju, podijelio je kolonizaciju u četiri faze. Prvo privatno naseljavanje odvijalo se prije okupacije Bosne i Hercegovine. U ljeto 1869. monasi iz Rheinlanda, koji su pripadali redu Trappista, osnivaju pored Banje Luke Samostan Marija-Stern. Nakon skromnog početka u razdoblju od 1871. do 1878. razvio se jedan gospodarski i samostanski kompleks koji se sastojao od mlinare, pi-

---

bijeg, progon, internacija u logore, deportacija, prisilni rad.

⁶ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Inis, 2005., 55., 58.

vovare, tkaonice, škole, medicinske stanice, sirotišta i ciglane. 1878. godine, pomoću novina “Kršćanski hodočasnik” (“Christlicher Pilger”), pater Franz Pfanner poziva njemačke seljake na doseljavanje. Tako dolaze prvi doseljenici iz Rheinlanda, Prusije i Badena u Bosnu. Posredništvom samostana kupovali su zemlju od domaćeg stanovništva i nazvali prvu koloniju Windthorst (danas Nova Topola) u čast njemačkom političaru partije “Centar”. Druga kolonija je nakon posjete prijestolonasljednika nazvana Rudolfstal (danas Bosanski Aleksandrovac). Do 1887. slijedili su doseljenici iz Westfalena, Nizozemske i Šlezije. Neki doseljenici bili su također evangeličke vjeroispovijesti, te su se 1880. naselili kod Prijedora.⁷ 1885. kreće drugi val naseljavanja, koji dovodi koloniste iz Bačke, Banata i Srijema. Maier tvrdi da su bježali od mađarizacije, a osim toga je i smanjivanje prodaje zemljišta dovelo do prenapučavanja. Oni osnivaju 1886. naselje Franzjosefsfeld (kasnije Petrovopolje), koje se kroz dodatno naseljavanje kolonista iz Srijema i Vojvodine povećalo. Samo deset godina nakon dolaska kolonista jedna poplava je gotovo u potpunosti uništila njihov trud, a ta je sudbina snašla i mnoge druge kolonije. Za ponovnu izgradnju kolonisti su primili državnu pomoć u obliku beskamatnog kredita. 1888. iz Bačke pristiže nekolicina baptista, koji tada naseljavaju Brezovopolje, ali njihov broj ostaje vrlo mali.⁸ Habsburška vlada se ispočetka sudržavala financijski podržavati privatnu kolonizaciju te dati na korištenje drvo za građu iz državnih šuma, budući da su vlasnički odnosi bili dugo nerazjašnjeni, a zemljišta vrlo malo. Osim toga je domaće stanovništvo vrlo skeptično gledalo na doseljenike. O jednoj sistematskoj kolonizaciji moglo se razmišljati tek nakon što se političko stanje stabiliziralo. Državno koloniziranje bilo je jedan dio sveobuhvatnog pokušaja da se poveća poljoprivredna proizvodnja. Doseljenici iz “naprednih zemalja” trebali su koristiti kao uzor domaćim seljacima, te tako pokrenuti modernizaciju.⁹

Politički razlozi su tijekom kasnije faze kolonizacije također igrali važnu ulogu: naseljavanjem lojalnih podanika trebali su se oslabiti “nelojalni srpski

⁷ Hans Maier, *Die deutschen Siedlungen in Bosnien [Schriften des Deutschen Ausland-Instituts 13]*. Stuttgart: Ausland und Heimat Verlags-Aktiengesellschaft, 1924., 9-13.

⁸ Isti, 15.

⁹ *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild 22. Bosnien und Hercegovina*. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1901., 455.

elementi” u okruzima Banja Luka, Gradiška i Kostajnica.¹⁰ Pod rukovodstvom ministra financija Benjamina Kállaya postupalo se na slijedeći način:

Za ona zemljišta koja su dolazila u obzir napravljeni su točni planovi naseljavanja koji su sve u detalje određivali gdje i kako se imaju graditi gradske vijećnice, crkve i kuće. U novinama je objavljen poziv doseljenicima koji su, kao prvo, morali imati određenu količinu gotovine na raspolaganju, te kao drugo, morali su dokazati da su iskusni poljoprivrednici. Zemlja iz državnih šuma data je doseljenicima na prve tri godine u zakup, tj. prepuštena je za krčenje i stvaranje poljoprivrednih površina, a od četvrte godine morala se plaćati godišnja kamata.

U nekim slučajevima je čak dodjeljivano i oslobađanje od poreza. Svakoj porodici je trebalo biti podijeljeno 12 hektara zemlje. Ako su se kolonisti dokazali kao dobri poljoprivrednici, te ako su se pokazali politički lojalni i moralno odgovorni, zemlja im je nakon deset godina besplatno prepuštena. Također su i domaći seljaci doseljivani pod ovim uvjetima, iako su u nekim slučajevima dobivali manje zemljišta. U pravilu su pet do trideset porodica zajedno naseljavane, no kolonije su bile poprilično udaljene jedna od druge.¹¹

Prve državne kolonije bile su Branjevo i Dugopolje na Drini, koje su 1891. osnovane od strane doseljenika iz Bačke. Osim toga, nastaju 1890-ih godina, u “zlatno doba” državne kolonizacije, sa Königsfeldom (Dubrava), Karlsdorfom (Vrbaška), Prosarom i Schutzbergom (Glogovac) četiri nove kolonije. U drugoj polovici 90-ih godina nastaju Vranovac, Kardar, Franzferdinandshöhe i Šibovska, a 1903. je osnivanjem Vrbovca osnovana i posljednja njemačka kolonija. Osim Šibovske, koja je bila katolička, sve su kolonije bile protestantske.¹² Sa Kállayevom smrću dramatično je slomljena državom upravljana politika naseljavanja, te je 1905. u potpunosti obustavljena. U izvorima koji su mi stajali na raspolaganju razlikuju se podaci o broju državnih kolonija. U razdoblju između 1891. i 1904. godine, tvrdi Maier, nastale su 54 kolonije (od toga 12 njemačkih) sa 15.000 doseljenika. Janjetović tvrdi da je 1905. bilo 38 kolonija (od toga 11 njemačkih) sa ukupno 15.000 doseljenika. Većina

¹⁰ Z. Janjetović, *Deca careva*, 56.

¹¹ U okruzima Prijedor, Derventa i Bijeljina naseljeno je 420 domaćih obitelji sa 1053 osobe na samo 1.300 ha zemljišta. *Die österreichisch-ungarische Monarchie*, 455.

¹² H. Maier, *Die deutschen Siedlungen*, 18.-20.

doseljenika bili su Poljaci (4.200), nakon čega slijede Nijemci (1.800).¹³ Ostatak doseljenika bili su Česi, Ukrajinci, Talijani i Nizozemci. Osim seoskih naselja nastaju također naselja tvorničkih radnika, kao na primjer, u Zenici, Lukavcu i Žepču. U gradove su se također doselili brojni činovnici, oficiri, radnici i zanatlije koji su se ili asimilirali ili otišli nakon raspada Monarhije.¹⁴ U izvorima koje sam koristila javljaju se različita viđenja uspjeha državne kolonizacije. Dok njemački i austrijski izvori (kraj 19. stoljeća, početak 20. stoljeća) opisuju kolonizaciju kao uspjeh,¹⁵ možemo zajedno sa Janjetovićem staviti pod sumnju da je željeni efekt postignut. Ne samo da je broj kolonista bio mali nego često nisu posjedovali ni potrebna poljoprivredna znanja da bi pozitivno djelovali na vlastitu okolinu. Komplicirani zemljoposjednički odnosi također nisu dopuštali ekstenzivnu državnu kolonizaciju. No, vanjsko-politička i ekonomska uloga kolonija nije bila sasvim beznačajna jer su bile u kontaktu sa sunarodnjacima iz Srijema i Vojvodine, te su imale stalne veze sa matičnim zemljama.¹⁶ Iako su se vremenski istovremeno odvijale, posljednja faza privatnog naseljavanja trajala je sve do 1914., dok je državna kolonizacija obustavljena već 1905. Neki doseljenici iz Bukovine, južne Mađarske, Galicije, Poljske i Rusije dolazili su u već postojeća naselja, gradove i industrijska naselja Zavidovići, Lukavac i Žepče. Nekolicina novonastalih naselja ostala su bez većeg značaja. Sveukupno gledajući, privatne kolonije su se bolje razvile, a među njima osobito Windthorst, Rudolfstal i Franzjosefsfeld, dok su državna

¹³ Z. Janjetović, *Deca careva*, 58; H. Maier, *Die deutschen Siedlungen in Bosnien*, 18.

¹⁴ Z. Janjetović, *Deca careva*, 58.-59.

¹⁵ Heinrich Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer. Wanderungen von Heinrich Renner*. Berlin, 1896., 441.-451.; *Die österreichisch-ungarische Monarchie*, 455.; Heinrich Renier, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte von Bosnien und der Herzegowina. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität, 1930., 26.-27.; Carl Petersen/Otto Scheel/Paul Hermann Ruth/Hans Schwalm (ur.): *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums I*, Breslau: Hirt, 1933., 490.-505. Barem Maier priznaje da je pozitivni utjecaj njemačkih kolonista na širu okolinu ograničen. H. Meier, *Die deutschen Siedlungen*, 44.

¹⁶ Zoran Janjetović, *Deca careva*, 59.

naselja iza pozitivnog utjecaja nekolicine privatnih kolonija ostala poprilično unazađena.¹⁷

Ovdje se, nažalost, ne možemo opširno baviti poviješću bosanskih Nijemaca od 1914. do preseljenja. Važno je ipak spomenuti Švapsko-njemački kulturni savez (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), osnovan 1920. u Novom Sadu, koji je za kulturu, ekonomiju i identitet jugoslavenskih Nijemaca imao važnu ulogu.¹⁸ Najvažniji cilj političkih i kulturnih vođa Kulturbunda bio je njegovanje njemačkog identiteta. Već i slogan Kulturbunda (“vjeran državi – vjeran narodu”) pokazuje da je njegovo vodstvo bilo vrlo umjereno u svojim aktivnostima i političkim stavovima, tako da bi izbjegavalo konflikte sa jugoslavenskom vladom.¹⁹ U tridesetim godinama došlo je do sukoba između mlade elite Kulturbunda (obnovitelji) i starog vodstva. Podrškom Berlina obnoviteljski pokret 1939. preuzima vlast. Time počinje nacifikacija Kulturbunda, koji se reorganizira po “Führer-principu” i započinje sa masovnim propagiranjem NS-ideologije. Svoj uspjeh crpi iz vanjskopolitičkih i ekonomskih uspjeha Trećeg Reicha. Dok su 1938. samo deset posto jugoslavenskih Nijemaca bili članovi Kulturbunda, njihov broj već iduće godine naglo raste.²⁰ Jak utjecaj nacionalsocijalizma od sredine 30-ih godina također se odražava u štampi jugoslavenskih Nijemaca.²¹ Od 1942. interese Nijemaca u Bosni zastupa “Njemačka narodnosna grupa u NDH”, koja je isto tako organizirana po stroгом “Führer-principu”, te je zakonski izjednačena sa hrvatskim narodom.²² Tako nastaje država u državi.

Da bi se objasnilo kako je došlo do preseljenja bosanskih Nijemaca, mora se ipak sagledati šira slika. Govor koji je Hitler 6. X.1939. održao u Reichstagu, zahtijevajući veliki organizirani međudržavni transfer stanovništva s

¹⁷ H. Maier, *Die deutschen Siedlungen*, 22.-25., 39.

¹⁸ Vladimir Geiger, *Nestanak Folksdojčera*. Zagreb: Nova Stvarnost, 1997., 17.-18.

¹⁹ V. Geiger: *Nestanak*, S. 19.

²⁰ *Isti*, 19.-20.

²¹ Vidi Branko Bešlin, *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini 1933.-1941. godine*. Novi Sad: Izdavačka agencija Platoneum / Izdavačka knjižara Zorana Stojanovića, 2001.

²² Zakoni o statusu Njemačke narodnosne grupe u NDH u: Wilhelm Sattler, *Die deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien*. Graz: Südostdeutsches Institut, 1943., 68.-113.

ciljem da se u budućnosti riješe manjinski konflikti, zabrinuo je podunavske Švabe, jer je jugoslavenska vlast signalizirala interes za njemačko-jugoslavenski transfer manjina.²³ Sve do napada Hitlerove Njemačke na Jugoslaviju iz više se razloga (čije bi nabrojanje prekoračilo okvir ovog rada) ništa odlučujuće nije promijenilo u položaju podunavskih Švaba. Treba se ipak napomenuti da su Ministarstvo vanjskih poslova, ekonomija i Wehrmacht imali različite interese. Bitnu ulogu igrao je također daljnji razvoj rata, posljedice pakta Hitler-Staljin za istočnu Europu i njene manjine, ali prije svega Himmlerovi planovi za istočnu Europu i "Folksdojčere". Od sloma Poljske i podizanja "Warthegau" tamo je pokušavano vođenje politike "germanizacije", koja će također za malu grupu od gotovo 18.000 bosanskih Nijemaca biti od presudnog značenja. Himmler piše u uvodnoj riječi časopisa "Deutschtum im Ausland" o "vraćanju njemačkih ljudi iz područja u kojima bi njihovo narodstvo (Volkstum) bilo izgubljeno", te o "novoj zadaći njemačkog istoka", dakle o germaniziranju osvojenih teritorija. U jednom članku u istom časopisu opisuje se organizacija preseljenja Folksdojčera – kada je članak bio objavljen, to su bili uglavnom Nijemci iz Galicije i sa Baltikuma. Iseljenici su boravili u kampovima u poljskom gradu Łódźu i okolici dok nije bilo odlučeno koju seosku farmu će dobiti,²⁴ što znači da je prijašnji poljski vlasnik bio protjeran – ili nešto puno gore. Ukratko, poslije objave ovog članka trebali su se i bosanski Nijemci naći u kampovima oko Łódźa i čekati na "svoje" seoske farme.

Naizgled pošteđeni od "pravog rata", bosanski Nijemci uskoro su se našli između frontnih linija "drugog rata" koji se odvijao između ustaša, četnika i partizana i tijekom kojeg je patilo civilno stanovništvo svih etničkih skupina. Uz nebrojene i neprebrojene žrtve bilo je i "pola miliona nekadašnjih jugoslavenskih državljana [...] koji su postali objekti nasumce izvođenog pomicanja stanovništva".²⁵ Broj od 36.000 preseljenih Nijemaca iz Srbije, Kočevlja i Bosne u odnosu na to relativno je mali. Bosanske Nijemce Himmler je želio

²³ Theodor Schieder (gl.ur), *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa 5. Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien* (dalje *Dok.*). Bonn: Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, 1961., 75 E.

²⁴ Wilhelm Gradmann, Litzmannstadt – Mittelpunkt der Umsiedlung. u: *Deutschtum im Ausland*. Stuttgart: Deutsches Auslandsinstitut, 1942., br. 25, S. 12.-16.

²⁵ *Dok.*, 78 E.

odmah preseliti u Reich, jer “je ekonomski slabo i razbacano nijemstvo pod utjecajem prirodne kroatizacije.”²⁶ Osim od Ministarstva vanjskih poslova i administracije Wehrmachta, ti su planovi bili osujećeni i od strane vodstva Njemačke narodnosne grupe.²⁷ No, u jesen 1942. situacija se temeljito promijenila, što će biti prikazano na primjeru sela Schutzberga. Već je i samo osnivanje hrvatske države dovelo do nemira u okolnim selima koja su bila većinski naseljena srpskim stanovništvom. Stoga su Nijemci iz Schutzberga organizirali “zaštitnu jedinicu” sa svim muškarcima između 16 i 60 godina. U jesen 1941. pozivu na rad u “Reichu” odazvalo se 130 od otprilike 1.200 stanovnika sela, što Sommer, evangelički svećenik Schutzberga, naziva teškim oslabljivanjem “zaštitne jedinice”. Jedno dodatno oslabljenje nastalo je nakon što je hrvatska vlast prihvatila regrutaciju Folksdojčera u SS-diviziju “Prinz Eugen”.²⁸ Zbog čestih napada ustaških bandi na srpsko stanovništvo sve se više ljudi priključuje partizanima i četnicima, a ujedno se širi i mišljenje da iza hrvatske marionetske vlade stoji Treći Reich, te se bosanski Nijemci percipiraju kao njegovi pripadnici. Već u proljeće 1942. četnici i partizani kontroliraju regiju, tako da polja više nisu mogla biti obrađivana, a i sve češće dolazi do napada na bosanske Nijemce. U junu 1942. stanovnici Schutzberga žele napustiti selo, no otac Sommer ih uz puno truda od toga odgovara. Nešto kasnije postaje jasno: “Nema više izgleda za jedan podnošljiv suživot, ni u kojem pogledu. Sve je propast.”²⁹ Krajem augusta ipak traži iseljenje.

Poslije njemačko-hrvatskog ugovora o preseljavanju (30. IX. 1942.) u periodu od 6. X. 1942. do 22. XI. 1942. gotovo svi bosanski Nijemci (osim Nijemaca iz Brčkog, Windthorsta i Rudolfstala) bivaju iseljeni. Schutzberg dolazi na red 6. XI. 1942. Kolona sa 130 kola i 1.293 osobe iz 274 obitelji krenula je prema Bosanskom Brodu, otkud su ljudi vlakom bili prebacivani u Łódź. So-

²⁶ *Dok.*, 83 E.

²⁷ Valentin Oberkersch, *Die Umsiedlung der Bosniendeutschen*. u: *Donauschwaben-Kalender*, Aalen: SDZ Druck und Medien, 1988., 65.

²⁸ *Dok.*, 44.

²⁹ *Dok.*, 54.

mmer je očekivao da će stanovnici Schutzberga biti zajedno naseljeni budući da su bili dio jedne crkvene općine.³⁰

Do 22. XI. 1942. uz vojnu pratnju u sabirne kampove oko Łódža dovedeno je 18.300 Nijemaca iz Bosne. Organizatorski nije bilo nikakvih problema, no u Łódžu tada nestaju sve iluzije. Planirano je naseljavanje okruga Lublin, sa težištem oko Zamošća. Iznova su se bosanski Nijemci u svojim sjećanjima žalili na nekompetentno vodstvo kampova, na predugi boravak u kampovima i na poniženje koje su doživjeli kada su birokratski tretirani kao Nijemci “druge klase”.³¹ Neki muškarci iz Schönborna čak su se na vlastitu ruku pokušali vratiti u stari zavičaj. Ugledni ljudi Schutzberga poslali su “kancelariji Führera u Berlinu” žalbu u kojoj navode da obećanja koja su primili nisu ispunjena, da već osam mjeseci žive ispraznim logorskim životom, te mole da budu vraćeni u Schönborn jer tamo kao Nijemci mogu bolje služiti “nijemstvu”.³²

Sa pomicanjem fronta 1944. svi planovi naseljavanja postali su ništavni. Bosanski Nijemci prebačeni su u “Stari Reich”, djelomično u Elsass i Češku, pa su tako barem izbjegli kaos bijega sa istoka zime 1944./45. Popis bosanskih Nijemaca iz 1947. otkriva da su obitelji raspoređene po svim okupacijskim zonama sa težištem u Bavarskoj i Rheinlandu. U augustu 1946. Sommer u pismu bosanskim Nijemcima, barem onima čije je adrese tada imao, preporučuje između ostalog: “Nema povratka u Bosnu. [...] Nije u mojoj moći postići jednu vrst zajedničkog povezivanja svih bosanskih Nijemaca [...]. Morat će svatko ostati na onom mjestu na kojem se nalazi”.³³

Zavičajne knjige bosanskih Nijemaca

Od zavičajne knjige očekuje se da zemlju i ljude jedne regije ili jednog mjesta sveobuhvatno predstavi i time postavi težište na kronologiju i etnologiju. Analiza zavičajnih knjiga pokazuje da se pod pojmom zavičaj misli na

³⁰ Dok., 58., 61.-62.

³¹ Ferdinand Sommer, *Fern vom Land der Ahnen. Geschichte der deutschen evangelischen Gemeinde Schutzberg in Bosnien 1895–1942 / Notvolle Heimkehr. Das Schicksal der Bosniendeutschen 1942–1960*. Mühlheim (Ruhr): Druck C. Blech, 1960., 135.

³² Isti, 151.

³³ Isti, 178.-179.

izrazito mali prostor. To znači da se malo govori o domovini, provinciji ili pokrajini, a puno više o radijusu djelovanja unutar dnevnog života između škole, rada i slobodnog vremena. Iako su zavičajne knjige jedan masovni fenomen u zavičajnoj i regionalnoj literaturi njemačkog govornog prostora, do danas im u znanosti nije posvećena velika pažnja. Zavičajne knjige pružaju nam pogled na jednu dugu tradiciju koja seže unatrag sve do druge polovice 19. stoljeća. Na njih se treba gledati u kontekstu “Zavičajnog pokreta” (“Heimatbewegung”). Sentimentalni način razumijevanja pojma zavičaj s kraja 19. stoljeća protiv je modernizacije i urbanizacije. Zavičaj je identificiran sa navodno netaknutim svijetom seljačkog života, sa vezom seljaka i zemlje, a priroda biva uzdizana do gotovo religioznih visina, socijalne razlike izjednačene.³⁴ Formom, a djelomično i sadržajem, zavičajne knjige prognanih slijede tradiciju njemačkih zavičajnih knjiga. Na njemačkom govornom području je od 1945. do 2000. objavljeno više od 3.500 knjiga koje u nazivu sadrže izraz “Heimatbuch” (zavičajna knjiga); 700 ih se bavi nekadašnjim njemačkim doseljeničkim naseljima u istočnoj Europi, a 580 knjiga napisali su prognani, tako da “zavičajne knjige protjeranih” čine gotovo jednu petinu svih zavičajnih knjiga objavljenih poslije 1945.

Dok se klasične zavičajne knjige odnose na jedan konkretan prostor te ostvaruju regionalnu identifikaciju, zavičajne knjige prognanih predstavljaju jedan identitet u čijoj jezgri stoji gubitak, te se odnose na jedan virtualni zavičaj koji postoji još samo u sjećanjima.³⁵ Autori zavičajnih knjiga, najčešće učitelji ili svećenici, laici su zainteresirani za etnologiju i povijest. Jedna specifičnost zavičajnih knjiga protjeranih jeste da su one rezultat kolektivnog pisanja. Čak i onda kada je riječ o samo jednom autoru, on je ovisan o tome da što više ljudi doprinese knjizi time time što prilažu privatne fotografije, priče i sjećanja. Sa zavičajnom knjigom trebala bi se moći identificirati jedna kompletna grupa. Zajedničkim radom na zavičajnim knjigama postignut je konsenzus o tome tko su podunavske Švabe, tko Sudeti, a tko bosanski Nijemci, otkuda dolaze, kako sebe vide i kako žele od drugih biti viđeni. Ostvarena je jedna fiksna

³⁴ H. Bausinger, *Heimat und Identität*, 13.

³⁵ Jutta Faehndrich, *Eine endliche Geschichte. Die Heimatbücher der deutschen Vertriebenen. Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Universität Erfurt*. Erfurt: Universität Erfurt, 2008., 8.-11.

interpretacija povijesti, konstruirani su mitovi koji grupu povezuju i drže na okupu. Zavičajne knjige su stoga bile i ostale jedan važan, možda čak i najvažniji medij protjeranih pomoću kojeg su konstruirali svoj identitet u Saveznoj Republici Njemačkoj. Zavičajne knjige Nijemaca iz jugoistočne Europe sadrže mnogo toga zajedničkog, iako svaka grupa za sebe zagovara jedan vlastiti identitet i nikako se ne može govoriti o jednoj homogenoj skupini Nijemaca iz jugoistočne Europe.³⁶ Zavičajne knjige bosanskih Nijemaca nisu analizirane, stoga želimo istražiti gdje su zajedničke točke, a gdje razlike u usporedbi sa drugim, već istraženim zavičajnim knjigama. Analitičke kategorije koje preporučuje Jutta Faehndrich za naše su svrhe preapstraktne i pregeneralizirajuće budući da ne moramo raspolagati korpusom od više stotina zavičajnih knjiga različitih prognaničkih grupa. Sveukupno, postoji šest zavičajnih knjiga bosanskih Nijemaca, od kojih mi četiri stoje na raspolaganju. Dvije su nastale još prije preseljenja, a ostale poslije 1945. u Republici Njemačkoj. Prije nego što analitičkim kategorijama usporedimo knjige bosanskih Nijemaca, ukratko ću predstaviti svaku knjigu.

Prvu zavičajnu knjigu koja je nastala poslije Drugog svjetskog rata napisao je Ferdinand Sommer. Ona je najvažnija zavičajna knjiga bosanskih Nijemaca, te je ujedno i snažan prikaz autorove osobnosti. Još od vremena preseljenja Sommer je bio evangelički svećenik sela Schutzberg (Glogovac). Pratio je bosanske Nijemce tijekom selidbe i radio za useljeničku centralu (Einwanderungszentralstelle, EWZ) u Poljskom selidbenom kampu. Na temelju njezove tadašnje funkcije, od njega je zatraženo da za "Bonnsku dokumentaciju" ("Bonner Dokumentation") napiše izvještaj o preseljenju bosanskih Nijemaca. Neposredno poslije rata, kao i u kasnijoj Republici Njemačkoj, pomagao je novopridošlima u formalnostima, sakupljao adrese bosanskih Nijemaca koji su tada živjeli rasprostranjeni po cijelom svijetu, te imao aktivan pismeni kontakt s njima. Sve do svoje smrti 1966. godine inicirao je godišnja okupljanja bosanskih Nijemaca. Za njega možemo reći da je neosporni autoritet bosan-

³⁶ Nijemci iz jugoistočne Europe sa njihovim današnjim organizacijama: Zemaljska udruga (ZU) banatskih Švaba, Udruga besarapskih Nijemaca (Bessarabiendeutsche), ZU Nijemaca iz Bukovine, ZU Nijemaca iz Dobruđe i Bugarske, ZU podunavskih Švaba, Karpato-njemačka ZU, ZU satmarskih Švaba, Udruga transilvanskih Sasa, ZU Nijemaca iz Mađarske.

skih Nijemaca. Sa ulogom “patrijarha bosanskih Nijemaca”³⁷ očito se i sam identificirao. U predgovoru njegove (1960.) objavljene zavičajne knjige napisao je da je za ljude iz Schutzberga pisao “rečenicu za rečenicom”, i da je uvjeren da će svi bosanski Nijemci u povijesti Schutzberga prepoznati i povijest vlastitog sela.³⁸ Njegova knjiga ne može se smjestiti u klasičnu shemu zavičajnih knjiga protjeranih i također se razlikuje od drugih zavičajnih knjiga bosanskih Nijemaca. Dok potonje najčešće kao centralni element koriste zavičajnu etnologiju i mjesne opise, kod Sommera prevaguje predstavljanje Schutzberga u “oluji povijesti”. U njegovim osobnim izvještajima i sjećanjima, u kojima iznova na osnovu zabilješki iz dnevnika otkriva svoje nekadašnje emocionalno stanje, jasno se vide njegova kršćanska uvjerenja i njegova funkcija kao dušebrižnog svećenika. Time se nije postavio samo kao svećenik sela Schutzberg, nego kao onaj koji pomaže svima onima koji su u nuždi, bez obzira na njihovu nacionalnu ili vjersku pripadnost. Njegova zavičajna knjiga je također jedno osobno objašnjenje i opravdanje o onom što je, osobito za vrijeme Drugog svjetskog rata, mogao učiniti, a što ne.³⁹ Više od polovine knjige bavi se periodom od 1933. do 1945. To da dio knjige nosi naziv “Predzadnje poglavlje”, te opisuje period od 1933. do 1940. govori već mnogo samo za sebe. Hitlerov nasilni dolazak na vlast, utjecaj Berlina na Nijemce iz jugoistočne Europe i reorganizacija kulturnih organizacija jugoistočnih Nijemaca po “Führer-principu” (“Gleichschaltung”) ocrnjeno je i opisano kao početak kraja njemačkog življe-

³⁷ *Der Bote*, VI, br. 1, april 1966., 2.

³⁸ F. Sommer, *Fern vom Land der Ahnen*, 9.

³⁹ U proljeće 1942. srpska delegacija iz okoline Schutzberga molila je Sommera, što ga je također duboko dirnulo, da ih primi u evangeličku crkvu da tako izbjegnu progon vođen od strane NDH. On to odbija s objašnjenjem da evangelička vjera ne može štititi od progona, no obećava da će pravoslavce okruga Prnjavor preuzeti pod vlastiti protektorat. Sommer, *Fern vom Land der Ahnen*, 104. Također se i pismeno kod njemačkih vlasti zauzimao za pravoslavnog popa koji je 1941. uhićen od hrvatskih vlasti. Njegov trud ostao je bezuspješan. Isti, 96. U drugom dijelu knjige opravdavao je svoju funkciju u EWZ, koja je bila pod vodstvom SS: “Jako mi se zamjerilo [...] što sam stupio u službeni odnos kod EWZ-a. [...] Bio sam samo obični zaposlenik među zaposlenicima, nisam bio SS-ovac. [...] Baš iz tog razloga što je ta država [misli se na Treći Reich, L. P.] bila puna krivnje, osjećao sam se odgovornim služiti. Moja služba u EWZ zasigurno je bila vrijedna služba za bosanske Nijemce i druge iseljenike.” Isti, 130.

nja u jugoistočnoj Europi. Sommer čak preuzima jugoslavensku perspektivu i pokazuje veliko razumijevanje za to da je, do tada tolerirana njemačka manjina sve više postajala “trn u oku”. “Obnovitelji”, kaže Sommer, nasilno preuzimaju vodstvo, iako iza njih ne stoji većina narodnosne grupe.⁴⁰ Vrijeme od Hitlerovog preuzimanja vlasti opisano je kao period straha od Njemačke i od vodstva Narodnosne grupe u NDH. Iscrpno pripovijeda o političkim i kulturnim promjenama nakon što je i njegova zajednica pogođena “Gleichschaltungom”. Schutzbergu je dodijeljena jedna mjesna grupa Kulturbunda, te je tako započela žestoka borba za naklonost ljudi iz sela. Mjesna grupa je pokušala sve institucije koje su do tada vođene od strane evangeličke crkve preuzeti na sebe. Sommer stilizira njemačko stanovništvo jugoistočne Europe relativno apologetski kao žrtve nacionalsocijalizma. On ne tematizira činjenicu da su priključenje Austrije Njemačkoj (“Anschluss”) te Hitlerovi uspjesi od strane mnogih jugoslavenskih Nijemaca dočekani s euforijom. No, dalekosežna kritika vodstva Narodnosne grupe u NDH i politike Trećeg Reicha ipak je neobičajeno oštra i jasna. Naravno, treba imati na umu da piše iz retrospektive i da se ne može znati kako je razmišljao u vrijeme NDH i nacionalsocijalizma. Kroz njegov način pisanja jasno se može vidjeti da je ovdje riječ o jednom uvjerenom kršćanu, a ne o jednom funkcioneru evangeličke crkve, iako su upravo evangelička crkva i njen tisak bili vrlo skloni NS-propagandi.⁴¹ Ipak se mora napomenuti da je Sommer “dijete svoga vremena”. Vrlo nepromišljeno upotrebljava vokabular koji je diskreditiran NS-idologijom.

Druga zavičajna knjiga o općini Franzjosefsfeld-Schönborn objavljena je samo tri godine poslije Sommerove knjige. Za razliku od ostalih zavičajnih knjiga bosanskih Nijemaca, nije izdana privatno, već u seriji “Donauschwäbische Beiträge” (“Prilozi podunavskih Švaba”), u izdanju Izdavačke kuće “Pannonia”. To je vidljivo na kvaliteti dizajna i tiska zavičajne knjige, te govori

⁴⁰ Isti, 71.-77.

⁴¹ O nacifikaciji njemačke manjine i ulozu njenih crkava vidi: Carl Bethke, “Erweckung” und Distanz: Aspekte der Nazifizierung der “Volksdeutschen” in Slawonien 1935-1940. u: *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*. (Mariana Hausleitner/Harald Roth, gl.ur.). München: IKGS Verlag, 2006., 183.-235., 201.-202.. O NS-propagandi u evangeličkoj štampi njemačke manjine u Kraljevini SHS vidi: B. Bešlin, *Vesnik tragedija*.

o njenom reprezentativnom karakteru.⁴² U stvaranju ove knjige sudjelovalo je više bosanskih Nijemaca nego kod bilo koje druge zavičajne knjige. 1958. godine osnovan je Zavičajni odbor, čija je zadaća bila savjetovanje ljudi iz Franzjosefsfelda u vezi s ostavljenom imovinom, te “održavanjem sjećanja na stari zavičaj budnim”.⁴³ Ugledni građani stvaraju svom zavičajnom mjestu jedan spomenik time što doprinose zavičajnoj knjizi sa pjesmama, člancima, fotografijama, popisima imena, te sa tlocrtima sela. Ova knjiga nije samo produkt kolektivnog sakupljanja, istraživanja, selektiranja i pisanja, ona se također povezuje sa tradicijom pisanja zavičajnih knjiga prije 1945. godine. Kao temelj je uzeta seoska monografija iz 1936. koju je napisao tadašnji svećenik Rometsch povodom pedesete godišnjice doseljenja, kao i rad tadašnjeg upravitelja njemačke škole u Franzjosefsfeldu. Zanimljivo je da je glavni urednik uz Rometschov originalni tekst dodao i vlastite komentare, za koje se može reći da nisu uvijek u suglasnosti sa primarnim tekstom. To pokazuje da u nekim zavičajnim knjigama ne postoji jedna obavezna interpretacija povijesti, štoviše je legitimno postojanje različitih mišljenja.⁴⁴ U ovoj knjizi je naglasak stavljen na specifičnost identiteta podunavskih Švaba puno snažnije nego u druge tri zavičajne knjige. Razlog tomu je da su stanovnici kolonija Franzfeld i Nova Pazova, koji su bili podunavski Švabe, osnovali Franzjosefsfeld, te su ostali u bliskim odnosima s matičnim kolonijama. Ovi se bliski odnosi iznova spominju, isto kao i briga za očuvanjem donesenih “tipično podunavsko-švapskih” običaja.⁴⁵

Također je i u zavičajnoj knjizi “Branjevo”, koja je objavljena 1972., identificiranje sa velikom grupom podunavskih Švaba jasno izraženo. Jasno je

⁴² Knjiga je vjerovatno tiskana u najviše primjeraka, no zavičajne knjige koji su mi na raspolaganju ne sadrže takve podatke.

⁴³ Fritz Hoffmann, *Geschichte einer deutschen Gemeinde in Bosnien. Franz-Josefsfeld Schönborn*. Freilassing: Pannonia-Verlag, 1963., 6.

⁴⁴ F. Hoffmann, *Geschichte einer deutschen Gemeinde in Bosnien*, 28.

⁴⁵ Kad je Franzjosefsfeld 1896. Poplavljen, matične kolonije Franzfeld i Nova Pazova pomogli su financijskim priložima, od kojih su neki stigli čak i iz Njemačke. Na pedesetog obljetnici doseljenja prisutni su bili i nebrojeni posjetioci iz matičnih kolonija. U svečanom govoru svećenik Rometsch naglašava zajedništvo kolonista iz Nove Pazove i Franzfelda, zajedničku vjeru, podrijetlo i kolonistički duh. F. Hoffmann, *Geschichte einer deutschen Gemeinde in Bosnien*, 22., 39.

vidljivo da se glavni urednik orijentira bogatom tradicijom zavičajnih knjiga podunavskih Švaba (gotovo da i nema sela u Bačkoj, Banatu, Baranji i Slavoniji koje nema vlastitu zavičajnu knjigu). Gotovo da zvuči kao opravdanje kada glavni urednik objašnjava da u knjizi ne može biti toliko toga zapisano o ekonomiji, seoskim gospodarskim udrugama, kulturnom i crkvenom životu kao što je to bilo u “zavičajnim knjigama velikih, bogatih zajednica Podunavskih Švaba”.⁴⁶ Jedna osobitost ove knjige je njena obiteljska i osobna nota. Oboje su glavnih autora Gustav Adolf Bayer i Käthe Kurz (rođena Bayer) u rodu. Jednom posvetom G. A. Bayer odaje počast svojoj majci i sestri, ubijenim 1949. godine (nažalost, ne saznaje se da li su ubijene tijekom preseljenja, u komunističkom logoru, ili tijekom bijega). Puno mjesta dobio je i izvještaj o sudbini njegovog šogora, kojem se osjeća duboko zahvalan. Također i sestra Käthe Kurz, Susanna Boris (rođena Bayer) doprinose knjizi jednim autobiografskim izvještajem.⁴⁷ Zavičajna knjiga “Branjevo” tako se može shvatiti kao “obiteljski projekt” obitelji Bayer, od kojih je i najveći broj fotografija u knjizi. Prisutnost ovolike količine obiteljskih priča pomalo je neuobičajena, ali cilj je ipak da knjiga dirne sve ljude iz Branjeva. Opisi zajedničkih običaja i povijesti naseljavanja široko su obuhvaćeni jer su to ujedno i centralni elementi zajedničkog identiteta.⁴⁸

Godine 1982. objavljena je posljednja zavičajna knjiga bosanskih Nijemaca povodom četrdesete godišnjice od iseljenja.⁴⁹ Ona je jedan ambiciozni projekt autora koji nam je već poznat kao glavni urednik zavičajne knjige “Franzjosefsfeld”. Njegov cilj je sveukupno kodificirati povijest bosanskih Nijemaca, što je već vidljivo u naslovu – “100 godina sudbine bosanskih Nijemaca”. Oslanjao se vrlo malo na literaturu, te je sve već ono poznato iz zavičajnih knjiga još jednom prenio na papir. Budući da su svaki grad i svaka zajednica u kojoj su prije živjeli Nijemci kratko i shematski obrađeni, trebao bi se svaki bosanski Nijemac iznova pronaći u ovoj knjizi. Knjiga ne sadrži izvještaje o

⁴⁶ Gustav Adolf Bayer, *Und übrig blieb ein Johannsbrot-Baum. Branjevo an der Drina – Bosnien/Jugoslawien*. Pfullingen: Druck Gebrüder Tauss, 1974., 53.

⁴⁷ G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannsbrot-Baum*, 51.-52., 93.-95.

⁴⁸ Povijest naseljavanja i etnografski opisi čine gotovo 18 posto cjelokupnog teksta.

⁴⁹ Fritz Hoffmann, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878–1978*. Sersheim: O. Hartmann-Verlag, 1982.

životu ili iskustvima, a to je upravo materijal koji zavičajne knjige čini toliko autentičnima za njihovu publiku. Ovdje, isto kao i kod Sommera, nedostaju pjesme o zavičaju, koje u knjigama “Branjevo” i “Franzosefsfeld” bude emocije i sentimentalnost, ali su istovremeno i sredstvo suočavanja sa izgubljenim zavičajem. Nasuprot tomu, posljednja zavičajna knjiga bosanskih Nijemaca jedna je siromašna obrada povijesti koja nikako ne zadovoljava znanstvene standarde. Historiografski pristup knjige jedan je pokušaj da se napiše oficijelna, kanonizirana verzija povijesti bosanskih Nijemaca, i to sa spoznajom da bi ovo mogla biti posljednja zavičajna knjiga bosanskih Nijemaca, a time i posljednja šansa da se napiše povijest bosanskih Nijemaca onako kako oni žele da se na njihovu povijest gleda. Uistinu, od 1982. nije objavljena niti jedna zavičajna knjiga bosanskih Nijemaca, i nije baš vjerovatno da će se tu išta promijeniti.

Sada dolazimo do prve analitičke kategorije u zavičajnim knjigama bosanskih Nijemaca – kategorije *autostereotipa*. Sve skupine protjeranih – također i bosanski Nijemci – objašnjavaju svoj uspjeh u Republici Njemačkoj kroz njima tipične narodnosne karakteristike. To viđenje samih sebe je u svim skupinama jednako i potpuno neovisno o zemlji iz koje potječu, tj. opisuju se kao radišne, štedljive, dostojanstvene i osobe predane cilju. Dok sudetski Nijemci ističu svoje doprinose u poljoprivredi, podunavski Švabe naglašavaju njima kao kolonistima tipične karakteristike, tj. sposobnosti prilagodbe i integracije.⁵⁰

Bosanski Nijemci u njihovim zavičajnim monografijama izvještavaju uvijek i iznova o tome kako su bez državne potpore, u jako lošim uvjetima izgradili svoja sela. U njihovim opisima da se izdvojiti jedna struktura pripovijedanja koju su preuzeli od podunavskih Švaba iz Mađarske, Hrvatske i Srbije. Po narativu podunavskih Švaba, došli su radišni i pobožni doseljenici privučeni obećanjima države na, takoreći, divlju zemlju, često na močvarna područja, koja su prvo morala biti isušena. Neumornom radinošću, vjerom u Boga i pionirskim duhom uspjeli su, usprkos gladi, bolesti i smrti, osigurati skroman prihod koji kasnije povećavaju kupujući zemlju. Glad “Švaba” za zemljom bila je gotovo legendarna. Uskoro su nadmašili svoju nenjemačku okolinu na koju

⁵⁰ J. Faehndrich, *Eine endliche Geschichte*, 182.

gledaju s visoka.⁵¹ Ovaj narativ nalazi se i u jezgrovitoj podunavskošvapskoj uzrečici: “Prvima smrt, drugima patnja, trećima kruh”.⁵²

Zasigurno su opisi podunavskih Švaba, također i bosanskih Nijemaca, ponekad pretjerani. Bečom upravljana politika naseljavanja stremila je ka priključivanju, te ekonomskom eksploatiranju prirodnih resursa tako da se doseljenicima dodijeli plodno tlo, stoga se ne može govoriti o “creatio ex nihilo” unatoč tomu što su se tijekom procesa kolonizacije pojavljivale teškoće.⁵³ Legende o doseljenju i izgradnji sela su prenošene s generacije na generaciju. Ovo je također jedan od razloga zašto se identitet podunavskih i bosanskih Nijemaca tako snažno veže za zavičajna mjesta. Mit o kolonističkom duhu, kao i “narativ Podunavskih Švaba” imali su u poslijeratno vrijeme jednu važnu funkciju, te su olakšavali integraciju. Obeskorjenjivanje i gubitak zavičaja dao im je jedan novi povijesni smisao. Isto kao što su njihovi očevi u jugoistočnoj Europi stvarali novi zavičaj, tako su i oni, njihovi potomci kroz naslijeđeni mentalitet kolonista izgradili jednu novu egzistenciju. Ovo se također pojačava sa izrazito prezentnom povijesnom slikom “povratka u zemlju predaka” ili “matičnu zemlju”.⁵⁴ Povijest bosanskih Nijemaca predstavlja se kao krug koji se zatvara u Saveznoj Republici Njemačkoj. Pokraj ovih zajedničkih autostereotipa u svakoj zavičajnoj knjizi isto tako se nalaze specifični autostereotipi za mjesta od kojih ću predstaviti dva vrlo različita. Sommer predstavlja stanovnike Schutzberga na slijedeći način: “Okolnosti u zemlji, iskustva koja je stekao doveli su do toga da povjerenje nije imao ni u ljude, ni u stvari”. Osim toga, navodi da su doseljenici Schutzberga, kao i drugi doseljenici “niti junaci, niti slabići”.⁵⁵ Bayer opisuje karakteristike kolonista iz Branjeva kao rezultat blage klime: “Oni su dobroćudni, mirni, marljivi i štedljivi.”⁵⁶ U potpunosti

⁵¹ F. Hoffmann: *Geschichte einer deutschen Gemeinde in Bosnien*, 6., 18., 20. Isti: *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren*, 17., 42., 49.-50., 56. F. Sommer: *Fern vom Land der Ahnen*, 12.

⁵² G. A. Bayer: *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 12.-13.

⁵³ Ingomar Senz, *Die Donauschwaben*. München: Langen Müller, 1994., S. 18.

⁵⁴ F. Hoffmann, *Geschichte einer deutschen Gemeinde in Bosnien*, 6.; Isti: *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren*, 146.

⁵⁵ F. Sommer, *Fern vom Land der Ahnen*, 68.-69.

⁵⁶ G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 23.

sve zavičajne knjige govore o jednom čvrstom zajedništvu unutar kolonija i, osim Sommera, o važnosti nošnje i običaja za osjećaj zajedništva.⁵⁷

Jedno centralno obilježje identiteta jeste što su bosanski Nijemci predstavljani kao “donosioci kulture” i “učitelji” za domaće stanovništvo. Kao simbol toga iznova se koristi željezni plug, koji su napredni bosanski Nijemci donijeli iz svoje domovine. Nasuprot njemu stoji drveni plug, koji je u zavičajnim knjigama simbol unazađenosti Bosne. Često se javlja i rečenica da su Nijemci već uskoro nakon naseljavanja imali duplo veću žetvu od drugih.⁵⁸ Bosanski su Nijemci od strane austrijske vlade predstavljani kao “uzori”, te su to i sami vrlo ozbiljno shvaćali. U svim zavičajnim knjigama biva naglašeno da se kolonisti nisu asimilirali, nego da su uvijek bili svjesni svoga podrijetla i da su očuvali svoj njemački identitet. Bosanski Nijemci kao primjer uvijek uzimaju miješane brakove koji se nisu tolerirali. Po njihovom mišljenju, miješani brakovi su se događali samo u gradovima i najčešće su završavali nesretno. U ovom kontekstu se često navodi da je u takvim brakovima najčešće dominirala njemačka kultura (drugim riječima, pričalo se njemačkim jezikom).⁵⁹ Njihov stav prema miješanim brakovima pokazuje da su gradove doživljavali kao prostor u kojem moralne pretpostavke i vrijednosti više ne vrijede, a time stoje u suprotnosti seoskom načinu življenja.

Zemlja *Bosna i Bosanci* imaju nevažnu ulogu, što još jednom dokazuje u kolikoj je mjeri identitet bosanskih Nijemaca usmjeren na zavičajno mjesto. Sommer opisuje Bosnu kao zemlju proturječnosti, i to ne samo što se tiče prirode već i ljudi: “Noževi se lako potežu, ljudi su laki na okidaču, Bosna je bila i ostala zemlja ustanaka”. Također kaže da se mentalitet ljudi osobito formirao tijekom osmanskog perioda: “Nema jurenja, ni žurenja, ni planiranja. Žurba je đavolje djelo. Kada je božja volja, bit će čovjek bez napora uspješan, kada nije,

⁵⁷ Vidi npr.: F. Hoffmann, *Eine deutsche Gemeinde in Bosnien*, 103.; G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 48.

⁵⁸ Vidi npr. F. Hoffmann, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren*, 23., 45.; G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 24.

⁵⁹ F. Sommer, *Fern vom Land der Ahnen*, 25.; F. Hoffmann, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren*, 55. No, statistike u Sommerovoj knjizi, koje je preuzeo od EWZ-a, govore drugačije: od 7.681 djeteta iseljenog iz Bosne i drugih jugoistočnih zemalja samo su 4.603 govorila dobro njemački, 1.497 nisu uopće znali njemački, a ostala su njemački znala osrednje ili vrlo loše. Vidi: F. Sommer, *Fern vom Land der Ahnen*, 141.

tada je svaki trud uzaludan”.⁶⁰ Jasno je da ovaj navodni fatalistički bosanski mentalitet služi kao kontrast vrlinama bosanskih Nijemaca. Često se javljaju i predrasude da je domaće stanovništvo sklono krađi.⁶¹ Ovo se kao primjer vidi na jednoj anegdoti iz Branjeva. Naime, Gazda Kos, koji je bio vlasnik kavane, često je puštao svoje patke da traže hranu uz obalu Drine. Jednog dana patak se vratio bez patke sa porukom obješenom oko vrata: “Dobro večer gazda Kos/ Eto došao sam bos/Ostala mi žena/U adi pečena”.⁶² Druge zavičajne knjige pokazuju manje smisla za humor, gdje se kolonisti žale zbog česte krađe drva i zbog štete na poljima nastale time što domaće stanovništvo na njih pušta stoku na ispašu.⁶³ Prirodna okolina kolonija u sjećanjima bosanskih Nijemaca opisuje se kao izgubljeni raj u kojem dobro uspijeva voće koje u Njemačkoj nije niti poznato. Opisuje se i jedna netaknuta priroda kakva se u Njemačkoj više ne može ni naći, a isto tako se spominje i blaga klima kao jedno posebno obilježje bosanskog zavičaja.⁶⁴

Odnos prema drugim nacionalnostima ocjenjivan je potpuno različito, ponekad se čak u jednoj te istoj knjizi pronalaze različita mišljenja. Generalno su odnosi sa bosanskim stanovništvom pozitivno ocijenjeni, u najmanju ruku na susjedskom nivou.⁶⁵ U svakoj se zavičajnoj knjizi također spominje i međusobna tolerancija. Ovdje će biti predstavljena dva primjera koja reprezentiraju dva ekstrema. U zavičajnoj knjizi Branjevo data je slika jednog harmoničnog suživota. Branjevci su, čini se, imali puno više dodirnih točaka sa domaćim stanovništvom nego što je to bio slučaj sa druge tri kolonije, ne samo kroz školu već i na tržnici, seoskim slavljinama i udrugama.⁶⁶ Ovo je i jedina zavičajna knjiga koja tematizira progon Jevreja i koja žrtvama daje imena i lica.⁶⁷

⁶⁰ Isti, 12.

⁶¹ G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 85.; F. Sommer, *Fern vom Land der Abnen*, 70.

⁶² G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 85.

⁶³ F. Sommer, *Fern vom Land der Abnen*, 70.

⁶⁴ G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 20.

⁶⁵ Vidi npr.: F. Hoffmann, *Geschichte einer deutschen Gemeinde in Bosnien*, 23.

⁶⁶ G. A. Bauer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 54., 56.

⁶⁷ “U gradovima, posebno u Bijeljini, bilo je mnogo Jevreja koji su govorili njemačkim jezi-

Po Bayerovim sjećanjima iz djetinjstva, čak je i vjerska tolerancija prelazila normalnu mjeru: “Još se i dan danas sjećam kako sam u Bjelnicu, gdje mi je otac bio učitelj, sa muslimanskom djecom otišao u džamiju, te se sa njima u skladu sa njihovom vjerom pomolio. Hodža je tolerirao moju prisutnost u džamiji. Tako sam se ja molio u muslimanskoj, evangeličkoj i katoličkoj crkvi (moj otac je bio katolik, majka evangelist).”⁶⁸ Sommer, nasuprot tomu, vidi u evangeličkoj crkvi pravu tvrđavu koja štiti od prilagodbe bosanskoj okolini. Jednu vjersku praksu, kao što ju prakticira Bayer, Sommer zasigurno ne bi tolerirao. No, možemo poći od toga da je on situaciju njemačke manjine u Bosni – barem retrospektivno – mogao realno procijeniti. On opisuje odnos prema srpskim susjedima kao normalan. Isto kao što je bilo sukoba među Nijemcima, bilo je i sukoba između Nijemaca i Srba. Po njegovom mišljenju, situacija je bila drugačija kada se radilo o objema narodnim grupama u cijelosti. Nijemci su se smatrali boljima od Srba i to su im davali na znanje. Srbi su bili time nezadovoljni te “ispunjeni mržnjom i ljubomorom”, tako da Sommer zaključuje: “Jednom rečenicom može se reći, da iako su Nijemci u zemlji bili potrebni, nisu bili voljeni, vjerovatno ih se i nije moglo voljeti.”⁶⁹ Zanimljivo je da Sommer spominje progon Srba u NDH, da osuđuje politiku i ideologiju nacionalsocijalista, ali ne spominje ni jednom riječju holokaust ili progon poljskih seljaka.

Koliko su fleksibilni kolonisti morali biti u *odnosima sa državom* pokazuje citat iz zavičajne knjige Branjeva: “Selo je osnovano 1892. od strane austro-ugarske vlade direktno na granici sa Srbijom, i administrirano kao vojni garnizon. Od 1918. pripada Jugoslaviji, 1942. je iseljeno i 1945. poravnato sa zemljom. U pet desetljeća pet državljanstava.”⁷⁰ Misli se na državljanstva koja su Branjevci imali kroz povijest: mađarsko, jugoslavensko, hrvatsko, državljanstvo Trećeg Reicha i Republike Njemačke. Sommer naglašava da su se

---

kom. Zbog toga smo s njima bili više povezani nego sa Srbima i Turcima, koji nisu voljeli Nijemce. Zato smo bili začuđeni kad smo čuli za progon Jevreja i bili smo duboko pogođeni kad su 1941. i 1942. došli po naše Jevreje.” G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 87.

⁶⁸ G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 25.

⁶⁹ F. Sommer, *Fern vom Land der Ahnen*, 70.

⁷⁰ G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 3.

njemački kolonisti u vrijeme prve Jugoslavije smatrali njenim građanima, te joj bili vjerni. U drugim zavičajnim knjigama vrijeme provedeno u Jugoslaviji najčešće se spominje samo u kontekstu školstva. Jugoslavenska obrazovna politika je negativno ocijenjena jer je ona značila kraj za mnoge njemačke škole.⁷¹ Za sve Nijemce na jugoistoku Habsburške Monarhije propast ove države značila je naglu promjenu jer su odjednom postali manjina, stoga je jasno da je Habsburška Monarhija pozitivno ocijenjena. Spominje se izgradnja infrastrukture i funkcionalnog birokratskog aparata. Kod svih autora, osim kod Sommera, jedna velika "bijela mrlja" prekriva vrijeme NDH, nacionalsocijalizma, te općenito Drugi svjetski rat. Ako se i spomene vrijeme NDH, onda je to samo ako je riječ o Kulturbundu ili školstvu. U zavičajnoj knjizi Franzjosefsfeld navodi se da se u dvadesetim godinama oklijevalo osnovati mjesnu grupu, jer je Kulturbund smatran neprijateljem države. Začuđujuće je da 1939. ljudi u Franzjosefsfeldu više nisu bili tako skeptični, iako je Kulturbund tek tada poprimio oblik koji je uistinu trebao zabrinjavati jugoslavensku vladu. Autor smatra Kulturbund bezopasnom kulturnom organizacijom koja je uvela "nove lijepe plesove" i narodne nošnje jednake za sve, te održavala govore o "prošlosti i budućnosti Njemačke".⁷²

Preseljenje 1942. ključni je događaj za konstituiranje bosanskih Nijemaca kao grupe. Dok je zajedništvo unutar kolonije bilo snažno, to nije bio slučaj između kolonija međusobno.⁷³ Tek kroz kolektivno iskustvo preseljenja njemački kolonisti iz Bosne o sebi su stvorili sliku u kojoj su se konačno vidjeli kao bosanski Nijemci, koji su tek u Njemačkoj postali dio familije podunavskih Švaba. U zadnjoj zavičajnoj knjizi iz 1982., koja ima najslužbeniji karakter, to se može dobro vidjeti. Kod svakog opisa mjesta napomenuto je koliko se ljudi prijavilo za preseljenje. Poput molitve završava svaki opis mjesta sa ovom ili vrlo sličnom rečenicom (pod uvjetom da je mjesto preseljeno): "Prepustili su se sudbini preseljenja zajedno sa svojim sunarodnjacima i krenuli preko preseljeničkog logora u Litzmannstadtu 1945. natrag u Njemačku, pradomovinu

⁷¹ F. Sommer, *Fern vom Land der Ahnen*, 70.; F. Hoffmann, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren*, 27.

⁷² F. Hoffmann, *Geschichte einer deutschen Gemeinde in Bosnien*, 74.-75.

⁷³ G. A. Bauer, *Und übrig blieb ein Johannisbrot-Baum*, 88.

njihovih praotaca, gdje su si iznova stvorili jedan novi zavičaj.”⁷⁴ Zanimljivo je da sve zavičajne knjige poglavlje “preseljenje” prepuštaju Sommeru, čije izvještaje iz “Bonnske dokumentacije” i njegove knjige preuzimaju u skraćenom obliku.⁷⁵ Time je preseljenje najbitniji historiografski element povijesti bosanskih Nijemaca, koji je čvrsto definiran od autoriteta i prihvaćen od strane njihove zajednice.

Bosanski Nijemci u Saveznoj Republici Njemačkoj

Prihvatanje količine od više od 12 miliona izbjeglica iz istočne i jugoistočne Europe predstavljalo je saveznicima i kasnijoj Republici Njemačkoj veliki izazov.⁷⁶ Da bi se izbjeglice brže asimilirale, saveznici su pazili na to da se bivše seoske zajednice ne naseljavaju zajedno. Iz istog razloga je neposredno poslije rata postojala zabrana koalicije za izbjegličke grupe. Ovu zabranu su izbjeglice izbjegavale pomoću crkvenih organizacija (npr. Organizacija za pomoć evangeličke crkve iz Jugoslavije). Tek 1952. nastala je Zemaljska udruga Podunavskih Švaba, koja je zastupala njihove političke interese i kojoj su se priključili bosanski Nijemci. Od 1949. do 1969. postojalo je Savezno ministarstvo za izbjeglice, protjerane i ratom oštećene, čija je zadaća bila koordinacija socijalne, političke i ekonomske integracije izbjeglica. Savezni zakon o izbjeglicama (Bundesvertriebenengesetz), donesen 1953., stvorio je zakonski okvir za institucionalnu njegu kulturnog naslijeđa Nijemaca iz istočne i jugo-

⁷⁴ F. Hoffmann, *Geschichte einer deutschen Gemeinde in Bosnien*, 39.-55.

⁷⁵ Za razliku od drugih knjiga, u knjizi o Branjevu spominje se scena odlaska i to na vrlo emocionalan način. “Jedan Bošnjak koji mojem ocu godinama nije podmirio dugove došao je i sve platio tako da ostane čiste savjesti i u dobrom sjećanju. Živjeli smo godinama u miru sa domaćim stanoviništvom te su oni naučili puno od nas o poljoprivredi i kućanstvu. Zajedno smo proživjeli sve ono lijepo i teško. Oni nisu mogli razumijeti da se rastajemo. Svi su plakali, oni koji su odlazili i oni koji su ostajali. Nije im bilo drago što odlazimo. Nama u čast zvonili su našim crkvenim zvonima sve dok ih od daljine više nismo mogli čuti.” G. A. Bayer, *Und übrig blieb ein Johannsbrot-Baum*, 111.

⁷⁶ Mlađi radovi o izbjegličkoj problematici sažimaju dosadašnja istraživanja i čine ih dostupnim široj javnosti. Andreas Kossert, *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*. München: Siedler Verlag, 2008.; Manfred Kittel, *Die Vertreibung der Vertriebenen? Der historische deutsche Osten in der Erinnerungskultur der Bundesrepublik (196 –1982)*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag GmbH, 2007.

istočne Europe.⁷⁷ Tako su nastale nebrojene istraživačke institucije, kao npr. Johannes-Künzig - Institut za istočno-njemačku etnologiju, koji je danas pod okriljem Ministarstva unutarnjih poslova Baden-Württemberga.

Odnosi vodstva bosanskih Nijemaca i Zemaljske udruge Podunavskih Švaba (ZUPŠ) nisu bili neproblematični. Sommer u svojoj knjizi niti jednom riječju ne spominje ZUPŠ. Po njegovom mišljenju, osjećaj zajedništva među bosanskim Nijemcima tako je snažan da im nije potrebna vlastita organizacija. Od strane Sommera inicirani godišnji susreti bosanskih Nijemaca, kao i božićno pismo koje je slao svima čije je adrese sakupio, vrpca su koja ih spaja. U razdoblju između 1956.–1966. u najistaknutijoj tiskovini podunavskih Švaba *Mitteilungen für die Deutschen aus dem Donaauraum*⁷⁸ gotovo da se i ne može pronaći nešto o bosanskim Nijemcima. 1960. Sommer je za iste novine napisao članak pod nazivom “I u Bosni je bilo Nijemaca”, koji je čak objavljen na naslovnoj stranici. U njemu se žali da se ne samo u Njemačkoj nego i među podunavskim Švabama ništa ne zna o bosanskim Nijemcima. On kaže da se stvorio dojam kao da ZUPŠ “ovu vezu nije niti željela, baš kao da je riječ o siromašnom srodstvu. Tek prilikom susreta na izbjegličkim putevima, tek kod osnivanja organizacije Nijemaca iz Jugoslavije [...] su se ljudi susreli. Otkrilo se da bi i bosanski Nijemci trebali pripadati Podunavskim Švabama, no bosanski Nijemci su stajali i stoje sa strane i nitko na njih ne obraća pozornost zbog njihovog malog broja.”⁷⁹ Integracija bosanskih Nijemaca u ZUPŠ nije bila nešto samo po sebi razumljivo. Uspjela sam naći samo još jedan članak koji je objavljen na naslovnoj stranici. Radi se o jednom izvještaju sa susreta bosanskih Nijemaca 1961. u Altenkirchenu (Sommerovom boravišnom mjestu), koji je “neslužbeni grad-partner bosanskih Nijemaca” i u kojem se od 1950. ova okupljanja održavaju. U ovom članku podunavske Švabe se ne spominju, već je riječ samo o bosanskim Nijemcima, te ih se čak naziva “Bosancima”. Ovaj članak nam jasno daje do znanja da je grupa bosanskih Nijemaca već

⁷⁷ Aktualna verzija zakona iz 2007. godine [http://bundesrecht.juris.de/bundesrecht/bvfg/gesamt.pdf/\(21.11.2009.\)](http://bundesrecht.juris.de/bundesrecht/bvfg/gesamt.pdf/(21.11.2009.)).

⁷⁸ *Mitteilungen für die Donauschwaben*, Karlsruhe: Landsmannschaft der Donauschwaben, izlazi od 1979. pod nazivom *Mitteilungen für die Donauschwaben in der BRD*, od 2002. *Der Donauschwabe. Mitteilungen für die Donauschwaben*. Aalen: Landsmannschaft der Donauschwaben.

⁷⁹ *Mitteilungen für die Donauschwaben*, VI, br. 21, Karlsruhe, 1. XI. 1960., 1.

ranije bila suočena sa fenomenom nestajanja, što nije slučaj kod velike grupe podunavskih Švaba: “Neki su uzaludno pogledom tražili stare poznanike. Broj onih koje je sudbina pogodila svake je godine sve manji. Sve više nestaje iz slike nošnja koju su Nijemci na prostoru jugoistočne Europe njegovali.”⁸⁰

Članak o Sommerovoj smrti isto tako je skroman kada uzmemo u obzir ulogu koju je imao za bosanske Nijemce. Na njegov pogreb najviše ljudi došlo je iz Schutzberga i u oproštajnom govoru je rečeno da je “bio sa srcem i riječju dobar susjed” i da je pomogao svima onima koji su bili pogođeni ratom. Autor članka kaže da je bio središnja točka za bosanske Nijemce koji žive u preko 450 mjesta u Europi, SAD-u i Kanadi.⁸¹ Nakon njegove smrti nije se više u novinama moglo naći poziva na godišnje susrete u Altenkirchenu, te je njegova ličnost ostala nezamijenjena.

1945. osnovan je Komitet za pomoć Evangeličkoj zemaljskoj crkvi iz Jugoslavije (Hilfskommittee für die Evangelische Landeskirche aus Jugoslawien), u čijem je osnivanju sudjelovao i svećenik Sommer. Komitet je pomagao njemačkim obiteljima iz Jugoslavije da pronađu svoje bližnje, te je također otkupljivao Nijemce iz jugoslavenskih logora i pronalazio njemačku djecu koja su završila u jugoslavenskim sirotištima. Inicijativom Komiteta osnovana su nebrojena građevinska udruženja koja su mnogim Nijemcima iz Jugoslavije omogućila da ponovno dobiju dom.⁸² Tako nastaju izbjeglička naselja koja su tipična za poslijeratnu Njemačku. Također su i zaslugom evangeličke i katoličke crkve izbjeglice nakon teškog početka u Njemačkoj lakše mogle stvoriti novi zavičaj. Tek u pedesetim i šezdesetim godinama može se govoriti o samoinicijativi i aktivnoj integraciji izbjeglica, što se vidi na tome da je evangelička crkva propagirala samopomoć, jer je puno izbjeglica bilo zahvaćeno začaranim krugom letargije i samosažaljenja.⁸³

⁸⁰ *Mitteilungen für die Donauschwaben*, VII, br. 13, Karlsruhe, 1. VII. 1961., 1.

⁸¹ *Mitteilungen für die Donauschwaben*, XII, br. 10, Karlsruhe, 15. V. 1966., 3.

⁸² *Der Bote*, X, br. 2, juni 1970., 4.

⁸³ Krisztina Kaltenecker, *Wie wird eine Baustelle zur Gemeinde? Das Grundkonzept der Darmstädter Donauesiedlung zur Ansiedlung und Eingliederung (1949–1954)*. u: *Ortsbezüge. Deutsche in und aus dem mittleren Donaauraum [Schriftenreihe des Johannes-Künzig-Instituts 5]*. (gl. ur. Hans-Werner Retterath), Freiburg: Johannes-Künzig-Institut, 2001., 193.–221., 200.

Službeni vjesnik Komiteta bio je “Der Bote”, koji je objavljivao od 1961. U početku je Sommer bio suizdavač, kasnije je još djelovao samo kao urednik. Iz tog razloga se u prvim brojevima novina puno izvještavalo o Nijemcima iz Bosne.⁸⁴ Ovi izvještaji ne donose nam ništa novo, najčešće se radi o malim člancima koji govore o povijesti bosanskih Nijemaca i o godišnjim okupljanjima. Tijekom jednog okupljanja u Messtettenu, na jugu Njemačke, okupilo se između 500 i 600 ljudi koji su došli čak i iz Austrije i SAD-a. Veliko razočaranje bilo je to što se bosanski Nijemci iz središnje Njemačke (dakle iz okruga Altenkirchena) nisu pojavili.⁸⁵

U jednom izdanju pojavila se čak i rubrika “Bosanski kutak”, u kojoj je objavljena reklama za zavičajnu knjigu Schönborn. Iz Schutzberga je izviješteno da je evangelička crkva srušena te da je na njenom mjestu izgrađen jedan kulturni dom. Interesantan je Sommerov poziv svim bosanskim Nijemcima da prilože članke o starom zavičaju ili o sadašnjem životu u Saveznoj Republici.⁸⁶ Budući da se osim autora zavičajnih knjiga Josefa Zorna i naravno Ferdinanda Sommera nijedan bosanski Nijemac nije osjećao pozvan da napiše članak, rubrike već u idućem broju više nije bilo. Kao i u “Mitteilungen”, također se i u “Der Bote” nakon Sommerove smrti gotovo i nije pojavio niti jedan članak o bosanskim Nijemcima i njihovom starom zavičaju.

Zaključila bih moje izlaganje o identitetu bosanskih Nijemaca, koji je jedan možda manje poznati dio identiteta Bosne i Hercegovine kroz povijest, pismom jedne žene iz Schutzberga koja je u SAD-u pronašla novi zavičaj. To pismo sažima koje značenje na privatnoj razini zavičajne knjige imaju za ljude koji su izgubili zavičaj. Ono pokazuje što je to izgubljeni zavičaj. Zavičaj je idealizirano sjećanje, osobito na djetinjstvo, na bliske ljude, zavičaj je sigurnost, a često i alternativna slika naspram sadašnjosti kada ju se doživljava nesigurnom.

⁸⁴ Istraženi su brojevi izašli između 1961. i 1970. Na početku je “Bote der lutheranischen und reformierten Glaubensgenossen aus Jugoslawien” izlazio jednom godišnje, a od 1964. izlazi četiri puta godišnje pod nazivom “Der Bote”.

⁸⁵ *Bote der lutheranischen und reformierten Glaubensgenossen aus Jugoslawien*, II, br. 1, august 1962., 7.

⁸⁶ *Der Bote*, III, br. 1, april 1970., 5.

“Dragi oče Sommer, [...] kada mislim na Schutzberg mislim na ckrvu, na školu [...], vidim Vas i sestričnu Lene [...], oboje Vas dragih ljudi jednostavno pripadate ovom malom komadiću zavičaja koji mi ponekad dođe u sjećanje poput sna [...]. Želim Vam se posebno zahvaliti za knjigu Schutzberg. Za mene je ona bila najbolja knjiga godine. Kroz ovu knjigu vratila su mi se sva moja sjećanja iz djetinjstva. [...] Nismo uživali luksuz koji naša djeca imaju, ali je sretnije i radosnije bilo naše djetinjstvo od ovoga koje naša djeca danas imaju u nuklearnom dobu. Moj sin uči čitati i pisati njemački [...]. Rekao je da isto želi pročitati ovu knjigu tako da zna otkuda dolazi njegova majka.”⁸⁷

“RIGHT TO A HOMELAND” – IDENTITY OF BOSNIAN GERMANS IN POSTWAR GERMANY

(Summary)

This paper deals with the barely researched history of German rural communities in Bosnia and Herzegovina from the settlement in the second half of 19th century to departure in 1942 and the new beginning after 1945 in West Germany. Through the analysis of their local literature and publications published after 1945 in FR Germany we seek to find an answer to how the Bosnian Germans subsequently constructed their identity and how was a small group of Bosnian Germans positioned towards the large group of Danube Swabians. Apart from the origin, language and religion, important factors for the creation of ethnical identity were also customs and traditional costume, way of agricultural work and life, as well as the attitudes towards landowning and work, the factors by which the Bosnian Germans differed, according to their own opinion, from other ethnical groups in Bosnia and Herzegovina.

---

⁸⁷ *Der Bote der lutheranischen und reformierten Glaubensgenossen aus Jugoslawien*, IV, br. 1, mart 1964., 8.

The analysis of local literature shows that the identity of Bosnian Germans is solely focused on the birthplace or hometown while Bosnia and Herzegovina and its inhabitants remained foreign forever. We can also conclude that the traumatic experience of the collective expulsion in 1942 was a key event for the development of group consciousness amongst Bosnian Germans. The authors of local books describe the history of Bosnian Germans as a circle which closes in West Germany: since they emigrated from German territories to their settlement in Bosnia, until their (involuntary) return to the “land of the ancestors”. The local books, not only of Bosnian Germans, but also of all Germans who had to leave their homelands in Eastern Europe during the Second World War, fulfil different important functions. First of all they give a historical sense to their flight, persecution and removal, second, they are an important medium which helps them to overcome the loss of homeland, and third, they help to construct the auto stereotype about an inherited mentality of colonists and the ability to adapt during integration into the West German society. Bosnian Germans were very weak as a group. They were lost early in the large group of Danube Swabians, and the descendants of former colonists no longer keep the culture of their ancestors, so that Bosnian Germans as a group are not noticeable any more.

Edin Omerčić

VIĐENJE “DRUGOG” U VRIJEME RATA 1992-1995

Uvod

U OVOM RADU ĆEMO KROZ ANALIZU ODREĐENIH PRIMJERA tekstova pokušati dobiti uvid u to kako su pojedini vojnici, komandanti i političari tokom rata u Bosni i Hercegovini gledali “Drugog”. Pri tome smo koristili: dnevničke zapise Nusreta Šehića, Mirsada Ćatića, Ive Komšića, Mileta Jovičića, Stjepana Šibera, fra Ljube Lucića, Radoslava Zovke, Daneta Olbine, bilješke Ede Hozića, analize Miloša Minića, knjigu Sefera Halilovića nastalu na osnovu dnevnika, knjigu Ljubomira Zukovića te Alekse Buhe.¹

Postavlja se pitanje ko je to sve u analiziranim tekstovima “Drugi”, Je li to pojedinac ili grupa? Odnosi li se to samo na vojnog neprijatelja, samo na pripadnika druge nacije, druge vjeroispovijesti, samo na onoga ili one drugačijih političkih nazora? Ili sve to zajedno? Samo ranije navedeno, ili/i nešto više? Šta se to događa kada se “umjesto mahanja simbolima počne mahati oružjem. Kada se Drugi počne doživljavati kao zlo, kao prijetnja našem identitetu, kada ta smislena i opravdana potreba za pripadanjem, počne voditi prema strahu od Drugoga i kada se uslijed toga straha ili mržnje javlja želja za agresijom i poricanjem Drugoga.”² Postavlja se pitanje da li su upravu ili se radi o pu-

---

¹ U ovom radu smo svjesno izostavili: prvo, *gender* problematiku, a također su izostavljeni iskazi djece žrtava rata, jer bi se analiziranjem tekstova i iskaza npr. zlostavljanih i silovanih žena problem znatno proširio, a potrebno mu je posvetiti mnogo više prostora, vremena i hrabrosti.

² Ivan Vukoja, Identitet naš svagdašnji. u: *Status 1 (2002)*, Mostar: Udruženje građana “Dijalog”, 45.

kom generaliziranju Laure Silber i Alana Littlea kada kažu: “Raditi u bivšoj Jugoslaviji znači ući u svet paralelnih istina. Kuda god da pođete nailazite na isto, čvrsto uvjerenje da je za posrnuće tog prostora uvek kriv neko drugi a ne sopstvena strana. Rat je izbrisao bilo kakvu naviku samokritike koju su Srbi, Hrvati, Muslimani i Slovenci nekada možda posedovali. Svaka nacija je prihvatila svoju istinu u kojoj je uvek samo ona žrtva a nikada počinitelj.”³

Svi će ljudi biti Srbi

Prvo djelo koje smo uzeli u razmatranje je knjiga Ljubomira Zukovića *Srpska je rođena*. Zuković je tokom i nakon rata bio ministar za obrazovanje, nauku i kulturu Republike Srpske. Na početku svoje knjige ističe ulogu koju je imao početkom augusta 1992. godine, kada se ime *najmlađe i najsrpskije države* promijenilo iz Srpska Republika Bosna i Hercegovina u Srpska Republika. Ime ove tvorevine smatra prikladnim iz tog razloga što će nekad u budućnosti u njoj “moći da opstanu i sva ona druga imena i nazivi do kojih nam je toliko stalo. Dakle, i Srbija, i Crna Gora, i Bosna, i Hercegovina, i Šumadija, i Zeta, i Raška, i Vojvodina, i Srem, i Bačka, i Krajina, pa shodno tome i: Srbijanac, Crnogorac, Bosanac, Hercegovac, Šumadinac, Zećanin, Rašanin, Vojvođanin, Sremac, Bačvanin, Krajišnik, i tako dalje.”⁴ Položaj svoje republike i naroda u njoj vidi na uskom prostoru, stiješnjenom namjerama moćnih neprijatelja.⁵ Smatra da “Srbi već vekovima stoje na zlu i opasnu mestu, ‘među Turke i među Latine’, braneći pravoslavlje i uzgred, uobraženu i nezahvalnu Evropu od brutalnih azijskih nasrtaja.”⁶ Zuković u svojoj knjizi često citira narodne umotvorine, guslare, Njegoša naročito. “Drugog”/“Druge” vidi kao otpadnika/e od svog naroda, kao poturicu, poturčenjaka, čovjeka koji je u zabludi, koji mrzi Srbe (dok Srbi “njih” ne mrze), čovjeka zaostalog u vre-

³ Lora Silber, Alan Litl, *Smrt Jugoslavije*, Beograd: Radio B92, 1996, 9.

⁴ Ljubomir Zuković, *Srpska je rođena*, Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996, 11. Bosna i Hercegovina je ovdje svedena na dvije zasebne pokrajine, regije: Bosnu, Hercegovinu, koje nemaju državnost ni političko-pravni položaj republike.

⁵ Isto, 9.

⁶ Isto, 70.

menu nekadašnje Osmanske imperije, vezanog za Aziju, mračne sile⁷, ljude proklete od Boga i sl. U "Njima" vidi tamničare svog naroda⁸, islamizirane Srbe⁹, izdajnike, ljude tvrda srca i kratke pameti¹⁰ koji žele da žive "i na svome i na našem, i da nas, što je moguće pre, ukinu kao narod".¹¹ Zuković je samo primjer maksimalnog intenziviranja agresivne srpske kampanje protiv ustaša i *Turaka*, koji po tradiciji ponovno bivaju označeni kao mitski neprijatelji Srba.¹² Pri tome su svi Hrvati ustaše, a svi su Muslimani/Bošnjaci zapravo Turci. "Islam je tretiran kao neevropska religija, kao da hrišćanstvo nije došlo sa istog geopolitičkog prostora, a muslimani tek kao "rezultat osvajanja jedne azijske sile", ne ulazeći u dubinu i kompleksni sadržaj tog pitanja."¹³ Kao zanimljivost ističe da su se Srbima vraćali oni njihovi preobraćenici koji su dosegali najveće intelektualne, naučne i umjetničke visine, te na ovom mjestu redom nabraja: *Jorjo Tadić, Ivan Meštrović, Petar i Antun Kolendić, Ivo Andrić, Meša Selimović*, te za njih kaže: "Nama takvi, zapravo, i trebaju, i mi se divimo njihovim intelektualnom i moralnom podvigu. Jer, nije nimalo teško, niti je kakva zasluga srbinom se roditi, ali je muka Srbinom postati i ostati."¹⁴ Za najveće srpske pjesnike i pisce smatra *Njegosša, Kočića, Dučića, Andrića, Selimovića, Bečkovića*, koje "oni mrze", a osobito im "teško pada naša narodna epika koja nas je proslavila u celom svetu i kao pesnike i kao rodoljube i slobodare. A imali bi, da ih Bog nije nagrdio, i ono pravo da budu suvlasnici tog ogromnog i neprocenjivog srpskog duhovnog blaga."¹⁵ Zuković nije, kao u slučaju sa pjesnicima, položio pravo posjeda i korištenja na pojedine žive političke ličnosti. *Kecmanovića* i *Pejanovića* smatra "današnjim najvećim izdajnicima i izrodima"

⁷ Isto, 23.

⁸ Isto, 22.

⁹ Isto, 50.

¹⁰ Isto, 26.

¹¹ Isto, 43.

¹² Safet Bandžović, Bošnjaci u postjugoslovenskoj srpskoj historiografiji. *Prilozi*, 29, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, 350.

¹³ Ljubomir Zuković, *Srpska je rođena*, 351. i tome sl. na istom mjestu, posebno str. 351-354.

¹⁴ Isto, 15.

¹⁵ Isto, 18-19.

svoga naroda, te “Alijinim hrtovima”.¹⁶ U tekstu pod naslovom *Oni i Mi* govori o opasnom, visprenom neprijatelju i ‘njegovom’ načinu promišljanja, koji se nečastan ‘kakav jeste’ postepeno, poput bolesti, uvlači u sve pore, pa tako i u kulturu i tradiciju *Nebeskom narodu* koji je tog procesa infiltracije nesvjestan, pa nešto tuđe, nazadno i istočnjačko prima kao svoje.¹⁷ Posebnu opasnost po srpski narod Zuković vidi u *Vatikanu, zadržtom Poljaku Vojtiti*¹⁸, saudijskom kralju *Fahtu*¹⁹, Bušu i SAD-u, Međunarodnoj zajednici, katoličanstvu, konstruktorima “zverskog poretka”²⁰ itd. Hrvate naziva balkanskim policajcem, smatra ih konvertitima.²¹ Izetbegovića naziva fundamentalistom²². Hrvate i Poljake suprotstavlja Srbima i Rusima. Izrugava se imenu *Tadeuša Mazovjeckog* – “srbomrscia mefistofelovskog lica”, tako da u jednom momentu, i nikako slučajno – piše TadeuŠ.²³ Papu Ivana Pavla II i Mazovjeckog, budući da su Poljaci, smatra zavjerenicima protiv Srba.²⁴ U takvoj podjeli nasuprot *zlu* stoji apsolutno *dobro*, koje predstavljaju *braća Rusi i velika i moćna Rusija*.²⁵ Tvrdi da “veseli Srbi” nisu mogli nikuda bježati, te su bili primorani i da se “turče” i da se “katoliče” (za razliku od katolika, koji su od islama mogli uzmicati sve do Atlantika, a bogami, i dalje).²⁶ Posebna su tema kod Zukovića “podobni Srbi”, “takozvani Srbi”, Srbi koji su izdali vlastiti narod, “Srbi janjičari, Srbi dobro isprobani i dresirani da rade u korist vlastite štete... Stoga dragi sunarodnici, ako i smognete snage da ih slušate i da ih gledate, i da ih čitate, ništa

¹⁶ Isto, 32.

¹⁷ Isto, 34-42.

¹⁸ Isto, 56.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto, 86.

²¹ Isto.

²² Isto, 56-57.

²³ Isto, 87; objašnjava na str. 85: “ime mu iz pristojnosti ne bi trebalo rastavljati na slogove, da se onaj srednji slog ne bi sasvim izgubio”.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto, 97.

²⁶ Isto, 46.

im nemojte verovati! Oni drsko i bestidno lažu...”,²⁷ jer su ostali u “Alijinoj” državi. Slično tome, a po narodnoj umotvorini da *u svakom klasju ima kukolja*, razmišlja i Stevan Medić, poslanik iz Šipova, kada na Skupštini srpskog naroda BiH pred sam rat šalje poruku:

*Poručujem gospodi Srbima koji žive po soliterima: Gospodo Srbi po sarajevskim soliterima, to nisu vaša ognjišta i vjerovatno i niste spremni da to branite, jer to nije vaše – to vam je neko dodijelio. Mi koji imamo svoja ognjišta, koji nismo pohrlili u ove velegradove mi ćemo svoja ognjišta braniti i nikada se ta ognjišta neće zvati drugačije nego do sada.*²⁸

Ovdje su već jedni drugima suprotstavljeni: Srbi iz (vele)grada i Srbi sa sela; grad i selo, tj. urbani i ruralni civilizacijski prostor; *soliter* i *kuća*; vlastito i tuđe; čojstvo i junaštvo sa kukavičlukom, *ognjište* (koje 4 puta spominje u dvije rečenice) i (recimo) *televizor*. U pjesmi *Čega se plašim*²⁹ autora Vase Ilića, objavljenoj u listu SDS-a BiH *Javnost*, glavni motiv je strah. Strah od “Drugog”, te se autor, između ostalog, plaši i *Nijaza Durakovića, Oslobođenja, vanbračne djece, Smiljka Šagolja, miševa, Buuu i Buuu-m, specijalaca...*

Mi. I Oni.

Sasvim obični ljudi?

Aleksa Buha je od početka 90-ih godina 20. stoljeća imao niz značajnih funkcija u javnom životu Bosne i Hercegovine. Bio je profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, potpredsjednik Srpskog prosvjetnog i kulturnog društva *Prosvjeta*, poslanik u Skupštini SRBiH, potom i poslanik u Narodnoj skupštini Republike Srpske, te naposljetku ministar inostranih poslova u Vladi Republike Srpske. Knjiga pod naslovom *Argumenti za Republiku Srpsku* zbirka je javnih govora, pisama upućenih svjetskim zvaničnicima te intervjua koje je dao pojedinim novinarima. Bosnu i Hercegovinu smatra za *bivšu, fiktivnu, nepostojeću državu, eksrepubliku*, odnosno federalnu jugoslavensku republiku, grad Sarajevo je za Buhu - *bivše Sarajevo*, koje treba da se podijeli na dva gra-

²⁷ Isto, 24-25.

²⁸ *Oslobođenje*, 15663, 28. 01. 1992, str. 3.

²⁹ *Javnost, list SDS BiH*, I, 2, 27. 10. 1992, 4.

da.³⁰ “Drugi” su za Buha *partneri* SDS-a u vlasti, “legalni predstavnici muslimanske i hrvatske nacionalne zajednice”, a “nas” smatra za srodnike “druga dva naroda Bosne i Hercegovine”. “Drugi” gube politički razum, *omadžijani* su obećanjima Evropske zajednice, i među “njima” je došlo do pobjede gluposti.³¹ Za Muslimane i Hrvate u Bosni i Hercegovini, u pismu u kojem iznosi gomilu neistina, upućenom zvaničnicima Ruske Federacije 13. juna 1992, kaže da su u koaliciji protiv Srba, nad kojima su izveli državni teror, posebno u Sarajevu.³² Za našu temu je od iznimne važnosti intervju koji je Aleksa Buha dao novinarki Nadi Puvačić, u kojem, između ostalog, odgovara na pitanje o uzroku neprijateljstva čitavog svijeta prema srpskom narodu. Muslimane i Hrvate smatra direktnim ratnim neprijateljima srpskog naroda, a čiji su zvaničnici u “histeričnoj mržnji prema srpskom narodu...čak odložili i svoju uzajamnu mržnju koju kontrolišu samo zahvaljujući prvoj navadi i nadi da će u njoj zajedno biti uspješniji...”³³

Nusret Šehić, dugogodišnji saradnik Instituta za istoriju u Sarajevu, vodio je i objavio obimne dnevničke bilješke³⁴ od samog početka 1992. godine pa do svog izlaska iz opkoljenog Sarajeva konvojem za stare i bolesne 28. decembra 1993. godine. Stjecajem okolnosti, Šehić je u poziciji da može povezati, uspoređivati i pratiti *četništvo* od njegova postanka, razvoja, transformacije, pa sve do najnovijeg doba, i to iz dva aspekta – profesionalnog³⁵ i privatnog. Tako

³⁰ Aleksa Buha, *Argumenti za Republiku Srpsku*. Novi Sad: Matica srpska, 1996, 49, 56-59, 124, 234.

³¹ Isto, 31, 39.

³² Isto, 72-73.

³³ Isto, 243. Intervju je objavljen u *Dugi* 5-12. VIII 1995. godine, odakle je preuzet, te objavljen i na ovom mjestu. Buha ovdje spominje dvije vrste protivnika: strane protivnike (u koje ubraja Ameriku, Njemačku i Austriju) i domaće protivnike (koji su toliko bezvrijedni i nedostojni da o njima i ne želi govoriti), i podvlači da “obje ove vrste protivnika ‘elegantno’ obavljaju ulogu neprijatelja, tako što su Srbima nametnuli ovu rijetko viđenu nesreću”. Vidi: isto, 239-250.

³⁴ Nusret Šehić, *Dnevni zapisi o životu u Sarajevu pod četničkom opsadom tokom 1992. i 1993. godine, I-II*. Sarajevo: Rabic, 2003.

³⁵ Doktorska disertacija Nusreta Šehića objavljena je pod naslovom *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941), politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, ANUBiH, Djela, knjiga XLII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 27, Sarajevo, 1971.

u podužoj dnevničkoj bilješci od 25. juna 1992. godine, između ostalog, piše i o tom pokretu u 19. i početkom 20. stoljeća, te u Drugom svjetskom ratu, za koje kaže: "...ali...oni su bili 'prave bebe' u poređenju sa sadašnjim četnicima, bilo onim iz redova arkanovaca, šešeljevaca ili iz redova Karadžićevih ekstremista."³⁶ Ovaj se autor u jednom trenutku zapitao da li je moguće da se među Srbima našlo toliko "moralno potonulih ljudi iz kojih su iščezle sve norme etike i etičkog ponašanja".³⁷ Iz *Oslobođenja* od 17. jula 1992. godine Šehić prenosi i priču³⁸ o Muhsinu Rizviću, koji postavlja pitanje:

Kakvi su to ljudi koji nas napadaju, progone i ubijaju tako ravnodušno? Zar je moguće da to čine bića koja nose naziv čovjek?

Kod Šehića možemo pratiti i njegovo viđenje brojnih ličnosti iz političkog i kulturnog života. U ovom ćemo tekstu krenuti redom "pojavljivanja" u bilješkama. Prvi je u tom nizu prof. Milorad Ekmečić, "tihi i tolerantni čovjek, naučnik, sa kojim se poigrala sudbina"³⁹, intelektualac za kojeg važi mišljenje da želi imati onu ulogu u BiH koju Dobrica Ćosić ima u Srbiji, a ta je da bude "duhovni vođa svih Srba".⁴⁰ Na istom mjestu iz intervjua u *Oslobođenju* od 11. aprila 1992. prenosi i mišljenje Mirka Kovača o Ekmečiću, za kojeg kaže da je:

...pravi zlotvor i zlikovac sadašnjeg pakla.

Šehić je u cijelosti prenio i pismo Mladena Vasiljevića Ekmečiću. Ekmečić je Vasiljeviću bio fakultetski profesor. Pismo je objavljeno u *Oslobođenju* 22. juna 1992. pod naslovom "*Miloradu Ekmečiću*" sa *žaljenjem*, i u tom pismu, između ostalog, Vasiljević pita Ekmečića:

... Mislite li da se plač djeteta u vašim Pribilovcima..., gdje je za vrijeme rata izvršen stravičan zločin, razlikuje od ovog današnjeg dječijeg plača u Ahatovićima, Dobroševićima, Foči, Goraždu. Postoji samo jedna bitna razlika, ovog puta, Vi ste na strani krvnika. E moj profesore univerzitetski!

³⁶ Isto, I, 210.

³⁷ Isto, 203.

³⁸ Isto, 303.

³⁹ Isto, 19.

⁴⁰ Isto, 36-39.

Sam je Šehić, zabezknut Ekmečićevom izjavom japanskom novinaru koji ga je pitao za trenutna zbivanja u BiH (1993. god.) u kojoj je novinar dobio odgovor da je to nastavak oslobodilačke borbe srpskog naroda koju je započeo 1804. godine, ovu izjavu protumačio kao to da “Muslimane koji su svoje-vremeno izgnani iz Srbije u toku XIX stoljeća, u toku tih srpskih ustanaka, treba i dalje goniti i iz Bosne i Hercegovine do njihovog potpunog uništenja.”⁴¹ Prvog predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine Aliju Izetbegovića lično Šehić spominje na više mjesta. Uvijek u pozitivnom kontekstu. U više navrata on kritikuje nerad gradonačelnika Sarajeva, Vlade, vlasti općenito. Izetbegovića kritikuje rijetko. U bilješci od 5. marta 1992. prenosi vijest da je Predsjednik u svijetu prepoznat kao ličnost koja teži mirnom “raspletu krize” u Jugoslaviji, naziva ga *golubom mira*. Šehić nam prenosi iz *Oslobođenja* od 24. i 26. juna 1992. godine i intervju Warrena Zimmermana u kojem ambasador SAD-a iznosi svoja viđenja triju predsjednika: Tuđmana, Miloševića i Izetbegovića. Milošević je vlastoljubiv, nacionalist, čovjek jučerašnjice, lažac, obmanjivač... Tuđman je, za razliku od Miloševića, poslušnik evropskih političara, više reaguje na stavove Zapada kada su u pitanju ljudska prava, hrvatski nacionalist. Za bosanskohercegovačkog predsjednika Predsjedništva ambasador kaže:

*Satanizovana slika Izetbegovića koju u srpskim medijima prenose ljudi koji ga nikad nisu sreli, ne uklapa se u lik čovjeka kojeg sam ja imao priliku da upoznam tokom brojnih susreta posljednjih nekoliko godina.*⁴²

Sefer Halilović o Izetbegoviću piše gotovo isto kao prethodna dvojica. Izetbegović je i u Halilovićevu tekstu ‘mirovnjak’, neko ko želi zaustaviti rat – ali je to ponašanje u drugačijim prilikama (juni 1993. godine) za Halilovića neprihvatljivo:

*On je stalno govorio o zaustavljanju rata, a ja o borbi za slobodu. Tu smo se mi razlikovali. I to jako... Suvviše smo se često oko toga raspravljali. Ponekad čak vrlo žučno i žestoko...*⁴³

⁴¹ Isto, II, 45-46.

⁴² Isto, 204-205.

⁴³ Sefer Halilović, *Lukava strategija*. Sarajevo: Maršal, 1997, 10.

Halilović dalje dodaje kako je Izetbegović prvi put bio odlučan upravo u trenutku kada su se dešavale organizacijske i kadrovske promjene u Oružanim snagama Armije BiH (juni 1993. godine). U ovim 'rohadama' ustanovljena je funkcija komandanta Glavnog štaba Vrhovne komande Armije Republike BiH, na koju je imenovan Rasim Delić. Funkcija načelnika Glavnog štaba, koju je do tada vršio Sefer Halilović, zadržana je, ali je njena važnost bitno umanjena.

Razlike između mene i Predsjednika su bile velike i svako ih je mogao uočiti. Nas dvojica smo bili dva svijeta kada je riječ o pristupu odbrani, koncepciji i mnogim drugim bitnim pitanjima. ...Alija je neodređeno gledao negdje u vrata, olovnog izraza na licu. Prvi put sam ga vidio tako odlučnog. Gotovo da mi je bilo žao što se na taj način nije postavio kada smo u Ženevi pregovarali sa četnicima i ustašama. Tamo je bio manji od makova zrna. A ja sam, zapravo, u toj Ženevi zaključio da on jednostavno ne može biti odlučan.

Ponovno nam iz *Oslobođenja* Nusret Šehić prenosi tekst, ovoga puta tekst Marka Vešovića, upućen Nikoli Koljeviću.

Moj Nidžo! Politički kepec u tebi odbacio je Aristotelovu logiku, na kojoj se temelji zapadna civilizacija i srozao te do hotentotskog načina mišljenja: kad Radovan terorize Muslimane, to je dobro, a kad Alija terorize Srbe, onda je to zlo. Alal ti sjekirče! Stavio si, takođe nedavno, svog tjelohranitelja Rajka Kusića na jedan tas, a na drugi tas turio si opštinu Stari Grad. I dogodilo se čudo: prevagnula je arijevska glava Kusićeva. To beličim nije fašizam.⁴⁴

Nešto dalje, u bilješci od 31. maja 1992. godine, ponovno govori Vešović. Ovoga puta u telefonskom razgovoru sa sestrom iz Crne Gore, koja ga je napala što se izjasnio protiv *durmitorskog krvoloka*, koja ga nije pitala ima li hljeba i koja je uz psovku ustvrdila da je čitav svijet protiv Srba. Na to je Vešović zaključio da velika doza otrova koju je Milošević nasuo pravoslavnom narodu u glavu neće bez nekog čuda iz nje biti istjerana.⁴⁵ Šehić često spominje i Radovana Karadžića, bilo samostalno bilo u kojekakvoj skupini

⁴⁴ Nusret Šehić, *isto*, 69.

⁴⁵ *Isto*, 141-142.

(npr. ozloglašena 3 “K” - Karadžić, Krajišnik, Koljević). On je *čudovište*⁴⁶, *kreatura*⁴⁷, *beskrupulozan*, *spreman na sve vrste zločina*⁴⁸, *okorjeli lažac*, *zločinac*⁴⁹, *“durmitorski luđak”*⁵⁰, *ludi psihijatar*⁵¹, *izrod svog vlastitog naroda*, *beštija*⁵². U tom carstvu zla dalje postoji čitav panteon *neljudi*: “Ova teška borba sahraniće konačno posljednje balkanske diktatore i zle ljude koji su u ovom nevremenu uspjeti da se popnu na najviše vrhove vlasti, Miloševića, Jovića, nekakvog Kostića i njegove satelite Karadžića, Koljevića, Krajišnika i njima slične, jednom riječi, neljude koji su svoje karijere gradili na lažima, zavjerama i koji su uspjeti da srpski narod dovedu do najnižeg stepena njihovog postojanja.”⁵³ Dobricu Ćosića ovaj autor vidi kao *konvertita* koji je bio “vjernik Komunističke partije Jugoslavije”, *disident*, sada u okrilju nacionalista⁵⁴; nešto dalje prenosi nam i pismo Izeta Sarajlića upućeno Ćosiću⁵⁵, dok početkom juna 1993. godine, kada Ćosić silazi s funkcije predsjednika SR Jugoslavije, o njemu piše mnogo

⁴⁶ Isto, 86. “Često ponavljam sebi pitanje kakav će biti politički i moralni kraj ovog čudovišta, posebno s obzirom na to da on sada vodi pregovore u ime ‘njegovog srpskog naroda u Bosni?’”

⁴⁷ Isto, 222. “Ta kreatura Karadžić nikako da se osvijesti od nacionalističkog ludila! On koji ima glavnu ulogu u uništavanju našeg grada ima još smjelosti da se pojavi pred jednom takvom ličnošću kakvu trenutno predstavlja Miteran.” Predsjednik Francuske François Mitterand sletio je na Sarajevski aerodrom i obavio kratku posjetu Sarajevu 28. juna 1992.

⁴⁸ Isto, 287.

⁴⁹ Isto, 393, te dalje: “U njemu se probudio sam đavo, pa su njegove tobožnje izjave o miru čisti blef.”

⁵⁰ Isto, 433.

⁵¹ Isto, 459.

⁵² Isto, II, 87. “Karadžić je okorjeli lažac i to je i sada potvrdio. Blago je reći da je on izrod svog vlastitog naroda. Zar je sudbina naše zemlje da ima za protivnika takvu beštiju i izroda?”

⁵³ Isto, 139.

⁵⁴ Isto, 174.

⁵⁵ Isto, 205. Pismo je objavljeno u *Oslobođenju* 25. juna 1992. godine, a završeno je sljedećim rečenicama: “...Srbin ovaj koji nas nemilice tuče s naših brda, ima jedino stravično mnogo granata. Šta imade Bosanac - neću ti govoriti. Reći ću ti jedino da još uvijek umije da voli”.

odmjerenije, kao o piscu, jednom od autora plana za stvaranje Velike Srbije.⁵⁶ S analizom Šehićevih tekstova završit ćemo kod njegova viđenja jedne od kontroverznijih ličnosti od sredine 80-ih naovamo, filmskog redatelja Emira Kusturice, a nakon što je pročitao jedan intervju koji je redatelj dao zagrebačkom *Globusu* od 13. marta 1993, koji prenosi *Oslobođenje*. Kusturica ovdje doživljava preobražaj, pročišćenje, ...*kao da je u jednom trenutku sve shvatio šta se zbiva sa Bosnom*⁵⁷... *Emir kao da se iskreno vratio svom stadu*. Na Amsterdamskom aerodromu Kusturica je sreo Rasima, izgnanika iz Lopara, koji ga je zapitao: "Zašto, Emire?", a Emir se u intervjuu prisjeća: "Ne mogu da mu odgovorim, samo vidim ispred sebe slike stradalništva Bosne. Najednom kao kiparske tužne oči, preda mnom skršile su se sve moje političke iluzije. Od tog momenta sve što budem vidio i čuo imaće drugu vrijednost... I dok tumaram ovim svijetom bosanske Muslimane ubijaju ne kao sezonske berače pamuka, nego samo zato što su Muslimani. Znam da stradaju i drugi, ali sigurno je, Muslimani najviše. Tumaram tako svijetom, nosim svoj posljednji film sa sobom i čemer u duši."⁵⁸

Naredni autor, čije smo dnevničke bilješke⁵⁹ koristili je Miloš Minić. Tužilac u procesu protiv Draže Mihailovića, grupe četničkih vojvoda, ljotićevaca, ministara u vladi Milana Nedića. Minić je član KPJ od 1936. *Antifašista, antinacionalistički opredjeljen*⁶⁰ - nastupa i djeluje upravo s ovih pozicija. Za sebe smatra da pripada srpskom narodu.⁶¹ U svojim bilješkama iz decembra

⁵⁶ Isto, II, 100.

⁵⁷ Kusturica je u Dnevniku 23. aprila 1992. godine u telefonskom razgovoru s urednikom dnevnika TVBiH Senadom Hadžifejzovićem konstatirao i razgovor zaključio rečenicom: "Koristim priliku da gospodina Karadžića zamolim da svojim autoritetom, a vjerujem da od mene teško može napraviti antisrbina, utiče na te bijednike i očajnike da ne bacaju granate na moj grad! Jer, više nema dileme da se na sarajevska brda penju muslimani da bi odozgo rušili svoje kuće. Eto toliko...", vidi: Senad Pećanin, "Priča o Sarajevu", u: *Dani, bosanskohercegovački nezavisni magazin*, Sarajevo, 5. 4. 2002, 14.

⁵⁸ Nusret Šehić, *isto*, 53.

⁵⁹ Miloš Minić, *Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: 1991 - 1995.: kako je uništena SFR Jugoslavija*, Sarajevo: Društvo za ugrožene narode, 2002.

⁶⁰ Isto, 573.

⁶¹ Isto, 325. "Bombardovanje Sarajeva ući će u istoriju kao sramotna vojna operacija koje će

1991. iznosi mišljenje da su sudionici rata unuci i sinovi onih ustaša i četnika iz Drugog svjetskog rata. “Generacije su nove. Politički programi onih koji rukovode stranama u ratu danas su gotovo isti ili slični, po glavnim ciljevima (Velika Srbija, odnosno Velika Hrvatska), kao što su bili onog četničkog i ustaškog pokreta iz 1941-1945.” U bilješci od 19. augusta 1992. prepričava priču svojih poznanika sa sela, dvojice dvadesetpetogodišnjaka.

...Pucali smo jedni na druge i dovikivali se: mi njima ‘drž’ se Ujko’ – oni nama: ‘drž’ se Četo’, mi njih ‘ustaše’ – oni nama ‘četnici’, a kao što mi nismo četnici, možda, ni oni nisu ustaše; dovikivali smo se kao komšije i nišaniili jedni na druge, kao što to u ratu mora da bude.⁶²

Dalje prenosi svoja razmišljanja nakon razgovora s mladićima i pita se: “Zašto nijedna strana ne naziva onu drugu ‘partizanima?’”⁶³ Minić nam u bilješci od 13. aprila 1993. iznosi osnovne misli iz razgovora sa Dobrivojem, sada četrdesetogodišnjakom, nekada vozačem u jugoslavenskim ambasadama, svršenim studentom prava. Dobrivoje je kao dobrovoljac iz Srbije otišao na ratište u Hrvatsku, nakon što su “hrvatske snage otpočele napad na snage ‘Republike srpske Krajine’, kod Masleničkog mosta”. Miniću govori o vrlo lošoj vojnoj organizaciji i svom razočarenju prilikama i ponašanju vojske na frontu. Iz ovog razgovora saznajemo i socijalnu strukturu dobrovoljaca iz Srbije na ratištu u Hrvatskoj. Za razliku od dobrovoljaca robijaša, kojima je obećavano smanjivanje ili oslobađanje od zatvorske kazne u zavisnosti od “staža” na frontu, bez obzira na težinu ranije počinjenog krivičnog djela, o Arkanovoj gardi Dobrivoje ima sasvim suprotno mišljenje. To su dobri disciplinirani borci, organizacija je na nivou, pljačkaju samo “visoko tarifnu” robu, devizna novčana sredstva, vode vlastitu pljačkašku ekonomiju, vojnici primaju mjesečnu platu u visini od 1000 maraka.⁶⁴ U bilješci od 21. februara 1994. godine Minić prenosi zapažanja novinara CNN-a o povlačenju “šutljivih, nezadovoljnih,

---

se stideti naš srpski narod, kad prestanu ovi ratovi i dođe jedno normalnije vreme.”

⁶² Isto, 48. O međusobnom dovikivanju neprijateljskih vojnika između rovova vidjeti i kod Ljube Lucića, *Između neba i granata: sarajevski dnevnik 1992-1995, Dio 1*, Sarajevo, “Svjetlo riječi”, 2005, 752.

⁶³ Minić, *isto*, 107–108.

⁶⁴ Isto, 169.

potištenih vojnika" sa položaja oko Sarajeva sa kojih su dvadeset i dva mjeseca bombardirali Sarajevo.⁶⁵ Minić je u svoje bilješke unosi i svoja zapažanja o intervjuima, izlaganjima različitih javnih ličnosti, političara, univerzitetskih profesora itd. Tako bilježi i pojavljivanje na TV ekranima dr. Mihaila Markovića i Draže Markovića. Za Mihaila Markovića kaže da je kao filozof-marxist doživio potpuni moralni, politički i ideološki pad u kaljugu velikosrpske nacionalističke politike, smatra ga zarobljenikom jedne nesretne i morbidne ideje o okupljanju svih Srba u jednu državu. Nastup Draže Markovića ocjenjuje pozitivno, tvrdi da su odgovori na provokativna novinarska pitanja bili jasni i ubjedljivi.⁶⁶ Minić iznosi i svoje mišljenje o Vuku Draškoviću⁶⁷, smatra da je on *najkontroverznija ličnost* na javnoj sceni devedesetih na prostorima bivše Jugoslavije, privrženik Draže Mihailovića, *fanatični antikomunist*, *najglasniji protivnik rata*, a iz nekoliko razloga Drašković ostavlja dojam "čoveka u čijoj je glavi potpuna zbrka."⁶⁸

Dane Olbina, nekadašnji gradonačelnik Sarajeva, po svjetonazoru internacionalist⁶⁹ i komunist,⁷⁰ vodio je svoje dnevničke bilješke od 11. februara 1963. godine do 31. decembra 2000. godine. Ogromna rukopisna građa dnevničkih zapisa vođenih od 3. marta 1992. do 13. januara 1996. godine objavljena je u knjizi *Dani i godine opsade*. Rat je dočekao i proveo u svom stanu, smještenom u najužoj gradskoj jezgri Sarajeva. Susretao se, družio, preživljavao sa svojim komšijama, sugrađanima, poznanicima i dugogodišnjim prijateljima, od kojih je velika većina Olbini bliska u antifašističkim uvjerenjima. Razdoblje od kraja Drugog svjetskog rata do pobjede nacionalnih stranaka na

⁶⁵ Isto, 253.

⁶⁶ Isto, 272. U nastupu je Draža Marković branio socijalistički razvoj Jugoslavije, Titovu ličnost i ulogu, zazuzeo je stav da Ustav iz 1974. nije uzrok raspada Jugoslavije, iako ga je i sam nekada žestoko kritikovao i napadao.

⁶⁷ Isto, 277,

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Dane Olbina, *Dani i godine opsade: (zabilješke "Dan za danom" od 3. marta 1992. do 13. januara 1996.)*, Sarajevo: Istorijski arhiv, 2002, 227.

⁷⁰ Isto, 329-330.

izborima smatra *zlatnim dobom Bosne i Hercegovine*.⁷¹ U bilješci od 1. augusta 1992. godine piše kako je nekada smatrao da će vjerske i nacionalne razlike među ljudima postepeno nestati. Međutim, piše Olbina, prevario se; na vlast su u svim republikama u Jugoslaviji došli *školoovani nacionalisti*, koji su istovremeno i *ljudi plitke pameti, zadojeni mitomanijom i istorijskim veličinama svoje nacije, spremni na krvave obračune i osvete*. Smatra da je srpski narod “opterećen mitomanijom prošlosti, da traži van sebe krivce za svoju sudbinu i neostvarene šovinističke zamisli svojih ideologa, vođa i prosvjetitelja”.⁷² Iz razgovora koji je vodio sa prijateljima koje dugo poznaje 24. septembra 1993. godine zaključuje: “Klica zla, sumnjičenje, mržnja i nepovjerenje, zavukla se i jednima i drugima i trećima pod kožu i ruje. Na čelo političkih stranaka nacionalne orijentacije došli su zli ljudi opijeni fašističkom ideologijom.” U jednoj bilješci s početka 1993. govori o boravku kod svojih komšija koji su imali običaj da prate vijesti Paljanske televizije, prihvatili su i opravdavali poteze Republike Srpske, te piše:

Prekinuli smo raspravu, jer ona ničemu ne vodi. Rade i Ljiljana prihvataju četnička tumačenja NOR-a i stvaranje AVNOJ-ske Jugoslavije. Možda nisu toga svjesni, a površno znaju tokove i razvoj NOB-a.

Karadžićeve Srbe smatra fašistima.⁷³ Olbina HVO smatra *elitnim, nemilosrdnim, fašističko ustaškim “postrojbama”*, *nasljednicima koljača iz Drugog svjetskog rata*, koje su činile takva zvjerstva prema kojima su ona četnička “mila majka”. Ustrojio ih je Tuđman, taj *nesiguran i nepostojan saveznik*⁷⁴, budući su ga naoružali Nijemci, Austrijanci i Mađari.⁷⁵ U bilješci od 13. marta 1993. godine piše kako je blokada SDS-a i HDZ-a “nemilosrdna i po teroru, pljački, zlodjelu malo da ima primjera datih u svijetu”. Smatra ih *razbojnicima* koji

⁷¹ Isto, 351.

⁷² Isto, 118-119.

⁷³ Isto, 717.

⁷⁴ Isto, 681.

⁷⁵ Isto, 216, 334, 337.

– “kada bi mogli, oni bi nam oteli i vazduh da ne možemo disati”.⁷⁶ U bilješci od 10. jula 1993. godine piše:

I muslimanski kler postao je grlat i ratoboran, poziva na rat. To su ljudi krajnosti koji će najviše rata zadati muslimanskom narodu. Imaju dosta sljedbenika u redovima Oružanih snaga Republike i podstiču ih na nasilje.

O Dejanu Medakoviću, piscu peterotomnog djela *Efemeris*, Olbina u bilješci od 11. aprila 1994. godine, nakon pročitanoog trećeg toma knjige, kaže:

Tom piscu kao da se navukla na oči neka zla koprena. Rijetko o nekom čovjeku kaže neku dobru riječ. Penzionisao se 1982. godine, godinu dana poslije mene. Stvoren je da mrzi i da traži osvetu u ime srpstva i carstva nebeskog. Kaže da piše kao svjedok, a ne kao sudija minulog vremena. Sloj iz kojeg je potekao i u kojem je odgojen je odumro, degenerisao se i ništa ga nije moglo spasiti. Sa njim bi bilo tako da nije bilo komunista, njihove vlasti i terora.

Nakon što je do marta 1995. godine više od pola miliona ljudi diljem svijeta potpisalo *Deklaraciju o slobodnom i jedinstvenom Sarajevu*, Olbina piše o sprezi javnog mnijenja i vlada tih zemalja u svijetu i primjećuje da “javno mnjenje drugačije gleda na opsadu Sarajeva i agresiju na BiH nego vlade tih zemalja”.⁷⁷

Ivo Komšić je intelektualac, političar, prije rata je bio član SKBiH, tokom rata u određenom razdoblju član ratnog Predsjedništva BiH, jedan od osnivača HSS BiH, organizator Sabora Hrvata BiH 1994. godine. Ratne bilješke,⁷⁸ autora koje smo analizirali objavljene su desetak godina nakon njihova nastanka, kao što autor kaže bez naknadnih intervencija. Drugi u njegovim bilješkama su politički suparnici: Srpska demokratska stranka, Hrvatska demokratska zajednica, pojedini političari (Hasan Čengić npr.), dalje, agresor *na našu domovinu*, JNA, paravojne formacije SDS-a, dobrovoljačke vojske iz Srbije, ali i pojedini novinari Radio Sarajeva, koji “bez komentara prelaze preko okupacije Brčkog i Doboja” i “nastoje prikriti pravo stanje stvari” i “o cijeloj

⁷⁶ Isto, 241.

⁷⁷ Isto, 612.

⁷⁸ U knjizi *Preživjela zemlja: tko je, kada i gdje dijelio BiH*, u izdanju zagrebačke Izdavačke kuće “Prometej” 2006. godine, Komšić započinje svoj ratni dnevnik u drugom poglavlju knjige s naslovom *Miris ruža* i datumom od 4. maja 1992. godine.

situaciji govore kao da se njih uopće ne tiče, kao da su u ratu neke daleke dvije “strane” koje, eto, nikako da se urazume i da nas ostave na miru”.⁷⁹ Komšić nam donosi i jedan zanimljiv razgovor koji vidi kao potvrdu teritorijalnog i ilegalnog cijepanja Bosne i Hercegovine, objašnjava događaje oko napada na Sarajevo i zarobljavanje predsjednika Predsjedništva 2. maja 1992. Razgovoru je prisustvovao uz rashlađeno pivo na zasjenjenoj terasi svoje kuće u Kiseljaku 7. maja 1992. godine, neposredno nakon što su “Franjo Boras i Radovan Karadžić u Grazu potpisali sporazum o razgraničenju teritorija svojih paradržavnih teritorija”.⁸⁰

*T. Đ. je nametnuo i vodio zanimljiv razgovor. Prvo, rekao je da su mjere prolaza od Sarajeva do Kobiljače (prema Kiseljaku) pojačane i da smo trebali do sada izvući iz Sarajeva svu svoju rodbinu i prijatelje. Također je tvrdio da je MUP “srpske opštine Ilidža” izdao uputstvo da se svim Hrvatima dozvoli izlazak iz Sarajeva i da je to danas trebalo uraditi. Na moj upit što je s Muslimanima, rekao je da “ni mislimanska ptica ne smije izaći iz Sarajeva”, da će oni zajedno s gradom biti svađnjeni sa zemljom, a oni Hrvati i Srbi koji su ostali u gradu trebaju doživjeti sudbinu Muslimana. ... Govorio je to sladostrasno kao da svaku riječ meži... Drugo, počeo je obrazlagati tezu kako Srbi ne doživljavaju Hrvate kao svoje neprijatelje i kako ovaj rat nije usmjeren na njih već na Muslimane. Tvrdio je da su Muslimani problem koji Srbi i Hrvati moraju zajednički riješiti i oko čega se trebaju ujediniti. Dok je to govorio mi ostali nijemo smo se pogledavali. Mučnu situaciju prekinula je moja supruga Marija. ... malo se izmaknula da cijeli prizor može obuhvatiti jednim pogledom, a onda energično i ljutito počela: protiv koga to Srbi ratuju u Vukovaru i Dubrovniku... Dok je to govorila poskakivala je od zemlje i imao sam dojam da će ga dohvatiti za vrat.*⁸¹

U procesu pregovaranja u Daytonu, već na samom završetku ratnog razdoblja, Komšić, između ostalog, daje ovakav komentar:

⁷⁹ Ivo Komšić, *Preživjela zemlja: tko je, kada i gdje dijelio BiH*. Zagreb, *Prometej*, 2006, 79-80.

⁸⁰ Isto, 81.

⁸¹ Isto, 82-83. Ovom razgovoru su prisustvovali i Luka Šijaković, Šijakovićev vozač, Martin Raguz, te dotični T. Đ. - ugledni i bogati Srbin iz Lepenice. O sudbini koju su hrvatski i srpski nacionalisti namijenili Muslimanima vidi i u: Branka Magaš, Ivo Žanić (ur.), *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991 – 1995.*, Zagreb – Sarajevo, Jesenski i Turk – DANI, 1999, 201. i 259.

Imao sam dojam da je Šaćirbegović sve htio vratiti na početak, da se nečega prepao. Inače, čini mi se da kod nekih ljudi, među nama, postoji veliki strah od potpisivanja mirovnog sporazuma, od stvarljanja točke na rat. Bojim se da je kod Muslimana u ovom ratu i njihovom velikom žrtvom, izvršena takva identifikacija s BiH da će se teško pomiriti s činjenicom da ovu državu moraju dijeliti s drugima. Strah da će im biti oteto tlo ispod nogu veći je od spremnosti da se stvara povjerenje prema drugima. - Ipak, nisu svi zavjerenici protiv njih, ni protiv BiH. Bojim se da je za njih neprijatelj svatko tko na BiH ne gleda istim očima kao i oni.⁸²

Ni prvi, ni drugi, ni treći

Poseban problem od početka opsade i ratnih zbivanja u Sarajevu jeste pitanje odlaska iz grada u okruženju.⁸³ U takvoj jednoj anarhičnoj situaciji čini se da se na jednu populaciju gleda(lo) iz posebnog rakursa s povećalom u ruci. Riječ je o organiziranom odlasku Jevreja/Židova iz opsjednutog Sarajeva, o čemu čitamo kod dva autora: već spomenutog Ive Komšića te Mileta Jovičića. Potonji je napravio jasnu razliku među dvjema skupinama ljudi: u prvu spadaju porodice vojnih lica, a u drugu Jevreji. I jedni i drugi odlaze. Međutim, odlazak prve skupine ljudi je opravdan i samim time o tome nema nekih (senzacionalističkih) bilježaka. To je normalno i o tome nema nikakvih moralnih dvojbi. Može se jasno iz dnevnika čitati da i sam autor pomaže određenim mladićima, sinovima svojih prijatelja, izbjegavanje mobilizacije, hapšenja i napuštanje ratom zahvaćenog grada, čak i po cijenu dovođenja sebe samog u opasnost. Jovičiću nije jasan odlazak tri stotine članova jevrejskih porodica iz Sarajeva 10. aprila 1992.⁸⁴ Bio je to organizirani odlazak tek prve skupine Jevreja iz Sarajeva.

⁸² Isto, 405.

⁸³ Divjak odlaske iz opsjednutog grada povezuje s nemogućim uvjetima za život ljudi (potcrtao E. O.). Spominje i slučaj kada se nakon rata određeni ljudi neopravdano hvale svojim ostankom u Sarajevu tokom opsade: "Eto, sad se ova bezobrazno ponaša Hanka Paldum, ona je krenula u avion pa su je odbili. Jer da je otišla, boga mi, kako bi danas pričala..."; ove navode potvrđuje u svome dnevniku s datumom od 28. aprila 1992. godine i Mile Jovičić, generalni direktor Aerodroma Sarajevo od 1985. do sredine 1992, kada 9. maja 1992. godine i sam odlazi iz Sarajeva. Vidjeti u: Mile Jovičić, *Dva dana do mira: dnevnik sa Aerodroma "Sarajevo" april-maj 1992*, Novi Sad: Budućnost, 2004, 154.

⁸⁴ Mile Jovičić, *nav.djelo*, 60-62.

Oni kao da nisu Sarajlije, mala kriza, a već svi bježe. ... Krivo mi je što odlaze i puno toga mi je nejasno. Kako to da je za ovih nekoliko dana tri stotine ljudi već organizovano i pripremljeno za put, kako to da je već sve plaćeno, i to dolarima, kad se ne može ni otići do Beograda? Zašto idu? Zar ovo nije njihova zemlja? Zar neće ostati da dijele sudbinu s nama?

Novinarka iz Vojvodine, koja je svjedočila odlasku Jevreja s aerodroma obavezala se da neće davati nikakve informacije u javnost dok posljednja grupa ne napusti Sarajevo. Komšić je zabilježio odlazak posljednje skupine Jevreja iz Sarajeva od 16. septembra 1992. godine, “kada su još borbe na Stupu, kada se čini da ni ptice više ne lete”,⁸⁵ optužuje Jevreje za izlazak iz Sarajeva, suradnju s agresorom, po logici *il' si s nama il' si protiv nas*. Dane Olbina u bilješci od 4. augusta 1993. godine, međutim, za Jevreje kaže:

U našem gradu ostalo je malo Jevreja, ali se njihovo prisustvo osjeća. Preko svoje male opštine organizovali su slanje paketa, pisama i konvoja. Njihova apoteka ima značajnu ulogu u nabavci i distribuciji lijekova. Njihov narodni genije je nesalomljiv. Izborili su se za svoje mjesto u ovom opkoljenom gradu i uživaju duboku zahvalnost i poštovanje.

Ljubo Lucić je katolik, fratar, čovjek koji je u svojim bilješkama, koje je vodio od 5. aprila 1992. godine, a koje su objavljene u dvotomnoj knjizi pod naslovom *Između neba i granata: sarajevski dnevnik 1992–1995.*, zapisivao svakodnevne razgovore koje je vodio sa stanovnicima opkoljenog Sarajeva i čitave BiH. Bilježio je svoje razgovore sa političkim ličnostima, novinarima, intelektualcima, vojnicima. Do svoje tragične pogibije borio se za ideju jedinstvene, cjelovite Bosne i Hercegovine, brinuo se za to da katolici, Hrvati ne odlaze, ne bježe, da ostanu u Bosni i Hercegovini. Kod Lucića možemo pratiti kakvo je viđenje “Drugog” kod vjerskih službenika u Sarajevu. Prenosi nam riječi Davida Kamhija – o Jevrejima kao maloj zajednici koja je srasla sa Sarajevom, narodu koji nema rezervne domovine, dalje piše:

⁸⁵ Ivo Komšić, isto, 113. Kratku vijest o odlasku Jevreja dao je u svojoj knjizi i Radoslav Zovko, *Mostarski dnevnik, 1991 - 1996*, Biblioteka crkve na kamenu - knjiga 49, Biskupski ordinarij Mostar, Mostar, 1999, 270.

Pola nas je išlo u mejtef. Prvi kurbani i prva jaja su nošeni komšijama. Rado se sjećam kako sam potezao zvono u katedrali... Vaš Bog je i moj Bog, pa onda živimo zajedno.⁸⁶

Nego tibi esse

Na ovom ćemo mjestu prenijeti dva slučaja koja bilježi Lucić u svome dnevniku. Prvi je slučaj *tete Vlatke*. Lucić u bilješci od 11. augusta 1993. piše:

Drugi problem je raspoloženje Muslimana. Dolazi mi majka dvoje djece (mojih "jarana" kojima je lani poginuo otac) i priča kako joj susjedov sin (ima 12 godina) savršeno mirno kaže: "Teta Vlatka, vas sve treba skupiti na Marindvor i pobiti!" Žena ga pita misli li pritom i na njezina sina Ivana (pet godina) i na nju i na drugoga sina. - Svi ste vi fini, vi, teta, posebno, i mi smo lijepo živjeli, ali sad je tako da vas treba pobiti. Uzalud je djetetu govoriti kako to nije ljudski, on jednostavno ponavlja ono što se u obitelji govori, a majka mu je liječnik i otac inženjer.

Nedugo zatim, 11. oktobra 1993. godine Lucić nam ponovno prenosi priču iste osobe:

Djeca su letjela nešto ispred nje i naišla na naoružana čovjeka koji je pomilovao malog Ivana. Kad je ona zovnula djecu po imenu: "Ivane, Dario!" Čovjek je stao pred njom i rekao: "Znaš li kakav je Vlah dobar? Samo mrtav Vlah je dobar!" I nastavio je vrijeđati. Vlatka je izgubila živce i počela vikati: "Pucaj, što čekaš, da vidim kako pucaš na Vlahu. Ja sam Hrvatica, Šokica, katolkinja, je li ti jasno? I moja su djeca Hrvati." Pozvala je zatim djecu, postavila ih uz zid kraj sebe i počela vikati: "Pucaj u Hrvate, da vidim tvoje junaštvo..." Nitko se na ovo nije obazirao, iako je policija bila u blizini.

Slijedeća je priča *Marijana iz štaba*, a u nastavcima je prenosi Lucić 19. i 20. juna:

...ispod Židovskog groblja nema određene granice između Srba i naših, nego netko zaluta pa prođe. Tako je neki čikica s lopatom kojom je čistio smeće kraj kontejnera prešao na našu stranu i kad su ga vojnici upitali kamo je pošao, rekao je da čisti ulicu. Nosio je lopatu sa sobom. Rekli su mu da oni nisu srpski nego muslimanski vojnici, ali čovjek nije htio vjerovati. Uzalud su mu pokazivali oznake na rukavu. On je rekao da su se to oni kamuflirali. Nije htio vjerovati ni kad su mu

⁸⁶ Fra Ljubo Lucić, *Između neba i granata: sarajevski dnevnik 1992-1995*, Dio1, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2005, 273.

pokazali registraciju na automobilu. Lopatu im nije dao, jer je rekao da je za nju "zadužen". Kad su mu pokazali da vidi Bašćarsiju i džamiju, rekao je: "Srušit ćemo je kao što smo i ostale srušili, nego ti mene vodi komandantu." Stavili su mu povez na oči i odveli ga u jednu kasarnu pa se vojska s njim šalila i razgovarala. Otpremili su ga dalje. ... Naš jučerašnji "Srbin" s Grbavice,.., nije nikakav Srbin nego Hrvat, odnosno katolik, Ferdo, koji je priznao da je bio zaluđen i da nije vjerovao do zadnjeg trenutka da ga netko ne vuče za nos. On čitavog rata radi u radnom vodu.

Na okruglom stolu održanom 4. juna 1994. godine u *Kamernom teatru* u Sarajevu fra Ljubo Lucić je izrazio bojazan kako je u javnoj komunikaciji u Bosni i Hercegovini najvažniji argument upravo nepriznavanje "Drugog", "odnosno imperativ: tebe nema, a ako te i ima, neće te biti kada se ostvare moji planovi. Ovaj rat je dokazao da je nijekanje drugoga i svih njegovih prava na ovu zemlju osnovna postavka od koje se polazi i kojoj se vraća svaka rasprava koja završava potezanjem ubojitog *svijetlog oružja* za iskorjenjivanje drugoga."⁸⁷

Tu, na puškomet

...Gradom još prolazi pridošla vojska, sva razderana, ali sjajno naoružana, pravi borci.(...) A propos poderani i zamazani borci: kolika su laž slikarske kompozicije ratnih scena – ratnici su uvijek na njima čisti, dotjerani, počešljani i izbrijani – to više nije ni idealiziranje, ni stiliziranje – pusta tupavost.⁸⁸

U ratnim dešavanjima prve polovice devedesetih godina na prostoru Bosne i Hercegovine učestvovalo je nekoliko organiziranih vojnih skupina, od kojih je samo Armija Republike Bosne i Hercegovine bila legalna, u nadležnosti Vlade u Sarajevu. "Dok je čitav svijet devedesetih godina XX. stoljeća živio pod dojmom sloma komunizma i uživljavao se u ponovno uskrnuće hippy pokreta (dobar predstavnik jeste grad Seattle i njegova grunge-kultura koja je veoma brzo postala dominirajuća u čitavom svijetu), na južnoslaven-

⁸⁷ Isto, *Dio II*, 158.

⁸⁸ Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu, dnevnik 1943-1945*, Zagreb, 1989, 229-331; preuzeto iz: *Drugi svjetski rat: historijska čitanka 4*, ur. Krešimir Erdelja et.al., Sarajevo, Centar za demokraciju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi, Thessaloniki, 2007, 115.

skom podneblju hipicima su postali Draža Mihailović i Ante Pavelić.”⁸⁹ U Drugom svjetskom ratu nastaje četnički pokret, čiji su folklor, ideja i sljedbenici bili akteri ratnih dešavanja početkom prve polovice 90-ih godina 20. stoljeća. U ovom se razdoblju javljaju i onakve četničke, paravojne formacije kojima slika, koja je u skladu sa “ravnogorskim folklorom” – ne odgovara. To je, naprimjer, slučaj sa jedinicama⁹⁰ kojima je upravljao Željko Ražnjatović Arkan. Prije početka Drugog svjetskog rata nastao je i ustaški pokret. Ovaj je pokret, za razliku od četničkog, u periodu 1941-1945. postao i legalan i institucionaliziran u jednoj državnoj tvorevini – NDH.⁹¹

Bilješka iz dnevnika Ede Hozića s početka aprila 1992. godine kazuje nam to da su građani Sarajeva počeli poistovjećivati naoružane grupe ljudi, koje su, između ostalog, i blokirale Sarajevo u dva navrata, s četničkim pokretom, ali tek nakon aprilskih barikada, odnosno nakon druge, za veliki broj osoba koje su ostale u Sarajevu i definitivne, blokade grada.

*Sasvim spontano, u cijelom Sarajevu, građani su pripadnike paravojnih formacija SDS počeli nazivati četnicima.*⁹²

⁸⁹ Admir Mulaosmanović, “Stereotip, mit, zločin (Srpska propaganda u Jugoslaviji u drugoj polovini osamdesetih godina XX stoljeća)”, u: *Istraživanja, Časopis FHN, 3(2008)*, Mostar: Fakultet humanističkih nauka u Mostaru, 96.

⁹⁰ U intervjuu Radiju *Slobodna Evropa*, objavljenom na CD-u 2004. godine pod naslovom *Svjedoci raspada*, Biljana Plavšić govori o svom susretu s ovim jedinicama i Ražnjatovićem u Bijeljini, aprila 1992. godine: “...Arkan je poredao one svoje pretorijance. Bili su zaista, onako, reprezentativni momci, i za viditi, i tako. On je raport podnio... Tada je bio onaj poljubac... Zaista sam mu ja zahvalna, jer bilo sve u njegovim rukama... Mislim, on je mogao da učini od tih ljudi bilo šta... On je bio gospodar...”

⁹¹ Ističemo ovu činjenicu da skrenemo pažnju na razlike kod vojnog identiteta ovih dviju vojski; iza cjelokupnog izgleda oružanih snaga (opreme, odjeće, naoružanja, činova, itd.) u NDH stoji zapravo određeni sistem, “država”, dok to nije slučaj kod četničkog pokreta.

⁹² Edo Hozić, *Biografija Sarajeva 92-93.: iz dana u dan: izbor iz sarajevskih novina i magazina, Bemust*, Sarajevo, 2008, 11. U intervjuu autora s Jovanom Divjakom, 15. septembra 2009. godine, Divjak tvrdi da je odmah na početku, još za vrijeme događanja u ratu u Hrvatskoj, bio prisutan jedan “animozitet” i da nije bilo, prije svega, političke volje da se takvo stanje, premisa prema kojoj “se ne može živjeti zajedno” prekine.

Stjepan Šiber je dnevničke zabilješke vodio čitavog svog radnog vijeka, pa tako i u ratu 1992-1995. godine. U jednoj bilješci daje opis nekoliko članova paravojne, četničke formacije:

Kasno noću javlja mi se čovjek koji se predstavlja imenom Krvaovac i kaže da iz ulice Rave Janković broj 23 na Grbavici izlaze "beli orlovi", bradati, naoružani do zuba, sa šubarama na glavama, a u kafiću preko puta šopinga...dešavaju se neke čudne stvari.⁹³

U jednoj bilješci s početka aprila 1992. autor razmišlja o agresoru, tim "zvijerima sa brda", ljudima s kojima je do jučer bio prijatelj.⁹⁴ U Šiberovim je dnevnicima general Uzelac krajiški *zlikovac*⁹⁵ i *krvnik*⁹⁶; general Vukosavljević je pak *izdajnik*⁹⁷, *poltron*⁹⁸, čovjek koji ne zna kome je potčinjen, "čovjek, koji više od šest mjeseci radi na naoružavanju Srba i SDS u Bosni i Hercegovini, misli da sam glup i da ne znam šta on radi."⁹⁹ S druge strane, Jovan Divjak je vrlo *obrazovan* i *inteligentan*, *osporavan* i *hvaljen*, "jedini čovjek u mom životu koji je dolazio da traži posao i da predlaže rješenja." Šiber ističe Divjakovu *veliku hrabrost* u dešavanjima u Dobrovoljačkoj ulici početkom maja 1992. godine.¹⁰⁰ Sefera Halilovića u vrijeme s početka rata smatra za osobu koja "zna šta hoće, a često ostavlja utisak da sve zna, mada nije tako", dok krajem 1992. godine na Halilovića gleda kao na *sumnjičavu* osobu, budući da Halilović nije imao povjerenja ni u koga osim u Fahrudina Radončića – kojem je dao da kontrolira informativnu službu.¹⁰¹ Rasima Delića, tada još potpukovnika, Šiber smatra za jednog od *najškolovanijih* i *najboljih oficira* bivše JNA koje je

⁹³ Stjepan Šiber, *Prevare, zablude, istina: ratni dnevnik 1992*, Sarajevo: Rabic, 2000, 60-61.

⁹⁴ Isto, 42.

⁹⁵ Isto, 15.

⁹⁶ Isto, 22.

⁹⁷ Isto, 16.

⁹⁸ Isto, 24.

⁹⁹ Isto, 30.

¹⁰⁰ Isto, 20-21, 64.

¹⁰¹ Isto, 51, 207.

poznao.¹⁰² Boutrosa Boutrosa Ghalija smatra za "neprijatelja naše države, a prijatelja agresora",¹⁰³ slično kao i generala Mekenzija.¹⁰⁴ Avdu Hebiba, kao i mnoge ljude u Sarajevu i u BiH, smatra za *čovjeka velika i hrabra srca*. Piše i o jednoj skupini zarobljenika, konkretno o vojnicima JNA zarobljenim i uhapšenim 3. maja u Dobrovoljačkoj ulici, kojima je održao govor. Kazuje kako je u toku svoga govora zarobljenicima osjećao njihov prezir, mržnju prema sebi, a i sam je isto osjećao prema njima. Smatra ih za zlikovce, izdajnike i protivnike Bosne i Hercegovine i njenog naroda.¹⁰⁵

Prvi se put riječ *četnik*, kao pojam, imenica uopće, kod Mirsada Ćatića javlja u zabilješci s datumom od 26. maja 1992. godine. Autor na ovome mjestu daje informaciju o tome kako je petero slabo naoružanih vojnika ARBiH iz zasjede pohapsilo i privelo gotovo trideset neprijateljskih vojnika koji su se povlačili. Ne daje nikakvu informaciju o izgledu, naoružanju, fizičkoj kondiciji, opremi zarobljenih vojnika. Jedina opaska kod Ćatića jeste ta da su svi zarobljeni vojnici imali kod sebe određenu hranu (konkretno šunku) i vodu za piće. U bilješci od 1. augusta 1992. godine daje fizički opis grupe zarobljenih neprijateljskih artiljeraca. Na ovome mjestu čak poredi "njih" i "nas", i u tom poređenju je grupa kojoj pripada autor, u vojnom pogledu superiornija, nadmoćnija. "Vojska" ovdje ima određene asocijacije na skupinu discipliniranih, naoružanih, ustrojenih, zdravih, snažnih ljudi, muškaraca prvenstveno. Suprotnu je grupu prosudio po njihovom lošem fizičkom izgledu i lošem psihičkom stanju, budući se radi o zarobljenicima. Ova je skupina od autora i nominirana vojnim rodnom, konkretno – artiljerija. Samo se može pretpostaviti jesu li ili nisu prije zarobljavanja bili naoružani i pješadijskim naoružanjem. Pored fizičkog opisa autor iznosi informaciju o političkom i moralnom opredjeljenju zarobljenih neprijatelja. Ćatić ostavlja dovoljno prostora za sumnju u mišljenje koje iznosi, koje može biti i subjektivno. Sam stavlja znak upitnika na svoje sudove. Dozvoljava da neprijatelj, "oni" možda i nisu krivi onoliko koliko "mi"

---

¹⁰² Isto, 55.

¹⁰³ Isto, 91.

¹⁰⁴ Isto, 95-96.

¹⁰⁵ Isto, 69-70.

mislimo da jesu, te da ako i jesu na suprotnoj strani - govore istinu, ne lažu.¹⁰⁶ Kod Čatića će neprijatelj, četnik – taj kukavički vojnik, pljačkaš, koljač nejači, agresor – u određenom trenutku dobiti i jednu ljudsku notu, “oni” su ljudi kao i “mi”. “Nama” se ne ratuje, “mi” moramo ratovati, jer se branimo od “njih”, nismo “mi” napali “njih”, nego su “oni” napali “nas” – i to je činjenica koja se kod autora podrazumijeva. Bilješka je datirana 28. decembra 1992. godine.

Sve je ovo bezveze. Ni četnicima se ne ratuje.

Čatić na ovome mjestu piše o besmislenosti rata i ratovanja, te je “Drugog” stavio u istu ravan sa samim sobom – kao vojnikom, koji samo izvršava naredbe onih na višem zapovjednom nivou, a i to je trenutno prestao raditi iz nekog razloga. Na umu imamo i velike hladnoće i oštre zime, razloge moralne i psihološke prirode, na kraju krajeva i praznično raspoloženje pred kraj godine, svojevrsno stanje Božićnog primirja.¹⁰⁷ Isto tako, s druge strane moramo razmotriti i ostale razloge zbog kojih nema trenutnih agresorskih borbenih djelovanja, a radi se o nedovoljnom broju mobiliziranog ljudstva iz Srbije i Crne Gore. Ova će se situacija na frontu brzo promijeniti, tako da već početkom augusta 1993. Čatić bilježi i uspoređuje poziciju u kojoj su “mi” – Armija BiH, sa onom koju drže “oni” – četnici. Ovdje se autor pomirio s činjenicom i gotovo da – kao vojnik odaje priznanje neprijatelju na dobroj organizaciji. Zna da pred njim stoji neprijatelj koji je vojno nadmoćniji, spremniji, neopterećen ničim drugim osim ratom. U neprijatelju vidi agresora, ali i profesionalnog vojnika kojeg vodi i s njime ratuje “rame uz rame” – njegov nadređeni, tako-

¹⁰⁶ Mirsad Čatić-Čuperak, *Sjena nad Igmanom, Ratni dnevnik, 1992.-1996.*, autor, Sarajevo, 2000, 173-174.

¹⁰⁷ Riječ je o “dugo čuvanoj javnoj tajni”, “nacionalnoj sramoti”, dešavanjima do kojih je dolazilo tokom Prvog svjetskog rata. Radi se o tome da su međusobno suprotstavljeni njemački i engleski vojnici na frontu, u rovovima, spontano sklapali primirja, posuđivali oruđe za učvršćivanje rovova, razmjenjivali namirnice, međusobno se družili, sklapali poznanstva, igrali fudbal jedni protiv drugih i sl.; međusobno su se ovi vojnici iz rovova i dovikivali, Engleze su njemački vojnici zvali *Tommy*, a engleski su vojnici Nijemce zvali *Fritz*. Mišljenja smo da je od završetka ratnih dešavanja u BiH već prošao izvjesni vremenski period, te da je moguće i potrebno krenuti s iznošenjem pozitivnih, ljudskih priča i događaja koji su se tokom agresije na BiH događali, a pojedini učesnici ih u povjerenju usmeno iznose u neformalnim razgovorima.

der profesionalni vojnik, general Mladić. Sasvim drugačiju predstavu autor daje o "svome dvorištu", gdje vidi i ukazuje na brojne opstrukcije, probleme, nedostatke. Ne ističe izravno, ali navodi jednu plemenitu dužnost, obavezu, ali i teret zaštite stanovništva i sve što s time ide. Izričito ima negativan stav i prema nadređenima i prema političarima. Vlastite oficire imenuje kukavicama, komunjarima ili kosovcima koji se ne bave vojskom, što im je primarna zadaća i dužnost, već žele rješavati politička pitanja.¹⁰⁸

U Bosni i Hercegovini je gotovo od samih početaka pa do kraja ratnih zbivanja na terenu bilo prisutno jedno opće šarenilo: prvo, šarenilo vojnih formacija, a zatim šarenilo vojničkih uniformi unutar tih formacija. Pitanje izgleda uniformi Armije (Republike) BiH u ovom razdoblju je "na tapetu" od početka pa do kraja rata. Tako i ne čudi bilješka koju Ćatić donosi sa datumom 14. septembra 1995. godine. Dok ushićeno piše o napredovanju ARBiH i HV-a (prema Bosanskom Petrovcu, oslobođanju Jajca, Donjeg Vakufa, ofanzivi na Ozrenu, protjerivanju srpske vojske iz Drvara), bilježi i to da je zabunom jedna grupa četnika upala u kolonu 501. brigade ARBiH misleći da je to kolona "njihovih" koji se povlače, a vojnici ARBiH bili su uvjereni da se radi o grupi vojnika koji pripadaju 502. brigadi ARBiH. Tek nakon nekog vremena, na karoseriji kamiona, vojnici su shvatili da su ustvari neprijatelji i dolazi do vatrenog okršaja u kojem je bilo poginulih.

Sefer Halilović, brigadni general Armije Republike Bosne i Hercegovine, nedugo nakon rata (1997. godine) objavio je knjigu *Lukava strategija*. Halilović je školovan na Vojnoj akademiji u Beogradu, kao vojno lice služi i u BiH i Hrvatskoj, napusto je JNA i uključio se u pripreme za otpor agresoru na BiH. Patriota je, a od penzionisanja i političar. Knjiga se uglavnom bavi vremenom i problemima vezanim za Halilovićevu "smjenu" na čelu Armije RBiH 1993. godine. Na prvim stranicama knjige autor se sjeća razdoblja juna mjeseca 1993. godine. Agresor su: srpsko-crnogorski i domaći *nacisti, četnici, ustaše, banda* na čelu s Miloševićem, Ćosićem, Karadžićem. Agresor je *beskrupulozan, bestijalan, tehnički nadmoćniji, zločinac. Neprijatelj želi uništiti naš narod, ne želi se odreći svojih strategijskih ciljeva – Velike Srbije i uništenja Bošnjaka – Muslimana. Vojni neprijatelj tada je i četnik i HVO, "dobro naoružan i opremom i mržnjom". S neprijateljem se, prema Haliloviću (koji to*

¹⁰⁸ Mirsad Ćatić-Čuperak, isto, 320-321.

često naglašava), išlo u pregovore suprotno vojnoj logici - samo onda kada je neprijatelj bio u defanzivi. O snazi agresora na Bosnu i Hercegovinu daje konkretne podatke u brojkama, govori o motiviranosti neprijatelja: “izvanredno naoružanih tehnikom, mržnjom i uvjerenjem da je pred njima odlučni boj za ostvarenje vjekovnog sna, Velike Srbije.”¹⁰⁹ Kao komandant je obilazio svoje vojnike, slabo opremljene borce na položaju; na ovome mjestu poredi njihovu nemjerljivu volju i odlučnost sa kolebanjem političara i *podrumaša*.¹¹⁰ Prisjeća se i jednog od komandanata Armije RBiH, Safeta Zajke, kojeg doživljava kao “prototip bosanskog heroja”, “junačkog srca i djevojačke duše”, “komandanta koji je kao vuk, jasan ko dan i oštar ko sablja”, u razgovoru sa svojim vojnicima ima ulogu “starijeg brata ili oca”.¹¹¹ Halilović je kao načelnik Glavnog štaba Armije BiH u novembru 1992. godine sudjelovao i na pregovorima u Ženevi. Iz nekih razloga, kasnio je na Plenarnu sjednicu u palati UN, jako iziritiran, imao je određenih nepravilnosti u potrazi za “bosanskom delegacijom”:

*Dakle palata UN je puna četnika i ustaša. Jedva smo mi nabasali na pravu bosanskohercegovačku delegaciju. Portir nas je prvo poslao Karadžiću...*¹¹²

Kao osobe koje potkopavaju borbu Armije BiH za nezavisnu i cjelovitu Bosnu i Hercegovinu i saraduju s agresorom, u Halilovićevu tekstu javljaju se Alija Delimustafić i Fikret Muslimović. Kada razmatra pitanje cijepanja BiH po etničkim linijama, gotovo u istu ravan s ovom dvojicom i KOS-om stavlja i ulogu SDA, nekadašnjeg imama džamije u Zagrebu, kasnije *reisa* Cerića.¹¹³ Jednu od kontroverznijih ličnosti ovog perioda, člana kolektivnog Predsjedništva BiH, Fikreta Abdića Babu, “krajškog cara”¹¹⁴, Halilović poredi sa Hi-

¹⁰⁹ Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo: Maršal, 1997, 121-122, 177-180, 190; procjenu neprijateljskih snaga vidjeti na str. 166-167. Dokument GŠ PL datiran je 25. februarom 1992. godine, pod naslovom *Direktiva za odbranu suvereniteta BiH*.

¹¹⁰ Isto, 9.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Isto, 20-21.

¹¹³ Isto, 60-61, 79-83.

¹¹⁴ Isto, 86-87.

tlrom, Musolinijem i Miloševićem. O ratnom zločincu, *nacističkom generalu*,¹¹⁵ kojeg poredi sa četničkim vojvodom Zaharijem Ostojićem – Ratku Mladiću Halilović kazuje da je od bijesa u pregovorima u Ženevi znao prevrtati stolove, te da je u osnovi Mladić nedovoljno inteligentan i neinventivan zapovjednik.¹¹⁶

Kada Jovan Divjak govori o neprijatelju,¹¹⁷ agresoru, smatra ga superiornijim od Armije Republike Bosne i Hercegovine na mnogim poljima i mnogo bolje organiziranim. Kod agresora na zapovjednim funkcijama vidi jedan komandni kadar u kojem "su svi završili najmanje Komandno-štabnu školu", a u ratu su, za razliku od Armije BiH, pored toga što su izuzetno kvalitetno vojno obrazovani, raspolagali dobrom logistikom. Logistika u Armiji Bosne i Hercegovine nije gotovo ni postojala, "mi nismo imali ništa". S početka rata je, po Divjakovim riječima, ono što će postati Armija Bosne i Hercegovine, jedna "neorganizirana vojska koja nije imala ni sistem rukovođenja". Divjak, pored agresora, u "Drugog" ubraja i pojedince iz vlastitih redova. Takvu kvalifikaciju dobijaju pojedini komandanti Armije Bosne i Hercegovine, te političari nedorasli dužnosti koju vrše. Govori o još nekoliko ključnih problema tokom rata u redovima Armije BiH. Prvi je problem bio sam sistem komandiranja vojskom. Drugi problem koji se otvara jeste pitanje međusobnog povjerenja – i u samom vrhu Armije BiH, dalje među zapovjednim kadrom, pa zapovjednom strukturom naniže, sve do odnosa među samim vojnicima. Iz razgovora s Divjakom također se može primijetiti već spomenuti antagonizam između vojnika i političara, koji su se jedni drugima mijesali "u posao". Poteže i problem koji ćemo ovdje samo naznačiti. Radi se o slučaju kada komandant stvara određenu "hollywoodsku sliku" o sebi kao vojniku i o vođenju rata, ali i tu se ponovno provlači problem sposobnosti komandanata u sastavu Armije BiH:

Kakav je to naš komandant, ja, bilo koji drugi, koji da bi prešao reku ... izuje čizme, čizme stavi oko vrata pa se slika, nije to..., ne vodi se tako rat..., on je, pojedini komandanti, pojedini ponavljam, su stvarali sliku o sebi i sposobnosti nindža...

¹¹⁵ Isto, 177.

¹¹⁶ Isto, 106-107.

¹¹⁷ U spomenutom intervjuu autora sa Jovanom Divjakom, u posjedu autora.

Umjesto zaključka

Primjera u analiziranim tekstovima ima mnogo. Ovdje su uzeti u obzir oni primjeri koji su karakteristični kod autora čije smo tekstove analizirali. Možemo se unedogled preispitivati – *Ko smo mi, šta smo mi i kuda, ustvari, idemo?* Međutim, mora se postaviti i pitanje jesmo li baš sigurni u svoj odgovor i jesmo li uvijek samo “Mi” upravu¹¹⁸.

Borivoj Radaković, pjesnik, koji za sebe kaže da je *krležijanec* (i to se u tekstu koji slijedi može naslutiti), u traženju odgovora na već postavljeno, vječno pitanje, u pomoć priziva *Cosima I Medicija* u uvodnoj pjesmi zbirke *Ne to nisam ja*. Pretresao je i postavio čitav niz pitanja i problema vezanih za temu vlastitog identiteta, sama sebe, za čovjeka rođenog, kako kaže:

*...Usred opakog dijagrama što ga tvori i razara
Lanac: Učka, Velebit, Dinara, Šara i tvrda Stara/Balkan planina.
U mraku između Vizantinaca i Latina rodih se ko melankolični Šćavo
Kojem odmažu i Bog i Đavo. I neka, ne žudim za njihovom hranom.
Žićem, radom i stanom Zagrebčanin sum (Croatiae, ergo, incola),
A Balkan je mjesto rožd'stva i nekropola svih mojih predaka...*

te dalje nastavlja:

*...nitko ne osjeti Balkana
Ako mu rodbina nije zaklana ...
Bogumili ne bijahu narod, oni su bili ljudi. Strojnici bez oružja,
Djedovi, starci, gosti čame sad sred okružja ubilačke volje
Duboko pod vremenom. I bolje. U ime neshvaćenog Elohima i Allaha
U današnjih pogana Sataniel se razmaha, te strojnice deru tkivo
Patarenskih potomaka, zatiru sve živo, lome kosti, kole lubnje,
Handžari i kame grkljane s uživanjem podsjećaju.
Dok presječeni životi kroz zjapne grla grcaju, rasplinjuju se duše,
Živa komadaju tijela. Sred tmuše noći i kad sunce koljište obasje
Stoga kličem: Slaveni, ... ! Hajde, svi u rat, svi ste u pravu*

¹¹⁸ Po ovom pitanju pogledati rad koji ispituje odnos doživljaja kolektivne krivnje, etničkog identiteta i opravdanja postupka vlastite grupe u posljednjem ratu, a na temelju istraživanja na određenom uzorku Hrvata i Srba u Vukovaru. U: Dinka Čorkalo-Biruški, Andreja Magoč, “Mi ne možemo biti krivi?! Etnički identitet i opravdanja postupaka vlastite grupe kao odrednice doživljaja kolektivne krivnje”, u: *Revija za sociologiju* 40(39) (2009), 3-4: 211-231.

Svršimo već jednom tu bratsku slavu, nek se puk konačno iskolje! ...

Nakon pročitanih tekstova trinaesterice autora mišljenja smo da "Drugi" u ovom posljednjem ratu predstavlja pojam koji ide u dvije krajnosti. Kreće se od saznanja da je "Drugi" takav kakav jeste, ustvari, čovjek kao i "Ja", preko toga da je "On" u neznanju, izmanipuliran, u zabludi, pa čak do takvog mišljenja da je "On" ustvari negacija "Mene" - negacija ljudskog bića, kreatura, spodoba, biće iz podzemnog svijeta. U pojedinim je tekstovima iz navedenog razloga autorima bio cilj degradirati "Drugog". Pišući o "Drugom" autori, zapravo, razotkrivaju i identificiraju sami "Sebe". Pojedini uveliko koriste govor mržnje prema svemu što je drugačije i tuđe. Naposljetku, i Guliverovi se Liliputanci svrstavaju u dvije stranke samo na osnovu toga s koje strane razbijaju jaja, i taj je, nama nebitan detalj, uzrok njihova neprijateljstva, detalj sasvim dovoljan da se identificiraju kao pripadnici različitih grupacija.¹¹⁹ Kroz analizirane tekstove izbijaju najrazličitiji slojevi identiteta: od vjerskih i nacionalnih, preko lokalpatriotskih, internacionalnih itd. Kod autora koji su dnevničke bilješke vodili u opkoljenom Sarajevu, nezavisno od toga u kakvim su strašnim uvjetima i okruženju pisali, ipak prevladava razum, ufanje, želja za boljom budućnošću, ljubav prema čovjeku, prema bližnjem. U ovim nam tekstovima iznose komadiće svoje intime, svoje tuge i radosti, svakodnevne obaveze, brige i nastojanja; želju za dostojanstvenim životom.

¹¹⁹ Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Beograd: Stubovi kulture, 2001, 8.

SEEING THE "OTHER" IN TIME OF WAR OF 1992–1995

(Summary)

In this work the author, through the analysis of certain texts, tries to get insight into how individual soldiers, commanders and politicians during the war in Bosnia and Herzegovina saw the "Other". He uses: the entries from the diaries from besieged Sarajevo of historian Nusret Šehić; the diary of soldier Mirsad Ćatić; the diary of professor and politician Ivo Komšić; the diary of "Sarajevo" Airport director, Mile Jovičić; the diary of general of the Army of Bosnia and Herzegovina, Stjepan Šiber; the diary of friar Ljubo Lucić; the diary of priest Radoslav Zovko; the diary of ex-mayor of Sarajevo Dane Olbina; the notes of journalist Edo Hozić; the analysis of Belgrade politician Miloš Minić; the book of general of the Army of Bosnia and Herzegovina, Sefer Halilović, based on the diary; the book of the Minister of Education, Science and Culture of Republic of Srpska, Ljubomir Zuković, as well as the book of professor and politician Aleksa Buha. After reading the articles of these thirteen authors, the author concludes that the term the "Other" in the last war is a term that goes to two extremes. It starts with the realization that the "Other" such as it is, in fact, is a man just like "Me" and 'that "He" is ignorant, manipulated, misguided, and even to the point that "He" is, in fact, the negation of "Me"- a negation of human being, a creature, a shape, a creature from the underground world. In certain texts for the same reason, the authors have as a goal to degrade the "Other". Writing about the "Other" the authors actually reveal and identify themselves "Myself". Some widely use the speech of hatred to everything that is different and someone's else. Through analysed texts there emerge the most diverse layers of identity: from the religious and national, over lokal-patriotic, international, etc.. The authors who held their diary notes in besieged Sarajevo, regardless of how terrible conditions and environment they wrote under, prevail common sense nevertheless, hope, desire for a better future, love of man, towards the neighbors. In these texts, they reveal little pieces of their intimacy, their sorrows and joys, daily duties, care and effort, desire for a dignified life.

Nenad Makuljević

TANZIMAT I VIZUELNO KREIRANJE JAVNOG IDENTITETA U BOSNI I HERCEGOVINI

JAVNI IDENTITET PREDSTAVLJA promenljivu kategoriju, uslovljenu brojnim i različitim društvenim okolnostima. Politički, socijalni, verski, kulturni, etnički i nacionalni/nacionalistički sadržaji značajno učestvuju u kreiranju javnog i privatnog identiteta. Ispoljavanje javnog identiteta tesno je povezano sa vizuelnom kulturom. Putem vizuelnog, vizuelnim govorom, javno su prenošene poruke o političkim, kulturnim, socijalnim i verskim obeležjima zajednica i pojedinaca. Zato vizuelna kultura postaje jedno od moćnih sredstava za izražavanje javnog identiteta.¹ Jedan od primera promenljivosti i kompleksnog kreiranja javnog identiteta putem vizuelne kulture pokazuje kulturna istorija Bosne i Hercegovine u periodu posle tanzimatskih reformi.

Tanzimatske reforme, posle 1839, uslovile su značajne promene u političkoj i kulturnoj slici Osmanske imperije. One su dovele do promene javnog identiteta imperije i isticanja njenog multietničkog i multiverskog karaktera, što najjasnije pokazuje prezentacija Osmanske imperije na Svetskoj izložbi u Beču 1873.² Širom imperije, a posebno u njenom evropskom delu, reforme su imale dalekosežne posledice, koje su uobličile novi javni identitet. Devetnaesti

¹ O definiciji pojma vizuelna kultura vidi: Nicholas Mirzoeff, *An Introduction to Visual Culture*, London, 1999; W. J. T. Mitchell, *Showing Seeing. A Critique of Visual Culture*, *Journal of Visual Culture* I, (2002), 156-181; Margaret Dikovitskaya, *Visual Culture. The Study of the Visual after the Cultural Turn*, Cambridge/Mass, London, 2005.

² Vidi: Ahmet Ersoy, *A Sartorial Tribute to Late Tanzimat Ottomanism: The Elbise-I 'Oşmaniyye Album*, Muqarnas, vol. 20, (2003), 187-207.

vek u osmanskoj istoriji istoričar Ilber Ortajli naziva “najduži vek imperije” i karakteriše ga kao vreme modernizacijskih procesa.³ Ortajli Tanzimat prepoznaje kao izuzetno važnu reformatorsku aktivnost, koja je evropeizovala i transformisala osmansko društvo i ističe da se ovi procesi nisu odvijali podjednako u svim delovima carstva. To je od posebne važnosti za područje Bosne i Hercegovine, koje je spadalo u regije gde su tanzimatske reforme sporo i postepeno uvođene.

Iako su tanzimatske reforme uvođene sa poteškoćama, kašnjenjem i velikom državnim represijom, oličenom u delovanju Omer-paše Latasa 1850-51.,⁴ one su i na području Bosne i Hercegovine dovele do velike promene javnog identiteta, što se jasno isticalo i u kulturnom životu. Nove mogućnosti za realizaciju različitih kulturnih aktivnosti primećene su već u prvoj godini promene. U predgovoru novoustanovljenog časopisa *Bosanski prijatelj* za 1850. Ivan Frano Jukić jasno ukazuje da je došlo vreme za prosvetni i književni rad u Bosni i Hercegovini, zahvaljujući nameri osmanske vlade “Bosnu u tanzimat dotierati.”⁵

Osnove principa za izmenu modela vizuelnog identiteta u Bosni i Hercegovini ležale su u iskustvu, koje su već od kraja treće decenije postojale u pojedinim evropskim delovima Osmanskog carstva i centralnom balkanskom prostoru. U područjima Makedonije, severne Grčke, Bugarske i Srbije tanzimatske reforme su dovele do izmene slike javnog prostora i vidljivosti hrišćanskih zajednica. To se najjasnije ogledalo u podizanju i ukrašavanju monumentalnih gradskih pravoslavnih hramova.⁶ Međusobna etnička i verska povezanost muslimanskog, hrišćanskog i jevrejskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, Bugarskoj i Srbiji usloveli su da se tokovi reformi odvijaju na sličan način. Uz kontakte verskih struktura islamske,

³ Ilber Ortajli, *Najduži vek imperije*, Beograd, 2004.

⁴ Hannes Grandits, *Herrschaft und Loyalität in der spätosmanischen Gesellschaft: Das Beispiel der multikonfessionellen Herzegowina*, Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag 2008, 108-122. (sa starijom literaturom o Omer-paši Latasu i njegovoj upravi u Bosni i Hercegovini)

⁵ Ivan Frano Jukić, Predgovor, *Bosanski prijatelj*, sv. I, Zagreb, 1850.

⁶ Jedan od primera novih i monumentalnih pravoslavnih hramova XIX veka pokazuju crkvene građevine, koje je podigao Andreja Damjanov. Vidi: J. Hadžieva - E. Kasapova, *Arhitekt Andreja Damjanov 1813-1878*, Skopje, 2001.

pravoslavne, sefardsko-jevrejske i katoličke zajednice, istovetne ideale u kreiranju javnog vizuelnog identiteta prenosili su balkanski trgovci, pa je trgovačka mreža između Sarajeva, Mostara, Bijelog Polja, Niša, Vranja, Skoplja i Soluna predstavljala liniju transfera kulture. Ovakav vid kulturne povezanosti bio je utemeljen još u ranijim vremenima,⁷ tako da su po već izgrađenom mehanizmu bili transferisani i novi ideali tanzimatskog društva na područje Bosne i Hercegovine. Vezu sa različitim osmanskim krajevima potvrđuje i Ivan Frano Jukić, koji kao značajnu posledicu tanzimatskih reformi ističe uspon obrazovanja i pismenosti kod Bugara.⁸ To jasno potvrđuje upućenost bosanskohercegovačkog stanovništva u stanje kulture obrazovanja u drugim balkansko-osmanskim oblastima.

I

Navazniji simbolički čin uobličavanja javnog identiteta Bosne i Hercegovine odvijao se na području Sarajeva. Sarajevo je sredinom XIX veka, 1850, ponovo postalo sedište bosanskog vezira.⁹ Time je napravljen jasan diskontinuitet u poziciji vlasti u Bosni. Umesto dotadašnjeg sedišta vezira u Travniku, centar političke moći prenet je u Sarajevo, najrazvijeniji trgovačko-zanatski grad, mesto karakteristično po bogatstvu njegovih građana, ali i suživotu muslimanskog, hrišćanskog i jevrejskog stanovništva.

Politička promena u Sarajevu i novo uređenje Bosanskog elajeta ozvaničene su tokom javne svečanosti 13. VIII 1850. Tada je, prema izveštaju Omer-paše Latasa i valije Hafiz-paše, u prisustvu vojske, civilnih i vojnih dostojanstvenika javno pročitana ferman, praćen molitvom muftije i svečanim plotunima. Sutradan je održan vatromet.¹⁰ Na taj način javnim efemernim spektaklom obeležen je početak novog političkog doba Bosne i Hercegovine.

⁷ O značaju trgovaca u osmanskome društvu: T. Stoianovich, *Between East and West: The Balkan and the Mediterranean Worlds*, vol. 2: Economies and Societies: Traders, Towns and Households, new Rochelle 1992, 1-77.

⁸ Ivan Frano Jukić, Predgovor, *Bosanski prijatelj*, sv. I, Zagreb, 1850.

⁹ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Sarajevo, 1937, 201.

¹⁰ Hans-Juergen Kornrumpf, *Osmanische Dokumente zum Aufenthalt vom Omer Lutfi Pasha*

Promena vlasti i dolazak tanzimatskih činovnika usloveli su i promene u izgledu i opremi osmanskih javnih i privatnih institucija. Skarić navodi da je Omer-paša Latas svoj konak opremio evropskim nameštajem, što se nije dopadalo sarajevskim stanovnicima, kao ni pašinoj bližoj okolini.¹¹ Time je Omer-paša jasno demonstrirao novi kulturni obrazac u Bosni i Hercegovini. On je raskinuo sa dotadašnjom praksom u opremi osmanskih javnih prostora i primenio savremeni evropski koncept reprezentacije vlasti. Primer Omer-paše sledili su i drugi visoki dostojanstvenici u Bosni. Ivan Kukuljević Sakcinski opisuje da je 1857. "dvorana" za prijem kajmakamovog konaka u Travniku "nješto po evropski uređena."¹² Za potrebe bosanskog valije Topal Šerif Osman-age, koji svakako predstavlja jednu od značajnijih tanzimatskih ličnosti, izgrađuje se tokom sedme decenije XIX veka novi konak. Konak je završen 1869, a graditelji konaka su Splitsani Franjo Linardović i Franjo Moise.¹³ Arhitektura novog konaka odgovara najaktuelnijim tokovima u arhitekturi Osmanske imperije. Tanzimatska modernizacija vizuelno je bila obeležena prihvatanjem savremenih evropskih arhitektonskih stilova, o čemu jasno svedoče istraživanja Zeynep Çelik.¹⁴ U skladu sa ovim tendencijama gradi se i novi konak u Sarajevu. Podignut kao reprezentativno istorističko zdanje na tri sprata, od čvrstog materijala, on je jasno obeležio novo političko i kulturno stanje Bosne i Hercegovine.

Prihvatanje tanzimata uticalo je i na delimičnu promenu unutrašnjeg prostora kod uticajnijih i uglednijih pripadnika bosanskog društva. Kukuljević Sakcinski u Travniku posećuje Derviš-bega Teskeredžića, rodom iz Duvna, koji podržava reforme i protiv je progona hrišćana. Njegov privatno-javni prostor namenjen prijemu gostiju bio je potpuno uređen prema evropskim konceptima: "Dvorana, u koju nas povede, uređena je sasvim po evropski,

---

(*Latas*) in *Bosnien 1850-1852*, Suedost-forschungen, Bd 49, (1990), 195-196.

¹¹ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina...*, 203.

¹² Ivan Kukuljević Sakcinski, *Putovanje po Bosni*, Zagreb, 1858, 95.

¹³ O novom konaku vidi dokumentaciju Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine: http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2982

¹⁴ Zeynep Çelik, *The Remarking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, University of Washington Press 1986.

tu ima i kanapeah i foutellah i stolicah i stola, na kom stoji ura i posidje s cvijetjem. Na stieni visi i veliko zercalo.”¹⁵

Sredinom XIX veka započinje i transformacija Sarajeva. Formiraju se nove kulturne institucije, a dolazi i do pojave štampe, najznačajnijeg instrumenta javnosti. Posle požara 1852. dolazi i do prvih zahteva i pokušaja promene urbanističkog izgleda i javnog identiteta grada. Na zahtev Veli-paše, a prema savremenim evropskim urbanističkim pravilima, inženjer Efrem-efendija pravi novu urbanizaciju čaršije u Sarajevu. Tada se proširuju ulice, određuje položaj kuća i donosi odluka da se krovovi kuća ne dodiruju.¹⁶ Njegovom intervencijom menja se i dotadašnji izgled sarajevske trgovačke čaršije.

Promene u gradu i posttanzimatski izgled Sarajeva opisuje ruski konzul Aleksandar Giljferding: “Tu je pravoslavna i katolička crkva i nekoliko prilično širokih i pravih ulica sa hrišćanskim, djelimično i jevrejskim kućama. Tu se leprša ruska, francuska i engleska zastava, dok se austrijska vije nad turskim dijelom grada, na padinama Trebevića... Izgled grada je vrlo lijep: bijele okrečene kuće u zelenilu na padinama uzvišenja, a više njih bezbrojno mnoštvo minareta.”¹⁷

Ideologiju tanzimatskih reformi reprezentuje i građenje nove kasarne – Medžidija kršla, koju projektuje i podiže protomajstor Andrija Damjanov. Za ovu građevinu, tipično delo nove osmanske vojne arhitekture, ruski konzul Giljferding piše da je bila “najsolidnija gradjevina” u Sarajevu.¹⁸ Podizanje kasarne preduzeo je bosanski vezir Huršid-paša, posle 1852. Prema sećanjima Hadži Stake Skenderove, Huršid-paša je dosledno sprovodio reforme. Zato su hrišćani, po njenim rečima, “toliko voljeli Huršid-pašu da su mnogi pozvali da se sakupi od naroda novac za podizanje u Sarajevu vojničke kasarne. Huršid paša je prvi dao 100 000 groša. Toliko su sakupili para da su kasarnu podigli za jednu godinu, pa je još ostalo na pretek.”¹⁹ Prema zapisanim poro-

¹⁵ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Putovanje po Bosni*, Zagreb, 1858, 96.

¹⁶ Prokopije Čokorilo - Joanikije Pamučina - Staka Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976, 226.

¹⁷ Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972, 77.

¹⁸ Isto, 81.

¹⁹ P. Čokorilo - J.Pamučina - S.Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976, 230.

dičnim kazivanjima, Andrija Damjanov je u Sarajevu radio i popravku sahat-kule, a njegov angažman oko kasarne bio je posebno primećen i nagrađen: “Kasarna je mnogo stala tursku državnu kasu, pa je sarajevski paša optužen i uzet na odgovor. On pozove Andreju, koji načini od drveta model kasarne, pa obojica podju u Carigrad o ponesu taj model. Paša se je potpuno obradovao i bio nagrađen, a sultan je nagradio i Andreju, koji je dobio orden i pravo da nosi sablju.”²⁰

II

Tanzimatske promene dovele su i do poboljšanja položaja nemuslimanskih zajednica i mogućnosti isticanja različitih veroispovesti u javnom prostoru Bosne i Hercegovine. Verski život bio je od velikog značaja za ljude XIX veka, što je uticalo na podizanje i održavanje bogomolja. Versko stanje u Bosni bilo je do 1850. veoma nepovoljno po hrišćanske zajednice. Ono je bilo u skladu sa viševekovnom osmanskim tradicijom, koja je dopuštala egzistenciju različitih verskih zajednica, ali je istovremeno ograničavala njihovo prisustvo u javnom prostoru i strogo kontrolisala podizanje i obnovu bogomolja.

Bogoslužbene potrebe katoličke zajednice, koja je brojala oko 150 000 vernika, obavljane su u svega pet crkava do 1850. godine (u samostanima u Fojnici, Kreševu i Sutjesci, i crkvama u Varešu i Podmilačju).²¹ Fra Ivan Franco Jukić piše “želje i molbe kristjana” sultanu Abdul-Medžidu 1850. U ovom pismu on moli: “Slobodno opsluživanje svog vjerozakona; usljed toga da nam je slobodno: stare crkve i manastire popravljati, raširivati i gdje je potrebno iznova graditi; zvona i zvonike imati i javno naše obrede obdržavati,” i ističe da “nema primjera u cijelom turskom carstvu, da kristjani tako su stešnjeni u opsluživanju svoga vjerozakona kao u Bosni.”²²

Uvođenje tanzimatskih odredbi dovelo je do intenzivnih kontakata osmanskih vlasti i predstavnika hrišćanskih zajednica, što je svakako po-

²⁰ Milenko S. Filipović, “Neimari crkve Sv. Bogorodice u Skoplju. Prošlost roda Zografskih u Velesu”, u: *Spomenica srpsko-pravoslavnog sabornog hrama Svete Bogorodice u Skoplju 1835-1935*, Skoplje, 1935, 308.

²¹ “Lietopis katoličke crkve u Bosni”, *Bosanski prijatelj*, sv. I, Zagreb, 1850, 135.

²² I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo: Svjetlost, 1953, 318.

moglo izgradnji novih crkvenih građevina. Izvori beleže susrete katoličkog i pravoslavnog klera sa Omer-pašom, kao i njihove molbe za poboljšanje položaja i podizanje crkava.²³ Podizanje crkava bila je važna delatnost, koja se nije odvijala bez državne kontrole, pa je uloga bosanskih valija bila izuzetno važna. Njihova opredeljenost za sprovođenje tanzimatskih reformi i stabilnost njihovog položaja u Bosni i Hercegovini uticali su na odnos prema hrišćanima. To je uslovalo i kreiranje pozitivne memorije na pojedine bosanske paše, što potvrđuju i sećanja Hadži Stake Skenderove. Ona ističe da je Huršid-paša “besplatno dao ferman za desetinu crkava, a još više za latinske crkve.”²⁴ U tanzimatskoj Bosni važnu ulogu u kontroli arhitektonskih delatnosti imao je Ešref-paša, inženjer “carske inženjerske škole,” koji je tokom 1853. napravio spisak crkava koje su trebale da se obnove i podignu.²⁵

Novostečena prava hrišćanskog stanovništva dovela su do podizanja monumentalnih pravoslavnih hramova u Mostaru (1873), Sarajevu (1863-1868) i Čajniču (1857-1863).²⁶ Monumentalne crkve u navedenim gradovima bile su u značajnoj meri veće i prostranije od starijih hramova iz prethodnih vekova. Sve do podizanja nove crkve sarajevski pravoslavni hrišćani su se molili u staroj crkvi, koja je bila izgrađivana od 16. do 19. veka. U Mostaru i Čajniču crkve su bile s kraja 18. ili početka 19. veka. Stare pravoslavne crkve u Sarajevu,²⁷ Mostaru²⁸ i Čajniču bile su skromnijih dimenzija, a njihova arhitektonska forma nije se isticala u gradskom prostoru. Izgled i položaj starijih crkava sigurno su delimično bili određeni težnjom da se prikrije njihovo prisustvo u javnom okruženju. Zato je izgradnja novih pravoslavnih hramova izmenila dotadašnji

²³ Hans-Juergen Kornrumpf, *Einige osmanische Dokumente zum Neubau von Kirchen in Bosnien*, Suedost-forschungen, Bd 53 (1994), 151-152.

²⁴ P. Čokorilo - J. Pamučina - S. Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976, 227.

²⁵ H-J. Kornrumpf, *Einige osmanische Dokumente...*, 153-154.

²⁶ O arhitekturi novih crkava u Mostaru, Sarajevu i Čajniču vidi: A. Kadrijević, *Jedan vek traženja nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi (sredina XIX-sredina XX veka)*, Beograd, 1997, 21-23.

²⁷ Vladislav Skarić, *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku*, Sarajevo, 1928.

²⁸ Vladimir Ćorović, “Srpska pravoslavna opština Mostar”, u: Vladimir Ćorović, *Srpski manastiri u Hercegovini*, priredio Đ. O. Piljević, Beograd, 1999, 201-204.

izgled javnog prostora Bosne i Hercegovine. U panoramama Mostara i Sarajeva narušena je dotadašnja apsolutna dominacija islamskih bogomolja i vizuelno je potvrđena multikonfesionalnost ovih gradova. To je uslovalo i probleme prilikom izgradnje pojedinih crkava. Podizanje zvonika nove crkve u Sarajevu bilo je zaustavljano i dovelo do problema između lokalnog muslimanskog stanovništva i osmanskih vlasti. Zato je izgradnja sarajevske crkve zavisila i od odluka sarajevskog valije. To se ističe i u jednom pismu sarajevskog “crkvenog računovoditelja” Sime Sokolovića majstoru Andreji Damjanovu od 25. IX 1867: “...To nam je sadašnji Valija i n, Komandant Bosanskog Vilajeta Preuzvišeni Gospodar Safet Paša dozvolio podpuno da zidamo i po planu dovršimo toranj u naše crkve.”²⁹

Arhitekta pravoslavnih crkava u Mostaru i Sarajevu bio je majstor Andreja Damjanov iz Velesa.³⁰ Damjanov je bio najugledniji balkanski graditelj sredine i druge polovine 19. veka. On i pripadnici njegove radionice, tajfe, izgradili su pravoslavne crkve u Skoplju, Velesu, Kumanovu, Nišu, Vranju i Smederevu. Umeće Andreje Damjanova priznali su predstavnici osmanskih vlasti, koji su mu poverili izgradnju vojnog objekta u Sarajevu. Arhitektonske

²⁹ M. S. Milosavljević, “Na sarajevskoj crkvi je radio i Andreja Damjanović Zografski”, *Politika*, br. 11787 (Beograd, 27. III 1941), 9.

³⁰ O Andreji Damjanovu vidi: M. S. Filipović, “Neimari crkve Svete Bogorodice u Velesu”, u: *Spomenica srpsko-pravoslavnog sabornog hrama Sv. Bogorodice u Skoplju 1835–1935*, 299–314; M. S. Filipović, *Andreja Damjanović iz Velesa, zograf i neimar (oko 1813–1878)*, Muzeji 2, (Beograd, 1949), 33–40; A. Василиев, *Български възрожденски майстори*, София, 1965, 151–176; A. Kadrijević, *Jedan vek traženja nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi (sredina XIX-sredina XX veka)*, Beograd, 1997, 14–23; A. Kadrijević, *Echoes of Medieval Architecture in the Work of the Master-Builder Andreja Damjanov*, Зограф 27, (Београд, 1998–1999), 167–176; J. Hadžieva - E. Kasapova, *Arhitekt Andreja Damjanov 1813–1878*, Skopje, 2001; A. Kadrijević, “Saborna crkva Sv. Trojice u Mostaru”, u: *Srbi u Mostaru*, ur. B. Pištalo, Beograd, 2001, 453–463; A. Kadrijević, “O arhitekturi niške Saborne crkve Silaska Svetog Duha na apostole”, u: *Niš I Vizantija I*, Niš, 2003, 125–139; A. Kadrijević, “O arhitekturi crkve Svetih Apostola u Turekovcu”, *Leskovački zbornik XLIII*, (Leskovac, 2003), 129–137; A. Kadrijević, “Graditeljska delatnost Andreje Damjanova: pravci istraživanja i zaštite”, *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 31, (Beograd, 2007), 134–137; N. Makuljević, “Crkva Svete Trojice”, u: *Saborni bram Svete Trojice u Vranju 1858–2008*, prir. N. Makuljević, Vranje, 2008, 23–41; A. Kadrijević, “Mixture of Styles and Civilisations in the Ecclesiastical Architecture of Andreja Damjanov in Balkanic Regions under Turkish Rule”, in: *XV Turk Tarih Kurumu Kongresi*, Ankara, 2010, 377–394.

konceptije Damjanovljevih hramova zasnivale su se na istorističkom korišćenju neobaroknih i neovizantijskih rešenja i odgovarale su savremenim tokovima pravoslavne arhitekture na prostoru Osmanske imperije. Zato izgradnja pravoslavnih hramova u Sarajevu i Mostaru ne samo da je izmenila javni identitet tih gradova već ih je i vizuelno približila izgledu drugih balkanskih urbanih centara.

Povoljne posledice tanzimatskih reformi odrazile su se i na druge verske zajednice. Obimni proces obnove i izgradnje novih crkava sprovela je katolička zajednica. Prema pismu Ešref-efendije, katolici su 1853. tražili i dobili fermene za devet crkava – u Kreševu, Dolcu, Gučjoj gori, Gorici i Vidoši kod Livna, Sutjesci, Visokom, Zoviku i Plehanu.³¹ Ovo svedoči i fra Jako Baltić, koji beleži da je bosanski vezir po sultanovoj naredbi tokom 1853 poslao inženjera Ešref-efendiju da “vidi koliko trjeba načiniti fratrim i katolicima u Bosni crkava. Otcu su jur odredili da se načini jedan manastir u Livnu, na Gorci, drugi u Gučjoj Gori kod Travnika, dva u Posavini jedan na Plehanu a drugi u Zvorniku.” Uz ove manastire određeno je da se načini i više crkava, a prva je završena katolička crkva u Docu.

Sredinom XIX veka, 1853, obnavlja se stara Crkva svetog Ante Padovanskog u Sarajevu, pa tako katolici u tom gradu posle više od jednog veka dobijaju svoju bogomolju. Kratki opis ove crkve donosi A. Giljferding, koji ističe da je ona “vrlo prostrana i lepa”.³² Od velike važnosti je i to što je prilikom gradnje ove crkve, uz priloge austro-ugarskih vlasti, finansijska sredstva (20 dukata) priložio i bosanski valija Hušrid-paša. Tim činom je jasno potvrđeno tanzimatsko-reformsko opredeljenje osmanskih vlasti. Dovršenje Crkve svetog Ante, to jest podizanje svoda, bilo je povereno majstoru Andreji Damjanovu,³³ što pokazuje da je najznačajije graditeljske radove Sarajeva tanzimatskog doba – kasarnu, pravoslavnu i katoličku crkvu, izveo isti graditelj.

³¹ Hans-Juergen Kornrumpf, *Einige osmanische Dokumente zum Neubau von Kirchen in Bosnien*, Suedost-forschungen, Bd 53 (1994), 153-154.

³² Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, 81.

³³ U literaturi se sreće i pogrešno identifikovanje arhitekta koji je dovršio Crkvu svetog Ante 1854. Umesto Andrije Damjanova kao graditelj kasarne i crkve imenuje se “Stojan Vazenković.” To se navodi i u obrazloženju odluke o proglašenju graditeljske celine – Franjevačkog samostana i Crkve sv. Ante u Sarajevu za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine: http://www.aneks8komisija.com.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=vie

U Gučoj gori crkvu je gradio majstor iz Trogira Ante Sicilian. On je tu napravio crkvu bazilikalne osnove, po ugledu na trogirsku Stolnu crkvu. Opis ove crkve, u vreme njene izgradnje, donosi Ivan Kukuljević Sakcinski, koji ističe da će ona “biti najljepša u svoj Bosni”. Kukuljević Sakcinski govori i da je unutrašnji ukras ove crkve trebao da bude reprezentativan, pa naglašava da graditelj “...želi sve stupove izgledati, da izgledaju na mramor, i načiniti veliki oltar i predikaonicu onaku, kakva je u trogirskoj stolnoj cerkvi.”³⁴

Promene su obuhvatile i jevrejsku sefardsku zajednicu u Bosni i Hercegovini i pre tanzimatskih reformi. U Sarajevu dolazi do obnove i nadgradnje stare sinagoge. Ova jevrejska bogomolja, podignuta krajem XVI veka, stradala je u požaru krajem XVIII veka. Njena obnova se odvila uprkos dotadašnjim pravilima da se nemuslimanski verski objekti mogu podići isključivo prema dimenzijama starijih građevina. Obnova sinagoge bila je završena 1821, kada je na njoj bio nadgrađen čitav sprat.³⁵

Pravo slobodnijeg isticanja nemuslimanskih veroispovesti u javnom prostoru obuhvatilo je i čin oblikovanja pogreba. Hrišćani su, po odobrenju Veli-paše, prvi put u Sarajevu javno proneli krst pred sprovodom. O tome svedoči i *Ljetopis Bosne* Stake Skenderove. Ona piše da je Veli-paša “...naredio da se pred hrišćanskim sprovodima nosi krst i ide litija i da se na groblju čita molitva:

- Vidio sam u hrišćana takav običaj-govorio je on. Zašto ga vi narušavate? Hrišćani su mu odgovorili:

- Gospodaru, po našem zakonu takav je običaj, kao što vi govorite, ali mi nismo smjeli zbog turskog nasilja.

On im je rekao:

- Evo ja vam dajem dozvolu, i neka moj kavaz prati vaše sprovode. Hoću da i posljedneg siromaha tako sahranite. A ako nema od čega da se sahrani, ja ću troškove platiti iz svog džepa, samo neka svakoga nose na groblje kako sljeduje.”³⁶

Ovo je bila izuzetna promena, jer ne samo da do tada hrišćani nisu sahranjivani sa krstom na javnim sprovodu nego je i znamenje krsta na grobljima

---

w&id=2898 (16. XI 2009).

³⁴ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Putovanje po Bosni*, Zagreb, 1858, 89-90.

³⁵ Moric Levi, *Sefardi u Bosni*, Sarajevo, 1969, 106.

³⁶ P. Čokorilo - J. Pamučina - S. Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976, 226.

često bilo prikrivano. Na starom sarajevskom groblju na Carini nalazio se veći broj “trokrakih” krstova iz XVIII veka. Njihov oblik je karakterističan po tome što je četvrti krak krsta potpuno ukopan u zemlju.³⁷ Ovakva forma krsta očigledno je bila zasnovana na težnji za prikriivanjem i mimikrijom u dominantno osmansko-islamsko okruženje. Do promene izgleda hrišćanskih nadgrobnika dolazi tek u prvim decenijama XIX veka. Zato je javno nošenje krsta u Sarajevu od sredine XIX veka bilo od velikog značaja.

III

Tanzimat je na prostoru Osmanske imperije, kao i u Bosni i Hercegovini doveo do novih strategija u prezentaciji ličnosti u javnosti. Značaj javnog prostora i njegova demokratizacija usloveli su potrebu da se odanost i privrženost reformama manifestuje ponašanjem, oblačenjem i strategijskim (samo) prikazivanjem. To je dovelo do upotrebe novih formi vizuelne kulture, kao i korišćenja starih obrazaca u nove svrhe.

Jedan od važnih vidova u prezentaciji javnih ličnosti bila je izrada njihovih portreta. Portreti nisu bili novina u kulturi Osmanske imperije, kao ni Bosne i Hercegovine. Oni su nastajali za potrebe sultana, kao i visokih dostojanstvenika različitih verskih i etničkih zajednica. Jedan od takvih portreta bio je onaj sarajevskog episkopa Pajsija, koji je u XVIII veku naslikao zograf Simeon Lazović.³⁸

U tanzimatskoj Bosni uvođenje savremenog načina portretisanja uvodi hrvatski slikar i privrženik ilirskog pokreta Vjekoslav Karas. On je došao u Travnik da naslika Omer-pašu Latasa. Boravak Karasa kod Omer-paše pribeležen je i u putopisnim izvorima, gde se navodi i da je on slikao i njegovu kći Eminu u “istočnjačkoj” odeći.³⁹ Karas je slikao i potom litografisao portret

³⁷ Leontije Pavlović, “Staro sarajevsko groblje na Carini”, u: Leontije Pavlović, *Neki spomenici kulture, osvrta i zapazanja I*, Smederevo, 1962, 45-46, sl. 15-24.

³⁸ Đoko Mazalić, “Portret sarajevskog mitropolita Paisija iz godine 1805. i njegov slikar”, *Glasnik zemaljskog muzeja XLIV*, (Sarajevo, 1932), 93-102.

³⁹ James Henry Skene, *The Danubian Principalities, the Frontier Lands of the Christian and the Turk*, vol. II, London, 1854, 316. Prevedeno i u: Omer Hadžiselimović, *Na vratima istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo, 1989, 321-322.

Omer-paše u sto primeraka. Navodi se da je za ove usluge dobio dve stotine dukata.⁴⁰

Karasovo portretisanje Omer-paše Latasa i litografisanje njegovog portreta pokazuje novi pristup predstavnika osmanske vlasti. Portreti su sigurno bili namenjeni i oficijelnoj prezentaciji novog bosanskog vojnog zapovednika,⁴¹ kao i propagandi njegove ličnosti. To potvrđuje i naručivanje umnoženih grafičkih portreta. Tokom XIX veka grafičke predstave sa portretima vladara, vojskovođa i istaknutih političkih ličnosti bile su veoma česte. One su imale prvenstveno propagandnu funkciju i bile su u službi reprezentacije vlasti. Ovakvi portreti držani su u javnim državnim institucijama, ali i drugim javnim objektima, kao i privatnim domovima.

Tanzimatske reforme uslovile su i promene u pravilima oblačenja. Prve izmene pravila oblačenja u Bosni i Hercegovini pokazivali su osmanski vojnici i činovnici. Skarić navodi da je izmena oblačenja u vojsci dovela do potrebe za evropskim cipelama. Zbog toga su u Sarajevo došli cipelari iz Dalmacije, po kojima je njihova ulica za rad dobila naziv Kundurdžiluk.⁴²

Sve do Tanzimata bila su primenjivana osmanska pravila oblačenja, prema kojima zimijama nije bilo dozvoljeno nošenje skupocenih kostima, ukrasa i zelene boje.⁴³ Tanzimat uvodi građansku ravnopravnost i dolazi do osavremenjavanja muškog i ženskog građanskog kostima. Do Tanzimata hrišćanima i Jevrejima bilo je zabranjeno oblačenje slično pripadnicima muslimanske zajednice. Oni su morali da se vizuelno razlikuju od vodećeg društvenog i verskog sloja. Hrišćani i Jevreji nisu smeli da na glavi nose turban, niti da nose zelenu boju. O pravilima oblačenja u Bosni i Hercegovini svedoči i Moric

⁴⁰ Đoko Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500-1878)*, Sarajevo, 1965, 159.

⁴¹ Više grafičkih portreta Omer-paše Latasa čuva se u zbirci Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu: Marina Bregovac Pisk, *Portreti u zbirci grafika Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb, 2008, 307-310.

⁴² V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, 203.

⁴³ Vidi: Donald Quataert, "Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire 1720-1829", *International Journal of Middle East Studies* 29, (1997), 403-425; A. Fotić, "Između zakona i njegove primen" i Nenad Makuljević, "Vizuelna kultura i privatni identitet pravoslavnih hrišćana u 18. Veku", u: *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, priredio A. Fotić, Beograd, 2005, 64-71; 98-102.

Levi: “U Bosni su Židovi i kršćani morali nositi neku osebujnu crnu kapu zvanu ‘čita’, koja je sličila kapucinskim i franjevačkim kapama, samo što je ležala dublje na glavi. Kod rabina, kojima je turban bio znak njihovog dostojanstva, nije taj smio biti od bijele vune ili lana, već iz obojenog platna (osim zelenog), nadalje nije smio biti ni visok niti širok. Stoga su oni nosili jedan uzak i nizak platnjeni trak oko kape. Obuća se nije razlikovala po svojoj vrsti, nego samo po boji. Glede te razlike bili su muškarci ravnopravni ženama. Muslimani su nosili crne cipele (mestve) i preko njih tzv. ‘firale’ crvene boje, dočim su kršćani i Židovi smjeli nositi samo crne firale. Turkinje su nosile visoke, žute čizme (čelike) s papučama, dočim su Židovke smjele nositi samo crnu obuću.”⁴⁴

Tanzimat unosi promenu u recepciji kostima. U albumu za svetsku izložbu u Beču 1873. oblačenje različitih zajednica u imperiji ne predstavlja više vizuelni znak, koji govori o mestu pojedinca u religijskoj strukturi društva, već se tumači kao varijacija u okviru osmanske kulture. Za razliku od lokalnih kostima, javlja se i građanski kostim. On se tumači kao posledica mode, ali i simbol novog osmanskog građanskog jedinstva.⁴⁵ Jedan od najznačajnijih pokazatelja nove tanzimatske realnosti i građanskog statusa postaje fes. Fes zauzima istaknuto mesto u kostimu dela muškog stanovništva i predstavlja vidljivo svedočanstvo građanske ravnopravnosti, bez obzira na versku i etničku pripadnost. Fes nose muslimani, hrišćani i Jevreji i on postaje reprezentativan deo muškog kostima, koji se sasvim ne odbacuje ni po dolasku austrougarske vlasti u Bosnu i Hercegovinu 1878.

Uz promene muškog oblačenja, tanzimat donosi i drugačiju javnu prezentaciju žena u Bosni i Hercegovini. Vlasti menjaju odnos prema ženama i dozvoljavaju njihovo obrazovanje, o čemu najbolje svedoči delatnost Adeline Pauline Irby i Georgine Muir Mackenzie. One su u ime hrišćanske solidarnosti obišle i opisale deo balkanskog prostora,⁴⁶ a potom u Sarajevu organizovale sopstvenu prosvetnu aktivnost.⁴⁷

⁴⁴ Moric Levi, *Sefardi u Bosni*, 50.

⁴⁵ Ahmet Ersoy, *A Sartorial Tribute to Late Tanzimat Ottomanism*, 195-196.

⁴⁶ Irena Zarić, “U službi političkog argumenta: Predstava balkanske žene u putopisu Adeline Poline Irby i Džordžine Mjur Mekenzi”, u: *Evropska slika Balkanske žene*, Liceum 12, urednik Đorđe S. Kostić, Kragujevac, 2009, 64-83.

⁴⁷ J. V. Vuković, Adelina P. Mis Irby, u: *Spomenica povodom osamdesetogodišnjice okupacije Bosne i Hercegovine (1878-1958), pedesetogodišnjice aneksije (1908-1958) i četrdesetogodišnjice*

Jedno od svedočanstava recepcije ženskog kostima u tanzimatskoj Bosni donosi Sefardkinja Laura Bohoreta Papo. Ona idealizuje “stara dobra vremena” i jasno ističe prednost starog kostima iz osmanskog doba:

“Bile smo kraljice u tim našim ugodnim anterijama. One košulje od beza osvježavale su nam tijelo tokom ljeta. Anterija se širila i sužavala poput elastične gume. Ako nas je stezala, širile bismo je (svake godine ili svake druge godine trebalo je širiti haljine i porodicu). Ako bismo smršale, onda bismo to sužavale. Nije se trebala štedjeti tkanina, lijepa presavijanja, nabori, lijepi širiti...”⁴⁸

Tanzimatske reforme uslovile su velike promene u javnom identitetu Bosne i Hercegovine. Promene u arhitekturi Sarajeva, slobodno podizanje hrišćanskih bogomolja i napuštanje dotadašnjih pravila oblačenja javno su reprezentovali novo kulturno i političko stanje. Posttanzimatsko kreiranje javnog identiteta Bosne i Hercegovine bilo je prekinuto austrougarskom okupacijom. Ovaj relativno kratak, ali veoma značajan kulturno-istorijski period bio je u istoriografiji donekle potisnut. Na osnovu stereotipnih slika često se govorilo o devetnaestovekovnoj kulturi Osmanske imperije, pa i Bosne i Hercegovine, kao o periodu opadanja i dekadencije. Arhitektura pravoslavnih crkava u Sarajevu, Mostaru i Čajniču tumačila se izvan konteksta tanzimatskih reformi, dok je fes dobio epitet “turske” nošnje.

Nasleđe tanzimata je višestruko. Administrativna promena nastala u ovo doba odredila je Sarajevo kao administrativno sedište i centar političke moći Bosne i Hercegovine. Novopodignute katoličke i pravoslavne crkve ostale su do danas u verskoj upotrebi, a fes je postao jedan od simbola osmanskih vremena.

---

oslobođenja i ujedinjenja (1918–1958), Beograd, 1959, 87–89.

⁴⁸ Laura Papo Bohoreta, *Sefardska žena u Bosni*, Sarajevo, 2005, 51.

THE TANZIMAT AND THE VISUAL CREATION OF PUBLIC IDENTITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

(Summary)

The Tanzimat reforms, carried out during 1850-1851, conditioned great changes in the public identity of Bosnia and Herzegovina. The changes in architecture of Sarajevo, the free building of Christian churches and the abandonment of rules of dressing publicly represented a new cultural and political state. Sarajevo became the centre of the Bosnian vizier, the old town was urbanised and a new residence for the Pasha was built, shaped according to the guidelines of European historicist architecture.

The Tanzimat changes brought about an improvement in the position of non-Muslim communities and the possibility of emphasizing different religious beliefs in the public spaces of Bosnia and Herzegovina. New Catholic and Orthodox Churches were built and monumental churches in Sarajevo and Mostar significantly influenced the change of appearance of those towns.

The Post-Tanzimat creation of public identity of Bosnia and Herzegovina was interrupted by the Austro-Hungarian occupation in 1878. The heritage of the Tanzimat in the visual identity of Bosnia and Herzegovina is diverse. The administrative changes established in this period determined Sarajevo as the administrative and political centre of Bosnia and Herzegovina, and the newly built Catholic and Orthodox churches serve even today as religious objects.

Amra Čusto

SPOMENICI I IDENTITETI NA PRIMJERU SARAJEVSKOG TRGA OSLOBOĐENJA "ALIJA IZETBEGOVIĆ"

SPOMENICI SU VAŽNI INTEGRATIVNI SIMBOLI koji specifično oblikuju sadržaj svakog društva. Često nesvjesni njihove prisutnosti, prolazeći gotovo svakodnevno pored njih, čitamo njihove znakove, usvajamo njihove poruke koje utječu na formiranje naših identiteta.

Ustanovljena i iskazana kroz spomenike, memorijalna kultura jasan je primjer odnosa između sjećanja i kolektivnog identiteta.¹ I dok se individualno sjećanje veže isključivo za naše lično iskustvo, kolektivno sjećanje je društveni fenomen koji je selektivan i u službi određene ideologije. U širokoj lepezi "mjesta sjećanja"² koje gradi svako društvo poseban značaj imaju spomenici. Zauzimajući vanjski prostor svojim simbolizmom i monumentalnošću, oni su možda i najbolji primjeri kako se otvoreno manifestira kolektivno sjećanje. Podizanje spomenika javan je čin vođen kroz institucije vlasti, a u društvima gdje su česte promjene režima spomenici nam očigledno sugeriraju vezu između memorije, identiteta i ideologije, te je za historičare posebno interesantno pratiti interpretaciju i poruke koje nam svako društvo kroz njih želi uputiti. Oni predstavljaju "objektivizaciju" ideje i čitljive simbole za javnost, stoga svaki novi režim gradi nove spomenike. Međutim, novi režimi često znače

---

¹ Vidjeti: Gillis John, *Pamćenje i identitet, povijest jednog odnosa, Kultura pamćenja i historija*. /priredile Maja Brkljačić – Sanda Prlenda/, Zagreb: 2006.

² "Mjesta sjećanja" je pojam vezan za francuskog historičara Pierre Nora, koji je ostavio kapitalna djela o temi sjećanja i identiteta. *Realms of memory*. Columbia University Press: 1997.

devastaciju i rušenje starih spomenika koji su manifestirali prethodno sjećanje društva, te uporedo sa izgradnjom teče proces redefiniranja i uspostavljanja novog odnosa prema memoriji prethodnog društva. Historija nudi niz primjera o tome, a najsvježije i jako ilustrativne primjere kako promijenjeni politički kontekst donosi novi odnos prema starim identitetima i spomenicima možemo posmatrati kroz slučajeve rušenja, premještanja, skrnavljenja, zapuštanja ili pak novog tumačenja spomenika antifašizma i socijalizma na prostorima nekadašnje Jugoslavije.

Prošlost nastaje tek kada uspostavimo odnos prema njoj, tvrdi J. Assmann, a da bismo taj odnos uspostavili, moraju postojati “dokazi” o prošlosti.³ Ako bismo tu misao prenijeli na spomenike, onda i njih možemo razumijevati kao dio simboličkih dokaza o prošlosti koji se izgrađuju i utemeljuju da bi formirali kolektivno pamćenje. Podignuti na javnim prostorima, često na reprezentativnim i veoma frekventnim gradskim mjestima, spomenici su dobar indikator vrijednosti koje društvo želi slijediti. Postavljeni na postamentima, više ili manje monumentalni, imaju izuzetno simboličko značenje. Govore nam o snazi javnog prostora i odgovaraju na pitanje: “Čiji je javni prostor?” Zbog toga je izgradnja spomenika višeslojan problem i ne predstavlja samo kulturno, već je značajno i političko pitanje. Primjeri izgradnje spomenika mogu potvrditi kako se manifestira službeno mišljenje o prošlosti, te kako je moguće oblikovati ili poticati određeno sjećanje, stoga se u memorijalnoj slici pojedinih zemalja ogleda uspostava i trajanje različitih režima i sistema. Kod radikalnih promjena društva kao što su revolucije, prevrati i slično potreba za izradnjom novog identiteta je neophodna, pa tako u procesu “izgradnje tradicija”⁴ spomenici dobijaju posebnu važnost. Vrš se pisanje nove historije i preoblikovanje stare memorije. Na scenu izlazi nova simbolika, naravno “sta-

³ “Da bismo s prošlošću mogli uspostaviti odnos, ona mora kao takva stupiti u svijest. To pretpostavlja dvije stvari: a) prošlost ne smije potpuno nestati, moraju postojati “dokazi”, b) ti dokazi moraju posjedovati karakterističnu različitost u odnosu prema danas.” J. Assman, *Kultura sjećanja, Kultura pamćenja i historija*. /priredile Maja Brkljačić – Sanda Prlenda/ Zagreb: 2006, 49.

⁴ *Izmišljene tradicije* je sintagma vezana za britanskog historičara Erica Hobsbawma. Izum tradicija predstavlja splet praksi obredne ili simboličke prirode kojima se nastoje utvrditi neke vrijednosti i norme ponašanja, što automatski pretpostavlja kontinuitet sa prošlošću. Vidjeti: *Invention of tradition*. Cambridge University Press: 1983.

rija" od prethodne. Angažiranje novouspostavljene političke elite ide u pravcu javnog manifestiranja i obilježavanja događaja koji se trebaju pamtiti, pa tako spomenici sa svojom značajnom mogućnošću "komunikacije sa promoviranim prošlošću" služe i za izražavanje identitetskih vrijednosti društva. Oni postaju pogodan prostor za manifestiranje društvenog i idejnog jedinstva, samo se mijenjaju spomeničke slike koje dolaze s novim političkim miljeom koji onda svoj prostor zaokružuje svojim spomenicima. Tako spomenici imaju značaj medija koji služe da osvježe sjećanje i da osiguraju identitetski sadržaj društva. Ceremonije, službene posjete na najvišem nivou, posebni programi oko spomenika, mjesta su oko kojih svaka nova generacija političke elite gradi svoj odnos prema prošlosti. Kakav je to odnos i prema kojoj prošlosti, to ovisi od sadašnjeg političkog vremena. Pažljivo osmišljeni programi kolektivnih posjeta spomenicima, spomen-parkovima i drugim memorijalima zahtijevaju masovno učestvovanje stanovništva kako bi se realizirala obaveza uspostavljanja željene kulture sjećanja. Posebnu važnost spomenici dobijaju u vrijeme kada se konstituiraju nacije i države, jer oblikovanje i tumačenje prošlosti kroz vizuelno predočavanje postaje bitna snaga u homogenizaciji zajednice. Stoga, nije čudno da je intenzivnija izgradnja spomenika u uskoj vezi sa jačanjem i stvaranjem novih država. Novi režimi često na temelju antagonizirajućeg odnosa prema prethodnom režimu grade svoju ideologiju, što se odražava i na nove spomenike čiji sadržaj i simbolizam treba biti prepoznatljivo drugačiji od "starih" spomenika. Gradeći stav prema prošlosti, država gradi spomenike koji nas upućuju šta kao zajednica trebamo pamtiti, dok u isto vrijeme izgrađuje odnos zaborava prema spomenicima prethodnog društva.⁵ Perspektiva savremenosti ogleda se u odnosima prema spomenicima, a javni diskurs slika je koja ilustrira svako novo tumačenje događaja iz prošlosti.

U Bosni i Hercegovini na najnovije preoblikovanje politike sjećanja utjecalo je novo društvo stvarano u ratnim uvjetima devedesetih godina prošlog stoljeća. Nova simbolizacija javnih prostora rezultat je potrage za novim kolektivnim identitetom.

⁵ Vlast kao poticaj za sjećanje i zaborav, tj. izgradnja "alijanse vladavine i pamćenja, te alijanse vladavine i zaborava" - vidjeti djelo J. Assmann, *Kulturno pamćenje*, Zenica: 2005, 83-87.

Spomenici na prostoru Trga oslobođenja "Alija Izetbegović" u Sarajevu

Prostori trgova u gradskim središtima veoma su pogodni za lociranje spomenika i prezentiranje kolektivnih identiteta. Stoga će i primjer sarajevskog Trga oslobođenja "Alija Izetbegović" poslužiti kao primjer sagledavanja nastajanja različitih memorijalnih sadržaja. Smješten u centru grada, ovaj trg je često u skladu sa promjenom memorijalne kulture mijenjao svoj naziv. Njegovo različito imenovanje pokazuje nam uvjetovanost kulture sjećanja o svim društvenim promjenama. Prvobitno je bio Oficirski trg (nastao izgradnjom Oficirske kasine 1880. godine), potom Trg Klemansa Žorža Benjamina (manji dio trga pred Oficirskim domom od 1919. godine nosio naziv po francuskom državniku i političaru), Trg Petra I Oslobodioca, po srpskom kralju iz dinastije Karađorđević, (naziv nosio od 1934. do 1941, odnosi se na glavninu prostora današnjeg trga između Ulice Ferhadija i Ulice zelenih beretki), Trg Stjepana Tomaševića (veći dio trga za vrijeme NDH nosio naziv po posljednjem bosanskom kralju, dok je manji dio trga pred Oficirskim domom tada nosio naziv po hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, bosanskom plemiću iz perioda srednjovjekovne bosanske države), Trg slobode (od 1946. do 1948), Trg oslobođenja (od 1948. godine), dok današnji naziv Trg oslobođenja "Alija Izetbegović" nosi od oktobra 2005. godine.⁶ Kao javni gradski prostor spomenuti trg reflektira sva društvena kretanja i veoma slikovito prezentira kontinuirane akcije zvaničnih, službenih krugova koji su u različitim vremenima od 1918. godine nastojali kroz izgradnju spomenika konstruirati različite identitete i kulturu sjećanja.

Prvo južnoslavensko ujedinjenje ostvareno nakon 1918. godine donijelo je potrebu raščišćavanja sa austrougarskim naslijeđem i kolektivnom memorijom, te u isto vrijeme potrebu za izgradnjom nove simbolike. Za novi faktor jedinstva prezentirana je dinastija Karađorđević, pa se njeni vodeći članovi pojavljuju kao simbol predstava ujedinjenja u nizu podignutih spomenika na različitim prostorima Kraljevine Jugoslavije. Tako je i u Sarajevu bila predviđena izgradnja *spomenika kralju Petru I Karađorđeviću*. Iako je prvobitni prijedlog za lokaciju spomenika bila dominantna pozicija, brdo Hrid, koje sa južne strane zatvara ulaz iz Sarajevske kotline u kanjon Miljacke, ipak je,

⁶ Vidjeti: Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: 1973, 364; *Sarajevo, ulice, trgovi, mostovi, parkovi i spomenici*. Sarajevo: Općina Stari Grad, 2006, 117.

konačno, za spomenik izabrana lokacija na trgu ispred Doma Armije.⁷ Uz dugogodišnje rasprave kako treba izgledati centralni sarajevski trg, te nakon rušenja gradske stanice i carinarnice na tom prostoru (izvršene pred početak Drugog svjetskog rata), ocjenjivački sud u kojem je bio i kipar Ivan Meštrović odlučio je 1938. godine da prvu nagradu na konkursu za spomenik Petru I dodijeli zagrebačkom kiparu Frani Kršniću. Krajem 1940. i početkom 1941. godine svi dijelovi za konjaničku figuru Petra I bili su dopremljeni u Sarajevo, započela je izgradnja postamenta, ali početak rata osujetio je realizaciju postavljanja spomenika kao i uređenja cijelog trga.⁸ Iako spomenik nije podignut, bit će to početak nastojanja da se taj prostor i u vremenu koje bude uslijedilo obilježi memorijalnom kulturom čiji se sadržaj često smjenjivao. Nedugo nakon početka Drugog svjetskog rata i okupacije na trgu je bio postavljen njemački spomenik sa prepoznatljivim znakom V (victory). Zapaljen i srušen 1945. godine, bio je kratkog vijeka.⁹

Konstituirana nova komunistička vlast od 1945. donijela je nove spomenike sa novim ideološkim i simboličkim sadržajem, pa tako i konkretne akcije da se prostor trga obilježi "svojom" simboličkom predstavom. Započinje oblikovanje identiteta i obilježavanje prostora sa spomenicima posvećenim NOR-u, tradiciji revolucije i socijalizma.

Sa prepoznatljivim korištenjem terminologije slavljeničkog tona jugoslavenskog socijalizma, te nezaobilaznim spominjanjem imena Tita, najprije je 1977. godine postavljen spomenik koji ima namjeru da *...obilježi epohu koju su započeli radni ljudi i građani na datum Titovog rođendana, u zaštiti čovjekove okoline sa željom da se i budućim naraštajima obezbjede što bolji uslovi za život i rad u socijalističkoj samoupravnoj zajednici.*¹⁰ Danas se gotovo čini začudna ekološka poruka ovog socrealističkog spomenika podignutog na prostoru glavnog grada socijalističke Bosne i Hercegovine, u kojoj je najvećim dijelom bila skoncentrirana teška, odnosno crna industrija. Česta praksa podizanja spomen-bista narodnim herojima, revolucionarima ili drugim ličnostima od

⁷ P. V. Milošević, *Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji (Sarajevo 1918-1941)*. Srbinje: 1997, 235.

⁸ Prilog o Josipu Pičmanu, *Čovjek i prostor*, br. 4-5, Zagreb: 1981, 337-338.

⁹ Fotodokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

¹⁰ Tekst na spomeniku.

sredine osamdesetih godina prošlog stoljeća realizirana je na ovom prostoru kroz postavljanje spomen-bisti bosanskohercegovačkim književnicima: *Veselinu Masleši, Ivi Andriću, Rodoljubu Čolakoviću, Branku Ćopiću, Maku Dizdaru, Skenderu Kulenoviću, Meši Selimoviću i Isaku Samokovliji*, afirmiranih u vrijeme socijalizma.¹¹ Postavljene u neposrednoj blizini zgrade nekada respektabilne i najveće izdavačke jugoslavenske kuće *Svjetlost* iz Sarajeva, činile su simboličku vezu i sa spomen-pločom koja se nalazi na fasadi spomenute zgrade, postavljene u vrijeme proslave četrdeset godina od ustanaka, a posvećenoj palim borcima piscima u toku Narodnooslobodilačkog rata.¹² Proslava dana ustanka predstavljala je značajan datum iz socijalističkog kalendara praznika,¹³ pa je svečano otkrivanje spomenika bilo često upriličeno upravo na datume iz hronologije događaja NOR-a. Takvi datumi bili su zgodna prilika za proklamiranje komunističkih tradicija i za “integraciju preko datuma”.¹⁴

Devedesete godine prošlog stoljeća, rat i opsada grada 1992-1995. godine donijeli su novi odnos prema partizanskom naslijeđu i spomenicima socijalizma. Nestankom Jugoslavije prestao je značaj njene kolektivne memorije, a događaji koji su uslijedili donijeli su novi pogled i tumačenje antifašističke prošlosti, pa su tako u toku opsade Sarajeva spomen-biste na Trgu oslobođenja bile uklonjene.¹⁵ Nakon okončanja opsade ostali prazni postamenti podsjećali su na postojanje spomen-bisti, pa tako nakon 1995. godine započinje nastojanje

¹¹ Spomen-biste imaju umjetničku vrijednost i djela su nekadašnjih jugoslavenskih kipara.

¹² Spomen-ploču je postavilo Udruženje književnika BiH i IP “Svjetlost” 4. jula 1981. godine. Tekst na spomen-ploči glasi: *Pisci Bosne i Hercegovine pali u narodnooslobodilačkom ratu: Kalmi Baruh, Ilija Grbić, Jovan Kršić, Džemo Kravac, Veselin Masleša, Ognjen Prica, Marcel Šnajder, Zija Dizdarević, Hasan Kikić, Safet Krupić, Velimir Kovačević, Vasilije Medan, Huso Salčić i Branko Zagorac.*

¹³ O socijalističkom kalendaru praznika, o ritmiziranju slavlja koja usmjeravaju sjećanje društva, vidjeti radove Dunje Rihtman Augustin: *Metamorfoza socijalističkih praznika i O konstrukciji tradicije u naše dane, rituali, simboli i konotacije vremena*, koji su objavljeni u Godišnjaku “Narodna umjetnost” Instituta za etnologiju i folkloristiku Zagreb, u brojevima 27. iz 1990. godine i 29. iz 1992. godine.

¹⁴ O ulozi praznika u integraciji zajednice vidjeti rad Todora Kuljića, *Integracija preko datuma. Helsinška povelja*, (glasilo Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji), broj 87-88, septembar-oktobar 2005.

¹⁵ Spomen-biste bile su ostavljene u depou Narodnog pozorišta Sarajevo.

da se one vrate na svoje pozicije. Duge polemike u javnosti i objavljeni brojni novinski članci o značaju ličnosti i djela bosanskohercegovačkih književnika i njihovih spomen-bista pokazali su svu složenost pitanja odnosa prema spomenicima i memoriji. Pri tome su bile uočljive neiskrene namjere službenih organa vlasti u Sarajevu da nakon rata vrate spomen-biste. To se ogledalo u njihovim kontradiktornim odlukama. Naime, samo mjesec dana od objavljivanja rezultata konkursa kojim je trebalo dati novi memorijalni sadržaj trgu u kojem nije bilo predviđeno vraćanje bista, Skupština Kantona Sarajevo donosi zaključke na jednoj od svojih sjednica u kojima valorizira kao značajne i vraća spomen-biste na prostor tog trga.¹⁶

I pored toga što službene institucije imaju mogućnost da kroz podizanje ili uklanjanje spomenika oblikuju kolektivno sjećanje, spomenici ponekad imaju i svoj vlastiti život neovisan o volji političke elite, pa ih građani nekada doživljavaju drugačije nego što to država želi ili namjerava. To se pokazalo u interesu i angažiranju šire javnosti u Sarajevu, koja je svojim aktivnim učestvovanjem u raspravama oko bista bosanskohercegovačkim književnicima doprinijela njihovom konačnom vraćanju na prvobitna mjesta, pri tome zorno ilustrirajući da građani ne doživljavaju sve tzv. partizanske spomenike kao nepoželjne tragove komunističke prošlosti. Put lutanja spomen-biste su okončale 2001. godine, kada su sve osim biste Veselina Masleše vraćene na ovaj trg. Protivljenjem uprave Izdavačke kuće *Svjetlost*, pod izgovorom da se postament biste Veselina Masleše nalazi na njihovom privatnom zemljištu, te da na to mjesto žele postaviti spomen-bistu jednom od svojih nekadašnjih direktora, bista Veselina Masleše nije vraćena.¹⁷

U raspravama o partizanskim spomenicima kao i o bistama bosanskohercegovačkih književnika prepoznajemo namjeru da se uklanjanjem spomenika

¹⁶ Arhivska dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, inv. br. 138. sign. 2102, tom IV, Rezultati Konkursa za izradu idejnog rješenja poginulim braniocima Sarajeva i prostorne organizacije Trga oslobođenja, od 26. 9. 2000. i Zaključci Skupštine Kantona Sarajevo sa sjednice od 9. 11. 2000. o valorizaciji i vraćanju spomen-bista na Trg oslobođenja, br. 01-05-314/00 od 11. 12. 2000. Također vidjeti: *Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa za Urbanistički projekat Trga Oslobođenja – A. Izetbegović*, septembar 2007.

¹⁷ A. Bećirević, *O životu spomenika u Sarajevu*, <http://www.aimpress> (pristup 9. 4. 2009).

koje je izgradilo prethodno društvo konačno porazi nekadašnja vladajuća ideologija i njen identitet.

Novo oblikovanje pamćenja i stvaranje novog zvaničnog sjećanja u Sarajevu ponovno je započelo nakon 1995. godine i izvedeno je u vrijeme velike transformacije društva. Ispražnjeni simbolički sadržaj prethodnog društva uz rat i opsadu otvorio je mjesta za nova spomen-obilježja u Sarajevu. Iako od devedesetih godina na bosanskohercegovačkoj sceni dominira pluralitet identiteta u kojem je vodeća nacionalna i vjerska odrednica, ipak od 1997. godine centralno mjesto na Trgu oslobođenja zauzima skulptura *Multikulturalni čovjek*. Djelo je italijanskog umjetnika Francesca Perillia, koji je spomenik poklonio gradu. Na postamentu koji podsjeća na rep granate stoji muška figura koja sa podignutim rukama drži loptu koja asocira na Zemlju. Na krajevima su meridijani i paralele sa pticama raširenih krila.¹⁸ Iako simbolika spomenika upućuje na otpor Sarajlija agresiji, sa porukom da će *multikulturalni čovjek izgrađivati svijet*, također kroz njegov sadržaj iščitavamo poruku iz “vanjskog svijeta” o potrebi očuvanja i izgradnje multikulturalnosti, dok novi identitet-ski sadržaj, kreiran pak iznutra, od strane političke elite grada, danas na trgu pod nazivom *Trg oslobođenja “Alija Izetbegović”* sagledavamo u postavljanju spomenika Prvoj policijskoj brigadi.¹⁹ Dominantno korišten simbol ljljana u svim vojnim formacijama Armije BiH tokom 1992-1995. iskorišten je u u Spomeniku Prvoj policijskoj brigadi. Na postamentu je ljljan u čijem se središtu nalazi policijska značka također sa ljljanima.

I dok još traju rasprave o uređenju novog spomenika na prostoru trga, od 2000. godine traje inicijativa za izgradnju spomenika svim poginulim braniteljima i građanima Sarajeva tokom opsade. Cilj je da se izgradnjom spomenika izrazi sjećanje na četrdeset i četiri mjeseca opsade, te sačuva sjećanje na poginule borce i građane. Iako izabrano rješenje predviđa postojanje zida na kojem bi bila ispisana sva imena poginulih, predviđeni novi memorijalni sadržaj nastoji zabilježiti i druge važne događaje iz prošlosti Sarajeva. Popločavanje trga bilo bi izvedeno na način da predstavlja simbolično “sedimentiranje”

¹⁸ Evidencijski karton spomenika *Multikulturalni čovjek*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Sarajevo.

¹⁹ Spomenik je postavljen u povodu petnaeste godišnjice postrojavanja Prve brigade Policije Stari Grad Sarajevo, u maju 2007. godine.

historije Sarajeva.²⁰ S namjerom da ostane trajan i vječan (uostalom, kao i svi spomenici kada se grade), novi memorijalni prostor treba, prema konkursnom zadatku, da na "...primjeren način obilježi ime i djelo prvog Predsjednika BiH Alije Izetbegovića".²¹ Predviđeno novo memorijalno rješenje također konačno inkorporira postojeće spomen-biste na tom trgu. Na takvu realizaciju koja bi pomirila različita sjećanja i identitete grada još se čeka.

MONUMENTS AND IDENTITIES ON THE EXAMPLE OF THE SARAJEVO LIBERATION SQUARE "ALIJA IZETBEGOVIĆ"

(Summary)

Along with numerous and various ways and mechanisms that the official authorities use in the process of identity building and collective memory, an important place belongs to monuments. Placed on public spaces they have a symbolic "power of speech" in every society. Monuments can often confirm the official standpoint about the past, and how the identity values of a community are promoted. The building of monuments represents a significant political question, particularly in societies similar to Bosnia and Herzegovina where the frequent changes of regimes caused an alterative character of remembrance and identity.

Monuments and memorials on the Sarajevo Liberation Square "Alija Izetbegović" offer observational examples of existence of different memorials and identity contents built since 1918 until the present day. Every new constituted government brought new actions to mark this space with its own symbolic representations. Their analysis shows that building of monuments,

²⁰ *Bilten Općine Centar Sarajevo*, juli/srpanj 2008. godine, broj 95, 3.

²¹ Odluka o pristupu izradi Urbanističkog projekta Trg Oslobođenja – A. Izetbegović, *Službene novine Kantona Sarajevo*, 5. januar 2007.

as well as their destruction or removal, is closely connected to every political change in the society. New regimes often base their ideology and identity on the grounds of antagonising relations towards the previous society and this is also reflected on the “old” monuments, so we can notice a rule whereby a confrontation with old memory can be observed as well as the shaping of new memory and identity. Fresh examples of this are offered by the so called monuments of the socialist period placed on the Liberation Square “Alija Izetbegović”. The public relation to these monuments has changed in the period of disappearance of Socialist Yugoslavia, war and siege in Sarajevo. As a result of forming of a new society from the Nineties, a new policy of remembrance is established, together with a new symbolisation of public spaces as well as the forming of different collective but also individual identities.

Haris Dervišević

ISLAMSKA KALIGRAFSKA BAŠTINA U BOSNI I HERCEGOVINI: HADŽI HAFIZ HUSEJIN RAKIM-EFENDIJA ISLAMOVIĆ (1839–1895)

NAJPREPOZNATLJIVIJI VIZUELNI ISKAZ ISLAMSKE CIVILIZACIJE, pa tako i umjetnosti jeste islamska kaligrafija koja ima milenijsku tradiciju i seže do u VII stoljeće, gdje se veže za ime ‘Alī ibn Abī Tāliba, r.a,¹ začetnika kaligrafije. Okupljanjem grupe učenika oko učitelja kaligrafa formirale su se škole kaligrafije. Kaligrafsko znanje uvijek se prenosilo sa učitelja na učenike, čineći neprekinuti lanac, povezan sa samim ‘Alī ibn Abī Tālibom, r.a.

Institucija škole kaligrafije ima veliki značaj u islamskoj umjetnosti, jer je doprinijela očuvanju prenošenja kaligrafije u njenom nepromijenjenom obliku. Prema predaji Yāqūt al-Musta’simī,² istaknuti kaligraf XIII stoljeća počeo je izdavati kaligrafske diplome za svakog svršenika škole kaligrafije.³ Od

---

¹ “Nije slučajno da se za kufski stil, najstariji i najznačajniji stil kur’anske kaligrafije, kaže da ga je kreirao ‘Alī (...).” [Seyyed Hossein Nasr, *Islamska umjetnost i duhovnost*. Preveo: Edin Kukavica. Sarajevo: Lingua Patria, 2005, 34]

² *Calligraphers and Painters: A Treatise by Qādī Ahmad, Son of Mīr-Munshī (circa A.H. 1015/A.D. 1606)*. Preveo: V. Minorsky. uvod B. N. Zakhoder, prijevod uvoda s ruskog T. Minorsky. Washington: Freer Gallery of Art, 1959, 26, 57; *Islam Art and Architecture*. Urednici: Hattestein Markus i Peter Delius. Könemann, 2004, 402.

³ Muhamed Ždralović. *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I tom, Sarajevo: Svjetlost, 1988, 95.

tog vremena diploma postaje obavezni dio kaligrafskog ispita, čime učenik dobija dozvolu za dalje prenošenje znanja. Tim činom on postaje jednom od karika višestoljetnoga lanca.

U Bosni i Hercegovini postojale su škole kaligrafije, premda broj objavljene pisane građe nije veliki.⁴ Prisustvo ovih škola pokazatelj je da Bosna kao provincija Osmanskog carstva nije imala provincijsku kaligrafiju, već škole koje su davale vrsne kaligrafe. Najbolji pregled velikog naslijeđa bosanskohercegovačkih prepisivača dao je Muhamed Ždralović u studiji *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*.⁵ U obimnom pregledu Ždralovićevog djela nalaze se i brojna imena kaligrafa. Za historiju umjetnosti Bosne i Hercegovine važni su oni koji su se formirali u domaćim školama kaligrafije. Prisutnost ovakvih institucija obogaćuje sliku o osmanskodobnoj Bosni kao ravnopravnom centru za odgajanje kaligrafa kao što su to bili i drugi dijelovi islamskog svijeta, što dokazuje da kaligrafska tradicija na ovom tlu ima jake korijene, a njihovo postojanje mijenja cijelu sliku o bosanskohercegovačkoj kaligrafskoj baštini.

Domaće škole kaligrafije iznjedrile su vrsne kaligrafe i one stavljaju na znanje da su pored profesionalnih pisara rukopise prepisivali i istinski umjetnici, kaligrafi. U prilog ovome idu i zbirke arabičkih rukopisa ovdašnjih prepisivača.

Treba napomenuti da prepisivanje rukopisa nije bio uvjetovano posebnim kriterijem, tako da se njime mogao baviti svako ko je znao pisati. Ipak, razlike u kvaliteti prepisanog teksta daju za pravo da se naprave dvije grupe prepisivača: 1) pisari (kātibi) i 2) kaligrafi (hattāti).⁶

Ponuđena podjela dosta je gruba. Kaligraf je umjetnik lijepog pisanja. On se može baviti prepisivačkim radom i biti prepisivač, ali rad jednog kaligrafa znatno se razlikuje od rada pisara. U radu pisara se ne može govoriti o umjetničkim kvalitetama.

⁴ Ismet Bušatlić, Jedna sarajevska škola kaligrafije. Sarajevo: *Takvim za 2002*, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2002, 279-286.

⁵ Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I i II tom, Sarajevo: Svjetlost, 1988.

⁶ Muhamed Ždralović, I, 234.

Kako bi se dobilo zvanje kaligrafa (*hattāta*), morala se proći određena škola kroz koju su se savladavala kaligrafska pravila. “Obični prepisivač” ili “pisar” moglo je biti zanimanje u službi državne administracije. Pored ovih bio je znatan broj pisara izvan državne funkcije koji su prepisivali knjige, sastavljali dopise, molbe.⁷

Ako je poznato da je jedan kaligraf prošao školu kaligrafije, i savladao sva pravila određenog pisma, a uz to posjeduje diplomu, njegovo mjesto u islamskoj umjetnosti biva osigurano.

Izdavanje kaligrafskih diploma nije nepoznato na našem prostoru, o čemu svjedoče diplome bosanskohercegovačkih kaligrafa. O diplomama domaćih kaligrafa nije publikovan veći broj radova.⁸ Za proučavanje kaligrafske baštine u Bosni i Hercegovini postojanje diploma za kaligrafiju od iznimne je važnosti, iz tog razloga što se potvrđuje činjenica da je na ovom tlu postojala škola kaligrafije. Jednu takvu školu osnovao je hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović, sarajevski kaligraf XIX stoljeća.

Ranije objavljeni tekstovi o hadži hafizu Husejinu Rakim-efendiji Islamoviću

Prvi poznati objavljeni rad posvećen hadži hafizu Husejinu Rakim-ef. Islamoviću jeste tekst hadži Mehmeda Handžića u Novom Beharu iz 1939. godine.⁹ Handžić se, kako navodi, za podatke o kaligrafu Islamoviću najviše oslonio na bilježnicu Esada-ef. Uzunića. Tekstom hadži Mehmeda Handžića poslužiti će se svi naredni autori, koji su pisali o Islamoviću, kao što je učinio Đoko Mazalić, prvo u paragrafu za Enciklopediju likovnih umjetnosti,¹⁰ a za-

⁷ Poznati sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija ubraja se u skupinu slobodnih pisara i kaligrafa. [Mustafa Mula Bašeskija. *Ljetopis: (1746-1804)*. Prijevod, uvod i komentar: Mehmed Mujezinović. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987]

⁸ Ismet Bušatlić, 279-286; Mehmed Mujezinović, *Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*. Sarajevo: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1972, I, 91-94.

⁹ H. Mehmed Handžić, “H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović (glasoviti kaligraf arapskog pisma)”, Sarajevo: *Novi Behar*, 1938/39, 20/21, 237-238.

¹⁰ ISLAMOVIĆ, Hadži hafiz Husein Rakim. // Đoko Mazalić. *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 1. izd. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1959-1966, sv. 3, 1964, 10.

tim u *Leksikonu umjetnika*.¹¹ Ugledni istraživač i naučnik Mehmed Mujezinović također je uvidio značaj hadži hafiza Husejina Rakim-efendije Islamovića, posvećujući mu tekst u prvom broju *Anala Gazi Husrev-begove biblioteke*, predstavivši njegove dvije kaligrafske diplome,¹² a za biografske podatke oslonio se također na rad hadži Mehmeda Handžića. U poglavlju “Osvrt na naše kaligrafe” u knjizi *Arapsko pismo* Teufik Muftić spominje i Rakima Islamovića, a u podnožnoj zabilješci kao izvor navodi Mehmeda Handžića.¹³ Istražujući o diplomama u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke, Haso Popara analizirao je i četiri kaligrafske diplome Rakim-efendije.¹⁴

Hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović

Hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović rođen je 1839. godine u Sarajevu, i ubraja se među najpoznatije bosanskohercegovačke kaligrafe XIX stoljeća. Prva znanja iz islamskih znanosti dobiva kod muderisa Tahir-efendije. Po dolasku u Gazi Husrev-begovu medresu znanje stječe pred sarajevskim muftijom Mustafom Hilmi-ef. Hadžiomerovićem. Zanimanje za kaligrafiju dovelo ga je do uglednog sarajevskog kaligrafa Abdulaha Ajni-ef. Hasagića (?–1872),¹⁵ koji mu vjerovatno prvi daje časove islamske kaligrafije. Odlaskom u Istanbul Rakim-efendija Islamović nastavlja usavršavanje i 1867. g. dobija četiri diplome kaligrafije za thuluth, nesh i ta’liq pismo.¹⁶ Zahvaljujući diplomama, koje se danas čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, poznati su nam njegovi istanbulski učitelji, a to su: as-Sayyid Muham-

¹¹ Đoko Mazalić, *Leksikon umjetnika: slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1967, 60.

¹² Mehmed Mujezinović, *Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, 91-94.

¹³ Teufik Muftić, *Arapsko pismo (razvoj, karakteristike, problematika)*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1982, 145.

¹⁴ Haso Popara, “Idžazetname u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke – Prilog proučavanju historije obrazovanja u BiH”, Sarajevo: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, 2007, XXV/XXVI, 21-23.

¹⁵ Teufik Muftić, 144.

¹⁶ Mehmed Mujezinović, *Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, 91-94.

mad *Hulūsī*, as-Sayyid Muhammad Šawqī, as-Sayyid Muhammad Tawfiq, Yahyā Hilmī, Haqī Zaki-dede, Muhammad ‘Arif, Sāmī, ‘Alī Haydar i Hafid Malak-pāša.¹⁷ Nakon 1867. godine Islamović se vraća u Sarajevo, gdje oko sebe okuplja nekolicinu učenika kaligrafije.

Najveći kaligrafski poduhvat Rakim-ef. Islamovića jeste kaligrafija za Gazi Husrev-begovu džamiju u Sarajevu, nastalu tokom restauracije džamije 1884/1885. g. Manje se zna da se ovaj kaligraf bavio natpisima na nišanima, kao što je onaj za Mustaj-bega Dženetića u haremu Ali-pašine džamije u Sarajevu.

Hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović umro je 1895. g. u Anadoliji na povratku sa hadža.

Škola kaligrafije Hadži hafiza Husejina Rakim-efendije Islamovića

Tekst Mehmeda Handžića “H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović (glasoviti kaligraf arapskog pisma)”¹⁸ iz 1939. godine osnovni je izvor o onima koji su učili kaligrafiju kod Rakim-ef. Islamovića. Kroz školu kaligrafije Rakim-ef. Islamovića prošli su: Behaudin-ef. Sikirić, Akif-ef. Hadžihusejinović Muvekit, hafiz Sulejman-ef. Čučak, hadži hafiz Mustafa-ef. Čadordžija, te znameniti alim hafiz Abdulah Ajni-ef. Bušatlić.¹⁹ U Fondu rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu nalaze se sačuvani prijepisi rukopisa trojice Islamovićevih učenika.²⁰ Iako nije poznato da je Islamović izdavao diplome iz kaligrafije, važnost ove skupine je velika. Handžić u svom tekstu navodi da su neki od Islamovićevih učenika i sami podučavali kaligrafiji, što govori da su nastavili kaligrafski lanac koji je iz Istanbula donio Rakim-ef. Islamović.

¹⁷ Haso Popara, 21-23; Mehmed Mujezinović, *Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, 91-94.

¹⁸ H. Mehmed Handžić, 237-238.

¹⁹ H. Mehmed Handžić. Isto; Azra Kasumović, “Hafiz Abdullah Ajni ef. Bušatlić”, Sarajevo: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1996, XVII/XVIII, 323-333.

²⁰ Akif ef. Hadžihusejinović Muvekit (Gazi Husrev-begova biblioteka: R-3194); Hadži hafiz Mustafa-ef. Čadordžija (GHbb: R-8947), Hfz. Abdulah Ajni-ef. Bušatlić (GHbb: R-2187, R-2675, R-7578)

Gazi Husrev-begova džamija i kaligrafija Rakim-efendije

Jedan od najvećih požara što je zahvatio Sarajevo desio se augusta 1879. godine. Požar nije zaobišao ni Gazi Husrev-begovu džamiju, koja je tom prilikom pretrpjela znatna oštećenja. Kada su izvođene popravke i novo ukrašavanje džamije 1884/85. godine, kaligrafski radovi povjereni su hafizu Husejinu Rakim-efendiji Islamoviću.²¹ Od spomenutog ciklusa, jednog od najvećih imena bosanskohercegovačke kaligrafije XIX stoljeća, sačuvane su samo dvije kaligrafije na portalu džamije.²² Obje su ispisane thuluth pismom unutar kružnog okvira; desna sadrži tekst bismille - ²³ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ (*U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog*), a druga tekst Kur'ana Časnog - *والله يدعو الى دار السلام* - (*Allah poziva u kuću mira; X, 25*).²⁴

Konzervatorsko-restauratorskim radovima na džamiji tokom 2001/2002. godine ova dva kaligrafska rada zaštićena su od daljeg propadanja. O raskoši izgubljene kaligrafije koja se nalazila na zidovima džamije može se naslutiti uz pomoć vizuelnog materijala i kaligrafskih nacрта.

Mehmed Mujezinović u svome tekstu o diplomama Rakim-ef. spominje kaligrafske nacрте Islamovića za Gazi Husrev-begovu džamiju, stavljajući ih kao prilog tekstu.²⁵ On objavljuje dva lista nacрта, sa kaligrafskim ispisom

²¹ H. Mehmed Handžić, 237-238; Nihad Čengić, *Begova džamija kao djelo umjetnosti: estetska metamorfoza kroz stoljeća i posljednje konzervacije originaliteta*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2008, 52, 87; Mehmed Mujezinović, *Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, 93.

²² Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begova (Begova) džamija u Sarajevu, <http://www.aneks8komisija.com.ba> (30.8.2009)

²³ Napominjem da sam radi lakše čitljivosti izostavio vokale u arapskom tekstu.

²⁴ Prijevod ajeta Kur'ana Časnog preuzet iz: Besim Korkut – prevodilac. *Al-Qur'an al-Karim: wa targamatu ma'nihî = Kur'an s prevodom*. Medina: Kompleks Hadimu-l-Haremejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa, 1991-1993.

²⁵ Mehmed Mujezinović, *Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, 91-94. [Mujezinović navodi da su se nacrti nalazili u arhivu Vakufske uprave Bosne i Hercegovine, ali ih nisam uspio pronaći. Vjerujem da se oni danas nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. U ovom radu sam se oslonio na nacрте koje je objavio Mujezinović. Također, skrećem pažnju da Mehmed Mujezinović ne navodi zašto ove nacрте pripisuje hadži hafizu Husejinu Rakim-ef. Islamoviću.]

arapskog teksta planiranog za džamiju i pored, na osmanskome turskom,²⁶ podatak mjesta kaligrafije u džamiji.

Vrijedan izvor za proučavanje kaligrafije Rakim-ef. svakako su fotografije i razglednice džamije. Fotografije ovog znamenitog objekta prije restauracije 2001/2002. g. nisu rijetke, ali najčešće su to fotografije eksterijera, dok se enterijer vrlo rijetko pojavljuje. Iako se Gazi Husrev-begova džamija ubraja među centralne objekte islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini, nije poznata bogatija arhiva fotografija.

Najbolja zbirka vizuelnog materijala na kojima su vidljivi kaligrafski radovi je u posjedu Gazi Husrev-begovog vakufa u Sarajevu, a čine je fotografije i razglednice džamije. U više navrata prethodnog stoljeća ovaj vakuf publikuje razglednice, a među njima i razglednice trijema, te unutrašnjosti ovog zdanja.²⁷ Unutar zbirke su i fotografije načinjene u periodu restauracije 2001/2002. g. sa vidljivim ostacima kaligrafije.

U Zbirci vizuelnog materijala Fondacije "Aga Khan" pri Univerzitetu Massachusetts Institute of Technology nalazi se vjerovatno najveća međunarodna zbirka fotografija islamske arhitektonske baštine. Dio vizuelnog materijala dostupan je na internetu, a ponuđene su također i fotografije Gazi

²⁶ Svesrdnu zahvalnost dugujem mr. Fahdu Kasumoviću (višem asistentu na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu), i to naročito za razumijevanje osmanskog dijela teksta.

²⁷ Zbirka Gazi Husrev-begovog vakufa u Sarajevu: Razglednica trijema Gazi Husrev-begove džamije sa šadrvanom, vjerovatno iz druge polovine XX st. (dimenzije: 10 cm x 15 cm); Razglednica trijema Gazi Husrev-begove džamije, vjerovatno iz druge polovine XX st. (dimenzije: 10 cm x 15 cm); Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije prema jugozapadu, vjerovatno iz druge polovine XX st. (dimenzije: 10 cm x 15 cm); Razglednice sa minberom Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Uprave Gazi Husrev-begova vakufa – Sarajevo, fotograf Cveto Ros, vjerovatno iz druge polovine XX st. (štampano: ČZP »Primorski tisk«, Koper) (dimenzije: 10,5 cm x 14,5 cm); Razglednica sa mihrabom i ćursom na jugoistoku Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Uprave Gazi Husrev-begova vakufa – Sarajevo, fotograf Cveto Ros, vjerovatno iz druge polovine XX st. (štampano: ČZP »Primorski tisk«, Koper) (dimenzije: 10,3 cm x 14,3 cm); Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Uprave Gazi Husrev-begova vakufa – Sarajevo, godina nepoznata, koja je korištena kao ulaznica (štampano: Turistkomerc: biro za turističku propagandu – Zagreb) (dimenzije: 10 cm x 14,5 cm); Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Gazi Husrev-begova vakufa. godina nepoznata (štampano: Gorenjski tisk, Kranj) (dimenzije: 17 cm x 23 cm).

Husrev-begove džamije iz 1981. godine,²⁸ na kojima je vidljiva kaligrafija Rakim-ef. Islamovića.

Tokom rata 1992-1995. godine veliki dio dokumentacije institucija kulture Bosne i Hercegovine je izgubljen i uništen, što je jedan od razloga nepostojanja bolje arhive i zbirke vizuelnog materijala bosanskohercegovačkog naslijeđa. U Arhivu Zavoda za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine pri Ministarstvu kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine čuva se unikatna fotografija enterijera džamije, čija je vrijednost u tome veća što otkriva vrlo zanimljive detalje unutrašnjosti spomenutog objekta.²⁹

Sarajevo je 1983. godine privuklo fotografa "National Geographica" Deana Congera. Objektivom svoga fotaparata načinio je nekoliko snimaka namaza u Gazi Husrev-begovoj džamiji.³⁰

Stanje džamije prije restauracije 2001/2002. vidljivo je i u brojnim publikacijama, ali kao što je ranije rečeno, najčešće su to prikazi eksterijera džamije.³¹

Na osnovu kaligrafskih nacрта, fotografija i razglednica dolazi se do zaključka da se kaligrafski ciklus hadži hafiza Islamovića u Gazi Husrev-begovoj džamiji sastojao od četrdeset osam kaligrafskih radova. Kaligrafija se nalazila na centralnoj kupoli, kupolama obje tetime, pandatifima centralne kupole, pandatifima obje tetime, potom zidovima centralnog prostora, iznad nadvratnika trojih vrata, unutar i iznad mihraba centralnog molitvenog prostora, te na vanjskim mihrabima, i iznad jedanaest prozora.

²⁸ Main entrance façade at the Gazi Husrev Bey Mosque, Painted dome of portico at the Gazi Husrev Bey Mosque, Dome over porch at Gazi Husrev Bey Mosque, Main entrance of the mosque, Portico and balconies at the front of the mosque, Entrance to the mosque from the portico, View of mosque entrance from the interior, fotograf William Remsen, iz 1981. godine, preuzete sa www.archnet.com (30.8.2009).

²⁹ Digitalizovana fotografija iz nepoznate godine Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika Federacije BiH, Ministarstvo kulture i sporta Federacije BiH.

³⁰ Četiri fotografije "Muslims Pray at Bey Mosque", fotograf Dean Conger, iz 1983. godina, preuzete sa www.corbisimages.com (30.8.2009) [Dean Conger bio je jedan od urednika fotografije u "National Geographic"].

³¹ Fotografija unutrašnjosti, Husref Redžić. *Islamska umjetnost*. Beograd: Jugoslavija, 1982, 123.

Uz korištenje vizuelnog materijala iz različitih izvora i arhiva uvida se obimnost kaligrafskog ciklusa Rakim-ef. Islamovića za džamiju.

Islamović i natpisi

Na mjestu današnjeg vakufskog nebodera u Ulici Ferhadija nalazilo se mezarje uz Ćemalušu džamiju. Među nišanima je bio i nišan Mustaj-bega Dženetića, čiji je natpis datiran 8. V 1874. godine, ispisan vjerovatno od strane Rakim-ef. Islamovića.³²

Zaista će strpljivi biti nagrađeni. Ovaj poznati Dženetić pripadao je ešrafu, ime mu je hadži Mustafa-beg, sin Fejzulah-age, unuk Ismail-bega, neka im svima ide lijepa molitva. Njegov davni predak borio se pri osvojenju Bosne, a poštovani Mustafa-beg prešao je sedamdeset godina. Postupao je po nauci islama i zaslužio milost Božiju. Rakim mu u pjesmi izreče smrtni kronogram: "Raj Firdevs neka je utočište Mustafi." 21. rebiul-evel 1291. (8. V. 1874)

Nakon što je Džamija Ćemaluša srušena nišan Mustaj-bega Dženetića prenesen je u Harem Ali-pašine džamije u Sarajevu, gdje se i danas nalazi.³³ Drugi tarih iz 1891/92. godine ovdje se čini zanimljivim, čiji autor se potpisuje kao Rakim. To je natpis za Sagrdžijan džamiju u Tuzli, ali Mujezinović iznosi sumnju da se radi o hadži hafizu Husejinu Rakim-ef. Islamoviću.³⁴

Zaključak

Hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović (1839-1895) bosanskohercegovački je kaligraf XIX stoljeća. Svoje kaligrafsko obrazovanje započeo je u Sarajevu, a usavršio u Istanbulu, o čemu svjedoče i četiri diplome iz kaligrafije koje se danas nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Nakon što se vratio u Sarajevo, oko sebe okuplja znatan broj učenika, formirajući školu

³² Mehmed Mujezinović. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Knj.1. Sarajevo: Veselin Masleša, 1974, 189.

³³ Graditeljska cjelina – Ali-pašina džamija sa haremom u Sarajevu, <http://www.aneks8komisija.com.ba> (30.8.2009), (danas, www.kons.gov.ba) (12.9.2011.)

³⁴ "(...) Ovu lijepu Sagrdžijan džamiju je obnovio, u svrhu da se u njoj obavlja molitva skupno. Za njezinu obnovu Rakim napisao potpuni kronogram(...)." [Mehmed Mujezinović. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Knj. 2, 2. izdanje. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1998, 155, 503]

kaligrafije. Vrsnost Rakim-efendije potvrđuje činjenica da je bio odabran da svojom kaligrafijom ukrasi Gazi Husrev-begovu džamiju prilikom restauracije 1884/1885. godine. Od cjelokupnog kaligrafskog ciklusa za džamiju ovog znamenitog umjetnika sačuvana su jedino dva rada na portalu džamije. Skrenuta je pažnja na nišan u Haremu Ali-pašine džamije, gdje se autor tariha potpisuje kao Rakim, i vrlo je moguće da je riječ o hadži hafizu Islamoviću.

HERITAGE OF ISLAMIC CALLIGRAPHY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: HADŽI HAFIZ HUSEJIN RAKIM-EFENDI ISLAMOVIĆ (1839–1895)

(Summary)

Hadži hafiz Husejin Rakim-efendi Islamović (1839-1895) was a nineteenth century Bosnian calligrapher. He attended his first classes on calligraphy in Sarajevo, continued specialization in Istanbul and his four diplomas in calligraphy are now in the collection of Gazi Husrev-bey library (Sarajevo). Upon arrival to Sarajevo, Islamović established a school of calligraphy teaching a small group of students. In 1884/1885 he was chosen to decorate Gazi Husrev-bey mosque (Sarajevo) with calligraphy. Today only two of his works survived, on the mosque's portal. It is very likely that Islamović also did the calligraphy on the grave marker (nišan) of Mustaj-bey Dženetić, located in the graveyard of the Ali-pasha mosque complex (Sarajevo).

(Translated by author)

Munir Drkić

BOSANSKI JEZIK I BOŠNJACI U PJESMI *STIHOVI ZAHVALE NA BOSANSKOM JEZIKU* OMERA HUME

OMER HAZIM HUMO,¹ (1808–1880) najčešće se spominje kao autor prve štampane knjige na bosanskom jeziku arapskim pismom. Njegovo ime ostat će zabilježeno kao ime jednog od prvih i najznačajnijih reformatora arapskog pisma za bilježenje bosanskog jezika (arebice), a Humo je bio i veliki zagovarač i borac za očuvanje bosanskoga kao svog maternjeg jezika. Nastojao je svoja djela pisati na maternjem jeziku "...kako bi se bolje proširila i narodu pristupačnija bila".² Moglo bi se reći da se čitavo stvaralaštvo i prosvjetiteljski rad Omera Hume mogu posmatrati u okrilju borbe za bolji položaj bosanskog jezika. Za tu je svoju ideju uglavnom pisao i stvarao, a dio tog stvaralaštva jeste i pjesma *Stihovi zahvale na bosanskom jeziku*:

*Berlejši miftah lugat bosnevi,
Anamo su tri lugata četiri:
Turski, furski, arabski,
Znaćeš furski, ne da lugat lagati.
Turćijatu zihun dobro otvori,*

¹ Dr. Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*. Sarajevo: Svjetlost, 1973, 661; Mehmed Handžić, Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju. *Teme iz književne historije*, Ogljedalo, Sarajevo: 1999, 407-408, 423-424; Ibrahim Kemura, Prva štampana knjiga arebicom na našem jeziku (Omer efendija Humo i njegov prosvjetni rad). *Glasnik VIS-a u SFRJ*, XV, br. 5-6, Sarajevo: 1969, 208-223.

² M. Handžić, Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju, 407.

*Tutkun Omer zihni ovim bi.
 Prez šubhe je babin jezik najlašni,
 Svako njime vama vikom besidi.
 Slatka braćo Bošnjaci!
 Hak vam Omer govori.*

Pažljivijim iščitavanjem nekih stihova ove pjesme mogu se uočiti dvije veoma interesantne činjenice vezane uz identitet bošnjačkog naroda u njegovoj prošlosti, koje zavređuju da budu elaborirane kako bismo u tom polju proširili i obogatili svoja saznanja. Svakako treba napomenuti da pjesma *Stihovi zahvale na bosanskom jeziku* lingvistima pruža i mnogo više materijala za istraživanje, ali to bi već bilo u domenu lingvističkog skupa o sličnoj temi.

Ono što se možda prvo dâ primijetiti u ovoj pjesmi jeste spominjanje drugih jezika pored bosanskog. Bosanski se jezik u ovoj pjesmi poredi s arapskim, perzijskim i turskim. U tom smislu *Stihovi...* su interesantni jer su pohvala maternjemu jeziku na način da ga stavljaju u ravan s tri čuvena orijentalna jezika, pa ga čak njima i pretpostavljaju: *U njemu (bosanskom jeziku) su tri lugata, četiri*. Ako se stvar sagleda iz perspektive vremena kad je pjesma nastala, a ne samo iz današnje perspektive, poređenje i pretpostavljanje bosanskog orijentalnim jezicima još dobija na značaju, jer su ti jezici na jezičkoj pozornici svijeta bili više cijenjeni nego danas, a naročito su bili cijenjeni u Bosni i Hercegovini, koja je još uvijek bila pod osmanskom vladavinom.³

U ovim stihovima Omera Hume kao zanimljive za promišljanje naročito se ističu dvije pojave.

I. Budući da su u pjesmi pobrojani orijentalni jezici, valja napomenuti da je ona okrenuta orijentalno-islamskoj tradiciji i da bi ju prije svega trebalo posmatrati u okviru te tradicije, iako je 19. stoljeće, kad je pjesma nastala, bilo vrijeme obilježeno jezičkim nacionalizmom i borbom za jezička prava u

³ S tim u vezi, Humin rad nije uvijek nailazio na bezrezervno odobravanje i Humo je nerijetko nailazio na kritike zbog svoje ideje pisanja na bosanskom i o bosanskom jeziku. Osim toga, njegovo djelovanje bilo je ograničeno na uže područje i jednu sredinu (Hercegovinu), koja je nekako bila manje konzervativna i više prilagodljiva novim idejama. Vidi: I. Kemura, Prva štampana knjiga arabicom na našem jeziku (Omer efendija Humo i njegov prosvjetni rad), 213.

Evropi također.⁴ Ta tvrdnja dodatno se može argumentirati činjenicom da je u orijentalno-islamskoj književnoj tradiciji stoljećima prije moguće pronaći stihove sličnog karaktera i sadržaja. Još od 8. stoljeća primjetan je animozitet između arapskog i perzijskog jezika, a zabilježene su i brojne rasprave o vrijednostima i prednostima jednoga nad drugim. To je pogodovalo i nastanku stihova u odbranu maternjeg odnosno kao pokuda stranom jeziku, s obzirom na to da je poezija važila kao medij koji je među Arapima i Irancima najsnažnije djelovao na šire mase, ali i na više krugove društva.⁵ Perzijski, koji je dotad bio "vrjedniji" od arapskog, odjednom dolazi u podređeni položaj, iz čega se rađa animozitet spram arapskog. S druge strane, arapski kao jezik vjere i jezik Knjige počinje figurirati kao superiorniji, te drugi jezici dolaze u opasnost od potpune marginalizacije. Takav slijed događaja naročito je smetao Irancima kao jezički i kulturno osviještenom narodu, što je rezultiralo rađanjem pokreta za očuvanje stare tradicije i kulture. Kao vrhunac borbe za isticanje perzijskog kao maternjeg jezika u 10. stoljeću javljaju se stihovi znamenitog iranskog epskog pjesnika Firdusija, koji je nakon što je spjevao svoj veliki ep *Šahnamu*, izrecitirao sljedeće stihove:

*Mnogo sam truda u ovih trideset godina uložio
Kako bih iranstvo ovim perzijskim oživio.*

Postoji mnoštvo sličnih stihova u klasičnoj perzijskoj književnosti, a vrijedi izdvojiti one čiji je autor u 13. stoljeću bio veliki sufijski pjesnik Dželaludin Rumi. On pjeva:

⁴ Dejvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: NOLIT, 1995, 34.

⁵ Klasična enciklopedijska djela na arapskom jeziku puna su takvih rasprava. S obzirom na to da je to bilo vrijeme snažnog uspona islama, vrlo su bitni u tim raspravama bili argumenti koji se vežu za same izvore islama. Tako enciklopedijska djela bilježe čitav niz apokrifnih predaja vezanih za poslanika Muhammeda o vrijednostima jednog, odnosno drugog jezika, predaja u kojima se govornici jednog jezika etiketiraju kao stanovnici Raja, a govornici drugoga kao stanovnici Pakla. Āzartāš Āzarnūš, *Čāleš miyān-e fārsī wa'arabī*, Našr-e Nei, Teheran: 2006. To navodi na zaključak da su začeci jezičkog nacionalizma bili mnogo prije prisutni na tom području nego u Evropi, gdje se jezički nacionalizam, kao što je već navedeno, u snažnoj mjeri javlja u 18. i 19. stoljeću.

*Govori perzijski, iako je ljepši arapski;
Ljubav se još na stotinu jezika može kazati.*

Rumi ovaj stih nije pisao u naletu nacionalnog osjećaja kao što je bio slučaj s Firdusijem, budući da je *Mesnevi* sufijski spjev, a ne nacionalni ep, ali je zanimljiv i Humi bliži zato što direktno suprotstavlja dva jezika: svoj maternji i u to vrijeme vladajući arapski, dajući potporu perzijskom kao svome maternjem.⁶ Rumijeve stihove bliži su *Stihovima zahvale na bosanskom jeziku* i zanimljiviji iz perspektive ove teme budući da se u njima pojavljuju naznake ideje višejezičnosti spominjanjem dva jezika konkretno, a u drugom polustihu i “stotinu jezika” općenito.

Ideja potpore maternjem jeziku kroz poeziju prisutna je i u turskoj književnosti. Kao dobar primjer može poslužiti znameniti turski pjesnik Fuzuli, jedan od najznačajnijih autora klasične turske divanske poezije.⁷ Fuzuli je pisao na sva tri orijentalna jezika, a svi su govornici turskog jezika ponosni na sljedeći distih:

*Najbolji je izraz koji Arapi sročē,
Perzijski je šećer, a turski umijeće.*

Gornji distih veoma je poznat među govornicima turskog jezika još i danas. Činjenica da Fuzuli spominje tri jezika, a ne više samo dva, bila je znak da polahko izrasta i treći veliki orijentalni jezik na kojem će najveća djela biti ispisana tek u nadolazećim stoljećima. Ovi su stihovi bili snažan poticaj kasnijim autorima, kao i svojevrsno buđenje svijesti o vlastitom nacionalnom identitetu, različitom od identiteta tada kulturno superiornijih naroda. Na

⁶ Ovi su Rumijeve stihove toliko značajni da bi ga trebalo uvrstiti u preglede historije nauke o jeziku, ali s obzirom na to da ova tema zahtijeva širi pristup i uvrštavanje čitavog niza drugih činjenica – što nije primarni predmet ovoga članka – bolje ju je ostaviti po strani.

⁷ Fuzuli je najveći lirski pjesnik na turskom azeri jeziku, a mnogo je pisao i na arapskom i perzijskom jeziku. O Fuzuliju više vidi: Andrews, Walter G., *Ottoman Lyric Poetry: An Anthology*, University of Washington Press, Seattle:2006, 235–237; Abdalkādir Karahan, “Fuḍūli, Muhammad b. Sulayman”, *Encyclopaedia of Islam*, CD Edition, Brill, Leiden, II: 937a; H. Javadi, K. Burill, “Azerbaijan x. Azeri Literature”, *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, <http://www.iranica.com/articles/azerbaijan-x>.

svim ovim primjerima lijepo se pokazuje i kako ideja višejezičnosti vremenom sazrijeva i sve više dobija na značaju. Postoji, međutim, jedna bitna razlika između Fuzulijevih i Huminih stihova, a to je činjenica da je Fuzuli svoje stihove potpore turskom jeziku napisao na perzijskom, dakle na stranom, dok je to Humo učinio na svome maternjem, bosanskom jeziku.

Dakako, Huminu pjesmu *Stihovi zahvale na bosanskom jeziku* valja posmatrati u okviru orijentalno-islamske tradicije i tokova o kojima je upravo bilo riječi, te treba naglasiti kako ju je on u tom smislu još više obogatio. Naime, njegovi znameniti prethodnici pisali su o dva ili o tri jezika, dok Humo spominje četiri jezika: on ih sve čitko pobrojava i na kraju izabire svoj maternji. To je značajno istaknuti posebno zbog jezičkog bogatstva i upućenosti u više jezika, što je fenomen snažno gajen i pomno čuvan na prostoru Bosne i Hercegovine kroz minula stoljeća.

Baš kao što su Firdusijeva *Šahnama* u 10. stoljeću i Fuzulijevi stihovi u 15. stoljeću označili buđenje perzijskog, odnosno turskog jezika, Humini *Stihovi...* nastaju u vrijeme buđenja nacionalne svijesti kod Bošnjaka i okretanja bosanskom jeziku kao mediju za pisanje djela, a sve manje orijentalnim jezicima na kojima se uglavnom stvaralo ranije. Upravo iz tog razloga Humine *Stihove...* treba posmatrati u okviru orijentalno-islamske tradicije i u vezi s čuvenim stihovima velikih pjesnika iz te tradicije. Budući da se Humo direktno ne poziva ni na jednog od svojih prethodnika, ne može se sa sigurnošću ustvrditi da je neki od ove trojice pjesnika ili možda neko četvrti bio uzor Humi za pisanje ovih stihova, ali je – kao što se vidi – moguće povući paralelu među njima i pratiti razvoj ideje višejezičnosti i njeno sazrijevanje među pripadnicima različitih naroda, sve kroz poeziju. Osim toga, vidi se da je poezija među Bošnjacima i polovinom 19. stoljeća još uvijek bila snažan medij iskazivanja ideja, što je još jedna potvrda oslonjenosti ove pjesme na orijentalno-islamsku tradiciju gdje je poezija stoljećima bila glavni medij za iskazivanje velikih i avangardnih ideja i stavova. Kao takva, ova pjesma dala je i značajan doprinos toj tradiciji, što svakako treba potcrtati.

II. Jedan stih u ovoj pjesmi posebno je zanimljiv i preko njega ne treba olahko prijeći. To je posljednji stih pjesme:

Slatka braćo Bošnjaci, hak vam Omer govori.

Na prvi se pogled možda i ne čini posebno značajnim jer ostaje izvan okvira osnovne teme pjesme, ali je vrlo bitan zbog specifične upotrebe termina *Bošnjaci* u njemu. Ne treba zaboraviti kako je značenje termina *Bošnjaci* u 19. stoljeću – a još i više u njegovoj prvoj polovini – u dobroj mjeri zamagljeno, a najčešće se koristi kao odrednica za ljude koji žive na području Bosne i Hercegovine, bez obzira na religijsku pripadnost, čega su svjedočanstvo mnogobrojni domaći i strani dokumenti iz tog vremena. Ponekad ona referira i na ljude koji žive na području Bosne, naspram onih koji žive u Hercegovini. Međutim, kako se da razumjeti iz same pjesme, ali i iz šireg konteksta i iz današnje perspektive, oslanjajući se na kriterije koje prihvata nauka o jeziku, riječ *Bošnjaci* u ovoj pjesmi denotira upravo ono što se danas podrazumijeva pod njenim značenjem, to jest nacionalnu pripadnost, a postoje i argumenti za ovu tvrdnju.

Naime, najznačajnija odrednica nacionalnog identiteta jedne etničke skupine jeste upravo njen jezik, a iz današnje perspektive posmatrano, osnovna odrednica nacionalnog identiteta Bošnjaka jeste bosanski jezik. Kao što se iz teksta pjesme vidi, bosanski jezik pretpostavljen je arapskom, perzijskom i turskom, što pokazuje da autor, koristeći upravo jezike kao odrednice nacionalnog identiteta, želi istaći različitost Bošnjaka u odnosu na ta tri naroda. Primjera radi, kad govori o susjednim narodima, u svome opusu Humo ih od Bošnjaka odvaja, prije svega, prema religijskoj pripadnosti, a ne prema jezičkom kriteriju. Shodno tome, i u samome tekstu pjesme neizbježno su povezani leksemi *Bošnjaci* i *bosanski*. Međutim, kako bih ovo dodatno argumentirao, posegnut ću i za drugim Huminim tekstovima, kako bi stvar bila dovoljno jasna. U knjizi *Sehletul-vusul*⁸ zbog njene vjerske tematike vrlo je česta upotreba riječi kao što su: *turčin*, *turkovanje*, *turska vjera*, *turkinja* i sl. S tim u vezi, samo se nameće pitanje da li to onda znači da je upotreba termina *Bošnjaci* i

⁸ Munir Drkić, Alen Kalajdzija, *Omer Hazim Humo: Sehletul-vusul. Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar: 2010. Rukopis djela *Sehletul-vusul* nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Vidjeti: *Omer Hazim Humo, 'Ilm-i hāl – Sabla al-wuṣūl*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Katalog islamskih rukopisa, CD ROM, Sign. 4711, Kat. br. 5807, Vol. 9.

turci u opusu Omera Hume nasumična i slučajna. Odgovor je negativan, i to na osnovu sljedećih argumenata:

- Vjerski identitet njegovih recipijenata ne razlikuje se od turskog⁹ (i perzijskog i arapskog), te zato Humo ne vidi nikakav problem u upotrebi termina *turci*, pod kojim podrazumijeva isključivo vjerski identitet muslimana s ovih prostora.¹⁰ Nacionalni identiteti – čije su najznačajnije odrednice jezici – jesu različiti, i upravo je to Humo smatrao potrebnim za naglasiti. Doda li se još i da su na orijentalnim jezicima u najvećoj mjeri pisali preci onih koji se danas nazivaju Bošnjacima (a ne svih onih koji su tada nazivani tim imenom), vidljivo je da termin *Bošnjaci* u ovoj pjesmi ima “današnje”, a ne “tadašnje” uobičajeno značenje.

- Zna se da je Omer Humo porijeklom Mostarac, te da je veći dio života proveo u Konjicu, što znači da je Hercegovac od glave do pete. Bez obzira na tu činjenicu, on kaže “Slatka braćo Bošnjaci”, ne spominjući Hercegovce. Zanimljivo je napomenuti da će nešto kasnije (godine 1910) drugi Hercegovac – Safvet-beg Bašagić svoju doktorsku disertaciju nasloviti *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Iz naslova Bašagićeve disertacije vidi se da se termin *Hercegovci* već bio udomaćio i to što ga Humo nije spomenuo u pjesmi samo po sebi nešto govori. Istina je da je Bašagić živio malo nakon Hume, te da su termini *Hercegovina* i *Hercegovci* u njegovo vrijeme dobili i političke konotacije, ali kako bih pokazao da je i Humo istoga bio svjestan, ponovo se

⁹ Zanimljiv je podatak da je u jednom tursko-bosanskom rječniku iz 18. stoljeća od nepoznatog autora turska riječ *müsülman* (musliman) prevedena riječju *turčin*, što jasno pokazuje da se pod riječju *turčin* u bosanskom jeziku i prije 19. stoljeća podrazumijevao vjerski identitet. Vidjeti: Fehim Nametak, Salih Trako, *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*, Bošnjački institut, Zürich: 1997, str. 377.

¹⁰ Ovdje bi se mogla dovesti u pitanje adekvatnost samog termina *turci* kao vjerske odrednice. S tim u vezi, ako bismo na termine gledali samo na osnovu njihove etimologije – a ne i svakodnevne upotrebe koja se vremenom često sve više udaljava od etimološkoga značenja – tad bi i sam termin *musliman* mogao biti doveden u pitanje. Naime, ova riječ vodi porijeklo od arapskoga oblika *musalmān* posve pogrdnoga značenja, a njome su se od strane arapskih nacionalista u prvim stoljećima islama označavali muslimani nearapskog porijekla. Ta je riječ kasnije imala veoma zanimljiv put kroz više jezika sve dok se konačno u postojećem obliku nije udomaćila u bosanskom. Vidi: Munir Drkić, O etimologiji riječi *musliman*. *Pismo*, IV/I, Sarajevo: 2006, 43-53. Mnoštvo je riječi u svim jezicima svijeta koja danas imaju značenja koja nisu baš adekvatna njihovoj etimologiji.

vraćam na knjigu *Sehletul-vusul*. U toj knjizi Humo upotrebljava isti termin kao i Bašagić, dakle *Bošnjaci i Hercegovci*, i nije zabilježena upotreba termina *Bošnjaci bez Hercegovci*. To znači da su termini *Bošnjaci i Hercegovci* geografske odrednice. Upotreba obje riječi zajedno od strane Omera Hume podrazumijeva da Bošnjaci i Hercegovci za njega tek zajedno čine jednu cjelinu i da su pripadali jednome narodu, te da ih on smatra jednim entitetom. Taj narod u pjesmi *Stihovi zahvale na bosanskom jeziku* Omer Humo naziva Bošnjacima.

* * *

Na osnovu svega navedenog može se izvesti zaključak da termin *Bošnjaci* u pjesmi *Stihovi zahvale na bosanskom jeziku* nije upotrijebljen slučajno ili nasumice, već da je Humo duboko bio svjestan značenja tog termina kao i činjenice da se njime obuhvata ono što su drugi, pa i on sam na drugim mjestima, uglavnom nazivali *Bošnjacima i Hercegovcima* kao geografskim odrednicama. Na taj je način unutar pjesme uspostavljena direktna veza među terminima *bosanski jezik* i *Bošnjaci*. Treba naglasiti i to da se filološkom analizom može doći do zaključka da u Huminom opusu, kao i kod još nekih autora, sintagma *Bošnjaci i Hercegovci* obuhvata jedan entitet i da ima sasvim jasno određeno značenje, a ta sintagma u ovoj pjesmi zamijenjena je riječju *Bošnjaci*.

Vrijedi istaći i to da se ovakva upotreba termina *Bošnjaci* razlikuje i od ostatka Huminog opusa, ali je to čini samo zanimljivijom.

Važno je potcrtati još jednom da ćemo, ako pjesmu sagledamo iz perspektive vremena u kojem je nastala, uvidjeti da je njezin značaj zaista golem, te da taj značaj nije adekvatno prepoznat i naglašen, što je, isto tako, činjenica koja može biti važan podatak u istraživanju nacionalnog identiteta Bošnjaka kroz historiju.

BOSNIAN LANGUAGE AND BOSNIAKS IN THE POEM *VERSES OF GRATITUDE TO THE BOSNIAN LANGUAGE* BY OMER HUMO

(Summary)

The issue of the term *Bosniaks* and its specific meaning, as well as the use of the name *Bosnian language* in the second half of the 19th century is extremely important from the perspective of study of Bosniak identity. The author's intention, in that sense, is to show that the poem *Verses of Gratitude to the Bosnian Language*, written by Omer Hazim Humo, may serve as an important contribution to that kind of research. That is why this poem is subjected to philological analysis and the aim of the analysis is to establish a direct relation between the terms *Bosnian language* and *Bosniaks*. The poem gives support to the Bosnian language which is confronted with three major Oriental languages. In that way Humo emphasizes language as a distinctive determinant of Bosniak identity compared to the identity of other peoples. It is also noticeable that Humo had predecessors who supported their mother tongue through poetry, and the author considers important those poets who wrote about the Arabic, Persian and Turkish language. It is not, however, possible to determine if any of those authors were Humo's role models. Finally, the author hints at the specific use of the term *Bosniaks* in the last verse of the poem. Namely, the term *Bosniaks* in this poem is used as a determinant of national identity, as is confirmed by a number of examples.

Adib Dozić

BOŠNJAČKA OTVORENOST ZA DRUGO I DRUGAČIJE – BITNA KARAKTERISTIKA BOSANSKOG IDENTITETA

*Nek je djedovska velika kuća
uvijek i širom
otvorena
Za sve pod nebom dobre ljude
i za sve dobre
Bošnjane*

(Mehmedalija Mak Dizdar)

Uvod

GOVORITI O IDENTITETU UOPĆE pretpostavlja interdisciplinarni pristup, jer je identitet kao društveni i znanstveni fenomen transdisciplinarni pojam. Bosanski identitet je, uz pojedinačna ideološka zamagljivanja i osporavanja, te stereotipna iskrivljivanja, neupitna društveno-historijska činjenica *sui generis*. Multilateralna sadržajnost je osnovna karakteristika bosanskog identiteta. Upravo ta multilaterarna složenost, ta duga boja bosanskog identiteta zahtijeva precizno znanstveno objašnjenje, iz svih aspekata znanstvenog mišljenja, kako bi se onemogućila manipulacija ovim društveno-povijesnim identitetom, ponajprije u političke svrhe. Ovim radom mi upravo želimo dati doprinos znanstvenom razumijevanju bosanskog identiteta ističući, primarno iz sociološko-historijske perspektive, da je bitna, ne jedina, karakteristika bosanskog identiteta bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije. Ova otvorenost izražava se u svim sadržajnostima bosanskohercegovačkog identiteta: društvu, etničnosti, religiji, kulturi, multikulturi, arhi-

tekturi, stilovima življenja po mjeri bosanskog čovjeka, moralu, jeziku, duhovnosti, političkoj organizaciji života. Želimo ovim radom jasno pokazati da bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije nije samo zasebnost sama po sebi, već naprotiv, ona predstavlja vezivno tkivo, sam način egzistencije i postojanja bosanskog identiteta kao autonomnog i autohtonog društveno-historijskog i nadasve civilizacijskog subjekta.

I. Bosanski identitet u dominirajućim matricama mišljenja

Fenomenom identiteta bave se gotovo sve društvene i humanističke znanosti. Načelo identiteta je dio biti svake pojave ponaosob. Zato mi i možemo govoriti o raznovrsnim tipovima identiteta. Tako, npr., postoje individualni i kolektivni identiteti. Od kolektivnih identiteta ovom prilikom istaknimo: nacionalni, državni i religijski. Bosanski identitet je jedan od kolektivnih svjetkopovijesnih identiteta neodvojivo određen zemljom Bosnom, državom Bosnom, bosanskim duhom i ukupnom sadržajnošću i dinamizmom bosanskog društva. Upravo sa razumijevanjem bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije kao stila života, a ne samo kao jedne etničke karakteristike, omogućavamo razumijevanje bosanskog identiteta kao autentičnog svjetkopovijesnog subjekta. Da bi se potpuno, iz sociološke perspektive, razumjela fenomenologija bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije, neophodno je istaći da ona nije identična često upotrebljavanom pojmu moderne demokratije, odnosno fenomenu zaštite manjina.¹ Logično se postavlja pitanje: Da li je evropski, demokratski, pojam zaštite manjina različit od fenomena bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije? Najkraće rečeno, ovo su dva sasvim različita društveno-civilizacijska i politička fenomena. U Bosni bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije jeste način, princip same egzistencije bosanskog društva

¹ Upotreba termina "manjina", misli se na "nacionalnu manjinu", neadekvatna je matrici i logici mišljenja bosanskog duha, odnosno logici bosanske samosvijesti. Na političkom nivou Bosna nikad, pa ni danas nije ostvarivana kao nacionalna država jednog naroda, jedne religije, jedne kulture, već naprotiv, bosansko jedinstvo, razumijevano iz same Bosne, jeste jedinstvo različja, koje ne prihvaća pojmove niti pozicije većine ili manjine, za bilo koji od bosanskih subidentiteta. Pojam "manjina" je nebosanski, i logičan je, nažalost, vladajućim političkim organizacijama (državama) organiziranim po formuli – jedna nacija, jedna država. Bosanskom društvu, bosanskoj matrici življenja i mišljenja, koja izvire iz bosanskog duha kao pojave *sui generis*, odgovara pojam "drugi i drugačiji".

kao autohtonog, autonomnog i autentičnog društvenog, historijskog, kulturnog i duhovno-idejnog identiteta,² dok je obaveza zaštite manjina u ovovremenim evropskim društvima jedno od demokratskih dostignuća evropskog političkog mišljenja 19. i 20. stoljeća. Bosanski identitet je neodvojivo određen Bosnom kao društveno-povijesnom sadržajnošću, a šta je Bosna?³ Evropska zemlja (država) koja objedinjava povijesne različitosti.⁴ Iz objedinjavanja po-

² “U Bosni i Hercegovini je tokom vremena nastalo i oblikovalo se autohtono i autonomno bosansko društvo. Ono vlastitom cjelinom povezuje različite običaje, tradicije, kulture, multikulture i religije. Bez obzira na to što bosansko društvo u sebi sažima različite kulturne, duhovne, ideološke, religijske i tradicijske pojedinačnosti, ono, upravo pod uticajem ovog spleta ‘jedinstva različja’, posjeduje, istovremeno, i vlastitu sadržajnost sui generis, prepoznatljivu i izraženu u multilateralnosti i sinkretizmu. Sadržajnost ‘spleta različja’ bosanskog društva ne izražava se samo u složenosti kulturnih i religijskih elemenata života, već u multilateralnosti ukupnog društveno-povijesnog življenja”. S pravom Ivo Banac ističe da “Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo, zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikada nisu živjele u potpunoj izolaciji. Odvojeni običaji, mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još uvijek prožimaju) u društvu različitom od onog Hrvatske i Srbije. Jedinstveni bosanski kulturni prostor najlakše se može otkriti u onome što bosanske Hrvatice i Srbe odvaja od njihovih sunarodnika u Hrvatskoj i Srbiji. Razliku čine povijest suživota Bosanaca s islamom i nazočnost, makar i sublimirana, zasebne državne tradicije. Iz toga su proizašli složeni identiteti, koji nisu tipični za homogena društva. Upravo zato što je Bosna bila integralni kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može uporediti sa Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, ne društvo.” (Ivo Banac, *Cijena Bosne*, Zagreb: Evropa danas, 1994, 108)

³ Pod pojmom Bosna u radu podrazumijevamo prostor i društvenu sadržajnost koji obuhvataju granice države Bosne i Hercegovine. U daljem tekstu složenicu **bosanskohercegovačko društvo** i **bosanskohercegovačka država** označavat ćemo sintagmom “bosansko društvo” i “bosanska država” iz razloga što se milenijska sadržajnost Bosne i Hercegovine i imenom i sadržajem sve do 1878. godine nazivala samo bosanskim imenom. Dvoimeni naziv za jedinstvenu bosansku državu, jedinstveno bosansko društvo, jedinstvenu bosansku kulturu i tradiciju uvodi se tek okupacijom Bosne od strane Austro-Ugarske monarhije 1878. god.

⁴ “Bosna i Hercegovina je mogla afirmirati kulturu na razini zajedničke duhovne samobitnosti. Uticaji koji ipak prodiru ovako, uz ono što je donijela crkva bosanska i hrvatska glagoljaška tradicija, miješaju se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi s naslijeđem autohtone tradicije i stvaraju jedinstvene oblike: bosansku ćirilicu u pismu, domaće graditeljstvo, umjetnost ukrašavanja rukopisa, umjetničko zanatstvo, umjetnost stećaka, karakterističnu crkvenu liturgiju. Islamska kultura neosporno je u Bosni i Hercegovini dala neka značajna ostvarenja u sakralnoj i profanoj arhitekturi čiji se dometi često uspoređuju s dometima evropske sakralne renesansne arhitekture.” (Franjo Topić, “Jedinstvo u različitosti”, u: *Bosanski*

vijesnih različitosti, razmeđa svjetova i spajanja granica naroda⁵ izrasla je bošnjačka otvorenost prema drugom i drugačijem, kao izraz vlastitosti koja traje preko 1000 godina. “Bosna je ime zemlje, povijesti i kulture koji neprekidno traju dulje od tisuću godina. Od srednjovjekovne banovine i kraljevine, preko administrativne zasebnosti u Osmanskom i Austro-Ugarskom carstvu, federalne republike u Jugoslaviji do obnovljene državne neovisnosti, shvaćen je integristički smisao tog imena, iako mu je u novije doba u zamjenskom i zvaničnom obliku dodijeljena inačica *Bosna i Hercegovina*.”⁶ Od svog nastanka do danas bosansko društvo⁷ je skup zasebnosti, svjesnih vlastitih identiteta, čija svjesnost o sebi izvire iz otvorenosti prema drugom i drugačijem. Priznanje drugom da postoji tu pored tebe istovremeno je određivanje sebe kao identiteta, ne nasuprot drugom, već kao zasebnosti koje se raspoznaju, prepoznaju i uvažavaju. Zasebnosti koje žive zajedno. U bosanskoj povijesti i kulturi, na zemlji bosanskoj, egzistirali su i danas egzistiraju osnovni povijesno-civilizacijski identiteti, sa svojom ukupnom dinamičnošću. Materijalizacija tih povijesnih i civilizacijskih subjektiviteta vidljiva je, između ostalog, u džamijama, crkvama, katedralama, sinagogama i drugim sakralnim objektima. Nakon kratkog određenja pojma Bosna neophodno je da ukratko kažemo šta jeste bosanski identitet.

Znanstveno odgovoriti, tj. objektivno i istinito, na postavljeno pitanje primarno podrazumijeva izaći iz okvira matrica (modela) mišljenja koje stereotipno promatraju fenomenologiju egzistencije bosanskog identiteta. Dvije su

---

dub. Zbornik radova, gl. ur. Sadudin Musabegović, Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina – mogućnosti i perspektive razvoja, 1999, 85)

⁵ “Mi živimo na razmeđu svjetova na granici naroda svakome na udaru, uvijek krivi nekome, na nama se lome talasi historije, kao na grebenu.” (Meša Selimović, *Derviš i smrt*, Tuzla: Univerzal, 1986, 241)

⁶ Rusmir Mahmutćehajić, “Bosansko pitanje o svijetu”, u: *Tolerancija i tradicija, Zbornik radova*, (Uredili: Adam B. Seligman, Rusmir Mahmutćehajić), Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, 2000, 186.

⁷ “Bosanskohercegovačko društvo je autonomna i autohtona društveno-historijska, kulturno-civilizacijska i duhovno-idejna sadržajnost sa hiljadugodišnjim kontinuitetom. Bit nje-gove sadržajnosti jeste multilateralnost, koja se realizira u tri uzročno-posljedične društveno-historijske konkretnosti: multireligioznosti, multietičnosti i multikulturalnosti.” (Jusuf Žiga, Adib Đozić, *Sociologija*, Tuzla: OFF-SET, 2007, 356)

dominantne matrice mišljenja o bosanskom identitetu. Jedna matrica ukorijenjena je, odnosno određena je ideologijom – jedna nacija, jedna država, što je, priznat ćete, dominirajuća matrica evropskog političkog mišljenja.⁸ Druga matrica jeste autentično bosanska. Njezina esencijalna utemeljenost ne izvodi se iz ideje nacija-država, već naprotiv, ona se suprotstavlja toj ideologiji koja je suprotna bosanskoj “formuli” življenja “jedinstva različja”. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije nije samo jedna od etničkih i etičkih karakteristika bosanskog društva, već prije svega, pravilo življenja, bitna karakteristika bosanskog identiteta. Prema bosanskoj matrici mišljenja bosanske društvene zbilje, bosanski identitet nije ni srpski, ni hrvatski, ni bošnjački, već pripada svim svojim bićem, svakim svojim dijelom, podjednako svakom od svojih naroda (nacija) bez obzira na njihov broj i mjesto stanovanja. Bosanski identitet izražen u bosanskoj državi je opće (javno) dobro i ne može pripadati na jednom mjestu (političkom subidentitetu) više jednom etničkom identitetu, a na drugom mjestu drugom ili trećem identitetu. Nažalost, Bosna i Hercegovina je Dejtonskim mirovnim sporazumom upravo konstruirana na diskriminirajućim političkim osnovama, sasvim suprotnim karakterologiji bosanskog identiteta. Razumijevan iz perspektive ideologije nacija-država, bosanski identitet se svojata, prisvaja, dijeli, negira kao višestoljetna cjelina “jedinstva različja”. Iz te matrice mišljenja proizišla su praktična politička ponašanja iskazivana najprije kroz ideološke poruke, kao npr.: “ovo je Srbija” ili “ovo je Hrvatska”. To su bile političke parole velikodržavnih ideologija koje su željele uspostavljanje novih granica u Bosni, razarajući bosanski identitet nasiljem, kako bi politički realizirale ideologiju – jedna nacija, jedna država. Poznata je politička krilatica te ideologije: “Svi Srbi u jednoj državi”. Nakon toga je slijedilo organiziranje Srpskih autonomnih oblasti (SAO)⁹ i uspostava Hrvatske zajed-

⁸ Nacija je ideologija evropskog prosvjetiteljstva koja se epidemično proširila planetom u posljednja dva stoljeća. Nacija se na političkoj ravni željela realizirati kao država. Historija svjedoči da je u realizaciji ideologije – jedna nacija, jedna država ubijeno više ljudi nego što su to uradile ideologije fašizma i komunizma pojedinačno. Posmatrana iz tog aspekta, ova ideologija je više zločinačka od mnogih drugih destruktivnih ideologija 19. i 20. stoljeća.

⁹ Od aprila do kraja novembra 1991. godine na teritoriji BiH, međunarodno priznate države, paradržavni organi formirani od strane SDS-a formirali su pet autonomnih regija i oblasti i to: 1) Autonomna regija Krajina, 2) Srpska autonomna oblast Hercegovina, 3) Srpska autonomna oblast Romanijsko-birčanska, 4) Srpska autonomna oblast Semberija i 5) Srpska

nice “Herceg-Bosna” po “uzoru na srpska autonomna područja.”¹⁰ Nasilnim procesom “saoizacije” i “haoizacije” državni teritorij Bosne i Hercegovine bio je potpuno podijeljen.¹¹ Područja koja su bila obuhvaćena “saoizacijom” obuhvatala su 62,94% teritorija Bosne i Hercegovine. Hrvatske zajednice obuhvaćale su 20,88% bosanskog teritorija, preklapanje između “sao” i “hao” oblasti iznosilo je 12,63% bosanskog teritorija. Područja Bosne i Hercegovine koja nisu obuhvaćena “saoizacijom” i “haoizacijom” iznosila su svega 3,52% bosanskog teritorija.¹² U realizaciji ovih fašisoidnih projekata vršena su: ubijanja, progoni, razaranje materijalnih i kulturnih dobara i činjeni su i drugi oblici ratnog zločina i zločina protiv čovječnosti, među kojima i najteži – etničko čišćenje i zločin genocida.¹³ Da bi se uništio bosanski identitet, odnosno njegova esencijalna bit, bosansko “jedinstvo različja” i obilježilo etničkim, odnosno da bi se ubila Bosna u Bosni, nije bilo dovoljno očistiti teritoriju od drugog, već se pristupalo i nemoralnoj, nehistorijskoj i nebosanskoj promjeni imena gradova, ulica i javnih institucija. Tako danas imamo “srpske šume”, “srpske pošte” i sl. Bila su promijenjena i imena gradova, kao npr.: Foče u Srbije, dijela Sarajeva u Srpsko Sarajevo (danas Istočno Sarajevo), Bosanskog Broda u Srpski Brod, Bosanskog Novog u Novi Grad, Bosanske Dubice u Kozarsku Dubicu, “Srpska republika Bosna i Hercegovina”¹⁴ i sl.

---

autonomna oblast Sjeverna Bosna. Opširnije pogledati u: Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004, 477-546.

¹⁰ Opširnije u: Isto, 950-970.

¹¹ “Srpske autonomne oblasti” su već u januaru 1992. obuhvatala 62,94% (ili 32.222 km²) državne teritorije, a 13. marta 1992. Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine je, na osnovu toga, podnijela i “zvaničnu ponudu” o podjeli Bosne i Hercegovine (61,06% prema 38,4% ili 32.260 km² prema 18.862 km²).

¹² Opširnije u: Kasim Begić, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1977, 68-69.

¹³ Poznato je da je Međunarodni sud u Hagu donio pravomoćnu presudu o zločinu genocida nad Bošnjacima u Srebrenici, koji se dogodio jula mjeseca 1995. g. Prema presudi suda, genocid su počinili dijelovi Vojske i Policije Republike Srpske. Za genocid je pravomoćno osuđen i Radislav Krstić, general Vojske Republike Srpske. Još uvijek su u bjekstvu optuženi za zločin genocida Ratko Mladić i Radovan Karadžić.

¹⁴ “Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, na svom Trećem zasjedanju, održanom

Ove dvije matrice mišljenja (bosanska, utemeljena u sadržajnosti bosanskog duha¹⁵, čija je esencijalna bit «jedinstvo različja», i antibosanska, utemeljena u ideologiji nacija – država) imaju sasvim suprotstavljene stavove u poimanju bosanskog identiteta. U višestoljetnoj egzistenciji bosanskog društva i države mnogobrojni su primjeri suživota kao stila života i zaštite drugog i drugačijeg, tako da s pravom možemo govoriti kako je bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije bitna karakteristika bosanskog identiteta i njegova kvintesencijalna sadržajnost. Povijesni primjeri koje ćemo navesti za to vjerno svjedoče o navedenom.

II. Društveno-historijski primjeri bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije

Navest ćemo, po našem mišljenju, samo neke karakteristične društveno-povijesne primjere bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije kao kvintesencijalne karakteristike bosanskog identiteta.

Počet ćemo s primjerima iz srednjeg vijeka. Pripadnici Crkve bosanske, u zapadnoj literaturi poznati kao bosanski heretici, a u historiografijama bosanskih susjeda kao “bogumili”, progonjeni od nebosanskih identiteta, i kada su se odricali vlastite duhovnosti, činili su to da bi preživjeli s drugim, naviknuti na drugačije. Tako postupa i bosanski ban Kulin 1203. g. Na pritisak nebosanskog identiteta, Rimske crkve, ban Kulin je sa vjerskim poglavarima 1203. god. promijenio svoj odnos prema “drugom”, ne kao izraz dobre volje, jer bi

---

21. decembra 1991, donijela je *Odluku da se pristupi formiranju Republike Srpske Bosne i Hercegovine*, kao *federalne jedinice u sastavu savezne države Jugoslavije*. Devetog januara 1992. g. na područjima srpskih autonomnih regija i oblasti proglašena je ‘Srpska republika Bosna i Hercegovina’. (Opširnije u: S. Čekić, *Agresija na republiku Bosnu i Hercegovinu*, 547-553)

¹⁵ “Bosanski duh je otvoren, tolerantan, multidimenzionalan. On nema ništa završeno, dato, zadato, konačno. Nema mitova, otvoren je prema Istoku i Zapadu.(...) Bosanski duh se ispoljava na intelektualnom, kulturnom, moralnom području. On je prepoznatljiv gotovo jednako kao npr. japanski duh, prepoznatljiv je u kulturi, poeziji, slikarstvu, merhametu, inatu, toleranciji, suživotu, spremnosti da se ovaj narod i ova država brani do posljednjeg čovjeka. Prepoznatljiv je po snalažljivosti, adaptibilnosti, upornosti, solidarnosti, radinosti.” (M. Sabitović, *Bosanski duh u pitanju* u: *Bosanski duh, Zbornik radova* (gl. ur. Sadudin Musabegović), Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina – mogućnosti i perspektive razvoja, 1997, 8)

to uradio sam, bez prisustva papskog kapelana i izaslanika Ivana Casamarisa, već, prije svega, kao izraz spremnosti bosanskih ljudi i bosanskog društva da živi sa drugačijim. I ovaj primjer ukazuje na razliku između otvorenosti bosanskog društva prema drugom i drugačijem i zatvorenosti drugih duhovno-idejnih krugova prema bosanskom društvu. I dok zatvoreni identitet Rimske crkve imperativno uvjetuje bana Kulina, “za koga bismo sa sigurnošću znali da je mahinejac ili neki drugi heretik, nećemo primiti da s nama stanuje”¹⁶, otvorenost bosanskog identiteta realizirana kroz bosansko društvo prihvata drugo ne samo kao drugačije već i kao dio vlastitog življenja i time pokazuje jednu od bitnih karakteristika svog identiteta. Nasuprot brojnim vanjskim nebosanskim nasrtajima na bosanski identitet, on je uspio, upravo snagom svoje otvorenosti, sačuvati svoj identitet, kroz očuvanje bosanskog društva i države. Sadržajnost bosanskog identiteta nije izrastala iz zatvaranja u vlastitu zasebnost, nego iz međusobne otvorenosti i poštovanja, kako unutar bosanske zasebnosti tako i prema onima koji su dolazili izvan Bosne. O tome zorno svjedoči Povelja bana Kulina, izdata Dubrovčanima 1189. god.¹⁷ Ona ne svjedoči samo o državno-pravnom subjektivitetu bosanske države, kao konstituiranog političkog identiteta, nego izražava dostignutu svijest o slobodi, pravdi, zabrani zla i prihvatanja drugog kao prijatelja, kao razvijenih karakteristika bosanskog društva. Bošnjaci, oni srednjovjekovni i ovi današnji, unutar svog zasebnog nacionalnog bića sažimaju zajednička ishodišta vlastite otvorenosti. Otvorenost za drugo i drugačije čini samu srž, osnovnu karakteristiku bošnjačkog identiteta. Ta otvorenost prisutna je u svim strukturalnim sadržajnostima bosanskog društva: kulturi, arhitekturi, umjetnosti, pismenosti,

¹⁶ Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975, 61.

¹⁷ “Ja, ban bosanski Kulin, zaklinjem se tebi, kneže Krvašu, i svim građanima dubrovačkim, da ću vam biti od sada pravi prijatelj i do vijeka pravi mir držati, s vama dok budem živ. Svi Dubrovčani koji budu išli po mojoj državi trgujući, gdje god budu htjeli odsjesti, kud god budu išli, s pravom vjerom i s pravim srcem, neće im niko nanijeti nikakvo zlo, osim što im ko da svojom voljom na poklon. A od mojih carinika neće biti nasilja. I dok kod mene budu davaću im savjet i pomoć, kao i sebi, koliko budem mogao, bez ikakve zle misli. Ja Radoje, dijak banov, pisah ovu povelju po naređenju bana godine 1189., na dan 29. mjeseca augusta.” (Prijevod Povelje preuzet iz: Omer Ibrahimagić, *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Centrala Stranke demokratske akcije, 1997, 11)

religioznosti, običajnosti, tradiciji i sl. Srednjovjekovna bosanska duhovnost, kršćanstvo, islam i autentična bosanska narodna običajnost kroz nerazdvoji-
vu sedimentiranu isprepletenost tvore jedinstveno biće bosanskog identiteta. Biće bosanskog identiteta, kao rezultat bošnjačke otvorenosti, u sebi sažima jedinstvo različja. Bošnjaci”, s obzirom na posebnosti, pripadaju istodobno evropskom kulturno-historijskom krugu i političkom okviru, mediteranskom krugu uzajamnosti kultura i vjerskih predanja, svijetu kršćanstva i svijetu islama.”¹⁸ Praktično ozbiljenje svih ovih dimenzija otvorenosti susrećemo u simbolima nadgrobnih obilježja: križ, polumjesec i zvijezda, jabuka, loza i otvorena ruka zorno svjedoče o univerzalnosti otvorenog bošnjačkog kruga. Bošnjaci svoju otvorenost, svoju sposobnost sažimanja razlika nisu ispoljavali samo u znakovima i simbolima, nego i u praktičnom životu. Samo iz otvorenog kruga bosanske duhovnosti može se objasniti vjersko ponašanje vojvode Sandalja Hranića i hercega Stjepana Vukčića Kosače.¹⁹ Oni su istovremeno ispovijedali po dvije, pa i tri religije. Herceg Stjepan Vukčić Kosača bio je i pripadnik Crkve bosanske i pravoslavac, ali je istovremeno zbog političkih prilika poručivao Papi da je spreman prijeći na katoličku vjeru. Nije mu bilo teško da umjesto domaće vlastelinske titule ban, koja je avarskog porijekla, ili susjednih vlastelinskih titula (župan), za sebe uzme titulu hercega²⁰, po kojoj je i današnji toponim za Hercegovinu, Hercegovu zemlju. Nasljeđujući i nastavljajući povijesni tok bosanske otvorenosti za drugo i drugačije, njegovim stopama ide i sin Stjepan, koji, prihvatajući islam, uze ime Ahmed²¹, ali vezanost za rod i rodnu grudu uputi ga da prezime imenuje rodom i zavičajem. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije ne samo da je priznavala drugome

¹⁸ Rusmir Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, Ljubljana: Oslobođenje International, 1994, 139.

¹⁹ Herceg Stjepan Vukčić Kosača, vojvoda hercegovački, gospodar Huma, Primorja i veliki vojvoda Podrinja, zbog pritiska katoličanstva i pripadnosti, u religijskom pogledu, Crkvi bosanskoj, saradivao je s Osmanlijama. Plaćao im je danak (porez) i svog sina Stjepana poslao na dvor sultanu. Štitio je izbjegle pripadnike vjere bosanske koje je rimska (katolička) inkvizicija progonila po Bosni.

²⁰ Enver Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo, Međunarodni centar za mir, 1995, 28.

²¹ Safvet Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Vlastita naklada, 1900, 20.

drugost već je podrazumijevala i zaštitu drugog od eventualnih nepravdi i nasilja, omogućavanje dostojanstvenog života, ne kao formalne pažnje, već, prije svega, kao pravila i načina ispoljavanja života kao takvog.

Otvorenost za drugo i drugačije, kao suštinski izraz egzistencije bosanskog identiteta, susrećemo kao neprekinuti tok događanja, ali o njegovom značaju i suštini tek možemo suditi ako tu bosansku autentičnost uporedimo sa izvanbosanskim isključivostima i jednodimenzionalnim uokvirenostima društava i država koje dodiruju Bosnu. I dok bosansko srednjovjekovno društvo, kulturno i religijski nehomogeno, povezuje u cjelinu, bosanski način života (bosanski duh), “potrebu slušanja drugog, bez obzira šta određuje njegovu drugost”²² u njegovom susjedstvu, u srpskom društvu Stefana Dušana, drugačiji iskaz vjerske duhovnosti biva sankcioniran državnim zakonom.²³ U srpskom društvu toga vremena kažnjava se i samo izricanje drugačijeg religijskog mišljenja (“ko rekne babunsku reč”). Dotle se u Bosni susreću različite religije i civilizacijske tradicije, prepoznaju se jedna pomoću druge, slijedeći vlastite puteve, čije ukrštanje i preplitanje čine bosansko društvo otvorenim krugom, unutar koga opća isprepletenost učvršćuje različitosti, kao način tvorbe bosanskog identiteta. Zato se i moglo desiti da Anđel Zvizdić, čovjek Bosne, Bošnjak, izađe pred sultana Mehmeda Fatih II 1463. god. i dostojanstveno zatraži slobodu ispovijedanja kršćanske vjere za sve one u Bosni koji to žele. “Mi bosanski franjevci, prihvatamo tursku državu i ono što ona sa sobom nosi i drugi vjerozakon i drugačiju kulturu i ponašanje. To je poruka izlaska franjevaca pred sultana, ali istovremeno tražimo da ostanemo zasebnost. Razumijevajući drugog i uvažavajući drugost kao dokaz vlastitog identiteta, Sultan Fatih II izdaje *Ahd-namu* bosanskim franjevcima²⁴, ne osporavajući im pravo

²² R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, 190.

²³ “Čl.10. O jeretiku. I ako se ko nađe da kao jeretik živi među hrišćanima, neka se opali po obrazu i neka se izagna; a ako će ga neko tajiti i taj da se opali.”

“Čl. 85. O babunskoj reči. Ko rekne babunsku reč, ako bude vlastelin, da plati 100 perpera, ako li ne bude vlastelin da plati 12 perpera i da se bije štapovima.” (*Dušanov zakonik*, Matica srpska, Novi Sad, 1950, 51)

²⁴ “Ja sam Sultan Mehmed han, neka je poznato svima uopće od prostog puka kao i odličnijima ova moja vlastodržačka povelja previšnjja, kojom bosanskim svećenicima ukazujem veliku pažnju, te zapovijedam spomenutim i njihovim bogomoljama ne smije biti smetnje ni pritiska, neka se smjeste u svojim bogomoljama, te kako od uzvišene moje strane tako od

“drugog” i drugačijeg, da zajedno sa drugim vjerezakonima, kao izrazima življenja i kao pojedinačnostima, čine jedinstvenu cjelinu – jedinstvo različitosti. Ovaj susret dva civilizacijska kruga, jednog duhovnog (Abrahamovskog) stabla, na bosanskom tlu odlučujuće je uticao na dalji razvoj bosanskog identiteta kao «jedinstva različja». Opstojanje takvog obrasca moguće je pratiti na cijeloj bosanskoj teritoriji kroz tisuću godina.”²⁵ Nisu samo visoki državni činovnici davali garancije na slobodu življenja, rada i vjerovanja, već su to radili i lokalni činovnici. Jedan takav primjer je i hudžet (dokument) koji je izdao imotski kadija (sudija) Hadži-Sulejman Mehmedov 1622. godine o zaštiti katolika u Hercegovini.

Povijesni primjer bošnjačke otvorenosti prema drugom i drugačijem jeste i prijem Sefarda²⁶, španskih Jevreja izgnanih iz Španije krajem XV stoljeća. Uporedimo događanja u dva povijesno-civilizacijska kruga toga vremena. Sefardi su živjeli i u jednom i u drugom. Iz jednog, špansko-katoličkog, protjerani su kao nepoželjni zato što su drugačiji, a u drugom, bosansko-islamskom, primljeni su sa dobrodošlicom, upravo zato što su drugačiji od svojih novih domaćina. U zatvorenom krugu španske inkvizicije nije bilo mjesta za nekatolike. Svi oni koji nisu uvažavali volju i pravila velikog inkvizitora Tomasa Torkvemade proglašavani su krivim, živi spaljivani ili dobijali rok da se isele iz Španije²⁷, da izađu iz kruga koji nije bio otvoren za drugog.

Na meti diskriminacije bili su ne samo Jevreji već i Mauri, muslimani Španije. Da bi ih obilježili kao druge i drugačije, bila je propisana obaveza da nose oznake na gornjim dijelovima odjeće. Nasilno su pokrštavani, maltretirani, ubijani i progonjeni, jer zakon zatvorenog kruga “nalaže da u jednoj

---

mojih vezira, niti od mojih podanika, raje, niti od svega stanovništva cjelokupne moje države spomenuti niko se ne smije miješati u njihove stvari niti ih napadati ni vrijeđati ni njih, ni njihov život, njihov imetak (imovina), ni njihove bogomolje. Takođe iz tuđine u moju državu dovođiti ljude dozvoljava im se.” (citirano prema: Hamid Dizdar, *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u BiH*, Sarajevo, H. Ahmed Kujundžić, 1944, 13)

²⁵ R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, 191.

²⁶ *Sefard* je naziv za španske Jevreje doseljene u Bosnu krajem XV vijeka i na hebrejskom jeziku znači Španija.

²⁷ Opširnije u: Enver Čampara, *Muslimani i Jevreji na primjerima iz Španije i Bosne*, Sarajevo: Svjetlost, 1994.

državi vlada jedna vjera, jedna rasa, jedna boja kože, jedna politička doktrina, kao da je imao strah od nečeg drugačijeg nego što je on sam.”²⁸

Dolazak Jevreja u Sarajevo bio je omogućen otvorenošću bosanskog društva, koje se tada razvijalo u okviru Osmanskog carstva i njegove državne uprave.²⁹ U Sarajevu i drugim bosanskim gradovima za njih nisu bila formirana geta. U početku su živjeli zajedno sa Bošnjacima, dok nisu formirali svoju četvrt, a kasnije i svoje mahale³⁰ i Općinu.³¹ Jevreji u Bosni i Hercegovini nisu bili diskriminirani. Oni su se sasvim slobodno kretali, imali su poslove kao i ostali građani, u nekim čak i prednjačili, kao npr. trgovini i liječenju ljudi. Bavili su se brojnim zanatima. Govorili su slobodno svoj maternji jezik i organizirali Židovsku osnovnu školu i mnoge vjerske škole, stvarajući tako osnovu za dalji kulturni razvoj svoje posebnosti.

Potvrđujući sebe kao zasebnost, bosanski identitet u svom neprekinutom toku, stoljećima, u većoj ili manjoj mjeri izrasta na temeljima četiri različite religije: islama, katoličanstva, pravoslavlja i judaizma. U okvirima ta četiri duhovno-idejna kruga formirane su zasebne kulturne tradicije, zasebni mentaliteti, istovremeno oslonjeni jedni na druge, jedni drugima poznati, ne tuđi, već drugačiji, kao identiteti koji se određuju radi prepoznavanja i upoznavanja. Kao izraz te duhovne samobitnosti i moglo se desiti da Osman-paša Bošnjak³² u svom rodnom selu Kazancima u Hercegovini sagradi džamiju i crkvu, jer jedna drugoj nisu smetale. Oba sakralna objekta, shvaćena kao društvene institucije, bila su izraz susretništa različitih duhovnih sistema, koji su se raspoznávali i prepoznávali. Bili su potrebni jedan drugom da bi sebe prepoznali i identificirali kao identiteti.

²⁸ E. Čampara, *Isto*, 91.

²⁹ “Turski sultani Bajazit i njegovi nasljednici Selim I i Sulejman II širom su otvorili vrata svoje države izbjeglicama iz Španije. Oni su im dali slobodu i sva građanska prava.” (Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987, 11)

³⁰ Prema Putopisu Evlije Čelebije, 1660. godine u Sarajevu su bile dvije jevrejske mahale. Evlija Čelebija, *Putopis*, Sarajevo: Publishing, 105-106.

³¹ “Jevreji 1565. godine osnivaju svoju Opštinu. Opština će biti ona centralna ustanova koja će okupiti sve Jevreje. Ona će ih reprezentovati u gradu i pred vlastima. Opština će usmjeravati njihov individualni i kolektivni život.” (A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 12)

³² Šimčik Antun, *Osman-paša Bošnjak*, Novi Behar, V, str. 275.

Izvore o zaštiti drugog i drugačijeg u Bosni nalazimo i u dokumentima bosanskih franjevaca. Tako biskup Mato Delvić piše 3. 11. 1736. g. da u Travniku ima «2.000 kuća Turaka (Bošnjaka, op. A. Đ.) i 9 mošeja (Jevreja, op. A. Đ.), između kojih se nalaze samo 2 mizerne kuće katolika, jer oni borave izvan grada u poljima i brežuljcima, pošto su oni seljaci travničkih Turaka. Ipak, njima vladaju fino.» U periodu između 1736. i 1777. g. nastala je u Travniku mahala Dolac, sa isključivo katoličkim stanovništvom. I u ovom vremenu na otvorenost bosanskog društva nasrtali su nebosanski monoreligijski identiteti i ideologije. Evo samo jednog primjera. Namjeravajući da zauzme Bosnu, austrijski car Karlo VI 1737. g. izdao je proglas Bošnjacima u kojima im garantuje život i imetak ukoliko napuste islam i prijeđu na kršćanstvo.³³

“Godine 1818. planula je u Sarajevu buna protiv Mehmed Ruždi-paše. On je bio lakom i u želji da nagrabi novca pohvata i zatvori neke kršćane i jevreje iz sarajevske čaršije. Na ovo se dignu sarajevski muslimani i zatraže da se uhvaćeni odmah puste iz stanice. Deputaciju sarajevskih muslimana, koja je pošla po savjetu kadije Hatibovića veziru, radi intervencije, dočekaše vezirovi ljudi pod konakom vatrom iz pušaka. Tek tada planu prava pobuna, pa vezir morade popustiti i sve uhvaćenike pustiti na slobodu. Da sebe opere, htio je svu krivicu prebaciti na svog čehaju, ali mu Sarajlije, bojeći se da stvar ne prikaže lažno u Stambolu, ne dadoše otići u Travnik, dok pred kadijom nije dao pismenu izjavu, da je on kriv za pobunu Sarajlija.”³⁴ Iste godine, tačnije 1. 3. 1818. g., austrijski konzul Simbschen izvještava namjesnika Zadra Tomašića da su u Travniku po nalogu kajmekama zatvoreni Jevreji pod optužbom da su zaklali jedno dijete. Travnički Bošnjaci iskupili su se u jednoj od džamija i izabrali delegaciju koja je odnijela kadiji ultimatum da se Jevreji puste na slobodu, jer im krivica nije dokazana. Jevreji su odmah pušteni kućama.

Na prijedlog fra Ilije Starčevića, Husein-kapetan Gradašćević odobrio je da se 1823. g. u Tolisi otvori prva katolička škola. Ovaj podatak dobija na važnosti ako se zna da je tek naredne godine (1824) sagrađena džamija Husejnija. Nisu bili rijetki primjeri da se u Bosni drugi i drugačiji uvažava na način da se novčano pomaže izgradnja vjerskih objekata od pripadnika druge religije. Nakon odobrenja koje je dobio od Visoke porte 1854. g. fra Ante Tuzlan-

³³ Proglas je objavljen u *Vjestniku Kraljevskog hrvatsko-slovensko-dalmatinskog zemaljskog arhiva u Zagrebu*, II/1900, 250-252.

³⁴ H. Dizdar, *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u BiH*, 11-12.

čić je novčanu pomoć dobio 'ne samo od sultana već i od travničkih begova Teskeredžića i Vilića. Za gradnju pravoslavne crkve i škole na Babića brdu u Travniku 1854. g. zemljište je poklonio Šemsi-beg Ibrahimpašić.'

Isticanje ovih primjera na nivou pojedinačnosti ni u kom slučaju ne znači da su to pojedinačni i izolovani slučajevi. Našu tvrdnju najupečatljivije potvrđuje podatak da su se još u osmanskom periodu u Bosni u gotovo svim većim gradovima čije je većinsko stanovništvo bilo bošnjačko formirale (izgradile) pravoslavna ili katolička varoš i da kao takve nikome nisu smetale. Tek od druge polovine 19. stoljeća ove varoši se zovu nacionalnim imenom, npr. Srpska varoš. Nakon odluke Berlinskog kongresa 1878. g. da se Bosna preda na upravljanje Austro-Ugarskoj monarhiji poznato je da su se tome usprotivili Bošnjaci, čak i oružjem, ali ne samo oni nego je formirana i Narodna vlada. "Narodna vlada je postojala dvadeset i dva dana. Za to vrijeme nije niko nikog ni prstom takao, a isto tako nije se diralo ni u čiji privatni imetak. Odličniji su ljudi noću stražarili po gradu i okolici i nijesu ovu službu povjeravali sumnjivim elementima. Osobito su se pazile i čuvale one mahale i čaršija gdje su kršćani i Jevreji stanovali i svoje radnje imali, da im ne bi ko šta našao učinio."³⁵

Bošnjačka otvorenost prema drugom i razumijevanje drugog, uvažavajući njegovo pravo kao svoje, pravo susjeda da bude miran od ruku i jezika susjedova, posebno se ispoljavala u trenucima aktiviranja duhovno zatvorenih krugova različitih oblika destrukcije i nasilja. Takvih je slučajeva svuda po Bosni i Hercegovini. Upečatljiv primjer su antifašističke rezolucije Bošnjaka o zaštiti Srba od zločina i nasilja koje su im nanosile ustaše početkom Drugog svjetskog rata. O ovim rezolucijama, koje predstavljaju najsvjetlije primjere poimanja humanizma, političke slobode, prava na život i rad druge religije i druge kulture, druge nacionalne grupe, drugog stila i načina života u našoj znanstvenoj, intelektualnoj i političkoj javnosti zna se vrlo malo.³⁶ Prema istraživanju M.

³⁵ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela IV*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, 108.

³⁶ O ovim rezolucijama kao o protestu i osudi zločina nad Srbima u Drugom svjetskom ratu opširnije pogledati u: Muhamed Hadžijahić, "Muslimanske rezolucije iz 1941. god.", u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Zbornik radova* (gl. ur. Enver Redžić), Sarajevo: Veselin Masleša, 1973, 275-282; Rasim Hurem, "Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH", u: *GDI, BiH XVI, Zbornik radova* (gl. ur. Marko Šunjić), 1965, 191-220; Nijaz Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo, Oslobođenje, 1993, 134-135.

Hadžijahića, rezolucije su izdate u Prijedoru 23. septembra, u Sarajevu 18. oktobra, u Mostaru 21. oktobra, u Banjoj Luci 12. novembra, u Bijeljini 2. decembra i u Tuzli 11. decembra 1941. god.; dakle, odmah nakon prvih ustaških zločina nad Srbima. Hadžijahić ističe da postoje indicije da su iste takve rezolucije izdate još u nekim mjestima Bosne i Hercegovine, a najprije u Bosanskoj Dubici i Visokom. Pored toga što rezolucije nedvosmisleno, jasno, zvanično i otvoreno³⁷ osuđuju ustaško ubijanje, pljačku i progon Srba, ograđuju se i od zločina koje čine pojedini Bošnjaci, zavedeni ustaškom ideologijom i uključeni u njihov pokret, i osuđuju progone samih Bošnjaka. One istovremeno i prije svega u sebi sadrže potvrdu bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije u svim segmentima ljudske egzistencije. “Možemo i treba da živimo jedni pored drugih i jedni s drugim kao braća,” ističe se u Bijeljinskoj rezoluciji. Istovremeno, u Mostarskoj rezoluciji naglašava se stranost “duši svakog muslimana” činjenje zločina, nanošenje nepravde i nasilnog prevjeravanja i bezakonja. “Osuđujući sve to, *želimo da se zavede puna jednakost i jednakopravnost, red i zakonitost za sve, bez obzira na vjersku i narodnu pripadnost.*”³⁸(istaknuo A. Đ.) Rezolucije imaju poseban značaj ako se posmatraju kao akt cjeline bošnjačke nacije,³⁹ a ne samo kao stavovi pojedinih njezinih političkih grupacija. Neosporna je činjenica da je inicijator donošenja ovih rezolucija bilo Udruženje ilmije “El-Hidaje”, koje je na svojoj skupštini održanoj u Sarajevu 14. 8. 1941. god. uputilo “ustaškim vlastima” protest protiv njihovih zločina. Potpisnici rezolucija bili su najširi slojevi bošnjačke inteligencije i javnog života, bez obzira na to kojem su političkom opredjeljenju pripadali. U odbrani prava drugog da živi pored Bošnjaka i sa Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, uvažavajući reli-

³⁷ “Zato u ocjeni ovih rezolucija treba istaći da je to prvi i, koliko znamo, jedini organizirani i zvanično proslijeđeni protest i osuda progona i ubijanja Srba. Ta, nadasve humana, solidarna i hrabra akcija bosanskohercegovačkih Muslimana je, uz osudu koja je došla iz redova Komunističke partije Jugoslavije, bio jedini čin osude terora i progona naroda, koji nažalost nikada nije bio recipročno uzvraćen u situaciji kada su muslimani bili izloženi masovnom teroru i ubijanju.” (N. Duraković, *Isto*, 134)

³⁸ Navedeno prema: M. Hadžijahić, *Isto*, 277.

³⁹ “Na osnovu svih ovih zahtjeva, sudeći po masovnosti i odzivu potpisnika, te po tom što je taj protest ravnomjerno obuhvatio cijelu BiH, od Mostara, preko Tuzle i Bijeljine, do Prijedora i Banje Luke, može se reći da ove rezolucije na reprezentativan način odražavaju političko raspoloženje cijelog muslimanskog naroda.” (N. Duraković, *Isto*, 135)

gijske, nacionalne i kulturne različitosti, a osuđujući nasilje, pljačku, zločine, ubijanje, progone, deportacije i nasilna prevjeravanja, na istoj strani našli su se islamski vjerski službenici i komunisti. Ove činjenice nedvosmisleno ukazuju na to da bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije nije plod jedne političke opcije ili političkog opredjeljenja, nego svoje izvorište ima u žilištu bošnjačkog duhovno-kulturnog, društveno-povijesnog i nacionalnog bića.

Bošnjaci su štitili i Srbe i sve one "druge", koje drugi nisu štitili. Spomenut ćemo primjer zaštite Cigana od njemačkih fašista u Drugom svjetskom ratu u Zenici. Bošnjaci Zenice su 26. maja 1942. godine izdali vlastitu rezoluciju koju je potpisalo 27 uglednih Bošnjaka. Rezolucijom se traži zaštita zeničkih Cigana, koje predstavljaju kao dio sebe. "Malo je poznato, a još manje priznato, da bosanskim Muslimanima (Bošnjacima, op. A. Đ.) pripada u zaslugu i čast da su u teškim danima okupacije spasili od fizičkog istrebljenja čitavu jednu genetičku skupinu – bosanske Cigane. Da bi realizirali tu svoju humanitarnu namjeru, Muslimani su na prve nacističke pokušaje koji su išli za likvidiranjem Cigana, čitavo pitanje predstavili kao atak na islam i Muslimane."⁴⁰ Krugovi bošnjačke otvorenosti nisu od jučer, već u svojoj koncentričnoj prirodi sežu daleko u prošlost, u duhovno-povijesno i kulturno-civilizacijsko žilište. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije nije slučajnost, niti historijski i društveni unikum. Zakon kućnog ognjišta, praga prvog susjeda, pravila da je komšija preči od brata rezultat je historijskog toka bošnjačke zasebnosti, kao jednog od rezultata historijskog razvoja bosanskih posebnosti. "Bosna jeste posebna zemlja. Postoje posebne zemlje, posebna mjesta, kao npr. Palestina, Jerusalem, Meka, Rim. To nije ništa čudno u terminologiji ljudske povijesnosti. (...) Bosna je jedno takvo mjesto, specifično. Ja sam jednom napisao da je to zemlja postavljena između svjetova, pogodna zemlja, koja se nalazi između istočnog i zapadnog svijeta, mediteranske i panonske regije, i koja je, na neki način, *kao vir koji usisava iz tih prostora sve vrijednosti i stvara jednu specifičnu vrijednost, koja se zove Bosna.*"⁴¹ (potcrtao A. Đ.) Ta spe-

⁴⁰ Muhamed Džemaludinović, "Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana", *Takvim*, 1971, 72-77.

⁴¹ Muhamed Filipović, u: *Bosanski duh, Zbornik radova*, (gl. ur. Šemsudin Musabegović), Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina – mogućnosti i perspektive razvoja, 1997, 33.

cifična vrijednost je bošnjačko razumijevanje drugog i drugačijeg, uvažavanje drugog i vlastito određenje u odnosu na drugo. Bošnjačkom ne smeta drugo i drugačije. Naprotiv, otvorenost prema njemu otkriva sve vrijednosti bošnjačke zasebnosti, i kao društva, i kao kulture, i kao duhovnosti.

O otvorenosti bosanskih krugova uvažavanja, koegzistencije, tolerancije i razumijevanja svjedoči autentični bosanski fenomen pobratimstva. I u periodima sukoba i u periodima mira bilo je primjera da se pobratime ljudi različitih religijskih, kulturnih i političkih identiteta.⁴² I pored svjesnosti svojih zasebnosti i razlika i različitih političkih interesa, i muslimani i kršćani osjećali su zajedničku pripadnost tlu i zajedničku pripadnost istom korijenu svetog predanja, koje za drugog traži postupanje kao i prema sebi. Bosanski čovjek je, svaki za sebe, ali i u okviru svog duhovnog kolektiviteta potvrđivao sebe kao “Ja” i “Mi”. Držao se dostojanstveno i ponosno, braneći svoj život i čast, čuvajući svoje simbole i običaje. Istovremeno je gajio svijest o nužnosti i potrebi života drugog “Ti” i “Oni”, poštujući život, tradiciju i simbole drugog. “Moguće je reći da su ti razlozi tolerancije utemeljeni u pojedinačnim svetim predajama. Oni djeluju unutar te unutarnjosti, isključivosti i potpunosti svake pojedinačne svete predaje, ali za postojanje drugog i drugačijeg nalaze razloge u Svetoj Jednosti Boga Koji Se objavljuje različitim oblicima predaje.”⁴³ Neophodno je istaći da religije nisu uzrok barbarskim nasrtajima na bosansko društvo.⁴⁴

Da bismo napravili poređenje i ukazali na bitne razlike između bosanske otvorenosti za drugo i drugačije i nebosanske netolerancije prema bosanskoj multilateralnosti, prije svega prema bošnjačkim religijskim sadržajnostima, pokazat ćemo podatke o srušenim vjerskim objektima Bošnjaka u periodu 1992-1995. g. Pokazatelji uništavanja džamija, mesdžida, mekteba, tekija,

⁴² Kako je konkretno izgledao proces usvajanja pobratimstva pogledati u: E. Čelebija, *Pu-topis*, 147-148.

⁴³ R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, 193.

⁴⁴ “Same te religije nisu uzrok suprotnosti koje nastaju među članovima tih religija. Uzrok je naprotiv, u tome što ti ljudi – i u kršćanstvu i u islamu – ne žive praktično po duhu tih religija. Uzrok je, dakle u nesavršenosti i grijesima ljudi, koji čine protivno od onoga što im religija zapovijeda.” (Luka Markešić, u: *Bosanski dub, Zbornik radova*, (gl. ur. Sadudin Musabegović), Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina – mogućnosti i perspektive razvoja, 1997, 29)

turbeta, mezarja i vakufskih objekata su zastrašujući.⁴⁵ Nasuprot velikom destruktivizmu agresora, Bošnjaci, rukovođeni svojom otvorenošću za drugo i drugačije, nisu uništavali pravoslavne i katoličke vjerske objekte, izuzevši one oštećene neposrednim ratnim djelovanjem. Sve katoličke i pravoslavne crkve u mjestima gdje su Bošnjaci tokom perioda 1992-1995. god. činili većinu stanovništva i koja su bila pod kontrolom Armije RBiH ostale su neoštećene. Bošnjaci ne samo da nisu rušili pravoslavne i katoličke vjerske objekte nego su ih u toku rata, kada su bili izloženi agresorskim granatiranjem, sanirali, popravljali i zaštićivali.⁴⁶

Poslije iznesenih društveno-povijesnih primjera uvažavanja drugog i drugačijeg, kao autentičnih karakteristika društveno-povijesnog bića bosanskog identiteta, opravdano se postavlja pitanje uzroka sukoba u Bosni i Hercegovini. Jesu li oni bosanskog ili izvanbosanskog porijekla? Prelistajmo samo ključne momente stranih upada u bosanski otvoreni krug i vidjet ćemo da su uzroci destruktivizma bosanskog društva nebosanskog porijekla.⁴⁷

⁴⁵ Opširnije pogledati u: Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima*. Sarajevo: El-Kalem, 1999, 476.

⁴⁶ "Ne samo da Bošnjaci nisu rušili pravoslavne i katoličke crkve nego su, štaviše, činili sve da ih sačuvaju. Tako, npr., kad su Srbi, granatirajući Sarajevo u starom gradu zapalili pravoslavnu Mitropoliju, Bošnjaci su, izlažući se smrtnoj opasnosti, ugasili požar. Slično je bilo i s franjevačkim samostanom u Gučoj Gori. Pripadnici HVO-a, naime, teškim su artiljerijskim oruđima iz neposredne blizine ovog samostana nemilosrdno razarali okolna bošnjačka sela (Krpeljice, Bukovicu, Maline i dr.). Stoga je Armija RBiH bila prisiljena otjerati ih s tog područja. U međusobnoj razmjeni artiljerijske vatre neznatno je oštećeno zdanje ovog samostana. Po njegovu zauzeću, Bošnjaci su samo sanirali sva oštećenja. Armijski general Rasim Delić, komadant Generalštaba Armije R BiH, u jeku najžešćih napada HVO-a na bošnjačka naselja u srednjoj Bosni, naredio je jedinicama Armije na tom području da poduzmu sve potrebne mjere kako bi se sačuvali franjevački samostani u Gučoj Gori, Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu. I sačuvani su. (Nasuprot tome, džamija u Kreševu potpuno je uništena, a u Fojnici je spaljena tekija i turbe čuvenog šejha i bošnjačkog pjesnika Sirri-Babe)." (M. Omerdić, *Isto*, 23-24)

⁴⁷ "Nisu bosanski programi zla – bosanski. Prelistajte ovdašnje uzburkane datume od 1875. do 1992. i vidjećete omjere vanjskog uplitanja." (Alija Isaković, "Autentičnost i autonomnost bosanskog duha", u: *Bosanski dub. Zbornik radova* (gl. ur. Sadudin Musabegović), Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina – mogućnosti i perspektive razvoja, 1997, 14) "Cjeloviti povijesni uvid potvrđuje da su promjene izvornog stanja posljedica vanjskih namjera protiv Bosne i djelovanja u skladu s njim." (R. Mahmutćehajić, *Isto*, 191) Opširnije objaš-

Krstaške pohode protiv “bosanskih heretika” u srednjem vijeku vodili su ugarski kraljevi, po naredbi Pape i rimskih inkvizitora. Krajem 17. stoljeća Eugen Savojski je zapalio Sarajevo i, kako sam kaže, “prepustili smo sam grad i svu okolicu vatri.” I ne samo da je zapalio grad nego je on sa sobom poveo i kršćansko stanovništvo Bosne (40.000 katolika), jer nije razumijevao da se bosanski kulturno-civilizacijski krug ne zatvara, jer je izgrađen od «jedinstva različja». Njemački fašisti 1941. god. došli su sa Zapada i u bosanskom otvorenom krugu uspostavili Nezavisnu državu Hrvatsku.⁴⁸ Posljednji pokušaji fašisoidnih ideologija četništva i ustaštva 1992-1995. godine također su došli izvan Bosne, vođeni matricom mišljenja ideologije nacija-država, da pokušaju konačno zatvoriti bosansku otvorenost za drugo i drugačije.

Primjere bosanske otvorenosti za drugo i drugačije i nebosanske zatvorenosti kao različitih civilizacijskih matrica mišljenja susrećemo u svim segmentima društvene sadržajnosti bosanskohercegovačkog društva i nakon rata protiv bosanskohercegovačke države i njezinog društva od 1992. do 1995. godine. Navest ćemo samo dva od mnogobrojnih primjera, a odnose se na nazive ulica u Banjoj Luci i Tuzli, te broj zaposlenih u organima lokalne samouprave prema nacionalnim strukturama u općinama Banja Luka, Tuzla, Bratunac i Srebrenica.

U Banjoj Luci je prije rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992. godine od ukupno 511 ulica 89 ili cca 18% nosilo naziv ličnosti bošnjačke nacionalnosti. Danas, dakle, 2009. godine, samo 3 ulice, što je manje od 1%, nose nazive ličnosti sa bošnjačkim imenima. Našli su se u imeniku ulica, najvjerojatnije zato što su se, deklarativno, u periodu vladavine ideologije socijalizma izjašnjavali u etničkom smislu kao Srbi. U Banjoj Luci su ukinuti svi nazivi ulica koje su nosile imena bošnjačkih antifašista iz Drugog svjetskog rata, te ulice AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, a umjesto njih ulicama su dati nazivi ličnosti iz srpske historije koji sa Bosnom i Hercegovinom nemaju nikakve veze. Takve su ličnosti: srbijanski despot Stefan Lazarević, ruska kraljevska

---

njenje izvanbosanskih uzroka sukoba u Bosni i Hercegovini vidjeti u: Adib Đozić, *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Sarajevo: *Znakovi vremena*, 2004, br. 22/23, 131-147.

⁴⁸ Opširnije o zbivanjima u Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini u: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: Oko, 1998.

porodica Romanovi, crnogorski vladika Petar Petrović Njegoš, mitski junak sa Kosova Jug Bogdan, osnivač ideologije Velike Srbije Ilija Garašanin i mnogi drugi. Prijeratna Ferhat-pašina ulica, nazvana po jednom od osnivača grada Banje Luke i jednom od najvećih dobrotvora bosanskih, zamijenjena je imenom patrijarha Makarija Sokolovića, koji nikada nije boravio u Banjoj Luci. Da paradoks bude što veći i što jasnije i upečatljivije istaknut vulgarni dogmatizam nebosanske zatvorenosti, odnosno neotvorenosti za drugo i drugačije, "izgonitelji Bosne iz Bosne" jednoj od ulica daju ime poznatog terorista, člana terorističke grupe Mlada Bosna, Mehmeda Mehmedbašića, koji je sa Gavrilom Principom u Sarajevu 1914. godine učestvovao u terorističkom napadu i ubistvu austrougarskog prijestolonasljednika princa Ferdinanda i njegove goloruke i trudne žene Sofije. Nasuprot ovom nebosanskom zatvorenom krugu (matrici) mišljenja i djelovanja, u Tuzli, i ne samo u Tuzli, ali nju uzimamo kao primjer jer je po veličini slična Banjoj Luci, djeluje u punom izražaju bosanska otvorenost za drugo i drugačije. Na nivou simboličke sadržajnosti, izražene u nazivima ulica, ličnosti srpske nacionalnosti nisu prognane. I danas, 2009. godine, preko 20 ulica u gradu Tuzli nosi nazive ličnosti srpske nacionalnosti, kao što su: Mitar Trifunović Učo, Slavko Mičić, Veljko Lukić Kurjak, Pavle Goranin, Aleksa Šantić, Srpska varoš, Petar Kočić i drugi. Također, iz imenika ulica nisu protjerani ni nazivi ulica koje nose ime po ličnostima hrvatske, jevrejske i drugih nacionalnosti.

Primjeri bosanske otvorenosti za drugo i drugačije i nebosanske primitivne i netolerantne zatvorenosti prisutni su i u manjim bosanskohercegovačkim gradovima. Pokazat ćemo to na primjerima poštovanja zakona o lokalnoj samoupravi, prema broju zaposlenih u organima lokalne (općinske) uprave u Općinama Bratunac i Srebrenica. Zašto Bratunac i Srebrenica? Zato što su po veličini, broju stanovnika, gotovo iste, geografski su jedna pored druge, te zbog toga što su u Bratuncu na vlasti u cijelom poslijeratnom periodu srpske političke stranke, a u Srebrenici bošnjačke. Kao rezultat vladavine zatvorene, nebosanske matrice mišljenja danas, 2009. godine, u Bratuncu u organima lokalne (općinske) uprave zaposlena su samo dva Bošnjaka. U isto vrijeme u Srebrenici, gdje i pored počinjenog zločina genocida nad Bošnjacima 1995. godine, uslijed vladavine bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije, u organima lokalne (općinske) samouprave zaposleno je 25 Bošnjaka i 35 Srba. Dodamo li ovom broju uposlene na određeno vrijeme na osnovu posljednjih

izbornih rezultata, kao što su općinski funkcioneri i njihovi kabineti, vozači i drugo pomoćno osoblje, onda dolazimo do stanja u kome je ukupno zaposlenih Bošnjaka 45, a građana srpske nacionalnosti 43. To je još uvijek na štetu Bošnjaka u odnosu na popis iz 1991. godine, kada su Bošnjaci činili nepunih 74% stanovništva općine Srebrenica.

Pogledajmo kakvo je stanje u vezi sa zaposlenošću u organima lokalne uprave u Banjoj Luci i Tuzli kao većim gradovima. Pođimo od nacionalnih sastava općinskih vijeća. U Općinskom vijeću Banja Luka nema ni jednog Bošnjaka, a u Općinskom vijeću Tuzla 4 vijećnika su Srbi, 5 Hrvati, 3 ostali, a 19 Bošnjaci. Dakle, u gradu gdje je trenutno najmanje 85% građana bošnjačke nacionalnosti u Općinskom vijeću ih je cca 60%, a Srba, Hrvata i ostalih cca 40%. Od ukupno 536 uposlenika u organima općinske uprave u Tuzli 84 je zaposlenika srpske nacionalnosti ili 16%, 109 Hrvata ili 21% i 348 Bošnjaka ili 64%. U isto vrijeme u organima gradske uprave u Banjoj Luci nema ni jednog uposlenika bošnjačke nacionalnosti. Zar ovi sirovi empirijski podaci bosanskohercegovačke ovovremene stvarnosti nedvosmisleno ne potvrđuju životvornost bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije, ali istovremeno i to da je bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije, uistinu, ne samo jedna od esencijalnih sadržajnosti bošnjačkog etničkog bića već, prije svega, bitna karakteristika bosanskog identiteta i kvintesencijalna sadržajnost bosanskohercegovačkog društva i države?

Zaključak

Od svog nastanka do danas bosanski identitet predstavlja jedinstvo različitosti, čija svjesnost o sebi izvire iz bošnjačke otvorenosti prema drugom i drugačijem. Priznanje drugom da postoji tu pored tebe istovremeno je određivanje sebe kao identiteta, ne nasuprot drugom, već kao jedinstva različitosti koje se raspoznaju, prepoznaju i uvažavaju, ne negirajući se, različitosti koje žive zajedno, ne kao prosti zbir pojedinačnosti, već kao pojedinačnosti koje tvore jedinstvo autonomnog i autohtonog bosanskog identiteta, ne gubeći pritom svoju vlastitost.

Potvrđujući sebe kao autentičnu i autohtonu zasebnost, bosanski identitet u svom neprekinutom toku stoljećima, u većoj ili manjoj mjeri, izrasta na temeljima četiri različite religije: islama, katoličanstva, pravoslavlja i judaizma,

realiziranim na prostoru Bosne pod snažnim utjecajem bosanskog duha, po mjeri čovjeka Bosne. U okvirima ta četiri duhovno-idejna kruga formirane su zasebne kulturne tradicije, nacije, religije, zasebni mentaliteti, istovremeno oslonjeni jedni na druge, jedni drugima poznati, ne tuđi, nebosanski, već drugačiji, kao entiteti koji se određuju radi prepoznavanja i upoznavanja.

U višestoljetnoj egzistenciji bosanskog društva i države mnogobrojni su primjeri suživota kao stila života i zaštite drugog i drugačijeg, tako da s pravom možemo govoriti da je bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije bitna karakteristika bosanskog identiteta i njegova kvintesencijalna sadržajnost.

BOSNIAK OPENNESS FOR THE OTHER AND DIFFERENT AN IMPORTANT FEATURE OF BOSNIAN IDENTITY

(Summary)

Since its inception until the present day Bosnian identity represents a unity of difference, whose consciousness about itself arises from the Bosniak openness for the other and different. An acknowledgment to the other that it exist here next to you, at the same time is a determination of self as an identity, not confronted with someone different, but as a unity of difference which can be distinguished, recognized and respected, not negating each other. The differences which live together, not only as a sum of individualities, but as individualities which form a unity of an autonomous and autochthonous Bosnian identity without losing its own distinctiveness.

Confirming oneself as an authentic and autochthonous uniqueness, Bosnian identity in its continued course, for centuries, more or less, grows on the basis of four different religions: Islam, Catholicism, Orthodox Christianity and Judaism, realised on the territory of Bosnia under a strong influence of Bosnian spirit, according to the measure of the Bosnian man. Within the framework of those four spiritual and ideal circles, specific cultural traditions, nations, religions, mentalities were formed, at the same time relying on each

other, familiar to each other, not strange, un-Bosnian, but different, as entities which are defined for recognition and acquaintance.

In the many centuries of existence of Bosnian society and state there were numerous examples of coexistence as a lifestyle and protection of the other and different, so that we can rightfully say that Bosniak openness for the other and different is an important feature of Bosnian identity and its quintessential content.

Midhat Spahić

BRAK, ŽENA I PORODIČNI ODNOSI U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI (XIV–XV VIJEKA)

BOSANSKO SREDNJOVJEKOVNO DRUŠTVO odlikuje se brojnim specifičnostima po kojima se razlikuje od susjednih društava, a jedna od njih je poseban odnos prema braku. Veliki utjecaj na društvene odnose u srednjovjekovnoj Bosni imali su pripadnici Crkve bosanske, što je uzrokovalo da se u bosanskoj državi sačuvalo prastaro shvaćanje braka kao društvene institucije i to braka koji nije posvećen vjerom, pa nije bio pod okriljem Katoličke crkve.¹ Na osnovu takvog shvaćanja, žena nije sklapala brak prema crkvenoj doktrini, nego uz uvjet da bude vjerna i dobra svom mužu. Bosanski bogumili su imali znatan utjecaj na drugačije mišljenje o braku u Bosni, gdje je vladalo poimanje braka kao raskidive institucije. Postoji više primjera razvoda braka, a navest ćemo slučaj kralja Ostoje i Sandalja Hranića. Kralj Ostoja se razveo od žene Kujave i oženio udovicu hercega Hrvoja Jelenu, a Sandalj Hranić je ostavio ženu Katarinu i oženio se Jelenom Balšić. Interesantno je da se bosansko shvatanje braka proširilo i na susjedstvo. Crkvenom sudu u Kotoru obratila se Stanislava iz Dračevice s molbom da naredi njenom mužu Milislavu, koji ju je po bosanskom ili patarenskom običaju otjerao i oženio drugu ženu, da se vrati njoj.²

¹ Ćiro Truhelka, Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju. Sarajevo: GZM, Zemaljski muzej, 1911, 367. U ovom radu Truhelka navodi da srednjovjekovni Bošnjani nisu brak smatrali crkvenom ustanovom, nego društvenom.

² Lenka Blehova-Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*. Podgorica, 2002, 28-29.

Bitne podatke o braku u srednjovjekovnoj Bosni sadrži “Dubia” fra Bartola iz Alverina.³ Vikar bosanskih franjevaca fra Bartol žalio se rimskoj kuriji da “dobri Bošnjani” svoje žene uzimaju uz uvjet “si eris mihi bona”, dakle ako su im dobre, te zbog tako labave bračne veze rijetko koji zadržava prvu ženu. Ovaj običaj se toliko ukorijenio da su i malobrojni konvertiti odbijali odreći se navedenog uvjeta.⁴ Navedene podatke potvrđuju činjenice sadržane u pismu pape Eugena IV iz 1445. godine, upućeno bosanskom kralju Tomašu. Papa Eugen IV u tom pismu iznosi da je brak u bosanskoj državi običaj zemlje Bosne (“iuxta morem patriae”), te je toliko ukorijenjen “da ga se nisu htjeli odreći ni oni koji su se djelovanjem franjevaca vratili katoličkoj crkvi i sklapali brak prema njenim propisima”.⁵

O raširenosti običaja zemlje Bosne da se žena prihvata u brak “dok bude vjerna i dobra” dovoljno kazuje činjenica da je on prisutan i u samoj kraljevskoj porodici. Kralj Tomaš bio je u braku sa Vojačom po običaju zemlje Bosne, da mu bude vjerna i dobra i da mu dobro čini, o čemu je pisao papa Eugen IV u spomenutom pismu. Određeni detalji o braku “dobrih Bošnjana” nalaze se u testamentu bosanskog velikaša Pribisava Vukotića, koji je bio komornik hercega Stjepana Vukčića Kosače. U testamentu “počtenog” viteza Pribisava Vukotića, pisanom 1475. u Padovi, navodi se da u srednjovjekovnom bosanskom društvu nije običaj da se žene uzimaju uz miraz, već da se “uzima zbog ljubavi, dobrote i zbog časti i ugleda njihovog roda”. Naime, Pribisav se pravdao da mu žena nije donijela miraz, napominjući pritom da se oženio jer je žena bila iz dobre kuće.⁶

³ Bonicije Rupčić, “Značenje ‘Dubia’ fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne”, u: *Zbornik radova u čast Baziliju Stjepanu Pandžiću povodom 70. obljetnice života*, Bamberg, 1988, 1-35. Fra Bartol bio je starješina Bosanske vikarije od 1366. godine preko 40 godina. On je 1372. poslao papi u Avinjon razna pitanja, odnosno sumnje, s kojim su se misionari susretali na terenu. Ta pitanja su poznata pod nazivom Dubia, kako ih je nazvao sam papa Grgur XI. Papa je pitanja dao komisiji od 5 članova i povjerio im da ih riješe u njegovo ime, što su učinili 1373. godine. Original ovog dokumenta nije sačuvan.

⁴ Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 1972, 315; Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla: IPP “Hamidović”, 1999, 192-193.

⁵ Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I*. Romae, 1863, 389; S. Jalimam, *Bogomili*, 194.

⁶ Sima Ćirković, “Počteni vitez Pribisav Vukotić”, u: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 10, Beo-

Slično prilikama u drugim evropskim državama, i u srednjovjekovnoj Bosni brak je služio kao sredstvo za postizanje političkih ciljeva. Nakon sukoba između kralja Tomaša i vojvode Stjepana Vukčića Kosače došlo je do njihovog pomirenja 1446. godine, a to je rezultiralo brakom između Stjepana Tomaša i Stjepanove kćeri Katarine.⁷ Ovaj brak je sklopljen po katoličkom običaju uz blagoslov pape. Na ovaj način su se sprijateljile i pomirile porodice Kotromanića i Kosača. Brakom Stjepana Tomaša i Katarine svi su bili na dobitku: Tomaš je dobio podršku najmoćnijeg bosanskog velikaša i tako se učvrstio na prijestolju, dok je Stjepan povratio izgubljeni prestiž.⁸

O utjecaju politike na bračne strategije dalje nam svjedoči slučaj kada su se kralj Tomaš i herceg Stjepan Vukčić Kosača htjeli domoći baštine Petra Talovca. Herceg Stjepan tada je bio udovac, pa je želio mirnim putem doći do Talovčeva naslijeđa, te je zaprosio Hedvigu, udovicu bana Petra Talovca. Ni kralj Tomaš nije sjedio skrštenih ruku. Želio je oženiti svog sina Stjepana Tomaševića udovicom bana Petra. Međutim, Mlečani su se umiješali u to i pokvarili planove i jednom i drugom.⁹ Osim toga, herceg Stjepan je želio da oženi kćerku portugalskog kralja, ali u tome nije imao uspjeha.¹⁰

Slična situacija je bila s brakom između Tomaševog sina Stjepana i Mare, kćeri pokojnog despota Lazara. Kralj Tomaš nastojao je ženidbom svoga sina steći što veću korist, pa je snahu tražio i na drugim stranama. Tako je pokušao svog sina oženiti kćerkom milanskog vojvode Frančeska Sforce. Ipak, nakon uspješno vođenih pregovora 1. aprila 1459. godine sklopljen je brak između

---

grad: Filozofski fakultet, 1968, 260–261; S. Jalimam, *Bogomili*, 195.

⁷ DAD, Lett. di Lev. XIII, fol. 205', 31. V 1446. Vjenčanje Tomaša i Katarine je obavljeno oko 20. maja 1446. godine u Milodražu.

⁸ Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1964, 280–281.

⁹ Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i mletačke republike*. vol. X, Zagreb: JAZU, 1891, 25–29.

¹⁰ Ludwig Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalte*. München, 1914, 408: "Rex etc. Illustris Dux devote noster dilecte. Reddite sunt nobis littere vestre super negotio puelle regis Portugallie quibus vestris literis respondentes significamus vobis nos cupivisse potius illam dari vobis, quam alteri. Sed cum ipse Rex Portugallie longe a nobis absens alio eam nobis insciis nuptui locaverit, moleste profecto ferimus non potuisse vobis in hoc ut volebamus, morem gerere ac placere."

Stjepana Tomaševića i Mare, te su Kotromanići ponovo zasjeli na srpsko prijestolje.¹¹

* * *

Položaj žene u srednjovjekovnom bosanskom društvu veoma je teško odrediti, jer nema dovoljno historijskih izvora u kojima se spominju. Premda se rijetko spominju u historijskim dokumentima, to naravno ne znači da nisu imale zapaženu ulogu u društvu. Na temelju dostupnih izvora možemo utvrditi da su pojedine žene zauzimale istaknutu ulogu u bosanskom društvu. To su bile žene iz kraljevske porodice i vrha bosanskog društva. Tako majka bosanskog bana Stjepana II Kotromanića banica Jelisaveta zajedno sa sinom izdaje povelju knezu Vukcu Hrvatiniću.¹² Također, značajnu ulogu je imala Jelena, majka Tvrtka I Kotromanića. Ona je zajedno sa sinom Tvrtkom I učestvovala u izdavanju povelje kojom potvrđuju povlastice Vlatku Vukoslaviću Hrvatiniću iz Donjih Krajeva.¹³ Sudjelovala je i u radu Stanka zajedno sa sinom Tvrtkom I 1354. godine u Milima. To nam govori da je imala veliki utjecaj na svog sina u prvim godinama njegove vladavine, jer je bio mlad i neiskuslan.¹⁴ Čak je jedna žena dostigla najveći položaj u bosanskoj državi, postala je kraljicom. Bila je to kraljica Jelena Gruba, supruga kralja Dabiše. Međutim, vladala je vrlo kratko od 1395. do 1398. godine.¹⁵

¹¹ Vladimir Ćorović, *Historija Bosne* (reprint izdanje). Banja Luka – Beograd: Glas srpski – Ars libri, 1999, str. 530; S. Ćirković, *Istorija*. 318; Đuro Tošić, “Posljednja bosanska kraljica Mara (Jelena)”, u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* (ur. Milorad Ekmečić), 3, Beograd, 2002, 33–35; Midhat Spahić, “Odnosi hercega Stjepana Vukčića Kosače i kralja Stjepana Tomaša”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa “Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba”* (ur. Munib Maglajlić), Mostar: BZK “Preporod”, 2005, 81.

¹² Ludwig Thalloczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine*. Sarajevo: GZM, Zemaljski muzej, 1906, 407; Salih Jalimam, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*. Tuzla: Historijski arhiv Tuzla, 1999, 44.

¹³ L. Thalloczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine*, 411–412; S. Jalimam, *Izvori*, 46–47; M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Svjetlost, 1982, 158–159.

¹⁴ L. Thalloczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine*, 410–411; S. Jalimam, *Izvori*, 48–49; M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, 156–157; Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna – politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe*, Zagreb: Eminex, 1994, 217.

¹⁵ Frano Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vienneae*, 1858, 220; S. Jalimam, *Izvori*, 54.

U XV vijeku među ženama u srednjovjekovnoj Bosni najznačajniju ulogu je imala Katarina, kći hercega Stjepana Vukčića Kosače. Godine 1446. udala se za bosanskog kralja Tomaša i tako postala kraljica. Iako su prilikom sklapanja njezina braka politički motivi imali značajnu ulogu, ona je tijekom cijelog života bila vjerna supruga svoga muža Tomaša. O njenom životu ima vrlo malo podataka. Jedino se sa sigurnošću može utvrditi da je bila dobra katolkinja. Nakon sklapanja braka s bosanskim kraljem Tomašem Katarina je prihvatila katoličanstvo.¹⁶ Otada se uvijek očitovala kao katolkinja, a o njenom vjerskom odgoju brinuli su se bosanski franjevci.¹⁷ S mužem Tomašem imala je dvoje djece, sina Sigismunda¹⁸ i kćer Katarinu. Za života svoga muža Tomaša nije bila u dobrim odnosima s pastorkom Stjepanom Tomaševićem. Međutim, nakon Tomaševe smrti došlo je do izmirenja između Katarine i Stjepana Tomaševića, jer je on priznao Katarinu kraljicom majkom, pa je ona i dalje ostala na bosanskom kraljevskom dvoru.¹⁹

Političkim slomom srednjovjekovne bosanske države 1463. godine nastala je teška situacija u zemlji, te je Katarina kao i mnogi njeni sugrađani bila prinuđena da je napusti. Prvo je našla utočište u Vrljici, na području Šibenika, zatim se sklonila na području Huma, a povremeno je boravila i u Dubrovniku. Krajem 1466. ili početkom 1467. godine Katarina je preko Ankone otišla u Rim, gdje je ostala sve do smrti 1478. godine. Katarina je od pape primila izdašnu pomoć kako bi mogla pristojno živjeti prema svom kraljevskom dostojanstvu. Iako je živjela u tuđini, nikada nije zaboravila svoj kraljevski po-

¹⁶ Đuro Tošić, "Bosanska kraljica Katarina (1425-1478)", u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* (ur. Milorad Ekmečić), 2, Beograd, 1997, 78–79. Nije poznato da li je Katarina u djetinjstvu odgajana kao patarenka, ali se s velikom vjerovatnošću može pretpostaviti da je prilikom vjenčanja s kraljem Tomašem bila katolkinja, pa stoga Katolička crkva nije pravila nikakvu smetnju prilikom sklapanja njihovog braka.

¹⁷ Bazilije Stjepan Pandžić, *Bosna Argentina - Studien zur Geschichte des Franziskanerordens in Bosnien und der Herzegowina*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 1995, 138-139.

¹⁸ DAD, Acta Consilii Maioris IX, fol. 24', 28. IV 1449. Sredinom aprila 1449. godine rođen je Sigismund, pa su povodom toga Dubrovčani donijeli odluku da upute svoje poslanstvo da čestitaju kralju Stjepanu Tomašu rođenje sina, te će darovati kralja i njegovog novorođenog sina u takninama i drugim stvarima u vrijednosti od 800 perpera.

¹⁹ Š. Ljubić, *Listine X*, 192–193; Marko Perojević, "Stjepan Tomaš Ostojić", u: *Povijest Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: HKD «Napredak», 1998, 555; B. Pandžić, *Bosna Argentina*, 139.

ložaj, a svoje nedaće je dostojanstveno podnosila. Nakon petnaestogodišnjeg izgnanstva iz zemlje Katarina je umrla 25. oktobra 1478. godine. Ukopana je u Crkvi Ara Coeli, kako je ostavila u oporuci. Na njenom grobu je bio prvo natpis na bosančici, a kasnije je zamijenjen latinicom.²⁰

Značajnu ulogu u bosanskom društvu imala je i Katarinina majka Jelena, supruga hercega Stjepana. Potjecala je iz ugledne porodice Balšića. Imala je vidan utjecaj na svoju djecu, što se pokazalo za vrijeme sukoba hercega Stjepana s Dubrovčanima. Naime, herceg je imao ljubavnu avanturu sa lijepom Sijenjankom, zbog čega je nastala svađa u braku između njega i Jelene. Jelena je bila uvrijeđena hercegovim ponašanjem, te se sa sinom Vladislavom sklonila u Dubrovnik, a to su Dubrovčani jedva dočekali, kako bi se osvetili hercegu. Majka je okrenula Vladislava protiv oca, pa je on s Dubrovčanima sklopio ugovor koji je bio protiv hercega. Iako je knez Vladislav nanio mnogo neprilika svom ocu, oni su se pomirili 1453. godine. U povelji izdatoj 19. jula u Pivi na planini Pišću herceg ih je ponovo primio u svoju milost i obećao im udio u svom nasljedstvu, ali pod uvjetom da mu budu vjerni i poslušni.²¹ Uskoro nakon toga, početkom oktobra 1453. godine umrla je Jelena,²² a herceg se u to vrijeme želio oženiti Jadvigom, udovicom Petra Talovca, kako bi došao do njegova nasljedstva.²³

Iz porodice Kosača značajna je još jedna žena. Riječ je o Katarini, majci hercega Stjepana. Zbog nedostatka izvora ne zna se iz koje porodice potječe. Bila je udata za Vukca Hranića, kojeg je nadživjela preko dvadeset godina.

²⁰ B. Pandžić, *Bosna Argentina*, 141-146; S. Ćirković, *Istorija*, 335; Enver Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1995, 113-114; Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata – srednji vijek*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1993, 525; Đ. Tošić, *Bosanska kraljica Katarina*, 83-111.

²¹ "...Učinih ov naš list otvoren a s našom pečatju vjerovannom s vsacijem mlstivjem srčaniem hotjenjem i pravom roditelskom istinnom ljubvom mlst i čst i dobru volju sinu mi knezu Vladislavu..." Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knjiga II, Beograd – Sremski Karlovci, 1934, 69-72; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 460-463; M. Perojević, *Stjepan Tomaš*, 530.

²² DAD, Acta Consilii Rogatorum XIII, fol. 246, 10. X 1453. Dubrovačko Vijeće umoljenih je donijelo odluku da se odgodi upućivanje poslanstva hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači i njegovim sinovima povodom smrti Jelene.

²³ Š. Ljubić, *Listine X*, 25-26; M. Perojević, *Stjepan Tomaš*, 534.

Živjela je sa sinom Stjepanom, na kojeg je imala određen utjecaj u početku njegove vladavine. Početkom 1438. godine Stjepan se žalio na drijevske suce, te su oni zatvoreni. Kada su Katarina, majka Stjepanova, i supruga Jelena pismom zahtijevale puštanje sudaca, Dubrovčani su im uslišili molbe.²⁴ Prilikom rješavanja određenog problema sa Stjepanom Vukčićem Kosačom Dubrovčani su uvijek išli linijom manjeg otpora, tako što su slali svoje poslanike sa darovima Stjepanovoj majci i ženi kako bi se one zauzele za njihovu stvar.²⁵ Zbog poštovanja prema majci Stjepan joj je darovao ubiranje prihoda od carine u Tjentištu na Sutjesci. Katarina je dočekala duboku starost, a umrla je 1456. godine.²⁶

U poveljama bosanskih vladara i vlastele spominju se neke žene. Uglavnom se ovdje radi o nasljedstvu, odnosno o testamentima njihovih očeva ili muževa. Tako se u jednoj povelji spominje Katarina, unuka hecega Hrvoja, da je dobila od djeda u nasljedstvo kuću i neko zemljište.²⁷ Jelena, supruga Sandalja Hranića, sastavila je testament kojim je svojim najbližima – vojvodi Stjepanu, njegovoj supruzi Jeleni, njegovim sinovima Vladislavu i Vlatku, kćeri Katarini i sestri Despini podijelila skupocjenu odjeću, nakit i posude. Dio novca je ostavila da se podijeli kao milostinja za njenu dušu i za obnovu Crkve sv. Georgija u Gorici, a dio novca je ostavljen za djevojke koje se zateknu na njenoj samrti, kako bi se mogle udati.²⁸

Život žena bio je određen staleškom pripadnošću i ulogom u porodici. Dok se o pojedinim znamenitim ženama u srednjovjekovnoj Bosni ponešto

²⁴ DAD, Cons. Rog. VI, fol. 167, 30. I 1438. "... de acceptando rogationes letterarum dominnarum Catharine matris et Jelene uxoris vojvode Stipani scriptis dominio nostro pro libertaione cancerationis iudicum Narenti".

²⁵ DAD, Cons. Rog. XI, fol. 239', 1450. "...de dando libertate d.R. et eius minori consilio respodendi Vuchich ambaxiatoi d. Katarine mater de chercech... debeat et sibi facti nra agranamura que facomos se chercech..."

²⁶ DAD, Lett. di Lev. XIV, fol. 46, 20. XI 1450. "...de Tiutiste la qual asuna soa madre..."; Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić – Kosača i njegovo doba*. Beograd: SANU, 1964, 5, 37, 129; Desanka Kojić-Kovačević, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1978, 93.

²⁷ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 4-5.

²⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 341; S. Jalimam, *Izvori*, 66-67.

zna, nažalost, vrlo malo se zna kako je živjela obična žena. Položaj žene nalazio se ispod nivoa cijelog bosanskog društva, što znači da je socijalni položaj žene bio daleko od zadovoljavajućeg. Žena je mogla posjedovati pokretnu imovinu, dok su rijetki slučajevi iz kojih se može razabrati da je mogla biti u posjedu nepokretne imovine. Žene nisu dobivale u nasljedstvo muževljevu imovinu, nego su imale samo pravo doživotnog korišćenja prihoda s njegovih posjeda. U Povelji hercega Stjepana 19. jula 1453. navodi se mogućnost da, ako ga žena Jelena nadživi, dobije dio muževog imetka na doživotno korištenje. Nakon njene smrti tu imovinu bi popola podijelili sinovi Vlatko i Vladislav.²⁹

Prema običaju koji je vladao u srednjovjekovnoj Bosni, supruga je imala pravo naslijediti muža ako ne bi imao muških potomaka.³⁰ Ako je neko imao samo žensku djecu, u tom slučaju bi sav imetak naslijedile njegove kćeri. Tako Vukčin Ostojić testamentom ostavlja svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu svojoj kćerki Vladuši i drugoj kćerki ili sinu koga je očekivao da će se roditi.³¹ Također, ženi je nakon muževe smrti pripao dio imetka koji je ona uživala za svog života, a nakon njene smrti taj dio bi pripao djeci.³²

Također, interesantan je testament Pribisava Vukotića, koji je bio u službi hercega Stjepana i kod njega obavljao razne dužnosti. Testamentom je sav imetak podijelio supruzi Doroteji, sinovima Rafaelu, Petru, Đorđu, te kćerima Katarini, Ani, Barbari. Iz toga se vidi koliko je volio svoju obitelj i kako se brinuo za njihovu egzistenciju. Ujedno je kćerima zaprijetio da će biti lišene nasljedstva ako se neka od njih uda bez majčinog odobrenja.³³ Ovo nam poka-

²⁹ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 71; Zdenka Janeković-Römer, *Rod i grad*. Dubrovnik: HAZU, 1994, 126–133; Muhamed Hadžijahić, *Udio žene u islamizaciji Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Narodna uzdanica, 1941, 72.

³⁰ "...ako li bi veke sinov ne bi bilo a bila kći ili veke kćeri tada da se daa gospoge Ellen gospodina vojvode Stepa(na) gospoge kakoto i kćerem..."; Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, str. 47-53.

³¹ DAD, Test. Not. XIV, fol. 11, 15. XII 1445. "... trovasse de lo mio stabile e mobile lasso ala fiola mia Vladussa e laltro fiolo a fiola mia lo qual spetemo che se nascera se dio vora se sera vivo".

³² "...a matere nih ako ostane nakon mene da je u tom ne usiluju za nje života a kon nje života da i onoi razdijele napoli pravo među sobom..." Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 69-72.

³³ L. Thalloczy, *Studien*, 436–438; Pavo Živković, *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, Tuzla: Univerzal, 1986, 107.

zuje kakav je bio odnos između roditelja i djece, odnosno da su djeca bila pod velikim utjecajem roditelja, koji su im čak birali i bračnog druga.

U Bosni su vladale sasvim drugačije prilike nego u Kotoru i Dubrovniku. Žena u Bosni nije bila uključena u ekonomski život, zato što nije donosila u bračnu zajednicu niti miraz niti imovinu.³⁴ Pored muškaraca, i žene su odlazile u Dubrovnik na službu. Na žene otpada otprilike jedna desetina od ukupnog broja koje stupaju u službu stranaca u Dubrovniku. Nažalost, žene iz Bosne često su završavale kao roblje u raznim dijelovima Mediterana.³⁵

Na natpisima sa stećaka, nadgrobni spomenika, spominju se i žene. Na stećku iz Kopošića spominje se gospođa Vukava, koja je podigla “bilig” svom mužu knezu Batiću, koga je za njegova života vjerno služila.³⁶ Stećak iz Gračanice kod Visokog podigla je kaznačica Bjeloka svom bratu kaznacu Nespinu. Ispod stećka u Veličanima kod Trebinja sahranjena je “raba božia Polihranija”. Stećak je postavio njen sin Dabiživ.³⁷

* * *

Porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni imaju određene sličnosti sa porodičnim prilikama u drugim evropskim državama, ali također imaju i svoje osobenosti. Nažalost, nije sačuvan dovoljan broj historijskih izvora koji bi nam pomogao da u većoj mjeri rasvijetlimo odnose u bosanskoj porodici. Rijetke podatke nam pružaju isprave bosanskih vladara i vlastele, testamenti i natpisi na stećcima. Proučavanje porodičnih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni zbog toga ostaje na površini problema.

Na strukturu porodice utječu razni faktori, prije svega ekonomski, socijalni i politički. Jednostavnu porodicu činio je jedan par s potomcima i ona je bila zastupljena među pripadnicima nižih društvenih slojeva, posebno među zanatlijama i sitnim trgovcima. Višestruka porodica karakteristična je

³⁴ Lenka Blehova-Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, 158.

³⁵ S. Ćirković, *Herceg Stefan*, 144.

³⁶ Šefik Bešliagić, *Stećci centralne Bosne*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, 1967, 94.

³⁷ Šefik Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971, 60, 95.

za društvene slojeve u kojima sinovi nastavljaju privredne aktivnosti oca, na osnovu istih izvora bogatstva, odnosno zemljišnog posjeda i trgovine.

Osnovna namjena srednjovjekovne porodice bila je osigurati prenošenje nasljedstva muškim potomcima, a to znači da je njezina funkcija bila prije svega ekonomska. Takva funkcija porodice imala je veliki utjecaj na formiranje porodičnih odnosa, dok su pojedinci u manjoj mjeri mogli kreirati odnose u porodičnoj zajednici.

Srednjovjekovna porodica bazirana je na načelima agnatskog, patrilinearnog sistema, pa su se međusobni odnosi zasnivali na autoritetu i hijerarhiji. Mlađe osobe bile su u podređenom položaju u odnosu na starije, žene u odnosu na muškarce, a odnos između oca i sina bio je važniji od bračne veze. Najvažniji su bili jedinstvo porodice i sigurnost imovine, dok su pojedinci bili manje bitni.

Društveno uređenje i ekonomski odnosi utjecali su na formiranje odnosa između muža i supruge, roditelja i djece. Uloga oca porodice, majke, djece, snahe, zeta, bake, djeda i rođaka nije bila određena voljom pojedinca, nego je bila uređena običajem. Otac porodice imao je najviše ovlaštenja, a samim tim i lične slobode. On je imao velike ovlasti nad ženom, djecom i ostalim ukućanima. Bio je apsolutni vlasnik porodične imovine, upravljao je životom ukućana, ženio ih i udavao.³⁸

Na osnovu raspoloživih izvora može se spoznati kakvi su bili odnosi između roditelja i djece. Od malih nogu djeca su odgajana u dubokoj pokornosti prema roditeljima, a nagrada za takvo ponašanje jeste dobivanje nasljedstva od roditelja. Kada roditelji ostare, u Bosni je bio običaj da se djeca brinu o svojim roditeljima. Primjer lijepog ophođenja djece prema roditeljima jeste primjer hercega Stjepana, koji je materijalno zbrinuo svoju majku Katarinu tako što joj je ostavio prihode od carine u Tjentištu.³⁹ U slučaju da dijete otkaže poslušnost roditelju, biva uskraćeno u nasljedstvu. Tako je bilo u porodici hercega Stjepana kada se njegov sin Vladislav okrenuo protiv njega. Kasnije su se pomirili, pa mu je otac oprostio. U povelji koja je tom prilikom izdana navodi se da će Vladislav s bratom naslijediti hercegovu imanje pod uvjetom da mu bude

³⁸ Z. Janeković-Römer, *Rod i grad*, 22-26, 53-54, 97.

³⁹ DAD, Lett. Di Lev. XIV, fol. 46, 20. XI 1450.

vjeran i poslušan do njegove smrti. Ženska djeca su nasljeđivala imovinu samo u slučaju da nije bilo muških potomaka.⁴⁰

Žena je unutar kuće imala ovlašćenja i autoritet nad kućanstvom, djecom i slugama. U okviru toga je imala svoju odgovornost i neovisnost o mužu. Veza između majke i djece činila je središte osjećajnog života u porodičnim odnosima. Zbog toga je bio velik utjecaj majke na djecu, a vjerovatno i zato što su bile mnogo mlađe od muževa, pa stoga i bliže djeci. Hercegova supruga Jelena imala je velik utjecaj na svoju djecu, što se pokazalo tokom sukoba hercega Stjepana s Dubrovčanima. Jelena je okrenula Vladislava protiv oca, pa se udružio s Dubrovčanima i tako doveo hercega Stjepana u težak položaj.⁴¹

U srednjovjekovnoj Bosni sklapanje braka predstavljalo je prije svega posao, pa su roditelji mnogo vodili računa o ženidbi i udaji djece. Povodi za ženidbu bili su političke i gospodarske prirode, naročito među vlastelom. Roditelji su imali veliki utjecaj na djecu i prilikom izbora bračnog druga. To je bio slučaj i sa bosanskom kraljevskom porodicom. Kralj Tomaš pravio je razne kombinacije sa evropskim vladarskim kućama, da bi na kraju za svog sina Stjepana Tomaševića izabrao kćerku srpskog despota Maru. Roditelji nisu mnogo marili za ljubav mladih, nego im je bilo bitno da iz braka izvuku neku korist. Očevi su u oporukama posebno zahtijevali od sinova ili žene da vode brigu o udaji njihovih kćeri. U testamentu Pribisava Vukotića predviđene su oštre mjere za kćeri, ako bi se udale bez majčinog odobrenja. Za takav postupak slijedila je kazna gubljenja prava na nasljedstvo.⁴²

U svakom društvu, pa tako i u bosanskom, rođenje djeteta, pogotovo sinova, predstavlja veliku radost za porodicu, jer je dobila svoga nasljednika i nastavljača roda. U tom smislu je veza između oca i djeteta osnova porodice i mnogo je važnija od bračne veze. Iako djeca predstavljaju središnje članove

⁴⁰ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 69-72. "... ako li bi šta toga Bog ne dai koi niju izašao mani roditelju svomu hercegu Stjepanu iz volje i iz posluha i ne svršio mi sjega i za moga života kako se u ovom listu imenuje tada da ne ima diela ni za mene ni kon mene od gos-poctva moga..."

⁴¹ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 124-127. Vladislav je 15. augusta 1451. godine sklopio savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana: "... Mi gospodin knez Vladisav... s počtenijem knezom i vlasteomi počtenoga grada Dubrovnika obljubljuće kneza i vlastele dubrovačke za svoju bratiju i za srčane upvane prijatele svoje..."

⁴² P. Živković, *Ekonomsko socijalne promjene*, 107.

porodice, u životnoj svakodnevnici bila su podređena interesima grupe. Dužni su da roditelje slušaju, poštuju i o njima brinu ukoliko dožive starost.⁴³

Dok ne postanu punoljetna, djeca se vrlo rijetko spominju, uglavnom u oporukama roditelja. Zbog nedostatka podataka vrlo malo se zna o životu male djece. U povelji vojvode Stjepana 18. septembra 1438. godine, kojom prima dio Sandaljeve ostavštine, njegovi sinovi Vladislav i Vlatko također su naslijedili jedan dio, ali ga nisu mogli podići zato što nisu bili punoljetni, odnosno nisu napunili četrnaest godina. U srednjem vijeku punoljetnost se stjecala sa četrnaest godina, pa tako Tvrtko I Kotromanić s petnaest godina preuzima bosansko prijestolje. Poznato je da su vlasteoska djeca izvjesno vrijeme provodila na dvoru bosanskog vladara, gdje su stjecali neophodan odgoj.⁴⁴

Iako je u srednjovjekovnoj Bosni pismenost bila slabo raširena, pojedini roditelji su nastojali da im djeca nauče čitati i pisati. To je bio slučaj sa vlasteoskim porodicama, pa su tako hercegov sin Vladislav i brat vojvode Ivaniša Žarko sami pisali povelje.⁴⁵

U siromašnim porodicama djeca nisu dobivala dovoljno roditeljske ljubavi, jer su vrlo mladi napuštali dom i zapošljavali se kao šegrti ili sluge kod stranaca. Roditelji su najčešće dječake davali u zanat, a djevojčice su mogle biti samo sluškinje. Najveći broj djece iz Bosne i Huma dolazio je u Dubrovnik.⁴⁶ Bilo je slučajeva nehumanog odnosa roditelja prema djeci. Zbog loše materijalne situacije događalo se da otac proda svoje dijete u roblje.⁴⁷ Međutim, to se zbivalo samo u izvanrednim okolnostima.

Bez obzira na činjenicu da u mentalitetu srednjovjekovnog čovjeka bračna veza zauzima niži položaj na ljestvici vrijednosti u odnosu na druge veze unutar porodice, nesumnjivo je da je ona imala značajan utjecaj na formiranje

⁴³ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 69-72. U povelji hercega Stjepana iz 1453. godine navodi se da će njegovi sinovi naslijediti njegovu imovinu samo ako mu budu poslušni i vjerni.

⁴⁴ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 47-53. "... do kole doge knez Vladislav i knez Vlatko svaki njih na vrme od 14 godišta od svoga rogenja..."

⁴⁵ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 127, 138.

⁴⁶ Dušanka Dinić-Knežević, *Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV st.*, Beograd: JIČ, 1974, 28-33; Z. Janeković-Römer, *Rod i grad*, 111-112.

⁴⁷ Anto Babić, "Društvo srednjovjekovne bosanske države", u: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 71.

porodičnih odnosa uopće. Brak čini osnovu i početak porodice i srodstva.⁴⁸ U nekim brakovima nisu vladali dobri odnosi između muža i supruge. Do toga je dolazilo zbog posebnog odnosa prema braku i shvatanju braka u srednjovjekovnoj Bosni. Srednjovjekovni Bošnjani vrlo su jednostavno stupali u brak pod uvjetom “da bude vjerna i dobra”, ali su isto tako veoma lahko napuštali bračnu zajednicu ili su pored vlastite žene dovodili ljubavnicu. Kao veliki ljubavnik na glasu je bio herceg Stjepan, koji je imao ljubavnicu lijepu Sijenjanku, zbog koje je imao velikih problema u svojoj porodici. Inače, njegova slaba tačka bile su žene. U prilog tome ide i činjenica da se tri puta ženio.⁴⁹ Drugi put se oženio u maju 1455. godine, a žena se zvala Barbara.⁵⁰ Sa njom je bio u braku samo četiri godine, jer se Barbara razboljela i umrla u junu 1459. godine.⁵¹ Treći put herceg je oženio Ceciliju, a svadba je proslavljena u Novom 1. maja 1460. godine.⁵²

Odnosi među braćom uglavnom su bili dobri, mada je ponekad dolazilo i do svade među njima. Braća su zajedno izdavali povelje, davali trgovcima povlastice, kao što su Ivaniš, Petar i Nikola Pavlović. U slučaju sukoba zajedno se bore protiv neprijatelja. Tako vojvoda Ivaniš Vlatković s braćom Markom, Žarkom, Radivojem, Andrijom, Bartolom i Tadijom sklapa savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana.⁵³ Borba za vlast među braćom bila je prisutna u cijeloj srednjovjekovnoj Evropi, pa ni Bosna nije bila izuzetak u tome. Ra-

⁴⁸ Z. Janeković-Römer, *Rod i grad*, 55.

⁴⁹ V. Ćorović, *Historija Bosne*, 534; S. Ćirković, *Herceg Stefan*, 276.

⁵⁰ DAD, Lett. di Lev. XVI, fol. 214, 8. IV 1455. U hercegovoj porodici je trebalo da se održi trostruka svadba, odnosno pored hercega trebalo je da se ožene i njegovi sinovi Vladisav i Vlatko. Zato su Dubrovčani spremili darove za svadbu hercega i njegovih sinova. Lett. di Lev. XVI, fol. 211, 18. V 1455. Dubrovčani su uvijek vješto koristili takve prilike za svršavanje nekih svojih poslova, pa su svojim poslanicima nalagali da iskoriste hercegovo dobro raspoloženje. Lett. di Lev. XVI, fol. 204, 26. V 1455. Prema pismu 21. svibnja 1455. stigla je hercegovina nevjesta i tom prilikom joj je predat dar od Dubrovčana.

⁵¹ DAD, Lett. di Lev. XVI, fol. 49, 27. VI 1459. Nakon smrti hercegovine žene Barbare Dubrovčani su uputili svog poslanika da hercegu izrazi saučešće “perche non e cona piu nocina alla salute de l’omo che la melinchoia.”

⁵² DAD, Lett. di Lev. XVI, fol. 12, 22. III 1460. “... de le doe galee nostre de bono andar per la donne de cherzech Stiepan”.

⁵³ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma II*, 100–104, 133–135.

divoj Ostojić želio je postati bosanski kralj, pa se digao protiv svog brata Tomaša. Kada je uvidio da su svi njegovi napori uzaludni, odlučio je da se izmiri s bratom.⁵⁴ Tokom sukoba između kralja Tomaša i Stjepana Vukčića Kosače, nakon Tomaševog preuzimanja bosanskog prijestolja, vojvoda Ivaniš Pavlović stao je na kraljevu stranu iako mu je Stjepan bio ujak. Poslije dugogodišnjih neprijateljstava došlo je do njihovog izmirenja i uspostavljanja dobrih međusobnih odnosa početkom 1450. godine, pa je početkom februara, nakon što se Ivaniš razbolio, herceg Stjepan zamolio Dubrovčane da mu pošalju ljekara za bolesnog sestrića.⁵⁵

THE MARRIAGE, WOMAN AND FAMILY RELATIONSHIP IN MEDIEVAL BOSNIA (XIV–XV CENTURY)

(Summary)

The marriage in medieval Bosnia was very specific in comparison to the neighbouring countries. Only certain women have played a significant role in Bosnian society while the vast majority of them were on the margin of the happening. In Bosnia, there was a custom regarding marriage which implied that a man should take a woman under condition “to be faithful and good”. Marriage served as a means of gaining political goals, as it was the case with the marriage of Tomaš and Katarina, and marriage of Stjepan Tomašević and Mara. Women in Bosnia were not included in economic life because they didn't bring dowry or property in marital community. Position of women was below the level of the entire Bosnian society. Family relations in medieval Bosnia have certain similarities with the family situation in other European

⁵⁴ V. Ćorović, *Historija Bosne*, 468.

⁵⁵ DAD, Cons. Rog. XI, 152, 9. II 1450: «...de eundo ad manis consilium per consentiendo magistrum Georgius medici nostrum chercech Stiepano...pro eundo ad medendum Juanis Paulouich...».

countries, but also have their peculiarities. The family structure is influenced by various factors, primarily economic, social and political.

(Translated by author)

Safija Kešetović

POLOŽAJ ŽENE U SREDNJOVJEKOVNOM BOSANSKOM DRUŠTVU

DRUŠTVO SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE bilo je “muško i vojničko”,¹ a kao takvo bilo je dio evropskog feudalnog društva, te funkcionisalo na istim principima. I pored toga, bosansko društvo kasnog srednjeg vijeka imalo je svoje specifičnosti koje su izražene kroz konvencije i kulturu življenja.

Materijalne strukture, njihov kontinuitet i promjene zauzele su značajno mjesto u historiografiji 20. stoljeća. U analizama društvenih modela i kulturnih obrazaca raširene su i duboko ukorijenjene brojne predrasude, a najčešća je ona o snažnoj izolovanosti Bosne, te o njenom društvu kao patrijarhalnom i zaostalom, ili pak o društvu u fazi “sazrijevanja” u usporedbi sa balkanskim i evropskim. Problemima bosanskog srednjovjekovnog društva bavili su se brojni naučnici iz svih društvenih nauka; naravno, historičari su prednjačili, ali ni oni se nisu u značajnoj mjeri bavili mjestom i ulogom žene, osobito žene iz “pučkog miljea”.

Žena, majka, supruga, vladar ili ličnost koja efikasno djeluje “sa periferije” predstavlja jedan od pilastara društva i države kroz cijelu historiju. I pored toga, žena nema zasebno mjesto u historijskoj literaturi, osobito žena iz “pučkog miljea”. Mjesto i uloga žene u društvu sagledavani su samo kroz djelatnosti žena vladarica ili poznatih supruga elitnih ličnosti, dok pučki milje predstavlja “nesaslušane glasove” marginalnih društvenih grupa.

---

¹ J. Le Goff, *Srednjovjekovna civilizacija zapadne Evrope*. Beograd, 1974, 333.

Na oblikovanje srednjovjekovnog bosanskog društva i kulture utjecali su različiti faktori, među kojima je posebno važan geografski položaj. Zahvaljujući njemu, Bosna je bila okružena sa tri područja različitih kulturno-civilizacijskih karakteristika. Njihov se utjecaj odrazio na kolektivnu svijest, religiju i kulturu življenja. Međutim, sinteza vanjskih utjecaja i autohtonih kulturnih standarda izgradili su bosansko društvo sa svim njegovim specifičnostima.

Prilično kasno razvijen gradski život, njegova poslovnost i racionalnost nose jasan pečat utjecaja sa primorja. Plemićka prava, stil političkog djelovanja, koncepti države, i krune razvijali su se po ugledu na Ugarsku. Preko zapadnih i sjevernih susjeda Bosna je upoznala viteške redove i viteški stil života. Ustanove, titule i kancelarijske forme preuzeti su iz srpsko-bizantskog područja.²

Za vrijeme vladavine kraljice Jelene Grube (1395-1398) jačaju oblasni gospodari što je imalo velikog značaja u socijalnom i kulturnom pogledu; stvoreno je nekoliko dvorova koji su se takmičili sa kraljevskim u svakom pogledu. Verbalni kontakti, privatni ili diplomatski, obilježeni su novim formama etike i ceremonijala koje su sinteza utjecaja iz susjedstva. Sinkretizam bosanske srednjovjekovne kulture odrazio se na oblikovanje društva, ulogu spolova i podjelu dužnosti, kao i prihvatanje hijerarhije u svjetovnom i duhovnom smislu.

Danas je potpuno jasno da je Bosna imala društvene snage zainteresovane za plemićke ideale i oblike življenja. U socijalnoj strukturi značajno mjesto zauzimala je široka i masovna baza sitnog plemstva, neke vrste "šljahte", čiji se udio u ukupnom stanovništvu ne može tačno odrediti. Sam vrh društvene piramide pripadao je malobrojnim velmožama.³

No ipak, malobrojnost narativnih i likovnih izvora u velikoj mjeri ograničavaju naša saznanja o ordinarnom životu društva, a naročito o širem "pučkom" krugu ili, možda bolje rečeno, o "srednjovjekovnom demosu". Kombinacijom analogije, komparacije, analize i sinteze moguće je izvršiti rekonstrukciju prilika u društvenim slojevima o kojima izvori ne sadrže dovoljno podataka.

Historijska literatura je već poodavno ustanovila i potvrdila da bosansko srednjovjekovno društvo, pored niza i već konstatovanih specifičnih karakte-

² S. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici*. Beograd, 1997, 446-454.

³ *Isto*, 451.

ristika, ima naglašenu dozu konzervativnosti, koja je snažno obilježila “pučki modus vivendi”. Uloga žene u javnom i političkom životu konzervativnog društva je minorna. Ona je značajan nosilac dužnosti u porodičnom životu - uloga majke i supruge u poimanjima egzistencije srednjovjekovnog čovjeka vrijedi kao apriorna konstrukcija. Položaj žene nije bio isti u svim društvenim slojevima. Pored zavisnog stanovništva bilo je u Bosni dosta roblja. Iz dubrovačkih izvora vidimo da je to bilo “kućevno”, ne agrarno roblje, pretežno žensko, koje je radilo po kućama kao besplatna služinčad, a i prodavalo se od vlastele na strana tržišta.⁴

Kućno ropstvo je fenomen koji je prisutan tokom cijelog srednjeg vijeka i na prostoru svih evropskih zemalja. Čuvane pijace robljem nalazile su se u Konstantinopolisu, Dubrovniku, Genovi, Veneciji, dok je najpoznatija pijaca robljem u Bosni bila Mercatum Narenti (Trg Drijeva). U Veneciji i Genovi se najviše prodavalo roblje iz Bosne, a to su najčešće bile veoma mlade djevojke. Kupci su obično bili pripadnici patricijskih porodica. Mnoge djevojke su, nakon ponižavajućeg čina prodaje, postajale seksualni objekti novih gospodara, pa su često prodavane drugim gospodarima kada je došlo do zasićenja njihovim uslugama. Neke robinje su uzimane kao dojilje djece i one su imale nešto povoljniji položaj, jer su doživotno ostajale u porodici.

Brojni primjeri trgovine robljem iz Bosne nalaze se u dokumentima Državnog arhiva u Dubrovniku. Naročito su brojni dokumenti koji svjedoče o prodaji žena i djevojčica, pa čak i djece. Tako je “Gojna, kći umrlog Radoja, iz Usore, u dobi od oko 12 godina, kupljena od Hvalca iz Bosne čija je robinja bila od rođenja (*cuis ab origine erat serva*). Ili, Stojslava je 11. juna 1392. godine prodala svoju robinju i njenog četvorogodišnjeg sina.”⁵

Srednjovjekovno ropstvo se razlikovalo od antičkog po tome što je imalo karakter kućnog ropstva, pa stoga ne iznenađuje što su žene češće bile robovska radna snaga nego muškarci. Bosansko roblje je često vezano za netrpeljivost Katoličke crkve prema “hereticima” pripadnicima Crkve bosanske. Naime, u većini srednjovjekovnih evropskih zemalja bio je na snazi “Mos

⁴ A. Solovjev, “Trgovina bosanskim robljem do godine 1661.”, *GZM, nova serija, društvene nauke*, sveska 1, Sarajevo, 1946, 142.

⁵ M. J. Dinić, “Iz Dubrovačkog arhiva”, knjiga III, SANU, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, III odeljenje, knjiga XXV, Beograd, 1967, 69.

patriae”, prema kojem rob može biti samo nekršćanin, kakvim su smatrani i bosanski heretici.

U izvornoj građi iz šezdesetih godina XV stoljeća nalaze se, između ostalog, podaci o ženskim članovima Crkve bosanske, što potvrđuje i Testament gosta Radina Butkovića sastavljen 5. januara 1466. godine u Dubrovniku. Gost Radin izričito spominje tri krstjanice: Vukavu, kćerku Tvrtkovu, Vukavu, mlađu sestru Vukninu i Milisavu, kojima je ostavio dio svoje imovine.⁶ U vezi sa krstjanicama interesantne vijesti donosi Enea Silvio Piccolomini (kasnije papa Pio II) koji je naveo u svojim *Commentarii Rerum memorabilium* (Frankfurt-Main 1974) da po hižama u Bosni žive i članice njihova reda, pa i obične gospođe koje su tamo boravile privremeno iz zavjeta, koji su uz saglasnost muževa u nekoj teškoj bolesti obećale ispuniti.⁷ U historiografskoj literaturi različito se tumače navodi Piccolominija - od sličnosti sa franjevcima trećorecima do krstjana i krstjanica u razvratu ili pak u “čistoći” nakon prelaska u katoličku vjeru.⁸

Međutim, za našu temu je važno podvući kako su žene aktivno učestvovala u vjerskom životu, a rasprave o dogmatskoj ili doktrinarnoj dimenziji njihove djelatnosti ostavljamo za zasebnu analizu. Među Dubrovčanima je postojao podrugljiv i uvredljiv izraz “babiza de Patarenis”, koji je s prizvukom zlobe podsjećao na razuzdan život krstjana.⁹ “Babiza” je bio naziv i za bosanske žene koje su u okviru dnevnih ili povremenih migracija dolazile u Dubrovnik, kako bi za simbolične naknade obavljale različite poslove (u kućama, na poljima itd).

Indirektan utjecaj Crkve bosanske osjećao se i u osnovnoj ćeliji društva - porodici. Prema kršćanskoj doktrini brak je *conditio sine qua non* porodice. Brak na “bosanski način” nije sklapan prema pravilima crkve, već po principu “si eris mihi bona”.¹⁰

⁶ Ć. Truhelka, “Testament Gosta Radina”, *GZM XXIII*, Sarajevo, 1911, 374; Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, Beograd-Sremski Karlovci, 1929, II-155.

⁷ P. Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*. Sarajevo, 2005, 262.

⁸ *Isto*, 262.

⁹ *Isto*, 263.

¹⁰ D. Kniewald, “Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima”, *Rad JAZU*, knj. 270, Zagreb, 1949. 115-276.

Tako je brak smatran društvenom, a ne crkvenom institucijom i nije mu priznavao značaj sakramenta.¹¹ U patrijarhalnoj bosanskoj sredini žena nije predstavljala nikakav ekonomski subjekt. Ona u brak uglavnom nije donosila ništa, miraz gotovo da nije ni postojao. I pored toga žena je “in terris infidelium” uživala određene povlastice u nasljednom pravu. Pošto u srednjovjekovnoj Bosni nije bilo pisanih zakona (forma kodeksa), nasljeđivalo se po pravnim običajima, sa testamentom ili *ab intestatio*.¹² Postojao je i red nasljeđivanja; prvobitno se smatralo da ženama ne treba da pripadne nasljedno pravo jer je na snazi bio stari agnatski princip. No, tokom daljeg razvoja društva nekim ženama, odnosno rođacima po ženskoj liniji, koji su bili posebno dragi umrlom, priznaju se neka nasljedna prava. Tako se dobio ublaženi agnatski sistem u kojem su muškarci i žene bili prilično izjednačeni.¹³

Vrijedne podatke o braku i nasljednom pravu nalazimo u testamentima koje su sastavljali pripadnici plemićkih porodica. Iz testamenta “poštenog viteza” Pribislava Vukotića saznajemo da je ostavio potomstvo iz dva braka, kao i redosljed nasljeđivanja. Testament je sačinjen 21. marta 1475. godine u Padovi, gdje je živio sa svojom drugom ženom Dorotejom i sa djecom. Sastavio ga je pisar Pinni Niccollo u prisustvu Jacoma Todescca, gvardijana Crkve San Francesca u Padovi i kuma Martina iz Novog Brda, stanovnika Padove.¹⁴ U načinu života Pribislav Vukotić je zadržao ponešto starog autohtonog bosanskog, a poprimio je i novo pod utjecajem nove životne sredine. Potvrđuju to odredbe testamenta koje se odnose na njegovu ženu Doroteju. U testamentu se, također, naglašava da ne postoji običaj u Bosni po kome se žena ne uzima radi miraza, nego zbog ljubavi, dobrote i zbog časti i ugleda njihova roda.¹⁵

Pribislav je, na neki način, demantirao tvrdnju i mišljenje da se u Bosni u njegovo vrijeme žena držala samo dotle dok je mužu vjerna i dobra. S obzi-

¹¹ Isto, 242.

¹² V. Spaić, “Problemi iz građanskog prava”, *Nasljedno pravo u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo, 1953, 103-119.

¹³ V. Spaić, o. c. 105.

¹⁴ L. Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 436-437; S. Ćirković, “Počteni vitez Pribislav Vukotić”, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, X-1, Beograd, 1968, 259.

¹⁵ S. Ćirković, isto, 260.

rom da Doroteja nije donijela miraza u Pribislavovu kuću, on izričito u testamentu naglašava da je uzima iz ljubavi i zbog porijekla.¹⁶ Doroteji je ostavio maslinjak vrijedan 1000 dukata, zatim nakit, haljine, pojase, i neka znamenja dobijena u diplomaciji. Sinu Rafaelu iz prvoga braka kupio je skromniju kuću i 350 dukata u novcu. Petru i Đorđu, sinovima iz drugog braka, ostavio je po 500, a kćerima Katarini, Barbari i Ani po 600 dukata. Djetetu koje je trebalo da se rodi namijenjena je suma od 500 dukata ukoliko bude sin, odnosno 600 dukata ako bude kćerka. Istovremeno je testamentom odredio oštre mjere prema kćerima, ukoliko se neka od njih uda bez majčine dozvole. Za takav gest predviđena je kazna lišavanja prava nasljedstva predviđenog testamentom.¹⁷ Razloge za ovakvu podjelu imovine, osobito one koja je namijenjena ženskim članovima porodice, ne možemo sa sigurnošću objasniti, prvenstveno zbog rigidnosti teksta, ali i same prirode dokumenta. Ipak možemo zaključiti da nije postojao općeprihvaćeni princip nasljeđivanja, već je zavisio od imovinskog stanja, načina života, pa i od mentalnog sklopa onoga ko ostavlja testament.

Staro pravilo slavenskog običajnog prava da samo muškarci nasljeđuju, a žene dolaze na red kad ovih nema, nije dosljedno sprovedeno i u običajnom pravu srednjovjekovne Bosne. Žena koja je udajom prelazila u drugi rod gubila je nasljedno pravo. Ekonomski moment bio je jedan od glavnih faktora da se žene u nekim slučajevima liše naslijeđa, a ne njihova lično manja vrijednost.¹⁸

O emancipaciji žene iz srednjovjekovnog bosanskog društva teško da se može govoriti. Socijalni status, osobito žena pripadnica "pučkog miljea" bio je u potpunom skladu sa običajnim pravom i tradicijom konzervativnih društava. Žena je uglavnom bila vezana za kuću, muža ili porodicu, a njena "funktionalnost" nije izlazila iz stereotipa vremena u kojem je živjela. Obavljala je poslove i zadatke koji su joj "prirodno" namijenjeni - supruga, majka, domaćica, ili osoba koja je na usluzi onima sa kojima živi. U poređenju sa muškarcem smatrana je inferiornim bićem. Obrazovanje, ekonomska samostalnost, vojne (viteške) sposobnosti i participiranje u državnim poslovima bili su privilegija jačeg spola. Bosanska pučka žena nosila je teret porodice i odgoja, a zbog čestih ratnih sukoba nerijetko je ostajala i kao jedini starješina u kući. U tom

¹⁶ L. Thalloczy, *Studien*, 437.

¹⁷ L. Thalloczy, *Studien*, 438.

¹⁸ V. Spaić, o. c. 110.

smislu uloga žene kroz historiju nije imala značajnih promjena. Štaviše, mnoge socijalne pojave koje su obilježile status i “modus vivendi” žene u srednjem vijeku prisutne su i u savremenom društvu. Trgovina “bijelim robljem” fenomen je kojim je položaj brojnih žena danas ponižavajući i težak koliko i u srednjem vijeku. I pored “Panta rei” možemo konstatovati da su se promijenile samo forme, a da je suština društvenih pojava i procesa ostala ista.

Položaj i uloga žene mijenjali su se i u zavisnosti od političkih prilika; bosanski vladari su “otpuštali” supruge da bi se ponovo oženili i osigurali vlast, prestiž ili mir u državi. Eklatantni primjeri su postupci kraljeva Stjepana Ostoje i Stjepana Tomaša.¹⁹ Pošto se Stjepan Ostoja pokoravao vlasteli u javnim poslovima, tako se morao podložiti njihovoj volji i u privatnom životu. Još prije nego što je izabran za kralja, bio je oženjen sa nekom Vitačom, koju je nakon izbora morao, protiv svoje volje, otpustiti i uzeti drugu ženu. Vitača se već u septembru 1399. naziva u dubrovačkim dokumentima “odpuštenicom sadašnjeg gospodina kralja bosanskog” (*regine Vitace relicte per regem Hostoyam*).²⁰

Nakon toga kralj Ostoja je uzeo drugu ženu Kujavu, rođaku vojvode Pavla Radenića. No, i Kujava je doživjela istu sudbinu; kralj ju je nemilosrdno otpustio da bi se oženio Hrvojevom udovicom Jelenom Nelipčić. Kraljev postupak nije prošao bez porodičnih potresa. Njegov sin Stjepan Ostojić pridružio se očevim protivnicima i ustao protiv njega, ogorčen što je otpustio njegovu majku zbog druge žene.²¹ Stjepan Ostojić je na taj očevo postupak gledao kao na demonstraciju moći, neprimjeren hir koji je veliko poniženje za njegovu majku.

Početak aprila 1418. godine umro je kralj Stjepan Ostoja, a promjenom na prijestolju opet je do časti i vlasti došla kraljica majka - Kujava. Ostojina udovica Jelena Nelipčić izgubila je ugled i pala u nemilost kralja. Na osnovu

¹⁹ *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Sarajevo, 1942. (prilozi Marka Perojevića).

²⁰ N. Jorga, *Notes et extraits II*. Paris, 1899, 76. (preuzeto iz Napretkove Povijesti)

²¹ M. Orbin, *Il regno degli Slavi*, 367, Prevela Snježana Husić, Priedio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek, *Povijest hrvatskih političkih ideja*, Golden marketing-Narodne novine, Zagreb, 1999.

dubrovačkih dokumenata, saznajemo da je bivša kraljica Jelena utamničena,²² što je, bez sumnje, urađeno na poticaj kraljice Kujave. Ona je tim činom doživjela “apsolutnu satisfakciju”. No, smrću kralja Stjepana Ostojića 1421. godine Kujava je ponovo proživljavala teške dane, ali se još dugo upletala u razne “bosanske poslove”, a njeno se ime često spominjalo u dubrovačkim dokumentima.

Nakon smrti Jelene Nelipčić, ostavinski postupak pokrenule su njene unuke Katarina i Doroteja.²³ One su tražile samo ostavštinu hercega Hrvoja Vukčića koju je Jelena naslijedila, tj. kuću u Dubrovniku. Dubrovčani nisu pristali na potraživanje unuka kraljice Jelene, pa su u njihovo ime posredovali kralj Sigismund i kralj Tvrtko II Tvrtković. Dubrovčani su odgovorili kralju Tvrtku 1. marta 1423. godine, te su u pismu, između ostalog, naveli:

*“I po tom kdi posta kraljicom gospođa Jelina, posla k nam človjeka s zapisom kako gospodin herceg rečeni bješe zapisal na smrti i oporučil da gospođa Jelina uživa tuj hižu i dijel zemlje za svojega života, i takozi je bilo. I potom učini se za gospođu Jelinu, jer se ne čujaše nigdjer i od mala vremena kadi očitio čusmo za nje prestavljenje, hižu dasmo na najam i zemlje”.*²⁴

Odgovor su poslali i kralju Sigismundu, naravno sa sličnim sadržajem. Pošto su za Katarinu i Doroteju posredovala dva kralja, Dubrovčani su ustupili po polovinu dohotka od najma Jeleninim unukama. Da se kraljevi nisu zauzeli za to, ne možemo tvrditi kako bi se spor završio. Ishod ovog spora vjerovatno je uvjetovan dubrovačkim odredbama o prijemu u vlastelinstvo (pravo građanstva), a ne time što su žene tražile pravo raspolaganja nasljedstvom.

Tešku sudbinu i veliko poniženje proživjela je i Vojača, prva žena Stjepana Tomaša, kojoj je on bio obećao vjenčanje po običaju svoje zemlje, “si eris mihi bona”- ako mu bude dobra i vjerna i dobro se bude vladala. Ona mu je doista bila dobra i vjerna i sa njom je imao djecu. Mavro Orbin priča da je četrnae-

²² Državni arhiv Dubrovnik: Consilium minus (Cons. Min.) 2 fol. 54', 11.VII 1419.

²³ Doroteja i Katarina su kćerke Hrvojevog sina Balše Hercegovića. Katarina je bila udata za Tvrtka Borovinića, koji se spominje među velikašima Stjepana Ostojića, a Doroteja je prvi put bila udata za Ivaniša Blagajskog, a drugi put za Martina Frankopana.

²⁴ M. Pucić, *Spomenici srpski od 1395. do 1423. Pisma pisana od Dubrovačke republike, kraljevima, despotima, vojvodama i knezovima srpskim, bosanskim i primorskim*, Beograd, 1858, II, 171-172.

stogodišnji sin Tomašev išao na zavjet u samostan na Mljetu, u pratnji svoje majke. No, tamo se iznenada razbolio i umro, a u Crkvi sv. Marije je pokopan i postavljen mu je nadgrobni natpis “Hic iacet filius Tomasci regis Bosnae”.²⁵ Orbini tvrdi da je to nezakoniti sin Tomaša iz braka sa Vojačom, ženom niskog roda. Zbog njenog porijekla velikaši su insistirali da je kralj otpusti i da se oženi ženom dostojnom njegove reputacije.

Da bi se oslobodio bremena porijekla²⁶ i braka, kralj Tomaš se obratio papi Eugenu IV za pomoć. Kako je bio ličnost sa kojom je Kršćanska liga imala krupne planove, papa Eugen IV je pismom od 29. maja 1445. godine potvrdio Tomašev izbor za bosanskog kralja i nasljednika Stjepana Ostoje, kao da je njegov sin iz zakonitog braka. Drugim pismom, istog dana, razriješio je papa Tomaša od obećanja Vojači i proglasio da ga se nije dužan držati.²⁷

Žene iz pučkog miljea ili “niskog roda” doživljavale su velika poniženja i odbacivanja od muškaraca koji su zbog boljeg socijalnog statusa bili spremni žrtvovati ljubav, brak i djecu. Ovi postupci značajnih historijskih ličnosti pokazuju koliko su ljudi spremni žrtvovati da bi se domogli vlasti, kao i koliko su demonstracija moći i prestiž “Arhimedova poluga” ljudske psihe.

Iako je žena iz “elitnog miljea” imala povoljniji socijalni položaj, nije bila izuzeta od različitih individualnih i društvenih poniženja. Idući prema vrhu piramide bosanskoga društva, uočava se učešće žena u “javnom i političkom životu”. Osim što su dolazile na prijestolje, Jelena Gruba i plemkinje su aktivno učestvovala u dvorskom životu. Pojavljuju se često kao svjedoci na vladarskim poveljama, osobito onima koje su se odnosile na “vjernu službu”. Među pripadnicama plemstva bilo je žena ekonomski neovisnih kao npr. Jelena Nelipčić,²⁸ supruga Hrvoja Vukčića-Hrvatinića, a kasnije kralja Ostoje, koji je zbog nje otpustio ženu Kujavu.

²⁵ M. Orbin, o. c., 369-370.

²⁶ Stjepan Tomaš “čist i neokaljani katolički vladar” imao je problem sa porijeklom; naime, rođen je iz nezakonitog odnosa kralja Stjepana Ostoje, oženjenog čovjeka, i neke udate žene niskog roda. To je Tomaš krio prije nego je postao kralj, zbog neprijatelja i zavidnika, a bilo bi to i veliko poniženje pred katoličkim svijetom i bosanskim velmožama.

²⁷ Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae, 1863, 388-389.

²⁸ D. Lovrenović, “Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. Zagreb, 1987, 183-193.

Testamente su pravile i žene, a poznati su: Testament Jelene (udovice Vuka Hranića) iz 1337. godine; Jelene, udovice vojvode Sandalja Hranića, iz 1442. godine i Katarine, bosanske kraljice iz 1478. godine. Testamenti ukazuju na to da su imale pokretnu i nepokretnu imovinu što je bilo “peculium”, tj. njihovo privatno vlasništvo.²⁹

Vlastela je sastavljala testamente iz više razloga, a uglavnom je to bila želja da podjela ostavštine protekne bez svađe i sukoba, te da, prema individualnim kriterijima, bude “pravedna”. No, ostavilac je “in testatio” mogao i isključiti određene osobe, koje su imale mjesto u nizu nasljednika. Tako je Herceg Stjepan Vukčić-Kosača izostavio iz testamenta kćerku Katarinu, a bogato darovao svoju ljubavnicu zbog koje je otjerao suprugu Jelenu.³⁰ Herceg Stjepan Vukčić-Kosača ostavio je testamentom svojoj ljubavnici Ciciliji, koja je došla u njegovu zemlju sa florentinskim trgovcima, “*tisuću zlatieh dukat, k tomu od sudov srebreneh gospoi Cicilie dve kupe i dve krugl i dva pehara...*”³¹.

Epizode iz života žena vlastelinskog sloja ukazuju na njihov podređeni položaj u manjoj ili većoj mjeri, bez obzira na porijeklo, imovno stanje, a nerijetko i na intelektualnu supremaciju. Žena je takav položaj prešutno prihvatila, ali se i odupirala tome kada su to prilike dozvoljavale. Najčešći oblik otpora bile su dvorske intrige, na kraljevskom ili na dvorovima “rusaške gospode”. Svoj prirodni otpor malverziranju žene su samo tako mogle ispoljiti, a i nisu zabilježeni organizirani načini izražavanja nezadovoljstva statusom i mjestom u društvu.

Žena je bila prisutna u svim segmentima društva i na svim pozicijama, od vladara do robinje. Međutim, položaj u društvu nije odvojio ženu od njene uloge u porodici, pa ni od shvatanja žene kao podređenog bića. Dakle, i pored evolucije društva mjesto i uloga žene nisu se promijenili suštinski, nego samo formalno. Žena je, uz rijetke izuzetke, bila objekt društva, a bitno drugačija situacija nije ni danas.

²⁹ V. Spaić, o. c., 114.

³⁰ M. Pucić, o. c., 124-130.

³¹ M Pucić, o.c., II, 124-130.

POSITION OF WOMAN IN BOSNIAN MEDIEVAL SOCIETY

(Summary)

Medieval Bosnian society was “male and military”. As such, Bosnian society was part of the European feudal society and functioned on the same principles. The place and role of women in medieval society was not particularly studied. Therefore, this paper aims to discuss the role of women in medieval Bosnia. The woman was present in all segments of society and in all positions, from rulers to slaves. However, the position in society did not separate the woman from her traditional role in the family. The woman, with rare exceptions, has been the object of society. In some segments of social life this situation has not significantly changed even today.

INDEKS AUTORA

- **Bećirović Denis**
Tuzla, Bosna i Hercegovina
becirovicdmd@hotmail.com
- **Brkljača Seka**
Institut za istoriju Sarajevo
Bosna i Hercegovina
sekab@bih.net.ba
- **Bronza Boro**
Filozofski fakultet Banja Luka
Bosna i Hercegovina
bbronza@hotmail.com
- **Čusto Amra**
Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amracusto@yahoo.com
- **Dervišević Haris**
Filozofski fakultet Sarajevo
Bosna i Hercegovina
d.haris@hotmail.com
- **Dobrivojević Ivana**
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Republika Srbija
ivanadobrivojevic@hotmail.com
- **Drkić Munir**
Filozofski fakultet Sarajevo
Bosna i Hercegovina
munir.drkic@gmail.com
- **Dujmović Sonja**
Institut za istoriju Sarajevo
Bosna i Hercegovina
makaso@lol.ba
- **Duranović Amir**
Filozofski fakultet Sarajevo
Bosna i Hercegovina
aduranovic@yahoo.com
- **Đozić Adib**
Filozofski fakultet Tuzla
Bosna i Hercegovina
djozicadib@yahoo.com
- **Forto Fedžad**
Federalna novinska agencija (FENA) Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
fedzad.forto@fena.ba

- **Grandits Hannes**
Philosophische Fakultät, Humboldt
Universität CU Berlin, Njemačka
[hannes.grandits@lrz.uni-muen-
chen.de](mailto:hannes.grandits@lrz.uni-muenchen.de)
- **Grijak Zoran**
Hrvatski institut za povijest Zagreb
Republika Hrvatska
zgrijak@isp.hr
- **Jahić Adnan**
Filozofski fakultet Tuzla
Bosna i Hercegovina
adnan.jahic@yahoo.com
- **Kamberović Husnija**
Institut za istoriju Sarajevo
Bosna i Hercegovina
hunijak@bih.net.ba
- **Kasumović Fahd**
Filozofski fakultet Sarajevo
Bosna i Hercegovina
fahd.kasumovic@gmail.com
- **Kešetović Safija**
Filozofski fakultet Tuzla
Bosna i Hercegovina
safijakesetovic@gmail.com
- **Katz Vera**
Institut za istoriju Sarajevo
Bosna i Hercegovina
katz.vera@gmail.com
- **Leček Suzana**
Hrvatski institut za povijest Zagreb
Republika Hrvatska
slecek@isp.hr
- **Ljuca Adin**
National and technical Library
Prague
Czech Republic
Adin.Ljuca@techlib.cz
- **Makuljević Nenad**
Filozofski fakultet Beograd
Republika Srbija
nmakulje@f.bg.ac.rs
- **Mesihović Salmedin**
Filozofski fakultet Sarajevo
Bosna i Hercegovina
salmedin10@hotmail.com
- **Mušeta-Aščerić Vesna**
Filozofski fakultet Sarajevo
Bosna i Hercegovina
vesna.museta-asceric@ff.unsa.ba
- **Neimarlija Ema**
Trieste, Italija
neimarlijaema@hotmail.com
- **Omerčić Edin**
Institut za istoriju Sarajevo
Bosna i Hercegovina
edinomercic23@net.hr
- **Pelidija Enes**
Filozofski fakultet Sarajevo
Bosna i Hercegovina
enes.pelidija@ff.unsa.ba
- **Perenčević Leni**
Albert-Ludwigs-Universität
Freiburg
Njemačka
ineleni@gmx.de

- **Radušić Edin**
 Filozofski fakultet Sarajevo,
 Bosna i Hercegovina
radusicedin@yahoo.com
- **Tauber Eli**
 Sarajevo,
 Bosna i Hercegovina
taubereli@yahoo.com
- **Spahić Midhat**
 Ministarstvo obrazovanja, nauke,
 kulture i sporta Tuzlanskog kanto-
 na, Tuzla
 Bosna i Hercegovina
smidhat@tk.kim.ba
- **Velagić Adnan**
 Fakultet humanističkih nauka,
 Mostar
 Bosna i Hercegovina
adnan.velagic@unmo.ba
- **Šabotić Izet**
 Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla
 Bosna i Hercegovina
arhiv.tk@bih.net.ba

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA 8

*IDENTITET BOSNE I HERCEGOVINE
KROZ HISTORIJU*

2

(ZBORNIK RADOVA)

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo
Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Za izdavača:

Prof. dr. Husnija Kamberović

Prijevodi rezimea na engleski jezik:

Nermina i Emir O. Filipović

Dizajn i tehničko uređenje:

Tarik Jesenković

Štampa:

Štamparija Fojnica

Za štampariju:

Šehzija Buljina

Sarajevo, 2011.

ISBN 978-9958-649-10-3